De weg naar het binnenland. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Zuidelijke Nederlanden

Tom Verschaffel

bron
Tom Verschaffel, *De weg naar het binnenland. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Zuidelijke Nederlanden*. Bert Bakker, Amsterdam 2017

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/vers059wegn01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

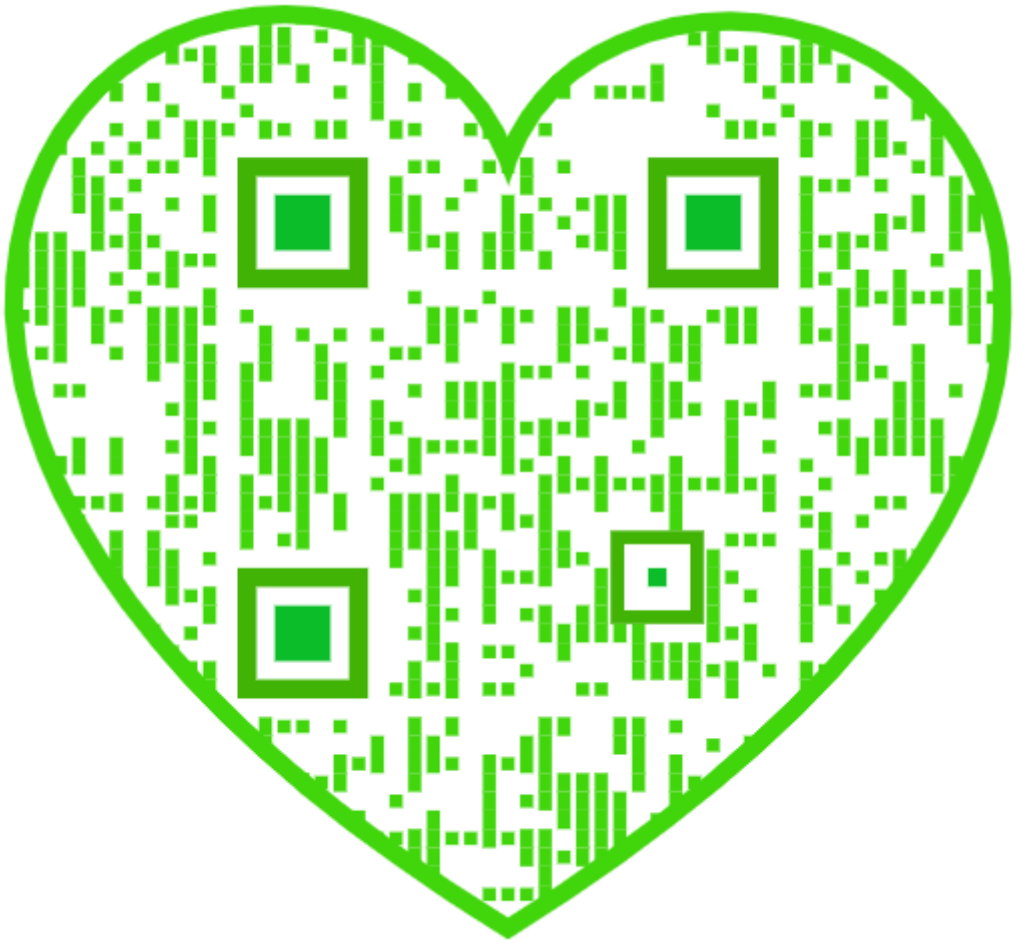

Inleiding[aant.]

Een geschiedenis van de Nederlandse literatuur in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw: het lijkt een geschiedenis zonder voorwerp, en in zekere zin is het dat ook. Weinig lezers zullen zich spontaan auteurs of teksten voor de geest kunnen halen die in deze geschiedenis thuishoren. Geen auteurs of teksten uit de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw hebben een plaats gekregen in de canon van de Nederlandse letterkunde. Zelfs in de 'dynamische canon van de Nederlandstalige literatuur vanuit Vlaams perspectief', die in de zomer van 2015, onder impuls van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde en het Vlaams Fonds voor de Letteren, werd samengesteld, is geen Zuid-Nederlands werk uit de achttiende eeuw te bespeuren.

Er is in deze periode geschreven en gepubliceerd, maar slechts weinig daarvan heeft de aandacht van de literatuurhistorici getrokken. In de literatuurgeschiedenissen uit de negentiende en de twintigste eeuw worden meestal niet veel woorden aan de achttiende eeuw in het Zuiden vuilgemaakt. In de beknopte overzichten krijgt deze eeuw überhaupt niet veel aandacht, en blijft het Zuiden daarbij helemaal onvermeld. Dat geldt niet alleen voor de geschiedenissen die in het Noorden worden geschreven, ook de Vlaamse literatuurhistorici en handboekenschrijvers zijn op dit punt behoorlijk stil gebleven. En als er al iets wordt gezegd, dan is het om vast te stellen dat er niet veel te melden valt en in het beste geval om te verklaren waarom dat zo is. In een *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, een Vlaams schoolhandboek (met bloemlezing) waarvan tussen 1901 en 1933 een zevental edities zijn verschenen, wordt de evolutie van de zuidelijke letterkunde in de zeventiende en de achttiende eeuw beschreven als een periode van 'gestadige langdurige verkwijning'. Die heeft ertoe geleid dat de letterkunde er 'in een zandig-dor Sahara kwam te staan, dat haar slechts op enkele plekjes een schraal lommerige oase bood'. Het verval wordt geweten aan de politieke omstandigheden en de oorlogen die in de Zuidelijke Nederlanden hebben gewoed. Onder invloed daarvan zijn de intellectuele krachten naar het Noorden getrokken, waarna de beoefening

van de Nederlandse letterkunde in het Zuiden in handen bleef van de rederijkers. Hun werk was niets anders, aldus de auteurs van het handboek, dan ‘handig knutselwerk en hard gerijmel’ en hun invloed was ‘doodend voor de litteraire kunst’. Ze zien hierin dus een langdurige neergang. In de zeventiende eeuw ging het al dramatisch achteruit, en in de achttiende eeuw werd de bodem bereikt. Pas in de negentiende eeuw zou een einde komen aan wat Cornelis Gerrit Nicolaas de Vooys en Garmt Stuiveling in een ander (Noord-Nederlands) schoolboek, hun talrijke malen herdrukte *Historische schets van de Nederlandse letterkunde*, omschrijven als ‘bijna twee eeuwen van onbeduidendheid’.

In de grote, meerdelige geschiedenissen van de Nederlandse letterkunde wordt uiteraard meer gezegd, maar de teneur is vaak dezelfde. Bij Jan te Winkel (1847-1927) heet het dat het in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden ‘met de letteren treurig geschapen’ en ‘droevig gesteld’ was. Gerrit Kalff (1856-1923) stelt vast dat er ‘het genie afwezig en het talent schaarsch’ was. Dat was reeds zo in de zeventiende eeuw en in de achttiende bleven de Zuidelijke Nederlanden ‘in stoffelijk, geestelijk en zedelijk opzicht even achterlijk’ en was er in de letterkunde ‘tenauwernood een enkel groen plekje te zien te midden der algemeene dorheid’. Gerard Knuvelder (1902-1982) is wat minder beeldrijk in zijn beschrijving, maar ook voor hem heeft de achttiende eeuw in het Zuiden ‘weinig produkten van betekenis opgeleverd’, al bespeurt hij aan het einde van de eeuw enige ‘nieuwere opvattingen’, waarmee een aantal auteurs zich geleidelijk uit de ‘traditionele beschouwingen’ losmaken. Deze literatuurhistorici noemen wel enkele namen, geven hier en daar een spaarzaam compliment. Dat betreft dan een auteur die als uitzondering de regel bevestigt, een enkeling die (een klein beetje) boven zijn tijdgenoten uitsteekt. Bovendien gaat het daarbij meestal om schrijvers die in het begin van de achttiende eeuw nog wel leven (en soms nog actief zijn), maar toch vooral de zeventiende eeuw vertegenwoordigen. De meest geciteerde naam in dat verband is die van Michiel de Swaen (1654-1707), die we, aldus Te Winkel, ‘met volle recht mogen plaatsen aan het hoofd der Zuidnederlandsche dichters van de achttiende eeuw, niet alleen omdat hij die eeuw opent, maar ook omdat er in die eeuw na hem niemand is opgestaan, die hem overtrof’. Kalff, alweer scherper, wil De Swaen zelfs niet rangschikken ‘onder de Nederlandsche dichters van beteekenis’. Hij schrijft zijn ‘bescheiden plaats in onze letterkunde’ slechts toe aan zijn rol als ‘voorpost van het Nederlandsch, die in een uithoek van ons taalgebied onze taal voor het laatst heeft doen hooren in haar zuiverheid, in een deel van haar rijkdom en kracht’. In elk geval was het ook volgens Kalff na De Swaen afgelopen. In de tweedelige geschiedenis van het Nederlandse toneel die Jacob Adolf Worp (1851-1917) in het begin van de twintigste eeuw laat verschijnen, worden aan het achttiende-eeuwse Zuiden amper enkele bladzijden

besteed. Van het overwegend religieus theater van deze periode is ‘heel veel verloren gegaan’, aldus de auteur, wat, zo voegt hij eraan toe, ‘geen onoverkomelijke ramp schijnt’. En Jan Frans Cammaert (1699-1780) is niet alleen de meest productieve toneelauteur van zijn tijd, maar tevens ‘van alle Nederlandsch schrijvende dramatische dichters de brutaalste letterdief’.

Het beeld van leegte en dorheid, en van verval, zowel kwantitatief als kwalitatief, wordt door zowat alle literatuurhistorici gedeeld en lijkt door de achttiende-eeuwse auteurs zelf te worden gevoed en bevestigd. Als de Brugse priester en rederijker Jan Pieter van Male (1681-1735) in zijn *Ontleding ende verdediging vande edele ende reden-rijcke konste der poëzye* (1724) het letterkundige landschap van zijn tijd overschouwt, stelt hij vast dat het met de dichtkunst in het Noorden beter is gesteld dan in het Zuiden. Hij geeft het ruiterlijk toe: in de Republiek zijn veel meer schrijvers actief, die bovendien ‘ons al wijd over-treffen’ met hun manier van schrijven, ‘zoo in de schicking der mate, als beneerstigde zuyverheyd van Taele’. Anders dan in het Noorden zijn er in het Zuiden maar weinigen ‘die het lust de konst-wercken te lesen’. Er zijn critici noch enthousiasten die de dichters kunnen stimuleren of hun leren slechts met het beste tevreden te zijn. Daarom zijn er maar weinigen die in staat zijn ‘iets uytnemende te aerbeyden’ en nog minder die ‘iets aende konsten willen toe-leggen’, aldus nog Van Male. In de loop van de eeuw hebben wel meer Zuid-Nederlanders de verfransing van het maatschappelijke leven en de verwaarlozing van het Nederlands aangeklaagd en de staat van de Nederlandstalige letterkunde betreurd. Aan het einde van de eeuw, in de Franse tijd, verzucht de Brugse uitgever Joseph Bogaert in zijn *Brugsche Gazette* (op 10 augustus 1795) dat het een schande is ‘voor ons vaderland, voor alle onze landgenooten’ dat ze hun moedertaal verwaarlozen en ‘zoo weynig gevoordert zyn in hunne eyge letterkunde’. Deze klachten mogen dan al door een algemene cultuurkritiek zijn ingegeven of een retorisch middel zijn geweest om een pleidooi voor het Nederlands als cultuurtaal kracht bij te zetten, ze zijn in elk geval niet in staat geweest om de literaire productie van deze periode bij latere lezers en onderzoekers aan te prijzen. Als Prudens van Duyse in 1846 een blik werpt op het Vlaanderen van de voorgaande eeuw, velt hij een vernietigend oordeel. ‘Taelkunde was er bitter weinig, letterkunde waerlyk niet veel,’ zo stelt hij vast. En wat er was, was van slechte kwaliteit. Het toneel ‘kroop nog altyd in het spoor der Franschen of bleef vry onbeschaefd’ en op het vlak van de dichtkunst werd vooral gelegenheidswerk geproduceerd, door ‘poëten op krukken en stelten’.

Eenzaam in de woestijn

Dat de Zuid-Nederlandse literatuurhistorici zich niet massaal op hun achttiende eeuw hebben gestort, is dan ook niet verwonderlijk. Op een braakland valt nu eenmaal niet veel te oogsten. Dat betekent uiteraard niet dat niemand op verkenning is getrokken. Er zijn, soms in het kader van lokaal onderzoek, wel degelijk bijdragen gewijd aan Zuid-Nederlandse letterkundigen van de achttiende eeuw. Meestal zijn zij het werk van onderzoekers die gespecialiseerd zijn in de literatuur van een belendende eeuw of in een ander aspect van de achttiende-eeuwse cultuur. Deze studies zijn meestal beperkt, als het resultaat van een uitstapje of een afgeleide van een onderzoek waarvan het zwaartepunt elders ligt. Ze getuigen zelden van een bezieling voor de letterkunde van deze periode en leiden in de regel dan ook niet tot een fundamentele bijstelling van het bekende beeld, veeleer juist tot een bevestiging daarvan. Als bijvoorbeeld Edward Rombauts in 1959 met een biografische bijdrage ‘de nagedachtenis wil eren’ van Willem Verhoeven (1738-1809), dan concludeert hij toch dat deze Mechelse auteur ‘geenszins behoort tot de topfiguren van onze 18de eeuw’. En, zo voegt hij er ten overvloede aan toe: ‘Die zijn er trouwens niet in de in geestelijk opzicht zo slecht bedeelde Oostenrijkse Nederlanden.’ Als zelfs de auteurs die er wel over schrijven het zeggen, waarom zou iemand zich dan op deze ‘schrale tijd’ toeleggen?

Toch heeft één literatuurhistoricus - slechts één - er zijn leven en zijn wetenschappelijke carrière aan gewijd: Jozef (of Jos) Smeyers (1926-2009). Die schreef een licentiaatsverhandeling (1949) en daarna ook een proefschrift (1958, publicatie 1959), beide in de Germaanse filologie, over het ‘Vlaams taal- en volksbewustzijn in het Zuidnederlands geestesleven van de 18de eeuw’. Deze studies vormden het begin van een grote stroom bijdragen, over talrijke aspecten van en figuren uit de culturele geschiedenis van de Oostenrijkse Nederlanden. Smeyers groeide uit tot de autoriteit op dit gebied. Decennialang nam hij in algemene overzichten en collectieve studies met betrekking tot het achttiende-eeuwse België de bijdragen over het Nederlandstalige culturele en literaire leven voor zijn rekening. Hoewel het perspectief van zijn onderzoek aanvankelijk veeleer cultuurhistorisch dan literair-historisch was, was hij toch de enige die zich, misschien enigszins noodgedwongen, op de Zuid-Nederlandse letterkunde van de achttiende eeuw toelegde. Toen in de meerdelige en collectieve *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* (1939-1975) een deel aan de achttiende eeuw moest worden gewijd, was het Smeyers die daarin het Zuiden voor zijn rekening nam. Zijn overzicht, dat samen met het stuk van Hermine J. Vieu-Kuik over de achttiende-eeuwse letterkunde in het Noorden het zesde deel (1975) van de reeks vormt, is nog steeds de meest uitgebreide behandeling van het onderwerp.

In het voorwoord tot zijn aandeel was Smeyers bescheiden. Veeleer dan ‘een wellicht voorbarige synthese’ heeft hij slechts ‘in kaart gebrachte verkenningen’ willen bieden ‘op een nog gedeeltelijk onontgonnen (en ook wel eens dor) terrein’. Het boek zou, zo waarschuwde hij de lezer, ‘meer vragen en suggesties bevatten dan antwoorden geven’ en ‘herhaaldelijk materiële en concrete gegevens stellen in de plaats van strikt literaire waardebepalingen’. Er was nog veel meer onderzoek nodig om tot een echte synthese te kunnen komen. De ambities van het overzicht waren beperkt, maar toch zou het bijdragen, zo hoopte de auteur, aan ‘een geleidelijke (zij het ook relatieve) herwaardering van een literair tijdperk dat totnogtoe al te zeer weggedrukt zat tussen een rijk verleden, waaraan het de herinnering trouw bewaren bleef, en een periode van vernieuwde bloei, die, althans voor een gedeelte, haar wortels in deze 18de eeuw heeft gehad’. Een eerherstel, ma non troppo.

Dat Smeyers met zijn talrijke studies het beeld van de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw als een tijd van onbeduidendheid heeft willen bijstellen, is duidelijk. Met vasthoudendheid heeft hij daarvoor drie strategieën ontwikkeld. De eerste stond centraal in zijn proefschrift en zijn andere vroege werk. Daarin beschreef hij niet alleen de verfransing en de voor de ontwikkeling van een Nederlandstalige letterkunde ongunstige omstandigheden, maar wilde hij vooral ook aantonen dat er in de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw wel degelijk (veel) mensen zijn geweest die zich van het ‘verval’ bewust waren en zich voor het herstel hebben ingezet. Zij hebben de basis gelegd voor de vernieuwing en de herleving die zich later, in de negentiende eeuw, zou voordoen. In dat kader past de toekenning van een hoofdrol aan Jan Baptist Chrysostomus Verlooy (1746-1797). Diens *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden* (1788) geldt als het krachtigste, meest expliciete en invloedrijke pleidooi voor het Nederlands als cultuurtaal uit deze periode. Om die reden staat Verlooy soms ook als de belangrijkste letterkundige van de achttiende eeuw te boek en laat men zelfs, zoals René Lissens deed in zijn *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden* (1953), de Vlaamse literatuur zowat met hem beginnen. Het is kenmerkend voor de manier waarop de Vlaamse Beweging met deze erfenis omgaat. De waarde van de letterkunde wordt helemaal afhankelijk gemaakt van en zelfs vereenzelvigd met het statuut van het Nederlands in de betreffende periode. Wie zich daar in de achttiende eeuw voor heeft ingezet, krijgt de erkenning en de eer een voorloper te zijn. De keerzijde van de medaille is dat wat aan deze ‘herleving’ voorafgaat, als ‘nog niet’ wordt afgedaan en naar de vergeetput van de geschiedenis wordt verwezen. Het is een normatieve benadering: de bloei van de *Nederlandse* letterkunde in de Zuidelijke Nederlanden is een ideaal en een doel, en het uitblijven van deze bloei is betreurenswaardig. De beperking van de Nederlandstaligheid maakt van de Oostenrijkse Nederlanden een land in verval.

Een tweede lijn die in veel van Smeyers' latere werk centraal staat, is de aandacht voor de Verlichting. In een hele reeks publicaties heeft hij aangetoond dat de ideeën van de (voornamelijk Franse) Verlichting in de Zuidelijke Nederlanden ruim verspreid en bekend waren, dat ze er werden verwerkt en hun sporen in de geesten en in teksten hebben nagelaten. Op die manier wilde hij de voorstelling bestrijden van de Oostenrijkse Nederlanden als een wat achterlijk gebied, waar men ouderwetse opvattingen en vormen bleef koesteren en blind was voor de veranderingen en vernieuwingen die zich elders voordeden. Als de Zuidelijke Nederlanden ogenschijnlijk weinig vernieuwende teksten hebben voortgebracht, dan betekent dat niet dat deze vernieuwingen er niet bekend waren of dat ze niet werden begrepen of geaccepteerd. Het was het gevolg van het feit dat de Zuid-Nederlandse geletterden Franstalig waren, rechtstreeks toegang hadden tot buitenlandse publicaties en, als ze zich intellectueel wensten te manifesteren, dat niet in het Nederlands maar in het Frans deden. De kwaliteit van een cultuur kan niet enkel worden afgemeten aan haar intellectuele *productie* - en al zeker niet aan de productie in slechts een van de meerdere talen waarin zij zich uitdrukte - maar ook aan haar *consumptie* van denkbeelden en teksten.

Een derde, meer algemene strategie waarmee Smeyers, met name ook in zijn overzicht uit 1975, het eerherstel van de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw heeft bepleit, is die van de veelheid. Met een streven naar volledigheid overstelpte hij de lezer met namen en titels. Op die manier wilde hij de indruk tegengaan dat er in die periode simpelweg niets was, dat er nauwelijks werd geschreven en gepubliceerd. Dat gebeurde wel degelijk, zo laat hij overvloedig zien: op grote schaal werd toneelgespeeld en werden gedichten en allerlei andere teksten geschreven. De meeste daarvan zijn inderdaad nog onbekend gebleven, maar wie ze zoekt en bestudeert zal hier en daar, zo suggereert hij, schatten ontdekken.

Jozef Smeyers heeft niet alleen zelf veel over de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw geschreven, hij heeft ook anderen tot onderzoek aangezet. Dat heeft hij onder meer gedaan door een institutioneel kader te creëren, met de oprichting van een Studiecentrum voor de Studie van de 18de-eeuwse Zuid-Nederlandse Letterkunde. De voornaamste activiteit daarvan was de uitgave van een reeks ‘Cahiers’, waarvan er tussen 1987 en 2004 zesentwintig zijn verschenen. Smeyers nam er zelf een aantal voor zijn rekening, maar de meeste werden geleverd door een hele reeks literatuurhistorici (en enkele historici), onder wie Jozef Huyghebaert, Kåre Langvik-Johannessen, Werner Waterschoot en Jean Weisgerber. Het gaat ook hier om wetenschappers van wie de specialiteit niet in (de letterkunde van) de achttiende eeuw lag, maar die in de marge van hun onderzoek op een interessant fenomeen of een intrigerende auteur

waren gestuft en op vraag of aansporing van Smeyers bereid waren een cahier voor hun rekening te nemen. Het zijn overwegend dunne boekjes die wat amateuristisch ogen (de uitgave en verspreiding waren ook letterlijk eenmanswerk en huiskamervlijt van Smeyers), maar met becommentarieerde tekstedities (vooral van theaterteksten), bio-bibliografische studies van afzonderlijke auteurs en meer algemene bijdragen over bijvoorbeeld rococo en Verlichting, vormen zij toch het meest uitgebreide en belangrijkste corpus aan studies van de Zuid-Nederlandse letterkunde van de achttiende eeuw.

Ondanks zijn essentiële inspanningen heeft Smeyers de perceptie niet kunnen keren. School heeft hij niet gemaakt. Zelf verbonden aan een kleine en - het is tegelijk typerend en ironisch - *Franstalige* universitaire instelling (de Facultés Universitaires Saint-Louis in Brussel), heeft hij geen leerlingen kunnen vormen. Aan andere universiteiten zijn af en toe wel licentiaatsverhandelingen geschreven over teksten en auteurs uit de achttiende eeuw, maar geen van de betreffende studenten is met dat onderzoek verdergegaan. Geen van de specialisten die in Smeyers' reeks hebben gepubliceerd, heeft zich definitief tot de achttiende-eeuwse letterkunde bekeerd. Lange tijd zijn er ook geen proefschriften aan gewijd. Slechts recent is daar verandering in gekomen en hebben aan verschillende universiteiten jonge literatuurwetenschappers als Christophe Madelein, Bram van Oostveldt en Timothy de Paepe zich op de achttiende eeuw toegelegd. Zij hebben belangwekkende proefschriften geschreven over het sublieme, de zoektocht naar natuurlijkheid en de evolutie van het theatergebouw en de opvoeringspraktijk in de Zuidelijke Nederlanden. Het is kenmerkend dat zij de literatuurgeschiedenis niet zozeer opvatten als de studie van literaire teksten, maar van begrippen, opvattingen en praktijken, die bovendien niet aan de beoefening van één taal zijn gebonden. De cultuur die zij bestuderen is ‘multimediaal’ (ze verraden ook een voorliefde voor theater) en meertalig. Hun studies behoren tot de literatuurgeschiedenis, maar niet - zo zullen velen zeggen - tot die van de *Nederlandse* letterkunde.

Geen probleem

Dit boek is geschreven door een historicus. Nochtans is ook in de historische vakgroepen aan de Vlaamse universiteiten de achttiende eeuw niet meteen de meest geliefde periode. Zij wordt minder intens bestudeerd dan pakweg de zeventiende of de negentiende eeuw. Toch is het verschil in aandacht er minder uitgesproken dan onder de literatuurhistorici (van de Nederlandse literatuur) en werden gedurende de voorbije decennia wel degelijk historische studies, onderzoeksprojecten en proefschriften aan de periode gewijd. Dat

gebeurde onder meer vanuit het perspectief van de politieke geschiedenis (de Brabantse Omwenteling), de sociale geschiedenis (stadsgeschiedenis, geschiedenis van de consumptie, sociale organisatie) en de cultuurgeschiedenis (geschiedenis van de Verlichting, boekgeschiedenis, historiografie). Het is wellicht geen toeval dat met name aan de Franstalige Belgische universiteiten (en in het bijzonder aan de vrijzinnige Université Libre de Bruxelles) veel werk is verricht. Geïnspireerd door interesse voor de Verlichting ging de aandacht daarbij vooral uit naar het Franse intellectuele leven van de achttiende eeuw en zijn invloed in het (Franstalige) buitenland. Onder invloed van (de romanist) Roland Mortier en (de historicus) Hervé Hasquin werd in 1974 de reeks *Etudes sur le XVIIIe siècle* opgezet, met in opeenvolgende bundels talrijke bijdragen, van historici, filosofen, kunsthistorici en literatuurhistorici, over diverse aspecten van de cultuur en het geestesleven van de Oostenrijkse Nederlanden. De aandacht voor de *Nederlandse* literatuur daarin was niet geheel afwezig (ook Smeyers publiceerde in de *Etudes*), maar bleef beperkt.

Hoe nu, met deze erfenis, de geschiedenis van de Nederlandse literatuur aan te pakken? Ik moest een weg inslaan, heb keuzes gemaakt die, naar ik hoop, geen boze geesten zullen opwekken. Waarover dient deze geschiedenis te gaan? Wat is de Nederlandse literatuur in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw? Is zij de literatuur die in deze periode *in* de Zuidelijke Nederlanden werd geschreven (en gepubliceerd) of is zij (enkel) het Nederlandstalige deel daarvan? Het lijkt voor de hand te liggen, of beter gezegd onvermijdelijk, om van dat laatste uit te gaan. De reeks waarin dit boek thuishoort, vertelt immers het verhaal van de Nederlandstalige literatuur, van begin tot eind. Toch is de toepassing van dit uitgangspunt op de achttiende eeuw minder eenvoudig dan ze lijkt. Nog meer uitgesproken dan in andere periodes het geval is, vormt deze Nederlandse letterkunde immers slechts een (klein) onderdeel van alles wat in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden is geschreven en gepubliceerd. Veel daarvan is namelijk in het Frans of (in mindere mate) in het Latijn gesteld, maar het kan niet de bedoeling zijn hier uitgebreid in te gaan op Franstalig of Latijns werk. De focus exclusief richten op Nederlandstalige letterkunde impliceert echter dat een eentalig corpus wordt losgesneden uit een meertalige cultuur. Niet alleen dreigt op die manier de indruk te worden gewekt dat de Oostenrijkse Nederlanden (of een deel daarvan) eentalig Nederlands waren, het betekent ook dat teksten van een groot deel van hun context worden beroofd en daardoor misschien ook van hun begrijpelijkheid en relevantie.

Zoals in dit boek nog verder zal worden toegelicht, waren de Oostenrijkse Nederlanden geenszins eentalig. Ook het noordelijke deel daarvan (dat we nu Vlaanderen noemen) was dat niet het geval. Weliswaar was van het grootste deel van de inwoners van dat noordelijke deel de spreektaal het Nederlands,

of beter gezegd een dialect daarvan. Als schrijftaal werd daarbij een (min of meer) gestandaardiseerd Nederlands gehanteerd. Het hoger onderwijs verliep echter in het Latijn en het Frans was de taal van het bestuur, de (hogere) cultuur en het sociale verkeer van de elite. De schriftelijke cultuur was dus drietalig en bijgevolg waren ook de geletterden dat. Wie geschoold was en schreef en publiceerde, kon kiezen of hij dat in het Latijn, het Frans of het (gestandaardiseerd) Nederlands deed. Deze keuze werd niet bepaald door persoonlijke smaak of willekeur van de auteur, en evenmin door de stad of de provincie waar hij werkte, maar door andere factoren, zoals het prestige en de status van de verschillende talen, de aard en het genre van de betreffende tekst en (vooral) de doelstellingen en het publiek die de auteur wilde bereiken. De keuze kon dus verschillen naargelang van de tekst, met als gevolg dat heel wat auteurs in meer dan één taal hebben gepubliceerd. *Auteurs* zijn met andere woorden niet Nederlandstalig of Franstalig: de meesten zijn beide.

Dat voor sommige teksten het Nederlands werd gebruikt en voor andere niet, geldt niet alleen voor het oeuvre van individuele auteurs, maar ook voor de Zuid-Nederlandse letterkunde als geheel. Aangezien de status als cultuurtaal van het Nederlands nog niet was verworven, werd het als schrijftaal vooral gekozen - in wat volgt zal ik dit zowel onderbouwen als nuanceren - als de auteur een *breed* publiek wilde bereiken. Breed, niet in de geografische, maar in de sociale zin van het woord: niet de lezers in het buitenland (daarvoor dienden juist het Frans en het Latijn), maar wel zo veel mogelijk leden van de eigen gemeenschap en dus niet enkel (hoog)geschoolden. Concreet betekent dit dat het Nederlands werd gebruikt in het theater, en voor gelegenheidsliteratuur (geschreven naar aanleiding van en voor gebruik in een context van publieke feesten) en teksten die bedoeld waren om (zo veel mogelijk mensen) te beïnvloeden en te verbeteren, zoals stichtelijke, moraliserende en andere opvoedende geschriften, en politieke pamfletten. Zoals nog zal blijken was er ook een specifiek milieu waarin het Nederlands als schrijftaal simpelweg gebruikelijk was en niet ter discussie stond, namelijk dat van de rederijkers. Omdat voor hen het Nederlands als cultuurtaal gold, vormden zij een uitzondering, maar tegelijk bevestigen ze ook het algemene beeld: ook hun productie bestond immers grotendeels uit toneelstukken en gelegenheidsgedichten, en dus uit werk dat niet in de eerste plaats was bedoeld om ‘in een hoekje’ gelezen te worden, maar om publiek en in een specifieke sociale context te worden geconsumeerd.

Er werd dus in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw wel degelijk heel wat in het Nederlands geschreven en gepubliceerd. Het ging daarbij echter vooral om toneelwerk, dat bedoeld was om opgevoerd te worden, en ver-

der om teksten die niet tot de ‘schone letteren’ of tot de ‘hogere’ of ‘zuivere’ literatuur worden gerekend. Aan de productie van een ‘literaire letterkunde’ was in de Oostenrijkse Nederlanden weinig behoefte. De liefhebbers daarvan kenden immers Frans en verkozen in het Frans te lezen. Daar diende het Nederlands niet voor. Voor romans en ‘zuivere’ poëzie in het Nederlands was er nauwelijks een markt en het is dan ook niet zo verwonderlijk dat maar weinigen zich tot de beoefening daarvan geroepen voelden.

Wat ik in dit boek niet wil doen, is op zoek gaan naar de schaarse bloemen in het braakland. Ik wil niet de uitzonderingen centraal stellen en wil die evenmin als zodanig behandelen. Dat zou immers veronderstellen dat ik het geheel van de Zuid-Nederlandse letterkunde als een braakland blijf voorstellen. Ik verzet me tegen dat beeld, niet zozeer omwille van de achterliggende appreciatie van de literatuur uit deze periode, maar omdat het een historische situatie *als een probleem* voorstelt. Ik wil dat beeld dan ook niet corrigeren door te betogen dat de Zuid-Nederlandse letterkunde van de achttiende eeuw veel rijker en beter was dan we altijd hebben gedacht. Dat is niet waar het mij om gaat. In het licht van de hierboven geschetste traditie lijkt het bovendien erg vermetel en riskant een alom gedeelde inschatting door haar tegendeel te willen vervangen. Relevanter is het, en bovendien beter in overeenstemming met een historische interesse, na te gaan welke plaats de Nederlandse letterkunde in de cultuur en de maatschappij van de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw innam. De aard, plaats, functie en status van deze letterkunde waren bepaald door de manier waarop deze cultuur en maatschappij werkten. De analyse en verklaring van haar positie zullen als vanzelf ook leiden tot een ‘deproblematisering’ ervan, en dat is goed. De opvatting van de Zuid-Nederlandse letterkunde van de achttiende eeuw als een probleem is ideologisch gekleurd. Daar afstand van te nemen is doelmatiger dan een ongewisse poging tot eerherstel. Deze letterkunde was wat ze was en deed wat ze in haar tijd kon en moest doen, en daar is niets mis mee.

Dit uitgangspunt impliceert dat het niet mijn ambitie is hier een (nieuwe) canon voor te stellen. Niet alleen omdat ik geen neiging voel om auteurs en teksten op hun literaire kwaliteit te beoordelen en te selecteren, maar vooral ook omdat dit de protagonisten van dit boek nodeloos kwetsbaar zou maken. Het zou immers betekenen dat zij hun plaats hier moeten verdienen. Dat ze in eerste instantie mij en in tweede instantie de lezers (en de recensenten) moeten overtuigen van het literaire belang van hun werk. Dat hoeven ze niet. Als het erom gaat te onderzoeken welke plaats de Nederlandstalige letterkunde in de maatschappij en de cultuur van de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw innam, dan kan in principe iedere auteur of elke tekst aan het begrip daarvan bijdragen. Dat wil uiteraard niet zeggen dat ik hier alles en iedereen zal behandelen of

noemen. Dat is wat Smeyers met zijn overzicht uit 1975 heeft gedaan en het heeft geen zin deze oefening hier nog eens over te doen. Overigens heeft deze hang naar volledigheid de aantrekkelijkheid en daarmee ook de impact van zijn boek wellicht niet in de hand gewerkt, maar die integendeel juist verminderd. Bovendien lijkt, in het geheel van de lopende *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, een bescheidener omvang van dit deel over de zuidelijke achttiende eeuw, om de redenen die hierboven al zijn geschetst, niet alleen logisch en gerechtvaardigd, maar ook onvermijdelijk en zelfs noodzakelijk.

Natuurlijk had ik meer namen kunnen noemen en meer voorbeelden kunnen geven dan ik zal doen. De redenen waarom sommige auteurs en teksten wel uitdrukkelijk worden behandeld en andere niet, waarom sommigen worden geciteerd en anderen niet, zijn divers en ongelijksoortig. In niet geringe mate is de selectie gestuurd door de stand van het onderzoek en de beschikbare literatuur. Dat impliceert dat onrechtstreeks toch literaire oordelen kunnen meespelen: ongetwijfeld hebben zij immers (mede)bepaald dat sommige auteurs en teksten al zijn bestudeerd en andere niet. Tegelijk betekent het ook dat allerlei toevalligheden een rol hebben gespeeld. Die kunnen in de achttiende eeuw zelf liggen, in de omstandigheden die er bijvoorbeeld toe hebben geleid dat zekere teksten zijn gedrukt en andere niet, dat drukwerk of handschriften zijn bewaard en overgeleverd of juist verloren zijn gegaan. Ze hebben ook te maken met de keuzes van onderzoekers in het verleden, die op basis van esthetische, ideologische, historische of lokale overwegingen aan deze of gene auteur een artikel hebben gewijd en hem zo bekend en belangrijk hebben gemaakt. In de mate waarin ik boven de gegevenheden en de beperkingen van het beschikbare materiaal kon uitstijgen, heb ik, in overeenstemming met de hierboven geschetste uitgangspunten, geselecteerd op basis van zowel representativiteit als impact. Dat neemt niet weg dat ook daarbij toeval en de meanders van mijn eigen verkenning van de achttiende eeuw hun rol hebben gespeeld. Uiteraard waren andere keuzes mogelijk geweest.

Een brede letterkunde

Omdat de Nederlandstalige letterkunde in de Oostenrijkse Nederlanden vooral een publieke en maatschappelijke functie had, is het noodzakelijk ‘literatuur’ hier breed op te vatten. Het gaat om teksten in een veelheid aan vormen en genres, inclusief gelegenheidsteksten, religieuze en stichtelijke literatuur, en moraliserend, beschouwend, politiek en polemisch werk. ‘Alle mondeling of schriftelijk overgeleverde teksten’, zoals het begin luidt van de definitie van ‘literatuur’ in het *Lexicon van literaire termen*, zonder de precisering die daarop

volgt: ‘die men op uiteenlopende gronden van andere teksten onderscheidt vanwege hun veronderstelde specifieke, meestal kunstzinnige karakter’.

De keuze voor een brede opvatting van letterkunde behoeft nauwelijks een verantwoording. Zo gebruikelijk als de opvatting van literatuur als het geheel van poëzie, romanliteratuur en theater is in de literatuurgeschiedenis van de negentiende en de twintigste eeuw, zo gewoon en haast vanzelfsprekend is een bredere invulling in de behandeling van de letterkunde in het *Ancien Régime*. Het einde van de achttiende eeuw vormt in dit opzicht juist het scharnierpunt, omdat dan het concept van ‘schone letteren’ (*belles-lettres*) - overigens naar analogie met dat van de ‘kunst’ en de ‘kunstenaar’ - ontstaat. Een beperking tot literatuur in de engere zin van het woord, tot enkel poëzie, verhalen en toneelstukken, zou in dit boek over de achttiende eeuw anachronistisch zijn geweest. Bovendien zou zij deze geschiedenis voor de Zuidelijke Nederlanden - inderdaad - min of meer zonder voorwerp hebben gemaakt. Misschien was er nog theater en wat rederijkerspoëzie overgebleven. Als aan deze beperking tot ‘schone letteren’ ook nog was toegevoegd dat alleen oorspronkelijke en vernieuwende teksten in de literatuurgeschiedenis thuishoren, dan waren ook zij grotendeels gesneuveld.

Dat betekent echter niet dat hier werkelijk ‘alle schriftelijk overgeleverde teksten’ voorgesteld en behandeld kunnen en zullen worden, of dat aan alle soorten teksten (evenveel) aandacht zal worden besteed. Juridische, administratieve en wetenschappelijke publicaties laat ik min of meer terzijde. Ook de geschiedschrijving (waarover ik vroeger al heb geschreven) wordt niet als zodanig besproken, evenmin als kranten, almanakken en volksboeken. Dit is geen negatieve keuze - de behandeling van deze teksten was niet noodzakelijk ongepast geweest - maar een positieve keuze om de nadruk te leggen op andere aspecten van de letterkunde. Onvermijdelijk staan de schone letteren en de vraag naar de aan- en afwezigheid daarvan in dit boek toch centraal. Verder wordt vooral ingegaan op de verhouding en verbanden tussen letterkunde, religie en politiek. Niet alleen hoop ik op die manier de plaats van de Nederlandstalige letterkunde in de maatschappij van de Zuidelijke Nederlanden te kunnen schetsen en verklaren, maar ook het eigen karakter van de achttiende eeuw in de geschiedenis van de cultuur van deze gewesten.

De opbouw van het boek weerspiegelt uiteraard de genoemde keuzes. Eerst wordt de maatschappelijke en culturele context geschetst waarin de literatuur functioneert. Dit gebeurt uitgebreid, omdat deze context een wezenlijke verklaring biedt, niet alleen voor de specifieke aard van de Zuid-Nederlandse letterkunde van de achttiende eeuw (dat spreekt vanzelf), maar ook voor wat sommigen zien als haar gebrek aan kwaliteit. Beide zijn - zo meen ik en wil ik betogen - het logische gevolg van de positie van de Nederlandstalige literatuur

in een meertalige maatschappij en cultuur, en dus alleen in het licht daarvan te begrijpen. In het tweede hoofdstuk wordt de aandacht gericht op de meer directe omgeving waarin de letterkunde wordt geproduceerd, en op de concrete organisatie van het literaire leven. Omdat de Nederlandstalige letterkunde geen eigen speelveld heeft, is de infrastructuur daarvan beperkt. Er zijn zo goed als geen literaire genootschappen of tijdschriften. Dat de lezers die in schone letteren zijn geïnteresseerd Frans kennen, zorgt ervoor dat voor dergelijke 'instituties' nauwelijks een draagvlak bestaat. Toch is er op een aantal domeinen van de letterkunde wel degelijk een (intense) activiteit. Zoals gezegd is dat het geval in het theater en de rederijkerij, en die staan in dit hoofdstuk dan ook centraal.

In de volgende hoofdstukken wordt ingegaan op de letterkundige productie zelf. In het derde hoofdstuk staat de 'echte' literatuur centraal, en met name de literaire opvattingen en de beoefening van de onderscheiden genres. Het gaat daarbij hoofdzakelijk om dichtkunst en toneel. Romans zijn er in de achttiende eeuw in het Zuiden niet geschreven. Daarna wordt de aandacht gericht op de rol en werking van de Nederlandstalige letterkunde op twee belangrijke domeinen van het maatschappelijke leven, namelijk de religie en de politiek. Dat auteurs voor het Nederlands kiezen als ze een breed publiek willen bereiken, leidt ertoe dat juist op die domeinen, waar volksopvoeding en opinievorming van belang zijn, de letterkunde in het Nederlands wordt ingezet.

Zuid en Noord

De weg naar het binnenland vormt de zuidelijke pendant van *Worm en donder* van Inger Leemans en Gert-Jan Johannes. Dat het hier echter niet om een symmetrisch tweeluik gaat, moge duidelijk zijn. In het Noorden was het Frans als schrijf- en publicatietaal zo niet volledig dan toch grotendeels verdwenen en was het Nederlands veruit de voornaamste cultuurtaal. In het Zuiden was dat absoluut niet het geval en dat maakt de situatie in beide landen, precies met betrekking tot wat het onderwerp van deze geschiedenis is, fundamenteel verschillend. De context en de voorwaarden voor de beoefening van de Nederlandstalige letterkunde waren geheel anders, en zij verklaren dat de literatuurproductie in het Noorden onvergelijkelijk veel groter en gevarieerder was dan in het Zuiden. Dat geldt voor de letterkunde in de brede zin van het woord, en zo mogelijk nog meer voor de 'schone letteren'. Van Male had geen ongelijk. De fundamenteel verschillende problematiek van de Nederlandse letterkunde in Noord en Zuid rechtvaardigt een gescheiden behandeling en maakt deze zelfs noodzakelijk. De problematiek die in de geschiedenis van de zuidelijke

literatuur centraal moet staan, speelt in het Noorden geen rol van betekenis. Zij kan dan ook niet het spiegelbeeld vormen van het verhaal dat in *Worm en donder* wordt verteld.

Bovendien waren de relatie en de wisselwerking tussen Noord en Zuid in de achttiende eeuw weinig intens. Wellicht was er in hun geschiedenis geen eeuw waarin beide landen zo weinig met elkaar te maken hadden en met de rug naar elkaar toe stonden. En de wederzijdse interesse was niet alleen beperkt, ze was ook asymmetrisch. Auteurs die in het Zuiden het Nederlands cultiveerden en als cultuurtaal wilden promoten, moesten wel een beroep doen op het Noorden als inspiratiebron en voorbeeld. Zoals we zullen zien, verwezen ze daarbij overigens vooral naar oudere (zeventiende-eeuwse) schrijvers als Vondel en Cats, en heerste zelfs onder deze taalijveraars geen bijzondere interesse voor wat in de eigen tijd op literair gebied in het Noorden gaande was. De gemeenschappelijke taal maakte het mogelijk dat af en toe iemand, al dan niet om politieke of religieuze redenen, de grens overstak en zich in de andere Nederlanden vestigde en daar literair actief werd, of dat theateracteurs er optraden, maar daar bleef het bij. Er was geen verwevenheid van de letterkundige activiteit in Noord en Zuid. Op geen enkele manier vormden ze een culturele eenheid.

Ze waren elkaars buitenland. En dat werd zichtbaar, omdat ze in deze periode elk hun eigen binnenland vormgaven. In de loop van de zeventiende en de achttiende eeuw groeide in elk van beide landen een nationaal bewustzijn. Lokale en regionale identiteiten verdwenen niet, maar werden aangevuld met een zich langzaam ontwikkelende nationale identiteit. In de laatste decennia van de achttiende eeuw trad in dit proces een versnelling op, die onder meer tot uiting kwam in de versterking van een publieke opinie en de politisering daarvan in de jaren 1780, met de Patriottentijd in het Noorden en het verzet tegen Jozef II en de Brabantse Omwenteling in het Zuiden. Het gaat daarbij uiteraard om twee *gescheiden* identiteiten. Zelfs de domeinen waar een gemeenschappelijke basis denkbaar was, droegen juist aan de scheiding der geesten bij. Toen in het Zuiden aan de standaardisering van het Nederlands (als schrijftaal) werd gewerkt, resulteerde dit, zoals we nog zullen zien, niet in het overnemen van de Noord-Nederlandse normen of in de keuze voor een gemeenschappelijke standaard, maar in een eigen Zuid-Nederlands. Ook in het Noorden werd niet de noodzaak gevoeld om de taalkundigen in het Zuiden tot de vastlegging van een gemeenschappelijk Nederlands uit te nodigen.

Het is aan deze wending naar het binnenland dat dit boek zijn titel ontleent. Hij verwijst bovendien naar het feit dat, zoals hierboven geschetst, auteurs ervoor kozen in het Nederlands te schrijven als zij zich uitdrukkelijk tot een zo groot mogelijk deel van het publiek richtten. De Nederlandstalige letterkunde

in het Zuiden werd daarom bij uitstek gekenmerkt door publieksgerichtheid, dienstbaarheid en betrokkenheid op de eigen gemeenschap. Zij richtte zich niet tot het buiten-maar tot het binnenland. En ten slotte is er ook de connotatie met een klein eiland: het binnenland daarvan, weg van de kust, is bergachtig en onherbergzaam. Een weg naar dat binnenland klimt en kronkelt.

1
Letterkunde in een meertalige cultuur[aant.]

1.1 De plaats van een taal

De Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw zijn meertalig. Er worden vele talen gesproken en geschreven. In het gebied dat grosso modo overeenkomt met het huidige Wallonië, is in de achttiende eeuw het Frans de gangbare standaardtaal en wordt daarnaast Waals gesproken, een geheel van aan het Frans verwante dialecten. De noordgrens van dit (taal)gebied komt min of meer overeen met de huidige taalgrens tussen Wallonië en Vlaanderen, maar volgt niet de staatkundige grenzen tussen de aloude gewesten. De taalgrens doorkruist het graafschap Vlaanderen, het hertogdom Brabant en het prinsbisdom Luik. Overigens behoort dat laatste niet tot de Nederlanden, maar vormt het er een grote enclave in. De oude provincies hebben sinds de zestiende eeuw geleidelijk aan zelfstandigheid ingeboet, maar officieel blijven zij tot het einde van de achttiende eeuw als afzonderlijke gewesten bestaan. Pas onder druk van het revolutionaire Frankrijk zullen ze van de kaart verdwijnen en wordt Luik in de (Zuidelijke) Nederlanden geïncorporeerd. Het hertogdom Luxemburg (min of meer wat vandaag de gelijknamige Belgische provincie en het Groothertogdom is) behoort dan weer wel tot de Oostenrijkse Nederlanden.

Daar staat tegenover dat enkele delen van de oude Nederlanden waar Nederlands of dialecten daarvan gesproken worden, al in de zeventiende eeuw buiten de grenzen zijn terechtgekomen. Dit geldt met name voor het zuidelijke gedeelte van het oude graafschap Vlaanderen, dat bij Frankrijk is ingelijfd (en nu Frans-Vlaanderen wordt genoemd). In het westelijke deel hiervan, de streek rond Duinkerke, spreekt de bevolking Vlaams en zal ze dat tot in de twintigste eeuw blijven doen. In dit ‘Flandre famingante’ of ‘Flandre maritime’ wordt ook in het Nederlands geschreven, en wel zo dat dit gebied in het begin van de achttiende eeuw nog een belangrijk letterkundig centrum is. In Duinkerke is dan nog de rederijker Michiel de Swaen actief (1654-1707), een productief toneelschrijver en dichter, die lange tijd een voorbeeld zal blijven en als een van de belangrijkste auteurs van de Zuidelijke Nederlanden blijft gelden. De hele achttiende eeuw blijven de Frans-Vlaamse rederijkerskamers actief en nemen zij ook aan de andere kant van de grens deel aan wedstrijden.

Het Latijn is de taal van de katholieke kerk, van het hoger onderwijs en tot op zekere hoogte ook van de wetenschap. Het Frans is in de Franstalige gewesten uiteraard de belangrijkste taal, maar speelt ook in het Nederlandstalige deel van het land een grote rol. Zoals in het Noorden is het ook daar de ‘brieventaal’ van de sociale elite en van wie tot de internationale *République des Lettres* wil behoren. Het is de taal van de maatschappelijke en intellectuele elite, van het bestuur en de internationale contacten. Voor de meeste auteurs

in het Zuiden, ook voor de Nederlandstaligen onder hen, is het Frans aan het begin van de eeuw al de vanzelfsprekende cultuurtaal geworden. Publiceren in die taal is voor hen eerder regel dan uitzondering. In 1760 publiceert Pieter Lamoot, priester te Rijsel, een plan voor een geschiedenis van het graafschap Vlaanderen: *Discours sur l'utilité d'une histoire générale de Flandre, et sur la manière de l'écrire* [Vertoog over het nut van een algemene geschiedenis van Vlaanderen, en over hoe die te schrijven]. Daarin stelt hij expliciet de vraag of zo'n geschiedenis in het Frans dan wel in het Nederlands ('la langue famande') moet worden geschreven. Volgens hem is het Nederlands zeker niet onbruikbaar voor het schrijven van geschiedenis, zoals de historici van de Opstand hebben bewezen: de taal van P.C. Hooft bijvoorbeeld is 'beladen, kernachtig, groots en rijk'. Hij doet niet onder voor Sallustius en Tacitus, aldus Lamoot. Toch pleit hij ervoor de beoogde geschiedenis van Vlaanderen in het Frans te schrijven. Het argument is eenvoudig en glashelder: geschiedenis is slechts nuttig voor wie leest, en 'ce n'est pas le bas-peuple qui lit', het zijn 'les personnes aisées et instruites' ['het is niet het lagere volk dat leest', het zijn 'de gegoeden en geletterden']. Als het boek in het Nederlands verschijnt, dan kan buiten Vlaanderen ongeveer niemand het lezen, terwijl omgekeerd in Vlaanderen alle 'ontwikkelde lieden' Frans lezen. Het is een argument dat in de Zuidelijke Nederlanden opgaat voor elke publicatie die zich tot deze ontwikkelde lezers richt. In intellectuele kringen in het Zuiden is de keuze voor het Frans vanzelfsprekend geworden. Als François Gabriel Joseph du Chasteler (1744-1789) in de jaren 1780 op zijn beurt in de Brusselse Academie een plan voor een algemene geschiedenis van de Oostenrijkse Nederlanden presenteert, dan geeft hij expliciet aan dat hij aan de taalkeuze niet veel woorden zal vuilmaken: 'De Franse taal is in onze gewesten dermate overheersend geworden, dat men haar nauwelijks de voorkeur kan ontzeggen.'

Een groot deel van de publicaties in de Oostenrijkse Nederlanden, ook in de Nederlandstalige gewesten, verschijnt dan ook in het Frans. Dit betekent echter niet dat er geen Nederlandse teksten worden geschreven en gedrukt. In een tijd waarin het analfabetisme nog steeds groot is, vormen de 'ontwikkelde lieden' waar Lamoot het over heef, slechts een klein deel van de bevolking. De meeste Zuid-Nederlanders zijn laag- of ongeschoold, kunnen niet of nauwelijks lezen en zijn geenszins meertalig. Het Nederlands moet dan ook worden gebruikt voor teksten die zich rechtstreeks of onrechtstreeks (via voorlezen of voordracht) richten tot een breder publiek dat (ook) minder ontwikkelden omvat, zoals gelegenheidsgedichten, almanakken, volksboeken, vroomheidsliteratuur en stichtelijk werk. Ook voor het toneel wordt een vrij grote hoeveelheid Nederlandse teksten geproduceerd. Maar als een auteur een geschoold en intellectueel of internationaal publiek wil bereiken, dan kiest hij voor het

Frans. Of voor het Latijn, als hij juridische of theologische kwesties wil behandelen of zich hoofdzakelijk tot geestelijken richt.

Eruditie in het Nederlands is in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden zeker niet uitgesloten, maar ook als zij in het Nederlands wordt bedreven, is het een zaak van vakgenoten, en die zijn in de regel meertalig. Als Jozef Ferdinand Ghislain de Cuypers van Alsinghen (1736-1775) in 1770 (anoniem) een geschiedenis van Mechelen publiceert, dan doet hij dit in het Nederlands. Bij die keuze dacht de auteur, naar eigen zeggen, aan ‘de voordeeligheyd dat dit Werk by het Gemeen kan hebben’. Aan deze verantwoording voegt hij echter meteen een lang citaat van Thomas More toe, een halve pagina in het Latijn, onvertaald. Ook verder in de tekst zijn heel veel, vaak lange, citaten in het Latijn en het Frans opgenomen, alle zonder vertaling. Dat Cuypers, een man van adel, werkelijk ‘het gemeen’ als publiek op het oog heeft, is dan ook weinig waarschijnlijk. Zijn werk is slechts dienstbaar aan lezers die meertalig en dus geschoold zijn.

Meertaligheid

Concreet betekent dit dat heel wat auteurs in de Zuidelijke Nederlanden in verschillende talen publiceren. Zeker wie zowel literaire als wetenschappelijke teksten schrijft, gebruikt in de regel verschillende talen, maar ook binnen een letterkundig oeuvre zijn auteurs in meer dan één taal actief. De Gentse jezuïet en dichter Livinus de Meyer (1655-1730) bijvoorbeeld schrijft meestal in het Latijn, maar vertaalt zijn bekende leerdicht *De ira* (1694) zelf in het Nederlands. In 1725 verschijnt het als *De gramschap*. In de voorrede schrijft De Meyer:

> aengesien dat het grootste deel der menschen in de Latynsche tael niet ervaeren is, hebb' ik dit in Nederduitsche rymen overgeset, om dat 't voor ieder nuttig en behulpsaem kan zyn, besonderlyk aen het vrouw-geslacht, dat seker niet min als de mans aen de gramschap onderworpen is.

Net als het Latijnse origineel wordt de vertaling herhaaldelijk herdrukt. Na meer dan een eeuw, in 1827, verschijnt zelfs een tweetalige uitgave, verzorgd door Joannes Matthias Schrant (1783-1866), hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde in Gent.

De Brusselaar Johannes Laurens Krafft (16941768), beeldend kunstenaar en schrijver, publiceert een historisch werk in het Frans, treurspelen in het Nederlands, en een driedelige *Den schat der fabelen* (1739), een combinatie van verzen

en prozacommentaren. Eerder heeft hij de fabelen, dan nog geheel in proza, al in het Frans gepubliceerd. Zijn stadgenoot Michiel Frans Vermeren (†1755) publiceert zijn moralistische gedichten in Nederlandstalige werken als *Den theater des bedroghs* (1743) en *De listige onstantvastigheyt des weirelts* (1745). Ook schrijft hij na de Franse bezetting van het midden van de eeuw *De erlevende Belgica* (1749). Maar rond diezelfde tijd publiceert Vermeren ook *Les lions de* [sic] *Païs-Bas, au* [sic] *regards des guerres* (1750), 'in Vlaemsche en Fransche dichten'. De Franse en Nederlandse teksten, in twee kolommen naast elkaar gedrukt, zijn niet elkaars letterlijke vertaling, maar behandelen in beide talen wel dezelfde onderwerpen: 'de vervolginge der leeuwen', 'de plaegen der oorlogen' en 'het bederf van het landt' dat zij met zich meebrengen. Het boekje richt zich tot lezers die beide talen machtig zijn: 'die 't Fransch en 't Vlaemsch sal wel verstaen, moet al de regels recht door gaen'. Josse Ange Rombaut (1745-1807) schrijft met *Het verheerlykt of opgehelderd Brussel* (1777) een historische lofzang op zijn stad, en geeft gelijktijdig een Franse vertaling van dit boek uit. De Franse versie, *Bruxelles illustrée* (1777-1779), is uitgebreider en bevat een deel dat niet in de Nederlandse versie voorkomt.

JOANNES LAURENTIUS KRAFFT.
Natus Bruxellis 10a Novembris 1694.
Edidit ipsa manus quem cernis imagine vultum.
At non qui fuerat flos tener ore micat,
Spiritus alterna erefcat modo pervigil arte:
Artibus afcendens Fama perennis erit.

Johannes Laurens Krafft (1694-1768), beeldend kunstenaar en auteur van toneelwerk en fabelen, zowel in het Frans als in het Nederlands. Ets naar een portret van Guillaume Pierre Mensaert (1711-na 1777).

Het zijn niet alleen Brusselse schrijvers die zowel in het Nederlands als in het Frans publiceren. Een soortgelijke afwisseling zien we ook in het oeuvre van de uit het Waasland afkomstige Cornelis Martinus Spanoghe (1758-1829), die op allerlei domeinen van de letterkunde én in meerdere talen actief is. Hij zorgt voor een nieuwe editie van de *Délices des Pays-Bas* [Heerlijkheden van de Nederlanden], een landsbeschrijving waarvan de eerste editie aan het einde van de zeventiende eeuw is verschenen, maar verzorgt in 1785, onder de titel *Het schouwburg der Nederlanden*, ook een eerste Nederlandse editie van dit werk. Als aanvulling hierop publiceert hij bovendien een *Historisch woordenboek* met levensbeschrijvingen van bekende Nederlanders, dat op zijn beurt de Nederlandse versie is van een *Dictionnaire historique* van de ex-jezuïet, journalist en veelschrijver François-Xavier de Feller (17351802). Spanoghe dicht verder in het Nederlands onder meer een berijmde vertaling van het Bijbelse Hooglied en het moraliserende gedicht *De zingende zwaen in haer sterven* (1780). In de jaren 1780 geeft hij, als actief aanhanger van Jozef II, een keizersgezinde krant uit die zowel in het Nederlands als in het Frans verschijnt. Aan de politieke strijd rond de Brabantse Omwenteling in laatste decennia van de eeuw neemt hij actief deel als auteur van pamfletten, ook weer in beide talen.

Een laatste voorbeeld. Simon Michiel Coninckx (1750-1839), kanunnik uit Sint-Truiden, vult enkele bundels met in het Nederlands geschreven ‘christelijke gedichten’ en ‘punt- en mengeldichten’, vertaalt de fabels van Jean de la Fontaine en werk van Christian Gellert en Gotthold Ephraim Lessing in het Nederlands, maar schrijft de verslagen van zijn reizen door Frankrijk en Italië in het Frans. In die taal schrijft hij een politiek pamflet tegen keizer Jozef II én wat hij zelf als zijn belangrijkste werk beschouwt: het door Jean-Jacques Rousseau en de natuurdichters James Thomson, Jean-François de Saint-Lambert en abbé Jacques Delille geïnspireerde *Les saisons*, voluit *Retour à la nature... Les quatre parties de l'année ou nouveau poëme sur les saisons* [Terugkeer naar de natuur... De vier delen van het jaar of nieuw gedicht op de seizoenen] (1784).

Dit alles impliceert niet dat verschillende talen in het oeuvre van auteurs altijd in evenwicht zijn of dat de schrijvers alle talen even goed beheersen. Jozef de Wolf (1748-na 1780), leraar aan het koninklijk college van Gent, publiceert aan het einde van de jaren 1770 een reeks poëtische, satirische en filosofische werken. Ze getuigen van een radicaal kritische mentaliteit en met *Den geest der reden* (1777) - waarover later meer - publiceert hij een van de meest spraakmakende teksten van de Zuid-Nederlandse Verlichting. In de korte tijd dat hij actief is, schrijft hij een aanzienlijk oeuvre bij elkaar, bijna helemaal in het Nederlands. Toch publiceert hij in 1779 ook *La revivante Pucelle de Gand, en trois chants* ‘en vers héroïques’, een gelegenheidswerk waarin de Maagd van Gent,

verteerd door verdriet, de dood van de Gentse bisschop Govaart-Geeraard van Eersel betreurt en daarna, ‘uit de lethargie ontwaakt’ door het aantreden van zijn opvolger Ferdinandus Marie van Lobkowitz, diens kwaliteiten bezingt.

Veel vaker dan in het Noorden het geval is, treffen we in het Zuiden in publicaties andere talen dan de hoofdtaal aan. Het gaat dan bijvoorbeeld om opdrachten, poëtische loftuitingen aan het adres van de auteur, approbaties van verschillende overheden en censoren, voorwoorden en motto's. Een geschiedenis van de Nederlandse letterkunde in het Zuiden zal rekening moeten houden met dit gegeven. We moeten ons er steeds van bewust zijn dat het lang niet altijd mogelijk of zinvol is om Nederlandstalige teksten te isoleren uit hun meertalige omgeving.

Taalstrijd

De positie van het Frans in de Zuidelijke Nederlanden is niet eenduidig. Zoals ook al in de zeventiende eeuw het geval was, is deze taal in de achttiende eeuw nog steeds in opmars. Dit heeft niet alleen te maken met de aanwezigheid van een Franstalig gebied binnen de eigen grenzen en de nabijheid van Frankrijk als buur in het zuiden, maar ook met de houding van de Oostenrijkse overheid en haar vertegenwoordigers in Brussel. Het is niet zo dat die een doelbewuste taalpolitiek voeren, maar ze werken de verfransing in elk geval wel in de hand. De officiële contacten tussen Wenen en Brussel en die tussen Brussel en de gewesten en lagere bestuursniveaus verlopen in het Frans. Voor de directe omgang van het (lokale) bestuur met de bevolking wordt het Frans niet opgelegd: in het Nederlandse taalgebied beheerst het merendeel van de bevolking deze taal immers niet. Maar het Frans wordt dus wel de voornaamste bestuurstaal en de kennis ervan is onontbeerlijk voor iedereen die voor de overheid wil werken. Ook wie op een nationaal of internationaal niveau handel wil drijven, moet daarvoor het Frans gebruiken, en dus worden de zoons uit de handels-families naar Franse scholen of zelfs voor een tijdje naar Parijs gestuurd om daar de taal te leren. Daarbij gaat het niet alleen om utilitaire kennis, maar ook om de bredere ontwikkeling waarvan de beheersing van het Frans een onderdeel en een symbool is. De meisjes worden onderwezen in Franstalige ‘pensionaten’, ingericht en geleid door religieuzen.

Dit alles draagt sterk bij aan een min of meer spontane verfransing van een brede maatschappelijke bovenlaag. Die wordt bovendien nog versterkt door de modieuze aantrekkingskracht van het Frans en alles wat daarmee wordt geassocieerd. De bezetting van de Zuidelijke Nederlanden, in het kader van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), brengt niet alleen Franse militairen naar

de hoofdstad, maar in hun kielzog ook theatergezelschappen, balletmeesters en dansleraren, pruikenmakers en 'parfumeurs'. Zij duurt slechts enkele jaren, maar als het Franse leger zich terugtrekt, laat het een Brussel achter dat verlangt naar meer.

Toch moet het succes van het Frans ook gerelativeerd worden. De kennis ervan mag in bepaalde kringen dan al ruim verspreid zijn, een groot deel van de bevolking blijft de taal onkundig. Bovendien stuit de opmars van het Frans en van de cultuur waarvan zij de drager is, op weerstand. Cultuurcritici en satirici vrezen dat de Nederlanders massaal ten prooi vallen aan 'francomanie' of 'fransdolheid'. De spot wordt gedreven met het modieuze succes van het Frans en met hen die menen deze taal te moeten gebruiken, alleen omdat het nu eenmaal zo schijnt te horen. Of zoals het klinkt in het al uit de zestiende eeuw daterende, maar ook in de achttiende eeuw nog meermaals herdrukte schoolboekje *De spiegel der jonkheydt* van Hendrik van Boxtel: 'men ziet het dagelijkx in Dorp en Stede / Wie geen Francois en kan en magh niet mede'. De overvloed aan Frans theater en Parijse modes dreigen bovendien, aldus de critici, de nationale eigenheid aan te tasten en met name de elite van het land te besmetten met frivoliteit en zedeloosheid. Bij de algemene cultuurkritiek voegt zich de vrees voor de verdrukking van het Nederlands als cultuurtaal. Het Nederlands dient, zo menen sommigen, te worden verdedigd, en daarbij gaat het zowel om het gebruik en de verspreiding van de taal zelf (en de strijd tegen de opmars van het Frans en de verdringing van het Nederlands), als om de zuiverheid van de taal (en de strijd tegen de taalverbastering, tegen de invloed van het Frans *in* het Nederlands).

De Zuid-Nederlandse bekommernis om het Nederlands blijkt dan ook uit het feit dat er in de loop van de achttiende eeuw, en met name in de tweede helft van de eeuw, een hele reeks 'spraakkunstenaars' actief is, die probeert de regels van de Nederlandse grammatica, spelling en/of woordenschat vast te leggen en zo het gebruik van een standaard-Nederlands te bevorderen. Zo verschijnt vooral in West-Vlaanderen en in Antwerpen een hele reeks werken met titels als *Nieuwen Nederlandschen voorschriftboek, Oprecht onderwys van de letter-konst, Fondamenten ofte grond-regels der Nederduytsche spel-konst* en *Deure oft ingang tot de Nederduytsche taele*. In heel wat van deze handboeken wordt de bedreiging van het Nederlands door het Frans aangeklaagd. Zo stelt de Antwerpse taalkundige Jan Domien Verpoorten (1706-1773) uitdrukkelijk dat zijn *Woorden-schat oft letter-konst* (1752) is ingegeven door de vaststelling dat 'door de nabuerschap ende gemynschap der fransche taele, onze nederduytsche zoodanig veranderd is, dat men oorsprongelijk nu schijnt de selve niet meer te kennen ofte te weten, door de menigvuldige woorden, voord-komende zoo uyt de fransche, als latynsche taele'. In de praktijk komt dit streven naar

taalzuivering meestal neer op een strijd tegen bastaardwoorden, de ‘vremde en verrotte litmaeten’ van de taal, aldus Andries Stéven, schoolmeester in Frans-Vlaanderen.

De strijd om het Nederlands wordt echter niet alleen gevoerd door middel van praktische taalkunde, maar ook op een meer principieel vlak. Met name een Mechelse handelaar en een Brusselse advocaat nemen hierbij het voortouw.

Voor taal en vaderland

Willem Frans Gommaar Verhoeven (1738-1809) is lakenkoopman in Mechelen. Hij heeft geen hogere studies gedaan, maar heeft wel secundair onderwijs gevolgd in het jezuïetencollege van zijn geboortestad. Hij krijgt er les van onder meer Joseph Ghesquière (1731-1802). Die zal later toetreden tot de bollandisten, een congregatie binnen de jezuïetenorde die zich al sinds de zeventiende eeuw toelegt op de studie en de kritische editie van heiligenlevens en genoemd is naar een van de grondleggers van het project, Johannes Bollandus (1596-1665). Na de opheffing van de orde in de Nederlanden (in 1773) blijft Ghesquière wetenschappelijk actief en speelt hij een belangrijke rol in het historisch bedrijf van de Oostenrijkse Nederlanden. Mogelijk heeft hij zijn leerling interesse voor geschiedenis en enige letterkundige ambitie bijgebracht. Na zijn schooltijd gaat Verhoeven in de handel, maar hij blijft lezen en legt een bibliotheek aan van ongeveer 4000 boeken. Hij schrijft ook zelf: gedichten, toneelstukken, politieke pamfletten, historische verhandelingen en een epos. Zijn historisch werk is vooral ontstaan in antwoord op prijsvragen van de Academie in Brussel, die hem meermaals bekroont. Waarom hij nooit zelf tot het genootschap is toegetreden, blijft onduidelijk. Mogelijk ligt de verklaring in een conflict met Jean des Roches (1740-1787), de secretaris en sterke man van de Academie. Ver hoeven is één keer kandidaat, maar het is zijn tegenkandidaat, ironisch genoeg zijn oude leraar Ghesquière, die wordt verkozen.

Toch is het aan dat historisch werk dat Verhoeven zijn grootste faam ontleent. Zo schrijft hij onder meer een *Algemeyne inleyding tot de al-oude en midden-tydsche Belgische historie*, een schets van de nationale geschiedenis, waarmee hij, samen met zijn aartsvijand Des Roches, aan de basis ligt van de ‘uitvinding’ van de nationale geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden. Zijn grootste ambitie ligt echter elders en hoger, op het literaire vlak. Naar eigen zeggen werkt hij twaalf volle jaren aan *Belgiade ofte Mannus, in de omkering van den Belgischen en Celtischen staet, met de verandering, zedert den eerste Cimberschen Zund-Vloed, in deeze, en in andere gewesten van Europa*, een ‘heldendicht’, bestaande uit vijftien zangen en 22.000 verzen. Het is ongeveer persklaar

(de prospectus is geschreven), maar door de dood van de auteur in 1809 blijft het toch onuitgegeven. Terecht, aldus Jan Frans Willems en velen na hem: de *Belgiade* is geen meesterwerk. In 1840 publiceert Willems in zijn tijdschrift *Belgisch Museum* enkel het begin en het slot ervan: ‘Meer durf ik er niet van afschryven.’ De aanhef luidt:

> Ik, die weleer, noch ver van d'Heliconsche trappen,
> In proef van dicht-konst zong Minervas wetenschappen,
> Zing heden Mannus, held en keyzer, die herleéft
> In 't eerste heldendicht dat onze landaerd heéft...
> [...]
> Calliopaea schryf, beziel ons letter-ader
> Met uw doordringend vuer! gy voert op d'eeuwen-rader
> Het halve godendom; gy geéft het leévend licht
> En schept de dag, het groot in 't eeuwig helden-dicht...

Andere, wat minder lange gedichten van Verhoevens hand zijn eerder wel in druk verschenen, zoals een *Proeve van dicht-kunde op de oudtheyd, eer, achtbaerheyd en voortgangh der vrye konsten* (1774) en een *Treur-dicht op de dood van Maria-Theresia Keyzerinne* (1781).

Met *Oordeelkundige verhandelingen op de noodzaekelijkheijd van het behouden der Nederduijtsche taele en de noodige hervormingen in de schoolen* levert Verhoeven zijn bijdrage aan de taalstrijd. Aanleiding is het voornemen dat in regeringsgezinde kringen leeft om bij een hervorming van het middelbaar onderwijs in de nieuwe koninklijke colleges (die de plaats innemen van de colleges van de in 1773 in de Nederlanden opgeheven jezuïetenorde) het Latijn als onderwijstaal in te ruilen voor het Frans. Patrice-François de Neny (1716-1784), voorzitter van de Geheime Raad en dus een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het regime, is het daarmee niet eens, en hij wordt daarin, ongevraagd, door Verhoeven bijgetreden. In 1780 draagt die hem de *Verhandelingen* op, waarin hij de verfransing aanklaagt en het Nederlands verdedigt. De tekst wordt niet uitgegeven (dat gebeurt pas later), maar in handschrift aan Neny bezorgd.

Uitgangspunt is ook voor Verhoeven de overtuiging dat de Vlamingen en de Brabanders met hun voorliefde voor het Frans hun eigen taal verwaarlozen. Het voornaamste argument voor zijn afwijzing daarvan is dat geen enkel beschaafd volk dat doet, en hij verwijst daarbij naar de antieke Oudheid: ‘Athenen was dan de queeck-school van de beschaeftheijd, Athenen was dan voor de Romeijnen het hedendaegs Parijs voor de Nederlanders; doch evenwel hoe driftig men ook was om de taele, de wijsbegeerte, de konsten en de wetenschappen

uijt Griekenland in Italien over te scheepen; egter hebben de Romeijnen hunne taele niet verwaerloost, maer de zelve in tegendeel door hunne gansche mogentheijd uijtgebreijd.' Uiteraard kenden alle Romeinse geleerden toen Grieks, maar 'zonder dat het misverstand hunne herssens geraekt hadde om in de zelve te schrijven, met hunne gemeijne taele ganschelijk te verlaeten'.

Het opgeven van de eigen taal door de Nederlanders is vooral onbegrijpelijk, omdat zij wordt verruild voor het Frans, terwijl 'de Fransche taele nog verder van dit punt van volkomentheijd is, als de Grieksche, de Lathijnsche, de Italiaensche, ja, zelfs de Nederduijtsche en de Engelsche taelen'. Dat geldt ook voor het letterkundig gebruik ervan. Het Frans is goed voor het theater, maar voor het heldendicht is het niet geschikt. De Fransen moeten het doen met de *Henriade*, terwijl de epen van Homerus, Vergilius, Tasso, Milton, Vondel en Rotgans de kracht van de andere talen, inclusief dus het Nederlands, bewijzen.

Het belang van de taal overstijgt echter de letterkunde. Het is een maatschappelijke zaak, omdat zeden, karakter en identiteit van een volk met de taal samenhangen. 'Alles op eene eerelijke wijze met zijn naem te noemen is eijgen aen een rondborstig Nederlander; alles te verbloemen is eijgen aan onze westersche gebueren.' Verhoeven wijst de vrouwen met de vinger, want zij zijn het die het Frans verkiezen:

> Hoe dikwils hoort men die bespottelijke vrouwen niet zeggen dat er iets hards, plomps en boersch in de Nederlandsche taele is, dat de Fransche zonder de ooren te stooren alles met eene zekere aengenaemheijd uijtdrukt; dat die taele voor de schoone kunne schijnt gemaekt te zijn, dat zij den grondhertigen tolk is van de minnarijen; en dat zij liever drij dagen met eenen Franschman door brengen als een uer met den welspreekendsten Nederlander.

De voorbeelden hoeven niet talrijk te zijn, want hoe 'de Fransche ondeugden met hunne taele bij ons hebben wortel gevat is beter te beweenen als te beschrijven'. Overigens is Verhoeven van oordeel dat de Noord-Nederlanders hun vaderlandse zeden en taal beter in ere hebben gehouden dan de Zuid-Nederlanders, maar toch is 'die besmettelijke Fransche pest' wel degelijk ook in de Republiek binnengedrongen.

Het grootste deel van de *Verhandelingen* is gewijd aan de remedies waarmee het probleem kan worden aangepakt. De auteur verwacht daarbij vooral heil van het onderwijs, waarvan de kwaliteit moet worden verbeterd. Onderwijzers - het zijn bij voorkeur mannen - moeten daarom beter betaald worden en de overheid moet een soort van inspectie op het onderwijs (toezicht door scholasters) organiseren. In dat onderwijs moet het Nederlands centraal staan. Overigens bepleit Verhoeven niet, zo benadrukt hij, dat het Frans of

het Latijn uit de klas zou worden geweerd. Uiteraard is het belangrijk dat de Nederlanders die talen kennen. Zo kunnen vakken bijvoorbeeld afwisselend in het Nederlands en het Latijn worden gegeven, of kan het Frans de voertaal zijn op sommige dagen en het Nederlands op de andere. De andere talen moeten worden aangeleerd, maar dan als *tweede* talen, 'zonder de moeder-tael te versuijmen'.

Verhoeven heeft zijn best gedaan om zijn krachtige pleidooi voor het Nederlands als cultuur- en schrijftaal ook zelf als leidraad te nemen en als auteur het goede voorbeeld te geven. In antwoord op de prijsvragen van de Brusselse Academie stuurt hij verhandelingen in die in het Nederlands zijn geschreven. Uiteraard is dat ook toegestaan. Officieel hanteert het genootschap drie talen, Frans, Latijn en Nederlands, die op gelijke voet worden behandeld. In de praktijk echter komt van deze gelijkwaardigheid weinig in huis. Het Frans is niet alleen de voertaal bij de organisatie, tijdens de zittingen en bij de interne en de externe communicatie van het genootschap. Ook is de overgrote meerderheid (tot 90 procent) van de verhandelingen van de leden, de inzendingen op de prijsvragen en de publicaties van de Academie in het Frans opgesteld. Dat de Mechelse lakenhandelaar als inzender het Nederlands gebruikt, kan dan ook gerust als een statement worden gezien.

Toch is Verhoeven tegelijk ook een typische intellectueel van de Oostenrijkse Nederlanden, met de meertaligheid en het taalpragmatisme die hen kenmerken. Hij opteert voor het Nederlands waar het kan, maar gebruikt het Frans als dat aangewezen is. Prijsvragen van de Brusselse Academie beantwoordt hij in het Nederlands, maar voor buitenlandse academies (die van Berlijn en Besançon) schrijft hij in het Frans. Als aan het einde van de jaren 1780 in de Oostenrijkse Nederlanden de politieke troebelen uitbreken, neemt Verhoeven aan de discussies deel en doet hij dat in twee talen. Hij dicht lofzangen op de conservatieve oppositieleider Van der Noot en schrijft enkele brochures in het Nederlands, maar publiceert ook een uitgebreide *Mémoire historique, politique et critique sur les constitutions, la religion et les droits de la nation belgique* [Historische, politieke en kritische verhandeling over de grondwetten, de religies en de rechten van de Nederlandse / Belgische natie] (geschreven in 1787, maar pas in 1790 verschenen). Zoals velen in deze context hebben gedaan (onder wie ook weer Ghesquière), legitimeert Verhoeven de Brabantse Omwenteling met een beroep op de aloude wetten en rechten.

Voor identiteit en voor Nederland

Verhoeven staat niet alleen met zijn betoog. Een advocaat bij de Raad van Vlaanderen en voorzitter van de Staten van Vlaanderen, Mulle, schrijft in de jaren 1780, zowel in het Frans als in het Nederlands, een *Letterkundig tydverdryf over het bewys dat de Vlaemsche tael beter is als de Fransche*. Ook deze tekst blijft aanvankelijk onuitgegeven. Pas in 1819 geeft Mulle zijn tekst, alleen in de Nederlandse versie, in de openbaarheid: 'Ik laete het fransch niet drukken, om dat den franschman niet voelig en grondig de vlaemsche tael weet en verstaet, en zoo voor eenen franschman de verheventheyd der vlaemsche tael niet vatbaer is.'

Het meest invloedrijke pleidooi echter is te vinden in de *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden*, die in 1788 in druk verschijnt. Zij is behoorlijk kritisch ten aanzien van de taal- en onderwijspolitiek van de Brusselse regering en wordt wellicht daarom zonder toestemming, anoniem en met een vals adres ('Maastricht') gepubliceerd. Toch is snel duidelijk en in ruime kring bekend wie de auteur is: de Brusselse advocaat Jan Baptist Chrysostomus Verlooy (1746-1797). Die richt, zo is pas onlangs aan het licht gekomen, in 1785 een 'mémoire' aan keizer Jozef II, waarin hij - uiteraard in het Frans - zijn ideeën 'sur les moiens à emploier pour rétablir notre flamand' ['over de middelen die nodig zijn om ons Vlaams te herstellen'] uiteenzet. In de brief verwijst Verlooy bovendien naar een 'discours' dat hij vijf jaar eerder zegt te hebben geschreven. Uit de samenvatting die hij daarvan geef, blijkt dat zijn *Verhandeling* dus eigenlijk rond 1780 al op papier stond. Wellicht vindt de jonge advocaat op dat moment nog niet het geld om de tekst ook uit te geven, of acht hij dat op dat moment nog niet nodig of opportuun. Als een paar jaar later de oppositie tegen keizer Jozef II hevig is geworden en in 1787 al tot een 'kleine' revolutie heeft geleid, is dat blijkbaar veranderd.

Verlooy is een boerenzoon uit de Kempen, die aan de Leuvense universiteit rechten studeert en daarna als jurist in Brussel aan het werk gaat. Hij publiceert in 1781 een *Codex Brabanticus*, een editie van de Brabantse wetteksten, van een uitgebreid apparaat voorzien, uiteraard in het Latijn. Het is een groots werk, dat door de rechtshervormingen onder Jozef II en het Franse bestuur na 1794 echter snel achterhaald is. Toch betreurt Verlooy geenszins de omwentelingen. In het Brusselse advocatenmilieu ondergaat hij de invloed van de Franse Verlichting en ontpopt hij zich tot een rationalist en liberaal. Waar Verhoeven in alle opzichten pragmatisch is, is Verlooy veel radicaler. Hij kiest niet alleen voor de Brabantse Revolutie - dat doet zowat iedereen - maar daarna ook voor de Franse. In de Zuid-Nederlandse strijd kiest hij de kant van Vonck en de democraten. Als zij binnenlands opzijgeschoven zijn, moeten ze een beroep doen

op de steun van de Franse revolutionairen. Verlooy bepleit zelfs de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk en na de (tweede) Franse bezetting wordt hij, weliswaar maar kortstondig, de eerste burgemeester van Brussel van het nieuwe regime. Hij schrijft een hele reeks politieke pamfletten, soms in het Nederlands, meestal in het Frans.

De politieke francofilie van Verlooy lijkt niet te sporen met het pleidooi dat hij enkele jaren eerder, weliswaar anoniem, publiceert, en waarin de afwijzing van 'verfransing' (hij gebruikt het woord) centraal staat. Die vertrekt van dezelfde vaststelling die ook Verhoeven en anderen al hebben gemaakt: dat in de Zuidelijke Nederlanden iedereen overtuigd lijkt te zijn van de minderwaardigheid van de Nederlandse taal en cultuur en de superioriteit van het Frans. 'Die overtuygtheyd gaet zelfs zoo verre, dat ons niets schoon nog groot en dunkt, of 't moet van Vrankryk zyn.' Het is een minderwaardigheid die zichzelf in stand houdt, aldus Verlooy. Het gevolg van de minachting voor de eigen taal is immers dat wij ons 'in konsten en wetenschappen verre onder onze nabueren' bevinden. Dit is hogelijks onterecht, want 'onze volksaerd moet in grootheyd, edelmoed en vernuft aen geenen ter wereld wyken'. Dit geloof wordt ondersteund met een bladzijdenlange lofzang op de Nederlanden, deels gebaseerd op oude en internationale autoriteiten, te beginnen met Julius Caesar. De handel en economie worden geloofd, want zij hebben ervoor gezorgd dat het land lange tijd 'het vermogendste en rykste van Europa' is geweest. Maar ook op het belang van de taal wordt gewezen (woorden uit het Nederlands die in andere talen zijn overgenomen) en op de bijdrage aan de cultuur, zoals, niet het minst, met het humanisme ('d'herstelling van den griekschen en latynschen letterstand'). En de uitvindingen die de Nederlanders aan de wereld hebben geschonken, worden in herinnering gebracht, waaronder een aantal muziekinstrumenten, 'allerlye slag van orgels' en de 'beyaerden', en 'het zouten van den haring'.

Na de vaststelling van de 'uytmuntendheyd onzer natie' is het volgens Verlooy dan ook vreemd, ja, onbegrijpelijk, dat wij 'ons altyd gewillig achter den Fransman houden en hem den toon boven ons laten nemen'. Dat dat toch is gebeurd, wijt hij aan het bewind van de Bourgondische hertogen, die in de Nederlanden het Frans als bestuurs- en hoftaal hebben ingevoerd. 'Dus al wat iet was, of iet wilde wezen, sprak het Frans.' Deze cultus van het Frans en de verwaarlozing van het Nederlands hebben geleid tot een algemeen cultureel verval. Dat de Zuid-Nederlandse intellectuelen een andere taal gebruiken dan hun moedertaal, maakt het voor hen onmogelijk in wat ze doen het hoogste niveau te bereiken. 'Niemand zal in een vremde spraek die onleerbare fynigheden, de welke zelfs de letterkonstschryvers ontvlieden, die eygenheyd van woorden en spreuken, die vaerdige uytdrukking, die oprechte uytspraek, die

rykheyd en vloedigheyd betreffen, diën onvermeydden toon en onbelemmerde frankheyd voeren, die tot welsprekendheyd noodig zyn.'

Verlooy pleit uiteraard voor de terugkeer naar het Nederlands, een taal die zeer oorspronkelijk is en - zoals ook Mulle betoogt - 'zonder twyffel veel ryker als de fransche'. Het gaat echter om veel meer dan om de taal alleen. Het ingaan tegen 'vremsgezindheyd' in het algemeen en 'fransdolheyd' in het bijzonder, is een daad van liefde voor het vaderland en, meer bepaald, voor 'de vaderlanderschap'. Die bestaat per definitie uit wat de natie van andere naties onderscheidt. 'Allen goeden vaderlander mint al wat vaderlands is om geen andere reden als om dat het vaderlands is.' De moedertaal is cruciaal voor de ontwikkeling van die nationale identiteit. De kracht van die identiteit en van de moedertaal blijkt overigens ook uit het feit dat zij hebben standgehouden. De onbewuste verfransing is al eeuwen aan de gang, maar toch spreekt de overgrote meerderheid van de Nederlanders nog steeds de moedertaal.

Zoals gezegd spreekt Verlooy zich niet veel later uit voor de annexatie van het land door het revolutionaire Frankrijk. De verwondering hierover volgt uit een anachronistische inschatting van de vaderlandsliefde en het nationaal besef waarvan hij blijk geeft. Die zijn achttiende-eeuws. in hun inspiratie en betekenis en hebben weinig te maken met het nationalisme van de negentiende eeuw. Met veel van zijn tijdgenoten exploreert en construeert Verlooy een identiteit voor de Zuidelijke Nederlanden, die echter geenszins gepaard moet gaan of zelfs maar moet leiden tot politieke zelfstandigheid of tot een onafhankelijke staat. Zoals de meeste vooraanstaande intellectuelen sympathiseert hij aanvankelijk met Jozef II (pas later zouden zij zich tegen het autoritaire karakter van zijn bestuur keren) en is hij dus trouw aan het bewind. De ontwikkeling van nationaal bewustzijn behoeft geen staatkundige onafankelijkheid, en is ook een Frans bestuur niet bij voorbaat onverenigbaar met de verdere ontplooiing van de nationale identiteit.

In een ander opzicht is Verlooys positie uitzonderlijker. De meeste auteurs die bijdragen tot de articulatie van het nationaal bewustzijn van de Zuidelijke Nederlanden, doen dat in het Frans en zien de nationale identiteit niet als taalgebonden. Verlooy is niet de eerste of de enige die een herstel of versterking van de positie van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden bepleit, maar hij is wel een van de eersten die dit zo duidelijk zien als een voorwaarde voor de ontwikkeling van de nationale identiteit. Het is een idee dat de Vlaamsgezinden later zullen omarmen, wat heeft geleid tot een overschatting van de *Verhandeling*, zowel binnen het oeuvre en het leven van Verlooy als in de Zuid-Nederlandse cultuur- en literatuurgeschiedenis.

Verlooys pleidooi voor het Nederlands is een pleidooi voor Nederland. Aan het einde van zijn verhandeling geef hij uitdrukkelijk aan:

> dat ik de vereenigde Nederlanden aenzie als deel te maken van ons land, en hun met ons als eenig volkdom achte [als één volkbeschouw]. Zeker wat raekt onzen Vaderlandschen letterstaet; dezen moet zonder twyffel niet geschyden zyn van den hunnen, want mits hier van de moederlyke tael den grondsteen is, en onze tael de zelve is met de hunne; zoo moet ook ons letterdom gants een en 't zelve zyn.

Noord en Zuid: één volk, één taal, één letterkunde.

Het mag echter duidelijk zijn dat het hier om een wens gaat, niet om een werkelijkheid. Verlooy geeft dat eigenlijk ook zelf aan: ‘Laet ons gezamentlyke Nederlanders zyn, schoon wy van staet geschyden zyn, ons ten minsten in de Nederlandsche konsten aenzien als gevaderlanders en gebroeders.’ *Laten we* één volk zijn. Hij is voorzichtig in zijn formuleringen: het is een zaak van *aenzien* en *achten*. Uit het geheel van zijn *Verhandeling* blijkt bovendien hoezeer zijn perspectief wel degelijk zuidelijk is. Als hij de Nederlanden prijst om hun bijdrage aan de beeldende kunsten, heeft hij het over Van Eyck en Rubens. De ‘groot-Nederlandse’ geloofsbelijdenis is te vinden op de laatste bladzijden van zijn boekje, en krijgt ook daardoor de allure van een aanbeveling en een vrome wens. Of die ooit in vervulling zal gaan, is twijfelachtig. Verlooy en de andere ‘taalstrijders’ betreuren dat zij uit het Noorden zo weinig steun krijgen. In de Republiek ligt niemand wakker van de taalsituatie in het Zuiden, zo is hun indruk. Het is een indruk die ongetwijfeld in grote mate correct is.

1.2 Twee buitenlanden

In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw maken zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden een geleidelijke nationalisering door, die in de tweede helft van de achttiende eeuw in een stroomversnelling komt. Het gaat daarbij om een proces waarbij de verschillende provincies steeds meer bij elkaar betrokken raken en zich gezamenlijk gaan positioneren en onderscheiden. Uiteraard betreft het hier een trage, geleidelijke en complexe ontwikkeling, die zich niet in alle gewesten en alle lagen van de bevolking op een gelijkmatige manier voordoet. Naast de oudere identiteiten, die van de Nederlanden als geheel enerzijds en die van afzonderlijke gewesten, steden en dorpen anderzijds, groeit een nieuw collectief bewustzijn, een van de Zuidelijke en van de Noordelijke Nederlanden afzonderlijk. Deze nieuwe identiteit verdringt de andere lagen niet, maar vult ze aan. Bovendien wint dit tussenliggende niveau slechts zeer geleidelijk aan belang in een proces dat aan het einde van de achttiende eeuw onmiskenbaar versnelt, maar geenszins voltooid is. Tot diep in de achttiende eeuw worden ‘de Nederlanden’ als een geografisch geheel beschouwd. Zowat alle kaarten tonen de Nederlanden als een geheel. In de loop van de hele eeuw worden (in het Zuiden) bijvoorbeeld nieuwe edities van *Les délices des Pais-Bas* [de heerlijkheden van de Nederlanden], een algemene beschrijving van de Zeventien Provinciën, uitgegeven. Als de Brugse historicus Charles François Custis (1704-1752) in de jaren 1740 ter voorbereiding van zijn historisch werk een historische bibliografie samenstelt, dan gaat ook die over de Zeventien Provinciën. Daarbinnen echter maakt hij wel een onderscheid tussen het Zuiden (de ‘katholieke Nederlanden’) en het Noorden, die hij afzonderlijk behandelt. De dubbelheid van deze aanpak is typerend. Het kader is dat van de Nederlanden als geheel, maar dat geheel is staatkundig en politiek verdeeld. Dat is een realiteit, maar een realiteit die slechts geleidelijk vorm heeft gekregen. Met name in de zeventiende eeuw zijn de grenzen en de samenstelling van de landen nog in beweging geweest. In een *Beknopte beschryving benevens eene naauwkeeurige afgezette kaart der Oostenryksche Nederlanden*, die in 1785 in Amsterdam verschijnt, worden de Generaliteitslanden, namelijk de delen van Vlaanderen, Brabant en Limburg die in het begin van de zeventiende eeuw op Spanje zijn veroverd, omschreven als ‘'t geen onze Republiek van deze Provincien bezit’ en in de beschrijving van het Zuiden opgenomen.

Er is niet alleen het ruimere kader waartoe beide landen nu eenmaal behoren, er is ook het gezamenlijke verleden. In zijn *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen* (1718-1721) beschouwt Arnold Houbraken

de kunstenaars van Noord en Zuid als de dragers van één gemeenschappelijke traditie. In de geschiedschrijving echter verschijnen Noord en Zuid in de loop van de achttiende eeuw steeds meer als afzonderlijke eenheden. In het Zuiden gebeurt dat voornamelijk in het kader van de werkzaamheden van de Brusselse Academie, die in 1772 onder auspiciën van Maria Theresia en haar Brusselse regering wordt opgericht. Dit resulteert onder meer in het werk van de al genoemde academiesecretaris Jean des Roches, die in het Latijn een schoolhandboek voor de nationale geschiedenis publiceert (1782-1783) en het eerste (en door zijn vroegtijdige dood enige) deel van een *Histoire générale des Pays-Bas autrichiens* (1787). Daarnaast worden door hem en anderen, leden van het genootschap en deelnemers aan zijn prijsvragen, heel wat deelstudies ondernomen en gepubliceerd die op de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden als geheel betrekking hebben. Dat het Oostenrijks bestuur op die manier de ontwikkeling van een nationaal besef in de Zuidelijke Nederlanden bewust stimuleert, kan paradoxaal lijken, maar het is slechts de keerzijde van de door de Verlichting geïnspireerde strijd tegen particularisme en traditionalisme. Het land moet worden gemoderniseerd, en dat kan slechts gebeuren door een institutioneel en cultureel kader te creëren dat de lokale en gewestelijke loyaliteiten overstijgt. De geschiedschrijving kan daaraan bijdragen. Een eerste voltooide nationale geschiedenis zal uiteindelijk in de Franse tijd het licht zien, met de *Histoire de Belgique* (vanaf 1805) van Louis Dieudonné Joseph Dewez (1760-1838). Een parallelle ontwikkeling doet zich voor in de Republiek, waar Johan Wagenaar rond het midden van de eeuw zijn *Vaderlandsche historie* (1749-1759) publiceert met ‘de geschiedenissen der nu Vereenigde Nederlanden, inzonderheid van Holland’.

Het besef van historische verbondenheid tussen Zuid en Noord maakt dan ook gaandeweg plaats voor vervreemding en tegenstelling, en uiteindelijk bij momenten zelfs wantrouwen en minachting. Het gezamenlijke verleden roept aan geen van beide kanten nog sentimenten van onderlinge loyaliteit op. De onderlinge spanningen worden levend gehouden door enerzijds de machtspolitiek van de Republiek, die aanleiding geeft tot een economische boycot van het Zuiden, en anderzijds de machtspositie van de katholieke kerk in het Zuiden, die met haar intolerantie jegens andersdenkenden voor de Noord-Nederlandse protestanten de belichaming is van de erfvijand, waarvan zij zich hebben vrijgevochten. Bovendien beschouwt de Republiek, die in het kader van de Spaanse Successieoorlog (1701-1713) samen met Engeland het Zuiden bezet, het land nadien als veroverd territorium, waarvan slechts het bestuur aan de Oostenrijkse keizer is toevertrouwd. Dit rechtvaardigt in haar ogen de zware economische sancties die ze het buurland oplegt, alsook de legering van Staatse troepen (nota bene grotendeels op kosten van de Zuid-Nederlanders)

in een aantal steden langs de grens met Frankrijk. Dit is zo bepaald in het zogenaamde Barrièretractaat (1715), dat in het Zuiden als een vernedering wordt ervaren. Tot een normalisatie van de betrekkingen zou het de hele achttiende eeuw niet komen. Zo blijft tot grote verbittering van het Zuiden de Schelde 'gesloten'. Tot op zekere hoogte is die zogenaamde 'sluiting' van de Schelde een mythe: de impact ervan is vaak overdreven, het gaat niet om een echte blokkade maar om een belasting van de vaart, en Antwerpen blijft ook in deze periode een niet onaanzienlijke handelsactiviteit ontplooien. Toch is het een wapen dat wordt ingezet om de economische ontwikkeling van het Zuiden te bemoeilijken. Het beeld van 'de geketende Scaldis' is krachtig. Onder de Zuid-Nederlanders heerst onmiskenbaar het gevoel dat hun door het Noorden onrecht wordt aangedaan. De gevoelens worden er niet warmer op als een 'Compagnie' à la de Verenigde Oost-Indische Compagnie die in 1722 in Oostende is opgericht, enkele jaren later al onder druk van de Republiek door de Oostenrijkse keizer wordt opgeheven.

Onvriendelijke blikken

De politiek van de Republiek ten aanzien van de Oostenrijkse Nederlanden wordt ondersteund door de perceptie van het land en zijn bewoners. In de al genoemde *Beknopte beschryving der Oostenryksche Nederlanden* (1785), de postume editie van een werk van de Leerdamse predikant en geograaf Willem Albert Bachiene (1712-1783), heet het dat de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden 'van aart doorgaans arbeidzaam en tot allerhande soort van konsten en handwerken zeer bekwaam' zijn, en ook 'vrolyk en ligthartig, zeer gesteld op een uiterlyk zwierige kleeder-dragt' en 'vriendelyk en spraakzaam in hunnen omgang'. Dat Bachiene als predikant bij de Nederlandse troepen in Namen heeft gewerkt en zich later in Maastricht heeft gevestigd, verklaart misschien de vriendelijke toon van deze beschrijving. Al voegt hij er meteen ook aan toe dat de Zuid-Nederlanders 'meest al eene verbasterde Nederlandsche taal' gebruiken. Over het algemeen is het beeld van de Zuidelijke Nederlanden en hun inwoners minder welwillend. Erg uitgebreid en gedocumenteerd is dat beeld überhaupt niet. De zuiderburen houden de noorderlingen amper bezig en er zijn dan ook niet veel sporen van een grondige waarneming aan te treffen.

Toch komt zij af en toe aan de oppervlakte. Dat is bijvoorbeeld het geval als de politieke gebeurtenissen aan het einde van de jaren 1780 heel wat Noord-Nederlanders de grens over jagen. Stadhouder Willem V is in 1785 door de patriotse opstandelingen uit zijn functie ontzet, maar slaagt er in 1787 in het stadhouderlijke gezag te herstellen. Uit vrees voor represailles slaan heel wat

patriotten op de vlucht, velen van hen naar de Oostenrijkse Nederlanden. De meesten gaan dan eerst naar Antwerpen en reizen van daaruit door naar andere steden in de Oostenrijkse Nederlanden of naar Frankrijk. De doortocht of de (tijdelijke) vestiging van deze migranten in de Zuidelijke Nederlanden is voor een aantal schrijvers onder hen de aanleiding om lucht te geven aan hun indrukken en vooroordelen. Een rijke bron in dit verband is de *Reize door de Oostenrijksche Nederlanden, gedaan door een voornaam Hollandsen vlugteling, in den jaare 1788*, die in Amsterdam, zonder jaartal en anoniem, verschijnt. Het werk is samengesteld uit bijdragen van verschillende auteurs en geredigeerd door Gerrit Paape (1752-1803). Van wie de teksten zijn, is niet bekend, al lijkt vast te staan dat Wybo Fijnje (1750-1809) onder de schrijvers is. Ook *Levenswyze en lotgevallen der Hollandsche emigranten, inzonderheid in Brabant*, 'geen roman, eene waare geschiedenis', die in 1791 in Duinkerke verschijnt, biedt een inkijk in de manier waarop deze noorderlingen het Zuiden gadeslaan.

Het beeld dat uit deze en andere teksten naar voren komt, is niet eenzijdig. Niet alleen verschillen de emigranten op een aantal punten onderling van mening, de bezochte gewesten verschijnen ook niet zonder meer als een ongedifferentieerd geheel. Zo wordt bijvoorbeeld een onderscheid gemaakt tussen verschillende steden. Zowat alle uitwijkende Nederlanders komen eerst in Antwerpen terecht en velen van hen zijn onaangenaam getroffen en ontgoocheld door deze stad. Emilie Fijnje-Luzac (1748-1788) ervaart de stad, zo schrijft ze naar het thuisfront, als 'donker, slikkerig en eyselyk morsig'. Velen trekken verder. Brussel staat als verblijfplaats beter aangeschreven dan de havenstad, meer bepaald de rijke en residentiële bovenstad, met het park daar, 'een alleraangenaamste wandelplaatsch', aldus Arie Johannes Knock (1763-1816) in zijn *Journal*. Over het algemeen worden de Vlaamse steden beter beoordeeld dan de Brabantse. Vooral het levendige Gent wekt wel het enthousiasme van de bezoekers uit het Noorden en geldt, onder meer door het vele water, als de meest 'Hollandse' stad van het Zuiden.

De economische situatie van de Zuidelijke Nederlanden wordt over het algemeen als belabberd beschouwd, al stellen de inwijkelingen toch ook vast dat de bewoners er een behoorlijke welvaart kennen. Ook op cultureel vlak is het beeld overwegend negatief, maar de migranten raken toch onder de indruk van de oude schilderkunst die ze aantreffen (Rubens, Van Dyck en tijdgenoten), van de rijkdom van de kerken, en ook van de levendige theater- en operacultuur. Wat de religie betreft spreken sommigen hun waardering uit voor de maatschappelijke zichtbaarheid van religie en devotie. Anderen zien vooral een onbeperkte macht van de geestelijkheid en blinde gehoorzaamheid van de gelovigen, en bijgeloof, lichtzinnigheid en uiterlijkheid. Dat laatste be-

treft, zo menen de noorderlingen, niet alleen de godsdienstbeleving in het Zuiden, maar alle aspecten van het leven daar. De inwoners van de Oostenrijkse Nederlanden zijn bekommerd om uiterlijkheden en oppervlakkige geneugten. Ze zijn erg gericht op het leven buitenshuis, bezoeken kermissen en gaan veel uit, zijn uitgelaten, maken veel 'bloot lawait' en drinken veel. 'Van de twintig huizen is er vast altijd één een bierhuis, welke men des avonds nooit ledig vindt,' zo stelt de schrijver van de *Levenswyze en lotgevallen* vast. Dat gaat dan uiteraard ten koste van de zorg om het gezin. Met de huwelijksmoraal van de zuiderlingen is het, zo noteert Clara Cornelia van Eijck (1751-1810) in haar dagboek, dan ook pover gesteld:

> Daarbij is er ietz in de zeeden deezer natie, vooral der getrouwde mans, dat ik detesteere. Ik weet waarlijk niet hoe hier de huwelijken nog zoo wel kunnen gaan, tenzij dat beide echtgenoten hierin overeengekomen zijn om vrij te leeven en ieder zijns weegs te gaan. Mogelijk oordeele ik ten onregte, maar na al hetgeene dat men hoord verhandelen, moet overspel en hoererij hier geen zonde zijn. Zoude dit ook het gevolg zijn van de grootemagt der geestelijken? Gij moest hooren hoe men hier in een fanaticq land over dezelve spreekt op dat sujet. Hoe zullen zij nu in een ander zonden bestraffen waarin zij zelven zoo rijkelijk schuldig zijn en waarschijnlijk de eerste aanleiding toe geeven? Ik ben geheel verzadigt van alle Roomsche landen, alwaar de ongebondenheid op den troon zit en hoeveel dit heeft medegewerkt om veele onzere jonge en onbedrevene lieden (en waaren het deeze nog alleen) hunnen zeeden te verderven, zal ligt de uitkomst bevestigen.

De migranten uit het Noorden worden in de Oostenrijke Nederlanden nochtans behoorlijk ontvangen. Ze krijgen een aantal voorrechten, zoals de vrijstelling van invoerbelasting op hun eigendommen en de toestemming om hun godsdienst uit te oefenen. Ook mogen ze eigen verenigingen oprichten, wat onder meer leidt tot de vestiging van een Hollandsche Sociëteit in Antwerpen. Deze ontvangst draagt ongetwijfeld bij aan de perceptie van de Zuidelijke Nederlanden, maar blijkt toch minder sterk dan de ervaring van emigratie, het heimwee naar wat thuis werd achtergelaten, en het zelfbeeld en de vooringenomenheid die de migranten in hun onbelaste bagage meebrengen. Het land van aankomst wordt steevast vergeleken met het land van herkomst, waarbij de bevestiging van vooroordelen wordt gezocht en gevonden. De zindelijkheid en properheid van het Noorden contrasteert met de smerigheid en slordigheid van Antwerpen. De duisternis van het katholicisme met de verlichting van het protestantisme. De lichtzinnigheid van het Zuiden met de bedachtzaamheid van de Republiek.

Het is een beeld dat gevoed is door verwachtingen, zelden door een intensieve waarneming of reëel contact met de bevolking. Voor aristocraten uit het Noorden blijkt het vrij gemakkelijk om gelijkgeplaatsten in het Zuiden te ontmoeten, maar de meeste migranten komen amper in contact met de Zuid-Nederlandse bevolking. Zij zijn en blijven buitenlanders. Als Paape eind 1787 in Antwerpen aankomt, vat hij direct ‘een geweldige afkeer’ van de stad op. Hij laat zich echter meteen naar de Hollandsche Sociëteit brengen, waar hij ‘eene menigte vrienden’ treft. Van Brussel, waar hij later heengaat, krijgt hij een betere indruk, maar ‘ik voorzag wel, dat dit ook al geen blijvende plaats voor mij zou wezen’. Hij eindigt zijn verblijf in het Zuiden in het Frans-Vlaamse Duinkerke. Ook daar leeft hij onder patriotse emigranten.

Deze emigranten van het einde van de eeuw worden met de Zuidelijke Nederlanden geconfronteerd, voor de andere Nederlanders zijn deze zo goed als onbekend. In elk geval zijn zij niet iets waar rekening mee moet worden gehouden. De Oostenrijkse Nederlanden zijn slechts een gebied, dat ‘juist in 't midden legt, tusschen 't onze en dat der Franschen’, zoals het luidt in Bachienes *Beknopte beschryving*. Terwijl zich bij de Noord-Nederlanders in de loop van de achttiende eeuw steeds sterker het gevoel vestigt dat zij door de Europese grootmachten met onverdiende minachting worden bejegend, schijnt niemand van hen vraagtekens te plaatsen bij de eigen omgang met het Zuiden en zijn bewoners.

Dat de Zuid-Nederlanders in deze situatie weinig met hun noorderburen op hebben, ligt dan ook voor de hand. Met het Oostenrijkse bestuur hebben zij, althans tot de jaren 1780, weinig problemen. De vijanden, dat zijn de buren: Frankrijk en ook de Republiek. Uiteraard worden ook in dit geval de internationale verhoudingen door perceptie ondersteund en gevoed. Toch zijn er wel vriendelijke of in elk geval neutrale beschrijvingen van de buren te vinden. In de *Nieuwen atlas der jeugd*, een uit het Frans vertaald handboek aardrijkskunde dat in 1780 in Brussel wordt uitgegeven, luidt het antwoord op de vraag ‘Welk is den aerd der Hollanders’ dat zij ‘maetig, werkzaem, spaerzaem en fyne staetkundige’ zijn, ‘geen volk des werelds verstaet zich beter aen den koophandel en de zee-vaert’ en ‘zy munten ook uyt in de wiskunde (mathematiques) en andere konsten, die zy tot de uytterste volmaektheyd brengen’. Hun politieke stelsel wordt er als ‘aristo-democratiek’ omschreven.

Het blijft echter ook hier niet bij dit vriendelijke portret. Als zich ergens de stereotiepe voorstelling van de Hollander als plompe, arrogante, inhalige ‘kaaskop’ heeft gevestigd, dan is het wel bij de Zuidelijke Nederlanders. Noord-Nederlandse tegenslagen worden door hen met onverholen leedvermaak begroet. Als in september 1747, in het kader van de Oostenrijkse Successieoorlog, de Fransen het vrijwel onneembaar geachte Bergen op Zoom veroveren, dan

leidt dat in het Noorden tot grote consternatie, maar wordt in het Zuiden sarrend gezongen:

> Wel, loze Jantje Kaes,
> Hoe mooi hebt gij het aan uw Maes,
> Dat Bergen op den Zoom
> Verliest haar room,
> Mits zij bukt onder 't Fransche jok,
> Zuipt hierop een jenever-slok,
> Nu dat uw bevende hert
> Bezwijkt van smert.

De West-Vlaamse volksdichter die hier aan het woord is, roemt zelfs de Franse koning Lodewijk XV als een bevrijder:

> Laat ons gebenedijden
> Den Godt van 't hemelrijck
> Die ons hier komt bevrijden
> Door koning Lodewijck
> Van 't Coutermans [van de Engelsen] godemn [goddamn]
> En ook voor Jantje Kaes.
> Roept nu met luyder stem:
> Lowis, die is den baas.

In de loop van de zeventiende en de achttiende eeuw zijn Noord en Zuid steeds verder uit elkaar gegroeid. Het zijn twee buitenlanden geworden.

Eén taal?

Dat Noord en Zuid met het ‘Nederduits’ een gemeenschappelijke taal hebben, heeft deze verwijdering niet kunnen tegenhouden. In het Zuiden zijn taalkundigen actief, maar ze werken grotendeels op eigen kracht en zoeken naar oplossingen die van de Noordelijke praktijk kunnen afwijken. Het is geen aangenaam werk, aldus de veelzijdige Jean des Roches, die ook op dit domein actief is, want de spraakkunst is ‘eene magere stoffe, waer in men geduerig moet bezig zyn met moeyelyke kleinigheden en letterklievingen’. Er is op dat vlak, zo meent hij, ‘niet veel profyt of roem te behaelen’. De auteurs die er zich toch op toeleggen, zijn niet zelden, zoals al aangegeven, geïnspireerd door de (al dan niet vermeende) opmars van het Frans, die zij als een dreiging voor de

positie en de zuiverheid van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden beschouwen. Zoals in het Noorden voltrekt zich ook daar een pedagogisering van de taalkunde. De tendens is er zelfs sterker en meer algemeen. Een van de meest invloedrijke publicaties in dit verband is het *Nieuwen Nederlandschen voorschrift-boek* van Andries Stéven (ca. 1676-1747), schoolmeester en rederijker in het Frans-Vlaamse Kassel, dat in 1714 verschijnt en daarna nog talrijke herdrukken kent. Eigenlijk is het vooral een zedenleer, waarin echter ook taalkundige kwesties aan de orde komen. De nadruk ligt daarbij niet zozeer op de grammatica, maar vooral op spelling en vocabulaire, zoals in de *Woorden-schat, oft letter-konst* (1752) van Jan Domien Verpoorten (1706-1773), onderwijzer in Antwerpen. Dat werk bestaat voor een groot deel uit een alfabetische lijst van leenwoorden, waarvoor telkens een inheems alternatief wordt voorgesteld. Het is bedoeld voor de schooljeugd. In een latere editie heet het dat het gericht is aan ‘onze nieuws-gierige Tael-schryvers’.

De standaardisatie van het Nederlands verloopt in het Zuiden trager dan in het Noorden. De in het Nederlands gepubliceerde teksten vertonen er nog een grotere taalverscheidenheid. Toch hebben recente onderzoekers protest aangetekend tegen het ‘miserabilisme’ dat ook op dit vlak het beeld van de Oostenrijkse Nederlanden heeft gekenmerkt. Ze hebben de ‘spellingschaos’ en het ‘taalverval’ die de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw zouden hebben gekenmerkt, als mythes bestempeld. Een hernieuwde en nauwkeurige lectuur van de taalkundige werken uit de Oostenrijkse Nederlanden laat immers zien dat ook daar de discussie levendig en coherent is en dat zij wel degelijk heeft geleid tot een behoorlijke eenstemmigheid en consensus. Het gaat dan wel om een *eigen* consensus, een andere dan die in het Noorden.

Dat in het Zuiden wordt gekozen voor een taalnormering die (tot op zekere hoogte) afwijkt van die van het Noorden, is een optie die volledig in het Zuiden wordt genomen. De discussies die aan beide zijden van de staatsgrens worden gevoerd, gaan min of meer over dezelfde kwesties, maar toch vertonen ze een opvallende asymmetrie. De taalkundigen van de Oostenrijkse Nederlanden stellen zich de vraag hoe Noord en Zuid zich op taalkundig gebied tot elkaar moeten verhouden, en hoe het Zuiden moet omgaan met de normen die in het Noorden gangbaar zijn. Voor de ‘taalstrijders’ in het Zuiden is dat een relevante vraag, al kent de discussie daarover in de achttiende eeuw absoluut nog niet de urgentie en de hevigheid waarmee zij in de negentiende eeuw zal worden gevoerd. Voor de taalkundigen in de Republiek echter is de verhouding tussen Noord en Zuid gewoon geen issue. De interesse voor de taalkundige discussie in de andere Nederlanden gaat slechts in één richting.

De taalkundigen in het Zuiden kijken dus wel naar het Noorden. Ze zijn bekend met de discussies zoals die daar worden gevoerd, ze kennen en citeren

de publicaties en stellen vrij algemeen Noord-Nederlandse literatoren als voorbeelden voorop. Dat betekent echter niet dat zij de in het Noorden gangbare oplossingen zomaar overnemen of dat zij opteren voor één gezamenlijke standaardtaal. Zij zijn en blijven gehecht aan Zuidelijke taalkenmerken. Dit leidt tot de articulatie van een Zuid-Nederlandse taalidentiteit. De groeiende consensus en convergentie situeren zich dus op het niveau van de Zuidelijke Nederlanden als geheel, en dat impliceert dat zij de particuliere streektalen en lokale dialecten overstijgen. Dat betekent niet dat een bestaande taalpraktijk, één specifiek dialect of streektaal, zonder meer tot (Zuid-Nederlandse) norm wordt verheven. Zoals dat in het Noorden het geval is, is de Zuid-Nederlandse standaardtaal het resultaat van onderhandeling en van de creatieve toepassingen van verschillende invloeden. Toch kunnen we in de groeiende consensus een overwinning zien van het Brabants over het Vlaams. In de Zuid-Nederlandse taalkunde van de achttiende eeuw zijn immers twee geografische zwaartepunten te onderscheiden, die beantwoorden aan de twee belangrijkste van de oude gewesten waar Nederlands wordt gesproken: Vlaanderen en Brabant. In Vlaanderen (vooral in West-Vlaanderen en Frans-Vlaanderen) is in de achttiende eeuw een hele reeks taalkundigen actief. Zij bouwen een levendige traditie op, maar slagen er uiteindelijk nauwelijks in een autoriteit te verwerven die boven het eigen gewest uitstijgt. Hun Brabantse collega's (vooral in Antwerpen actief) slagen daar veel beter in en kunnen uiteindelijk de norm voor de gehele Zuidelijke Nederlanden en dus ook de Zuid-Nederlandse taalidentiteit grotendeels bepalen.

Dat de taalkundigen van de Oostenrijkse Nederlanden zelfstandig hun eigen standaard-Nederlands vastleggen, betekent uiteraard niet dat dit Nederlands een geheel andere taal is dan die van het Noorden. Het gaat niet om twee verschillende talen, maar om twee varianten van eenzelfde taal, om ‘een zuidelijk en een noordelijk Nederduits’. Ook in het Zuiden wordt de taal overigens meestal ‘Nederduytsch’ en soms ‘de Nederlandsche tael’ genoemd. Soms wordt daarnaast de term ‘Vlaemsch’ gebruikt, ook als daarmee niet de streektaal van het oude graafschap Vlaanderen of een specifiek Zuid-Nederlandse standaardtaal, maar het Nederlands als zodanig wordt bedoeld. Dit gebeurt dan naar analogie met het Frans, waar ‘le Flamand’ als naam voor het Nederlands geldt. Zo kan bijvoorbeeld in 1785 worden gezegd dat Vondel de gedichten van Vergilius ‘in 't Vlaemsch overgezet’ heeft en dat de grote dichter de hoogste plaats verdient onder de ‘Vlaemsche letter-helden’. Het Nederlands wordt dus in Noord en Zuid meestal met dezelfde namen aangeduid, maar toch gaan heel wat Zuid-Nederlanders niet de overeenkomst, maar het onderscheid benadrukken. Dat kan door naast de gebruikelijke termen ook onderscheidende namen als ‘Brabantsch’ en ‘Hollandsch’ te gebruiken. Literaire auteurs ver-

antwoorden soms expliciet hun keuze voor een specifiek Zuid-Nederlands. Zo geeft de dichter Livinus de Meyer in de voorrede bij zijn al eerder genoemde leerdicht over *De gramschap* (1725), dat hij eerst in het Latijn schrijft maar later zelf in het Nederlands vertaalt, uitdrukkelijk aan dat hij zich van de taal bedient 'die bij de Vlamingen en de Brabanders hedendaegs in gebruik is, omdat deze beter als de Hollandsche tael van hen kan verstaen worden'.

Dat het Zuidelijke Nederlands op een aantal punten van het Noordelijke afwijkt, neemt uiteraard niet weg dat er zeer veel overeenkomsten zijn. De afwijkingen betreffen uiteindelijk slechts een beperkt aantal punten. Over het algemeen worden drie elementen aangeduid als kenmerkend voor het Zuidelijke Nederduits van de achttiende eeuw. Het bekendste daarvan is de zogenaamde accentspelling. Daarbij worden accenten gebruikt om het uitspraakverschil tussen 'scherplange' en 'zachtlange' klinkers aan te geven. In de grote delen van de Republiek is dit onderscheid in de achttiende eeuw al niet meer te horen en hoeft het dus ook niet te worden aangegeven. Elders, ook op sommige plaatsen in het Noorden, is het wel nog te horen. De taalkundige Matthijs Siegenbeek (1774-1854), wiens *Verhandeling over de Nederduitsche spelling ter bevordering van de eenparigheid in dezelve* (1804) aan de basis ligt van de spelling die in de negentiende eeuw in het Noorden als officieel zal worden aangenomen, erkent dat en maakt daarom het onderscheid tussen een lange klank met één en met twee tekens ('koning' en 'groote'). In het Zuiden wordt er dus voor geopteerd het onderscheid duidelijk te maken door middel van accenten. Op de zachte klank ('den klank door malkanderen vloeyende') wordt dan geen accent geplaatst: 'hoofd', 'poot', 'steen', 'zee'. De harde klank krijgt wel een accent: 'schóól', 'Jóód', 'wéérwolf', 'vééle'. Andere punten van verschil zijn de 'ae' (en niet 'aa') als schrijfwijze voor de lange a-klank ('maet', 'haelen'), en de toevoeging van een eind-n bij lidwoorden en adjectieven in de nominatief ('den' en 'eenen' in de plaats van 'de' en 'eene'). Het gaat hier niet per se om dingen die erg typerend of essentieel zijn voor het feitelijke taalgebruik in de Zuidelijke Nederlanden, maar om punten waarop de discussie zich toespitst en waar de Zuid-Nederlandse taalnorm zich van de Noordelijke gaat onderscheiden. Toch vormt die tot op zekere hoogte ook de neerslag van verschillen die het taalgebruik in Noord en Zuid kenmerken, zoals de uitspraak van de 'e' en 'o'. Die brengt Filip Jacob de Neckere (1740-1811) ertoe om in zijn postuum verschenen *Bewerp van Vlaemsche spelling* (1815) te stellen dat die letters 'van het aldermeeste belang' zijn en 'mogen aensien worden als de paelen die ons van de Hollanders afscheyden'.

Ook in de Republiek ontwikkelt de standaardtaal zich binnen het nationale kader en dus op een geheel Noord-Nederlandse leest. Traditioneel gaat men ervan uit dat zij, zoals die in de zestiende en zeventiende eeuw al grotendeels

was gevormd, in sterke mate op het Hollands was gebaseerd, maar tegelijk toch een aanzienlijke Zuid-Nederlandse invloed verried. Die zou dan toe te schrijven zijn aan de migranten uit de Zuidelijke Nederlanden die zich na de Val van Antwerpen in 1585 in de Republiek, en vooral in Amsterdam, hadden gevestigd. Recent onderzoek heeft echter aangetoond dat die Zuid-Nederlandse invloed in de Noord-Nederlandse standaardtaal niet overschat mag worden. De migratiegolf uit het Zuiden was uiteraard reëel, maar heeft al met al niet zo lang geduurd en was uiteindelijk minder duurzaam en beperkter dan de toestroom uit de Noordelijke en Oostelijke provincies. De sporen van de Noordelijke en Oostelijke spreektalen (het Nedersaksisch en het Hoogduits) blijken dan ook veel talrijker te zijn dan lange tijd is aangenomen. Zo werden taalelementen die archaïsch aandeden, al te gemakkelijk en ten onrechte als 'Zuid-Nederlands' aangeduid. Als taalkundigen op specifieke punten keuzes maakten, dan opteerden zij, zo is aangetoond, zelden of nooit voor een variant die exclusief Zuid-Nederlands was. Met andere woorden, men maakte in het Zuiden keuzes die de eigenheid van de Zuidelijke Nederlanden op taalgebied bepaalden, terwijl het Noord-Nederlands maar weinig Vlaamse of Brabantse invloeden incorporeerde.

De rol van een Haagse bastaard

De focus op taalnormering en taalreglementering impliceert dat de normen ook worden nageleefd. Uit de pedagogisering van de taalkunde blijkt dat het er niet alleen om gaat de taalnormen te bepalen, maar deze ook te propageren en zelfs op te leggen. In het Zuiden kunnen de Latijnstalige universiteit en de (zo goed als volledig) Franstalige Academie bij de normering van het Nederlands geen rol van betekenis spelen. Mede daarom is de roep om overheidsoptreden er groter dan in het Noorden. Zoals al aangegeven leeft onder de liefhebbers van het Nederlands het idee dat de positie en de zuiverheid ervan door het oprukkende Frans worden bedreigd. De taal is er, zo menen zij, slecht aan toe, niet alleen door de verfransing, maar ook door de meningsverschillen onder de taalkundigen en de taalonzekerheid die daarvan het gevolg is. De anonieme auteur van een *Inleyding tot de grondregels der Vlaemsche spraek- en spelkonste* (1785) staat uitdrukkelijk stil bij 'de verwarring, verschillig gebruyk en misbruyk dezer taelbeschryvers' en pleit daarom voor een initiatief van 'een Konstgenootschap ofte Opperschool [Academie]', die een prijs moet uitloven voor een goede spraakkunst. Die kan dan door alle specialisten onderzocht en desnoods verbeterd worden, waarna de 'hoogere hand' de drukkers en schoolmeesters moet aanbevelen 'de selve stiptelyk te volgen'.

Alleen door een dergelijk gestuurd optreden kan aan de wanorde een einde worden gemaakt. Dat Verhoeven en Verlooy zich met hun pleidooien voor het gebruik van de moedertaal in de eerste plaats tot de vorst en de regering richten, impliceert dat zij een beroep doen op de overheid. Hun verhandelingen kunnen als een blauwdruk voor een gewenste cultuur- en taalpolitiek worden gelezen.

In beperkte mate is dat overheidsingrijpen er ook gekomen. In 1777 namelijk is de *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* voor het onderwijs verplicht gesteld. Het gaat om een handboek dat al uit 1761 dateert en van de hand is van Jean des Roches (1740-1787). Die is geboren in Voorburg (bij Den Haag), als het onechte kind van een dienstmeid op de Spaanse ambassade. Op jonge leeftijd komt hij naar Antwerpen en gaat daar als hulponderwijzer aan de slag. Zelf leert hij intussen Frans, Latijn en Grieks. De Nederlandse spraakkunst, die hij als jonge twintiger publiceert, wordt gevolgd door een Franse spraakkunst (‘dienende om die tael door middel der onze te leeren’) (1763) en een Frans-Nederlands en Nederlands-Frans woordenboek (1769). Later publiceert hij ook nog *Grond-regels der Latynsche taele* (1779) en *Grond-regels der Grieksche taele* (1783). Op dat moment heeft hij echter zijn taalkundige werkzaamheden al teruggeschroefd en legt hij zich vooral op de geschiedschrijving toe. Hij laat zich opmerken als winnaar van de eerste drie historische prijsvragen (1769-1771) van de *Société Littéraire*, die spoedig daarna wordt omgevormd tot de Keizerlijke en Koninklijke Academie. Die successen vormen de opstap tot het lidmaatschap van dit geleerd genootschap, waar hij verder carrière maakt. In 1776 wordt hij secretaris-voor-het-leven (‘secrétaire perpétuel’) van de Academie, en als zodanig is hij een van de meest invloedrijke figuren van het Zuid-Nederlandse intellectuele bedrijf. Een jaar later wordt hij ook nog secretaris van de Koninklijke Commissie voor de Studies, een door de regering ingesteld orgaan dat een hervorming van het voortgezet onderwijs moet uitwerken en onder meer bevoegd is voor de opstelling van de leerplannen voor de nieuwe scholen. Het is uiteraard een toeval dat nog in datzelfde jaar zijn spraakkunst een officieel statuut krijgt...

De impact van de invoering van Des Roches' spraakkunst op de Zuid-Nederlandse scholen moet echter niet overdreven worden. Zij betreft immers enkel de officiële scholen, die de plaats hebben ingenomen van de scholen van de in 1773 in de Zuidelijke Nederlanden opgeheven jezuïetenorde. Het onderwijs in die scholen is heel sterk op het Latijn en het Frans gericht, en bovendien hebben zij sowieso maar weinig leerlingen. De Zuid-Nederlanders kiezen immers massaal voor de scholen van andere religieuze orden, waar de overheid geen vat op heeft en waar de *Nederduytsche spraek-konst* dan ook niet verplicht is. Toch blijkt het boek, met zijn beknoptheid en gerichtheid op ‘de

leergierige jonkheyd', aan een vraag te voldoen. Het kent een behoorlijk en langdurig succes, met een tiental edities in meer dan een halve eeuw.

Dat juist Des Roches dit succes boekt, is zowel begrijpelijk als ironisch. Zijn keuze voor een eigen Zuid-Nederlandse taalidentiteit past in het ruimere kader van de ontwikkeling van een nationaal zelfbewustzijn, waartoe hij, zoals al gezegd, ook als historicus een belangrijke bijdrage heeft geleverd. Door zijn bijdrage aan de *Belgische* zaak is de faam van Des Roches met name onder Vlaamsgezinden behoorlijk slecht geworden. Zijn grote dienstbaarheid aan het Oostenrijks regime maakt hem immers ook meteen een pion van de verfransing. In zijn *Spraek-konst* pleit hij nochtans uitdrukkelijk voor het onderwijs van het Nederlands:

> Wel hoe zal men zes, zeven, acht jaeren bezig zyn met eene vreemde tael, en die nog somtyds maer ten halven te leeren, en dan zyn leeven lang misschien zeven ofte acht occasien hebben om die duergekogte weetenschap te doen gelden, en voor de grondige kennis zyner Moedertael, die ons dagelyks te pas komt, zal een en kleynen tyd ons te kostelyk, en weynige moeyte ons te zwaer dunken? zoo worden wy gelyk aen die groote Reyzigers, die alles weeten wat in *China* of *Groot-Tartarien* te weeten is, en in hun eygen Vaderland vreemdelingen en onkundigen zyn.

Maar ongeveer alles in zijn verdere carrière en geschriften spreekt dit pleidooi tegen. Na zijn taalkundige werken van de jaren 1760 publiceert Des Roches zelf alleen nog in het Frans (en occasioneel in het Latijn). Als secretaris en machtige man van de Academie is hij van oordeel dat teksten in het Nederlands (toch een van de officiële talen van het genootschap) best in het Frans worden vertaald, en bestendigt hij het Franstalige karakter van de instelling.

En ook als taalkundige wordt zijn rol niet eenduidig positief ingeschat. Dat hij kiest voor een eigen Zuid-Nederlands plaatst hem in het kamp dat op korte termijn succesvol is, maar tegelijk belichaamt hij ook een optie die in de negentiende eeuw zal worden verlaten. Niet zozeer omdat in de periode van het Verenigd Koninkrijk de ontwikkeling van twee 'Nederlandsen' zal worden teruggeschroefd, maar vooral omdat de Vlaamse Beweging daarna, weliswaar na een hevige strijd tussen de 'integrationisten' (voorstanders van één gezamenlijk Nederlands en dus feitelijk van het overnemen van de Noordelijke norm door de Vlamingen) en de 'particularisten' (voorstanders van een van het Noord-Nederlands onderscheiden Vlaams), zal kiezen voor taaleenheid met het Noorden en dus voor het Algemeen Beschaafd Nederlands. Dat wordt uiteindelijk beschouwd als de enige weg waarlangs de Vlaamse cultuur en literatuur op het niveau van het Noorden kunnen komen en hun 'achterstand'

kunnen wegwerken. Met zijn Zuid-Nederlandse systeem wordt Des Roches als een particularist gezien en wordt hij dus mede verantwoordelijk geacht voor die culturele en letterkundige achterstand van het Zuiden.

Eén letterkunde?

In zijn *Beknoopte beschryving der tooneelen van Europa* (1751) behandelt de Brusselse toneelauteur Francis de la Fontaine (1672?-1761) het Vlaamse en Brabantse theater niet afzonderlijk, maar onder de noemer 'Hollands toneel', omdat het 'voor een en het zelve moet aenzien worden'. In de schouwburgen in het Zuiden gebruikt men immers 'de Taele der Hollanders, als zynde de edelste, de krachtigste, en die het naeste aen de Moeder-Taele der Duytsche bykoomt', zo betoogt hij. Maar voor De la Fontaine, die met zijn geschrift (onder meer) het Nederlands als cultuurtaal wil bepleiten, is wellicht de wens de moeder van de gedachte. Als Noord en Zuid politiek en taalkundig uit elkaar groeien en elk afzonderlijk hun eenheid zoekt en een eigen nationaal bewustzijn ontwikkelt, hoe zouden zij dan één gezamenlijke letterkunde kunnen hebben?

In het Zuiden ontwikkelt zich op nationaal niveau een min of meer georganiseerd intellectueel en cultureel bedrijf, dat in essentie meertalig is en waarin het Frans de meest gangbare taal is. In het kader daarvan wordt ook wel literatuur in het Nederlands bedreven en wordt het gebruik van het Nederlands als cultuurtaal door sommigen uitdrukkelijk verdedigd en bepleit, maar de Nederlandstalige letterkundigen vormen in dit geheel geen afzonderlijke, herkenbare eenheid. Alleen de rederijkers vormen een eigen Nederlandstalig circuit, maar zij zijn te zeer lokaal verankerd en te eenzijdig in hun literaire activiteiten (enkel dichtkunst en toneel), om als 'het' literaire bedrijf van de Zuidelijke Nederlanden te worden beschouwd. Ook in het Noorden bedienen de letterkundigen zich van meerdere talen, maar het Nederlands is daarbij zozeer overheersend en voorzien van een uitgebreide infrastructuur, dat het literaire bedrijf er veel meer een coherente en functionerende én Nederlandstalige entiteit vormt.

Dat de Nederlandse literatuur van het Noorden en van het Zuiden twee afzonderlijke en ongelijksoortige grootheden zijn, hoeft uiteraard contacten en uitwisseling niet uit te sluiten. Dat zo veel inwoners in Noord en Zuid een taal gebruiken die, ondanks de verschillen, toch grotendeels gemeenschappelijk is, biedt onmiskenbaar mogelijkheden. Sommigen maken daar ook gebruik van. Op het vlak van het theater zijn er Zuid-Nederlandse gezelschappen die in het Noorden toeren en optreden. De Bruggeling Jacob Neyts en zijn opera-

gezelschap reizen in de Republiek rond, met een succes dat hen in heel wat Nederlandse steden en uiteindelijk ook in Amsterdam op de planken brengt. Door een klein ongeluk tijdens een voorstelling daar zijn zij zelfs verantwoordelijk voor de brand van de Amsterdamse schouwburg op 11 mei 1772.

Er is een aantal Zuid-Nederlanders dat zich in het Noorden vestigt en daar literair actief is. Zo is de bekende arcadische dichter Jan Baptist Wellekens (1658-1726) in Aalst geboren, maar wordt hij als kind naar familie in Amsterdam gestuurd. Daar wordt hij als goudsmid opgeleid, bekwaamt zich als schilder en trekt naar Italië waar hij meer dan tien jaar verblijft, zijn hart verliest en aan het dichten gaat. Zijn schildercarrière is niet succesvol en hij keert naar Amsterdam terug en legt zich daar uiteindelijk verder op de dichtkunst toe. Hij publiceert diverse bundels, waaronder ook een in samenwerking met de Amsterdamse dichter Pieter Vlaming. In deze bundel, *Dichtlievende uitspanningen* (1710), is van Wellekens een 'Herderszang op Italië en Nederland' opgenomen die hij in 1684 in Italië schreef. Hij brengt er zijn liefde voor Italië tot uitdrukking, maar geeft tegelijk ook blijk van een zeker heimwee naar zijn geboortegrond. Het gedicht is een beurtzang tussen Silvander en Thyrsis, waarbij de eerste, die staat voor de jonge auteur, de lof van Italië bezingt, terwijl de ander de verdediging van het Noorden op zich neemt. Thyrsis heeft daarbij niet alleen de Nederlanden als geheel voor ogen, maar evoceert in het bijzonder ook de streek, in het huidige Oost-Vlaanderen, waar Wellekens is geboren:

> Gy akkers daar de Schelde en kleene Dender vliên,
> Hoe roemt de landheer op uw' zwangre koorenairen:
> Daar bloeit de geele hop; en 't vlas schynt blaauwe baaren,
> Gedreeven door den wind.

Omgekeerd zijn ook Noord-Nederlanders in het Zuiden gevestigd en literair actief. Jacob Campo Weyerman (1677-1747) is er misschien zelfs geboren, weliswaar als kind van Noord-Nederlandse ouders. Zijn vader is soldaat in het leger van Willem III, en vermoedelijk (helemaal zeker is het niet) wordt Jacob geboren tijdens de belegering van de Henegouwse stad Charleroi in 1677. Hij groeit op in Breda, onderhoudt er contacten met zuiderlingen, onder meer met Antwerpse schilders die in Breda actief zijn en bij wie hij in de leer gaat. Hij reist ook regelmatig door de Zuidelijke Nederlanden en verblijft onder meer in Antwerpen en Brugge, waar hij in 1705 zijn eerste 'kluchtspel' publiceert, de *Besweering van den disperaten Antwerpsen courantier*. Ook Willem van Swaanenburg (1679-1728), die in Zutphen is geboren en aanvankelijk als privéleraar en toneelacteur werkt, woont enkele jaren, van 1719 tot 1722, in

Antwerpen. Ook hij is wellicht door de beeldende kunsten aangetrokken, want hij werkt er als kunstschilder, maar hij schrijft en publiceert er ook zijn eerste literaire werk, een *Helden-sang ter eere van den Alder-Hoogligsten Monarch Karet* VI. Daarna zet hij zijn literaire carrière voort met onder meer zijn bekende *Parnas, of de zang-godinnen van een schilder* (1724).

Vele decennia later, in 1779, trekt Bernardus Détert, jeneverstoker ('koornwijnbrander') in Delfshaven, naar de Oostenrijkse Nederlanden. Hij heeft een oud-katholieke achtergrond, maar is aan dit geloof gaan twijfelen, bepleit vervolgens de toenadering tussen het oud-katholicisme en de rooms-katholieke kerk, en gaat in 1779 uiteindelijk zelf tot het rooms-katholicisme over. Daardoor wordt zijn positie in zijn thuisstad onmogelijk. Hij wordt er als een verrader beschouwd en er wordt zelfs op de kansel tegen hem gepredikt. Détert emigreert dan maar en vestigt zich eerst in Nieuwpoort, waar hij korte tijd directeur van de stedelijke jeneverstokerij is, en daarna in Brugge. Daar verovert hij snel een plaats in het lokale literaire leven: hij wordt lid van een rederijkerskamer, beantwoordt diverse prijsvragen, dicht voor allerlei gelegenheden, schrijft over de geschiedenis van de stad en geeft tijdschriften uit.

Ook onder de noorderlingen die aan het einde van de jaren 1780 om politieke redenen de Republiek verlaten en zich in de Oostenrijkse Nederlanden vestigen, zijn schrijvers. Hun verblijf in het Zuiden is in de regel echter occasioneel en tijdelijk, en voor zover zij schrijven en publiceren, blijven ze ook deel uitmaken van het Noordelijke literaire bedrijf, veel meer dan van de Zuid-Nederlandse cultuur. Zij blijven daar toch veeleer afstandelijke (en kritische) waarnemers. Een aantal letterkundigen onderhoudt contacten met intellectuelen aan de andere kant van de grens, maar ook die lijken veeleer beperkt en incidenteel te zijn geweest, en hebben in elk geval niet geleid tot de vestiging van een uitgebreid of coherent algemeen-Nederlands literair netwerk. De uitwisseling is meer uitzondering dan regel. Noch in het Noorden noch in het Zuiden zijn de cultuurproducenten op de andere Nederlanden gericht. In beide gevallen is de gerichtheid op Frankrijk veel groter, maar beide ondergaan elk afzonderlijk en op eigen manier de Franse aantrekkingskracht en invloed. Dat blijkt onder meer uit het feit dat Franse theaterstukken zowel in het Zuiden als in het Noorden van een (eigen) vertaling of bewerking worden voorzien.

De koning van de Nederlandse zangberg

In welke mate in Noord en Zuid de letterkunde van de andere Nederlanden bekend is en hoe zij wordt gepercipieerd, moet nog verder worden onderzocht. Het heeft er echter alle schijn van dat we ook hier kunnen spreken van

een asymmetrische verhouding. In de Republiek lijkt nauwelijks aandacht voor de literatuur uit het Zuiden te hebben bestaan. In de omgekeerde richting lijkt de interesse in elk geval groter te zijn geweest, al ging het ook daarbij amper om interesse voor het werk van de literaire tijdgenoten in het Noorden. Er is al op gewezen dat Noord-Nederlandse schrijvers voor Zuid-Nederlandse taalkundigen en 'taalstrijders' de norm of in elk geval een belangrijke referentie zijn. Het gaat daarbij echter vooral om auteurs uit de zeventiende eeuw. Vondel wordt het meest genoemd, vaak ook nog Cats en Hooft. Dit zijn overigens precies diegenen die ook in het Noorden de canon leiden. Vaak blijft het bij deze triade, maar nu en dan duiken toch soms ook andere namen op, zoals die van Bredero, Huygens, Westerbaen, Focquenbroch, Antonides van der Goes en Wagenaar.

Dat Vondel en Cats soms in één adem worden genoemd, betekent niet dat ze al hun bewonderaars delen. Cats heeft in het Zuiden zijn aanhangers, wat onder meer blijkt uit een achtdelige uitgave van zijn verzameld werk, die in 1786 en 1787 in Gent verschijnt. De zojuist genoemde in Brugge gevestigde noorderling Bernardus Détert is het met dit eerbetoon absoluut niet eens. In zijn pamflet *J. van Vondels overtreffende lof benevens die der aloude uytmuntende dichters gewroken* schuwt hij de grote woorden niet om zijn minachting voor het rijmwerk van de 'straatzanger' Cats uit te drukken. De toekomst zal wel uitwijzen, zo voorspelt hij, dat zijn druksels enkel geschikt zijn 'om in de kruideniers winkels voor scheur-papier te dienen'. Meer nog, ze zijn gewoon een braakmiddel:

> Heden zouden de genees-heeren in sommige kwalen er gebruik van kunnen maaken, met, in plaats van het vomitief *de pulvis Hupercucuana* te ordonneren, vier of vyf bladzydens van *Catz* te doen lezen. Gewis zoude de maag van weldenkende menschen sterk geprikkelt worden en dra tot spouwen geraken.

Hoe durven sommigen Cats op dezelfde hoogte te plaatsen als de 'weergaloze' en 'onnavolgbare' Vondel? Iedereen die ook maar enigszins met letterkunde vertrouwd is, hoort immers het onderscheid te kennen tussen 'rijmen' en 'dichten'. Een rijmelaar als Cats is enkel in staat 'tot het vermaaken van het grove gehoor der kleine gemeente', terwijl een echte dichter 'de natuur afmaalt, de driften op wekt, zyn voorwerp na het leven vertoont, en met rype vindingen weet te verçieren'. Vondel en niemand anders speelt, aldus Détert, 'op den zang-berg der Nederlanden by al, wie de kragt der taale, de kunst van schilderen kent, de vorstelyke rol'. Voor wie het nodig heeft, legt Détert nog een gezagsargument op tafel. Na zijn overlijden werd de lijkkist van Vondel gedragen door 'veertien voornaame dichteren', onder wie P.C. Hooft en Hugo

de Groot, terwijl Cats' dood ‘door geen uitmuntende dichter-traanen besproeit geworden’ is. Détert is overigens slecht geïnformeerd: op het moment van Vondels begrafenis waren Hooft en De Groot al jaren dood. Zijn uitval valt bovendien uit de toon bij de algemene waardering die Cats in de achttiende eeuw in het Zuiden geniet.

Toch is het Vondel die als de grootste Nederlandstalige schrijver wordt beschouwd, daar kan geen twijfel over bestaan. Hij wordt het eerst en het meest genoemd, en het hoogst geprezen. Dat gebeurt zeer uitdrukkelijk en uitgebreid door de Brugse schoenmaker en rederijker Joannes Quicke (1744-1805), die in 1789 het lange gedicht *Het leven van den weergalozen en onvermoeyelyken dichter Joos van den Vondel* publiceert. Het is een onderneming die hij - het is een bekend bescheidenheidstopos - met twijfel en vrees aanvat. Hij heeft immers, naar eigen zeggen, ‘wel een dichters maer dog geen poëetschen geest’. Maar Apollo is hem tegemoetgetreden en zei: ‘'k Heb noyt een goed poëet gevonden, / In wie dat de *Natuer* haer gaeven had gestiert, / Die zonder moeyte en vlyt, een goeden Dichter wierd.’ En dus kan ook Quicke, als hij maar zijn best doet, zijn opdracht tot een goed einde brengen. Hij doet dat ook, maar uit de gekunstelde en bij wijlen krakkemikkige regels blijkt de moeite die ze de schrijver moeten hebben gekost. Zoals de titelpagina van het boek aangeeft, gaat het niet zozeer om een lofdicht, maar om een levensverhaal, in ‘heldenverzen’ en in drie zangen, gewijd aan respectievelijk Vondels ‘jongheyd, syne manbaerheid en synen ouderdom’. Het is niet de stof die Quicke veel moeite kan hebben gekost, want die neemt hij zonder scrupules over uit het meer dan een eeuw oude *Het leven van Joost van den Vondel* (1682) van Geeraert Brandt (1626-1685).

De dichter schetst de belangrijke gebeurtenissen in het leven van zijn grote voorganger. Zo eindigt de eerste zang met Vondels huwelijk:

> Als hy syn Egt-genoot voor 't heylig Zoen-Autaer,
> Heeft aangenomen, om in rampen en gevaer,
> Zoo wel als in geluk, standvastig te beminnen;
> Dan hoorde ik heel de Koor der negen *Zang-Godinnen*
> Hun stemmen paeren op de citer, veel en luyt,
> En wenschten dat Godt aen den Bruydegom en Bruyd,
> De guide Zegening van *Abraham* zoud geven,
> Een wel vernoegd gemoed, een lang en veylig leven.

Uiteraard worden ook Vondels dood en begrafenis beschreven, met de aan Brandt ontleende bijzonderheden:

> En eyndelyk zag ik syn Lyk nae d'aerde draegen
> Door veerthien Dichters of Poëten, naegetreên
> Van Eêldom, Konst-minnaers, en Borgers groot en kleen,
> En naer de dienst-pleging der Roomsche Kerke-wetten,
> Zag ik syn doode-ryf in eene graf-stê zetten
> In Sint' *Cath'ryne* Kerk, daer ook begraeven zyn,
> *Barlaeus, Drossaert, Hooft, Mostert* en *Victoryn*,
> *De Baeke* en *Plemp*, met wie dat hy veelmaels verkeerde,
> En hun als Vader van veel Wetenschappen eerde.

Quicke evoceert de werken van de grote schrijver, die in chronologische volgorde worden voorgesteld en in hun context worden geplaatst. Soms worden ze ook van een streepje duiding voorzien. De geschiedenis van Palamedes, een Grieks aanvoerder in de Trojaanse oorlog, die door Odysseus valselijk van verraad werd beschuldigd, had Vondel geïnspireerd tot zijn *Palamedes oft vermoorde onnooselheyd* (1625). In het verhaal van deze tragische held immers:

> Vond hy de stoffe heel nut om *Oldenbarnevelt,*
> Vermomt onder den naem van dezen Griekschen Held,
> Op 't Schouwburg t' Amsterdam voor ieder te doen blyken,
> Hoe hy onnoozel voor hun bloed-dorst moeste wyken,
> En op het moord-schavot onthalst worden met schand.

Met zijn lofdicht wil Quicke bepleiten dat Vondel een ‘grooten Letter-Held’ is, ‘die alle Dichters in die Konst heeft voorgestreeft’ en een plaats verdient ‘in *Apollo's* guide Zael, / Heel konst-ryk afgemaelt uyt marmer of metail, / Om hem eeuw uyt eeuw in voor schending te bewaeren’.

Vondel inspireert in de Oostenrijkse Nederlanden niet enkel een plechtig eerbetoon als dat van Quicke, maar ook een meer actieve omgang met zijn werk. Rond het midden van de achttiende eeuw bewerkt de Brusselse theatermaker Jan Frans Cammaert (1699-1780) minstens drie tragedies van Vondel. Een daarvan is *Adam in ballingschap* (1664), waarvan hij in 1746 in Brussel een bewerking op de planken brengt onder de titel *Adam en Eva uijt het lustparadijs gejaagt.* Een groot deel van Cammaerts zeer uitgebreide productie bestaat uit bewerkingen van bestaande stukken, de meeste uit het Frans. Als hij Franse stukken bewerkt, betekent dit meteen dat hij een volledig nieuwe tekst moet schrijven, maar voor zijn *Adam en Eva* is dat, aangezien het origineel al Nederlands is, niet nodig. Hij neemt dan ook de tekst van Vondel grotendeels gewoon over. Dat komt hem, bij het nageslacht, op de beschuldiging van plagiaat te staan. Cammaert geeft bij de publicatie van zijn tekst nochtans uit-

drukkelijk aan dat hij op Vondel teruggaat. Het hernemen en herwerken van bestaande (theater)teksten is bovendien in deze periode een zeer courante praktijk.

Toch grijpt Cammaert wel degelijk in de tekst in. De taal wordt hier en daar aangepast. Al te gemakkelijk luidt het daarbij dat hij Vondels tekst 'vervlaamst' zou hebben. In werkelijkheid gaat het vooral om een 'hertaling' waarbij woorden en uitdrukkingen die voor achttiende-eeuwse toeschouwers verouderd aandoen of niet meer begrijpelijk zijn, worden vervangen door in Cammaerts eigen tijd meer gangbare formuleringen. Hij brengt echter ook meer inhoudelijke veranderingen aan. Zo worden enkele filosofische passages in Vondels tekst ingekort of weggelaten, en worden een aantal personages geschrapt of vervangen door bij het achttiende-eeuwse publiek meer algemeen bekende episodes en figuren. Ook om deze ingrepen is Cammaert door het nageslacht bespot. Wie denkt deze middelmatige theatermaker wel dat hij is, dat hij meent Vondel te kunnen verbeteren? Terwijl hij nota bene niets anders doet dan het magistrale stuk van zijn literaire rijkdom en filosofische diepgang te ontdoen.

Dat Cammaert niet tot aan de enkels van Vondel reikt, mag gerust worden aangenomen, toch zijn de verwijten die hem naar aanleiding van zijn *Adam en Eva* worden gemaakt, grotendeels naast de kwestie. Wat hij met zijn bewerking van Vondels *Adam in ballingschap* beoogt, is niet de verbetering van de tekst als een literair product. Wél wil hij het stuk speelbaar en voor zijn tijd- en landgenoten begrijpelijk maken. Het gaat er daarbij niet alleen om dat Vondels stuk op dat moment een kleine eeuw oud is, maar ook dat het Brusselse publiek in het midden van de achttiende eeuw nu eenmaal een ander publiek is dan het Amsterdamse in het midden van de zeventiende. Bovendien vertegenwoordigt Cammaert de Zuid-Nederlandse theatertraditie, die niet zozeer de theatertekst als wel de opvoering centraal stelt. Het zeventiendeeeuwse peripetiedrama - het treurspel aller treurspelen met de oeromslag van geluk naar ongeluk van het eerste mensenpaar - is op achttiende-eeuwse Brusselse toneelplanken een kijkstuk geworden met onder meer zes muzikaal opgeluisterde vertoningen van elke scheppingsdag. De bewering dat Vondels stuk op deze wijze meer dan een eeuw voordat het voor het eerst in 1852 in Nederland zou worden opgevoerd al door de Brusselse Compagnie De Wijngaerd op de planken is gebracht, mag daarom niet al te letterlijk worden genomen.

Vondel is dus bekend in het Zuiden, en ook andere protagonisten van de Noord-Nederlandse letterkunde zijn er in de bibliotheken te vinden, ze worden genoemd, gelezen, geciteerd. Het gaat daarbij echter zo goed als uitsluitend om een vertrouwdheid met de *oude* literatuur. Van bekendheid met of een bijzondere interesse voor eigentijdse Noord-Nederlandse literatuur zijn in elk

geval veel minder sporen terug te vinden. Ze zijn er echter wel. Zo is van de Limburgse dichter Simon Michiel Coninkx (1750-1839) bekend dat hij niet alleen Dante, Shakespeare, Byron, Klopstock en de Franse classicisten in de oorspronkelijke taal leest, maar ook Bellamy en Bilderdijk. Tekenen van Noord-Nederlandse bekendheid met Nederlandse schrijvers uit de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw, zijn nog zeldzamer. Noord-Nederlandse schrijvers en critici schijnen zich zo goed als nooit publiekelijk over contemporaine werken uit het Zuiden te hebben uitgelaten. Ook hier doemt het beeld weer op van buren die, ondanks het feit dat ze een taal (grotendeels) met elkaar delen, toch met de rug naar elkaar leven.

2
Het letterkundig bedrijf[aant.]

2.1 Theater in de grote steden

Door het ontbreken van belangrijke teksten en auteurs maakt de achttiendeeeuwse toneelliteratuur van de literaire centra in Brabant en Vlaanderen nog maar amper deel uit van het literair-historisch geheugen. Vooral het ‘grootstedelijk’ theaterleven geef, zo luidt het vaak, nog meer dan al in de late zeventiende eeuw het geval was, blijk van een toenemende commercialisering en van een groeiende dominantie door het muziektheater, met name van de opera en de zangspelen. De opera wordt, naar het woord van Jean-Jacques Rousseau, aangezien als de hoogste en meest verheffende kunstvorm: tegelijk raakt hij, zo luidt het in zijn *Dictionnaire de musique* (1768), de oren, de ogen, de geest en het hart van de mensen. Tegenover de verminderde inbreng van een eigen toneelschrijfkunst - ook de rederijkerskamers manifesteren zich, zoals later nog zal blijken, overwegend als verenigingen die vooral toneelspelen - staat de consumptie van een overheersend in het Frans opgevoerd muziektheater, gebracht door rondtrekkende troepen uit buiten- en binnenland of door lokale acteurs en actrices. Erkenning en succes hangen bovendien vooral af van het brengen van vernuftig opgezet en indrukwekkend spektakel.

In een geschiedenis van de literatuur in de volkstaal klinkt deze voorstelling van zaken negatief. Maar men kan dit beeld ook positief evalueren. Het theaterleven in Antwerpen, Gent en Brussel is in het algemeen vrij intens, alert en zeker niet provinciaal: het is Europeser georiënteerd dan ooit en volgt, bijwijlen snel, de ontwikkelingen van het repertoire. Al tegen het einde van de zeventiende eeuw is Antwerpen, na Parijs en Lyon, de stad waar de meeste Franse libretto's worden gedrukt. En ter vervanging van al in de loop der jaren aan de nieuwe modes min of meer aangepaste zalen, worden gloednieuwe, moderne schouwburgen *à l'italienne* gebouwd: de Munt (of Grand Théâtre) in Brussel (1700), in Antwerpen de luxueuze zaal in het Antwerpse Tapissierspand (1711) en in Gent de Sint-Sebastiaanszaal van de rococoarchitect Bernard de Wilde (1737).

De manier waarop het traditionele toneelleven - de rederijkers en vrije compagnies - zich aan de voortschrijdende professionalisering en commercialisering, de musicalisering en de verfransing aanpassen, is een boeiend gegeven, niet het minst omdat dat verschilt van stad tot stad.

Brussel: een ruim aanbod in twee talen

De hofstad Brussel is de meest gonzende toneelstad van het land. Zoals in de andere grote steden, speelt het theaterleven zich af in een dubbelcircuit: een

professioneel-commercieel en een liefhebbersnetwerk. Het eerste wordt gedragen door Le Grand Théâtre op het Muntplein: een volwaardig theater op zijn Italiaans, in 1700 met steun van landvoogd Maximiliaan van Beieren gerealiseerd door de hofbankier Gio Paolo Bombarda (ca. 1650-1712). De schitterende en ambitieuze nieuwbouw in het hart van de stad is (via veel juridische en financiële handigheid) een indirect resultaat van het bombardement van 1695. Deze fatale operatie van Lodewijk XIV in het kader van de Negenjarige Oorlog (1688-1697) heeft in de stad veel ruimte geschapen. De nieuwe schouwburg is bedoeld als de opvolger van de Opera aan de Hooikaai, een zaal uit 1682 die de decors en de rekwisieten van het oude hoftheater ter beschikking had gekregen, maar al in 1698 was gesloten. In de druk bespeelde Munt kunnen bezoekende groepen en in het bijzonder het Italiaanse en Franse muziektheater zich voor een publiek van adel en hogere burgerij volop ontplooien, en dat doen ze uiteraard bijna altijd in het Frans.

Daarnaast floreert in de stad een goed ingeburgerd Nederlandstalig liefhebberstoneel *sui generis* dat, als dat nodig is, eveneens in het afgehuurde Grand Théâtre aan de slag kan. Van rederijkers als officiële 'stedelijke' toneelmakers kan men in Brussel eigenlijk al vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw niet meer spreken. De scène kwam er in de loop der jaren in handen van een vijftal 'compagnies', besloten gezelschappen van vrije liefhebbers die geen officiële banden meer hadden met de stad en hun winsten besteedden aan het leven van de eigen vereniging. In de achttiende eeuw komen er nog zes bij, waaronder twee Franstalige. Een daarvan, de 'Waele Compagnie', speelt ook in het Nederlands. In de laatste decennia van de eeuw geven ook de Vlaamse Compagnies wel eens een Franse voorstelling, maar alleen *De Suyver Leliebloem* zou naar tweetaligheid evolueren. Het Nederlandstalige repertoire brengt werk van de eigen leden, maar put ook graag veel titels uit de eigen traditie: Brusselse en andere overwegend Zuid-Nederlandse stukken uit de zeventiende eeuw. Maar uiteindelijk evolueert men mee met wat in het Grand Théâtre op het Muntplein geschiedt: spectaculaire ensceneringen, muziek, zang, ballet en een groeiende belangstelling voor Franse voorbeelden. Een krachtige stroomversnelling in deze richting brengt de korte Franse bezetting van de stad in de jaren 1746-1748, in het kader van de Oostenrijkse Successieoorlog. Ze gaat gepaard met een actieve theater- en cultuurpolitiek die de al sterk aanwezige verfransing fel aanwakkeren. De overwinnaar Maurits van Saksen heeft, zoals menig andere Franse maarschalk, zijn eigen ambulant theatergezelschap, dat hij evenwel niet alleen als bron van ontspanning beschouwt, maar ook als een politiek instrument. De leider van deze troep, dé Parijse specialist in de *opéra comique* en de vaudeville Charles Simon Favart (1710-1792), wordt meteen ook de nieuwe directeur van de Munt. Hij zorgt voor twee denderende jaren

vol van de lichtheid van het feestelijk muziektheater, gedragen door een echte ster: Madame Favart, de vrouw van.

Jan Frans Cammaert (1699-1780), Brussels theatermaker en auteur van ongeveer tachtig toneelstukken, tragedies, komedies en komische zangspelen, hoofdzakelijk bewerkingen van Franse voorbeelden.

De lokale Nederlandse toneeltraditie staat echter sterk. Spektakel en muziek zijn al langer haar hoofdtroeven. Dat is onder meer duidelijk zichtbaar in de versdrama's van Antoon Flas († ca. 1650), die de Brusselse drukker Zacharias Bettens in 1717 op de markt brengt: echte kijkspelen vol zang, dans en pompeuze ensceneringen. Ze worden door de uitgever niet aangekondigd als treurspelen, maar als ‘Hooft-toneel’. Kan deze vreemde term - hij duikt alleen nog op in de variant ‘Hooft-stoffe’ bij Flas' eveneens toneelschrijvende zoon, de kapucijn Justinus van Brussel (1683-1755) - in verband worden gebracht met de ‘Haupt- und Staatsaktionen’ van de ‘Alt Wiener Volkskomödie’? En moeten wij in deze traditie ook de bewogen actiestukken situeren uit de jaren 1720 van Johannes Laurens Krafft (1694-1768), grafisch kunstenaar, fabeldichter en als historiograaf propagandist van het Oostenrijkse regime?

De jarenlange koning van het Brussels Compagnietheater is echter een onvermoeibare adaptor van het Franse repertoire, de al eerder genoemde Jan Frans Cammaert. Hij is lid van *De Wijngaerd* en uiteindelijk auteur van een tachtigtal in hun tijd zeer goed ontvangen toneelwerken: tragedies, komedies en komische

zangspelen. Al in de jaren 1730 werkt hij met muziek, zang en balletten, zoals in zijn door *De Suyver Leliebloem* in 1738 in de Munt opgevoerde *Straf ende dood van Balthassar, koning der Chaldeen*, een van zijn weinige originele tragedies, ter ontspanning gevolgd door zijn *Don Juan*, naar *Le festin de Pierre* van Thomas Corneille. Cammaerts kracht ligt in zijn bewerkingen, waarbij hij zich meer toneelman dan een dichter van sierlijke toneelverzen toont en waarin hij via grote titels uit het bewonderde Frankrijk en de eigen traditie de smaak van de kleine Brusselse burgerij op een hoger niveau brengt. Nog in volle Favart-tijd voert *De Suyver Leliebloem* zijn *Joas seven-jaerig koninck van Juda* op, waarin hij van bedrijf tot bedrijf op de voet de tekst volgt van Racines *Athalie* (1748). Maar het classicistisch drama is in zijn handen een ander stuk geworden: nog voor de eigenlijke tragedie van de Fransman begint, is ze al voorafgegaan door vijf vertoningen met koorzangen en ballet die als een soort expositie fungeren. In totaal telt het gehele treurspel vijftien vertoningen, veertien zangen en zeven balletten! Het zijn dezelfde technieken die de Brusselaar gebruikt in zijn beruchte *Adam en Eva uijt het lust-paradijs gejaagt* (1746), zoals al gezegd veeleer een remake dan een plagiaat van Vondels *Adam in ballingschap* (1664), waarvan hij met het oog op spectaculaire effecten bovendien de volgorde van de scènes verandert.

Met de komst van Favart gaat de alerte Cammaert, die de Compagnies overigens goed betalen, ook alle soorten zangspelen bewerken. Lijken zijn verzen voor dit vaak dartel en lichtvoetig theater niet zeer geschikt, de lijst van zijn 'Musica-comica' blijft indrukwekkend. Naast *Ninette in het hof*, een bewerking van Favarts *Ninette à la cour*, prijken er titels als *Den waerseggher van het dorp* naar Rousseaus muzikale eenakter *Le devin du village* en slechts vijf jaar na het origineel als een 'Tusschen-spel [intermezzo] in Sangen' in Brussel gedrukt. Naar de muziek in Cammaerts stukken blijft het vaak gissen. Contrafacten liggen in het toneel voor de hand en zijn in vaudevilles à la Favart zelfs een must. Maar voor zijn *Den valschen astrologant* (1763), een bewerking naar Corneille, laat hij nieuwe muziek schrijven door Frans Joseph Krafft (1721-1795), zoon van de Brusselse dichter Johannes Laurens. Naarmate de Compagnies het voorbeeld van de Muntschouwburg volgen en meer en meer ruimte geven aan choreografie en muziek, worden de professionalisering en de behoefte aan beroepszangers, balletmeesters en dansers, een dure zaak. De winsten die zij maken en die voortvloeien uit bijdragen van de leden en vooral de verhuur van de loges en toegangsgelden, kunnen bij deze ontwikkeling soms moeizaam opwegen tegen de huurprijs van de schouwburg en de honorering van beroepsartiesten, theatermeesters en tekstschrijvers. Onoverkomelijk is dat echter nooit geweest. Leden van de Brusselse adel en het hof - en niet de minsten, zoals Karel van Lotharingen, de Prins de Ligne en de Prins de Mérode -

springen graag bij en komen zelfs voorstellingen bekijken. Of de opvoering van *De Wijngaerd*, die een opgetogen Lodewijk XV in 1747 bijwoont - luidens de bronnen: *Assuerus ende Esther* - er een is van een Nederlandse Racine-bewerking of een Franse versie van het stuk, is niet zeker. Dat het Nederlands Compagnietoneel ook in de hoogste kringen respect afdwingt, is dat wel.

Naast Cammaert zijn in de stad nog andere interessante Nederlandse toneel-auteurs werkzaam. Van haar lid Francis de la Fontaine voerde de Compagnie *Gedeons Vlies* in 1739, amper drie jaar na de creatie van het origineel en in aan wezigheid van landvoogdes Maria Elisabeth *Alzire* op: de eerste vertaling van een toneelstuk van Voltaire in de Zuidelijke Nederlanden. Ook deze Compagnie weet van aanpakken: in 1747 weet ze zelfs voor een van haar Franse voorstellingen Madame Favart als actrice te strikken. De la Fontaine zal ook Voltaires *Zaïra* vertalen, waarbij hij kritiek levert op de Engelse versie van het stuk. Op het theaterbedrijf heeft deze aanhanger van de Verlichting en voorvechter van een beschaafde literatuurbeoefening in de moedertaal in dienst van het 'burgerlijke leven' een progressieve kijk. In zijn *Verhandeling over de redenvoering, dienstig voor predikanten, redenaers, tooneelspeelders en geselschappen* (1751) levert hij commentaar op de toneelpraktijken in het Zuiden. Met afschuw noteert hij daarbij het lompe en luidruchtige gedrag van het drinkend en fluitend publiek in de Munt: 'Zoo laeten wij ons beestigheyd aen d' andere volkeren zien.' Dat is blijkbaar een oud zeer. Al in 1722 heeft Johannes Laurens Krafft in de narede van zijn drama *Iphigenie ofte Orestes en Pilades* (1722) het drankmisbruik en het domme vedettengedrag van de Brusselse acteurs aangeklaagd. En een halve eeuw later lijken zulke verwijten nog springlevend, inzonderheid met betrekking tot het theater in de moedertaal. Als de Oostenrijkse Brusselaar Ignaz Vitzthumb (1724-1816), musicus en eigenaar van een Nederlandstalig ensemble waarmee hij met bijval in de Republiek rondreist, ervoor ijvert om met zijn mensen in de Munt meer voorstellingen in het Nederlands te geven, vindt hij bij de landvoogd Karel van Lotharingen geen gehoor. De Compagnies vrezen hun alleenrecht op Nederlandstalige opvoeringen te verliezen en de abonnees opperen dat het 'populace' dat Vlaamse voorstellingen bezoekt, hun loges zou beschadigen.

Als directeur van het Grand Théâtre (1774-1777) slaagt Vitzthumb wel even in zijn opzet. Hij lokt met zijn troep volle zalen, terwijl de schouwburg bij Franse voorstellingen leeg blijft. Franse opera's en zangspelen krijgen in de persoon van C.F. Jacobs een vaste vertaler. In het repertoire zitten zangspelen van de huiscomponist François-Joseph Gossec (1734-1829) en opera's van André Ernest Modeste Grétry (1741-1813), die worden opgevoerd zodra ze uit de handen van hun componist komen. Maar de aristocratie, gesteund door het Oostenrijkse bewind, geeft niet op. De directeur gaat dan maar in het Nederlands

spelen in een houten loods - gefabriceerd in Den Haag! - wat hem uiteindelijk eveneens wordt verboden. In 1779 vertrekt hij naar Gent als orkestdirigent van de Grote Schouwburg. Veel wijst erop dat we deze situatie veel minder als een taaltwist moeten zien dan als een corporatief terreingevecht rond gewoonterechten en monopolies. De afloop illustreert evenzeer de claims van de Compagnies op het Nederlands toneel als de wil van de bovenklasse om in de Munt de voorrang te geven aan bezoekende Franse gezelschappen. De achttiende-eeuwse Brusselse toneelwereld danst heen en weer tussen de ambities van het vrijwillige en gezellige burgertoneel dat gretig wenst bij te blijven en de klassenbevestigende sociaal-distinctieve theatercultuur van de Fransgeoriënteerde elite. Soms gaat dit duet eruitzien als een duel, waarvan de uitslag genoegzaam bekend is. Maar als Verlooy in 1788 klaagt dat ‘onze tael is gebannen uyt de tooneelen’, dan denkt hij aan het volledig verfranste Grand Théâtre en niet aan de Compagnies.

Antwerpen: een nieuwe schouwburg en een nazomer

In Antwerpen is de nieuwe schouwburg het werk van de aalmoezeniers: rijke, vooraanstaande burgers, die in naam van de stad de armenzorg organiseren. Sinds 1661 doen zij dat onder meer via de commerciële theateruitbating, waarvan zij het monopolie hebben. De nieuwe zaal, het Tapissierspand, is met het oog op kunst- en vliegwerk voorzien van alle technische snufjes, een orkestbak, een parterre en drie lagen loges. ‘Een van de aangenaamste schouwburgen buiten Italië’ [‘un des plus jolis Théâtres qui soit hors l'Italie’], zo noteert de reislustige baron Karl Ludwig von Pöllnitz (1692-1775), die overigens ook de lof steekt van de Brusselse Munt. Opera en zangspelen vormen het leeuwendeel van het aanbod en zeker 80 procent van de opvoeringen is in het Frans.

De in de volkstaal opererende rederijkers, die onder de naam van *De Olijftak* deel uitmaken van het kunstenaarsgilde van Sint-Lucas, spelen in de Grote Schilderszaal, een ruimte die het gilde in een vleugel van de Antwerpse Handelsbeurs in 1664 van de stad ter beschikking heeft gekregen: geen toneelzaal dus, maar een pronkzaal waarin ook toneel wordt gespeeld. Er prijken beeldhouwwerken van Artus Quellin en Willem Kerricx; deuren, wanden en plafonds zijn bedekt met schilderijen van onder meer Otto Vaenius, Frans Floris, Pieter Paul Rubens en Jacob Jordaens. De decoratie vertolkt de stedelijke aspiraties op het gebied van de handel en de kunsten. Een symboolgeladen ruimte dus. De literator Willem Ogier (1618-1689) en zijn schoonzoon, de beeldhouwer Willem Kerricx (1652-1719) zijn lange tijd de drijvende krachten achter *De Olijftak*, maar na het verdwijnen van de ‘Ogier-Kerricx-dynastie’ zijn de activiteiten

nagenoeg stilgevallen. Met het commerciële Tapissierspand valt immers niet te concurreren. In 1735 komt er een korte heropflakkering en wordt het (kleine en lage) podium vernieuwd en gemoderniseerd, maar voor spectaculaire effecten vanuit de hoogte of diepte is het niet geschikt. Vandaar ook een voorkeur voor vertoningen waarin mythologisch en magisch spektakel minder te pas komen. Als in 1746 een brand de Tapissiersschouwburg vernielt - de zaal zal, onafgewerkt, pas in 1753 weer opengaan - vullen de amateurs van *De Olijftak* het vacuüm succesvol in. Vanaf 1749 volgt een laatste periode van geconcentreerde toneelactiviteit: een kleine nazomer in de rijke Antwerpse rederijkersgeschiedenis.

Een vijftal seizoenen neemt de kunstschilder-dichter Jacobus Josephus Emmerechts (1719-1765), veelal in samenwerking met de kapelaan-organist Jan Thomas Baustetter (ca. 1723-1789), in de Beurs het voortouw. Hij geeft op basis van een uitzonderlijke vertrouwdheid met het Franse theater én op niveau een eigen Nederlandse invulling aan de *opéra comique*, met alle ruimte voor grotendeels originele muziek (1757-1762). Nooit eerder creëerde het rederijkersmilieu zo'n uitgesproken combinatie van tekst en klank. Het gaat om een achttal helaas alle slechts broksgewijs overgeleverde titels, waarvan *Ninette in de stad* (1759, 1762) en *Signoôr in China* (1761) de origineelste zijn: feestelijk ontspannende stukken, met humor, experimentele muzikale standjes en een stukje burgerlijke moraal. De *Signoôr* geeft een goed beeld van Emmerechts' modebewuste creativiteit, die aan het rococo doet denken. Het verhaal is een chinoiserie met muzikale aandacht voor de idyllische natuur. Het combineert vernuftig een bekend Ovidiaans thema met een Antwerpse hoofdpersoon: een Chinese prinses die haar tuin verkiest boven de liefde voor een Antwerpse reiziger tot deze haar via de bekende metamorfose uit de vertelling van Vertumnus en Pomona toch voor zich weet te winnen. Een ouverture, natuuraria's, een duet, een vreugdekoor, een ballet: de Sinjoren moeten zich met deze Chinese *Signoôr* zeer geamuseerd hebben. Na 1762 is het over. Het Tapissierspand draait weer op volle toeren, de gelden van het gilde gaan naar broodnodige werken aan de Schilderszaal en Emmerechts, die de kamer nog tot midden 1763 meebestuurt, overlijdt in 1765. Het Nederlands rederijkerstheater verdwijnt in de Scheldestad met een ambitieus afscheid. Elders houdt het stand.

Gent: het lange leven van *De Fonteine*

In Gent blijven de rederijkers actief. ‘Als een Feniks,’ zo luidt het, herrijst er in 1700 de aloude hoofdkamer van Vlaanderen *De Fonteine*. Het gezelschap neemt meteen deel aan vele dichtwedstrijden of organiseert die zelf en begeeft zich

vanaf 1716 weer aan het toneel in de zaal ‘Het Gangsken’ aan het huidige Sint-Baafsplein. Dat is in de stad een paar decennia lang dé locatie waar buitenlandse en Vlaamse groepen toneel en opera opvoeren. De heroprichting van de kamer gaat gepaard met een tekenend incident. Aanleiding is de publicatie van een gezagsgetrouw bedoeld gedicht gewijd aan het overlijden van de Spaanse koning Karel II, waarin zijn Franse opvolger Filips van Anjou als een waarborg voor de vrede in de Zuidelijke Nederlanden wordt verwelkomd. De tekst is zonder medeweten van de magistraat aan het stadsbestuur opgedragen en gedrukt zonder toelating. Terstond wordt de kamer op zijn plaats gezet: alle exemplaren moeten meteen worden ingeleverd en worden, op één na, verbrand. De rederijkerij hoort thuis in de eerbare letterkundige ontspanningssector en fungeert niet langer als opiniërende spreekbuis van de stad, zeker niet in een delicate materie die dra aanleiding zal zijn tot een oorlog en een zoveelste Franse inval. Het is ooit anders geweest.

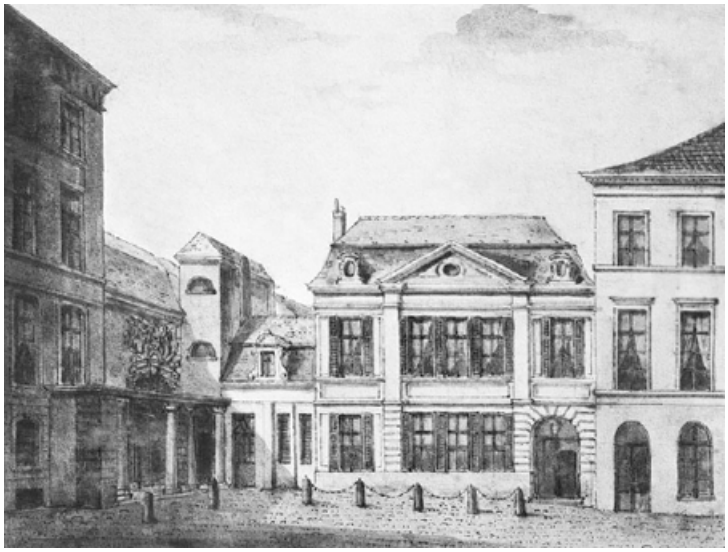

De Sint-Sebastiaanschouwburg op de Kouter in Gent, geopend in 1737, geschikt voor bals en opera.

Voor de rest blijven de activiteiten traditioneel. Ze worden gedragen door het literaire hinterland. De dichtwedstrijden verlopen in nauw contact met het bloeiende rederijkersleven in de kleinere Vlaamse steden en op het platteland, waar de kamers gedurende de hele achttiende eeuw floreren, veel meer dan in Brabant het geval is. Daarover later meer. *De Fonteine* neemt haar rol als Vlaanderens hoofdgilde weer op en keurt in die hoedanigheid af en toe de

oprichting van nieuwe gezelschappen goed. Het Gents rederijkerstoneel brengt in die jaren behalve een zeldzame eigen tekst meestal bekende titels uit het oude of recente Vlaamse (soms ook Hollandse) repertoire en vertalingen uit het Frans. Door de leden-drukkers van het genootschap worden opvallend veel van deze Nederlandse teksten gepubliceerd. Zeer productief in dat opzicht is de uit de Republiek afkomstige Cornelis Meyer († ca. 1734), zelf een tot in Brussel gespeelde toneelschrijver, die de kamer leidt van 1717 tot 1732. Als in 1737 de moderne, nieuwe en voor bals en (Franse) opera geschikte Sint-Sebastiaanschouwburg opengaat met monopolierechten op alle voorstellingen, is de vaart eruit. Het Gangsken wordt in 1749 te koop gesteld en *De Fonteine* verdwijnt voor vele jaren uit het vizier.

In 1784 echter begint de kamer nog maar eens aan een nieuw leven. De Brabantse Omwenteling en de afwisselingen van Oostenrijks en Frans bestuur in de eerste helft van de jaren 1790 lijken op zijn hernieuwde leefbaarheid nauwelijks vat te hebben. De participatie aan en de organisatie van toneelspeel-wedstrijden - zowel tekst- als muziektheater (zangspelen) - geschiedt opnieuw in een brede Vlaamse context. En opnieuw zijn de Gentse Fonteinisten nadrukkelijk in het literaire veld aanwezig door toedoen van een van hun leden-drukkers: de publicist Jan Frans van der Schueren (1751-1804), die behalve veel toneel ook interne documenten van de kamer, zoals reglementen en toespraken, uitgeeft. Het is duidelijk de bedoeling de draad van de oude rederijkerscultuur weer op te nemen. Een redevoering van Van der Schueren over de ‘Oudheyd, Nutheyd en Heerlykheid van de zoo van ouds geroemde Rederykers in de Nederlanden’ verschijnt in juli 1785 in *Den Vlaemschen Indicateur*, een tijdschrift dat hij zelf uitgeeft. De auteur roept op om eindelijk weer de trappen van de eer te bestijgen:

> Dan zullen die trotsche Voorstaenders van het Fransch Toneel beschaemd worden om dat zy, het achtste deel van hunne Moeder-spraeck niet magtig zynde, zoo lang gelooft hebben, dat de Nederduytsche Tael voor het Tooneel niet geschikt was.

Volop in de Franse tijd (vanaf 1794) zal *De Fonteine* - die zich nu ook ‘Genootschap ter bevoordering der Nederduytsche Letterkunde’ gaat noemen of, hoewel ze slechts uitzonderlijk in het Frans speelt, ‘La Société Rhé torique et Lyrique de Gand’ - er nog in slagen om gedurende tien jaar met veel inzet en bijval Nederlandstalige opvoeringen te geven. De meest gespeelde auteurs zijn (uiteraard) Voltaire en de toen overal in Europa gevierde August von Kotzebue.

De herwonnen vitaliteit manifesteert zich in de bouw van een eigen schouwburg aan de Houtlei, de ‘Parnassusberg’ (1789-1790): een zaal ongeveer even

groot als de Antwerpse Schilderszaal, met een schuinoplopend speelvlak en loges. Er wordt gerekend op een breed burgerpubliek, waarbij sociale drempels worden vermeden. Het huisreglement verbiedt zowel de werkkledij van de lagere klasse als de opzichtige uitdossing van de hoog-burgerlijke en adellijke pruikendragers. Geen dorpse kannenkijkerij noch gepoederd societygedoe dus.

Het laat-achttiende-eeuwse reveil van de Gentse hoofdkamer doet in bepaalde opzichten zelfs aan een restauratie van de glorieuze rederijkersdagen van weleer denken. Dat blijkt zowel uit het uiterlijk vertoon - de openbare optochten en inhalingen naar aanleiding van wedstrijden en bekroningen - als uit de manier waarop de rederijkers zich, gerespecteerd, weer in kerkelijke en aristocratische kringen bewegen en opdrachten uitvoeren voor de gemeenschap. Voltaires *Mohamet* wordt in de herfst van 1788 tweemaal in de Sint-Pietersabdij voor de religieuze gemeenschappen van de stad opgevoerd. Iedere acteur en actrice krijgt van de abdij een zilveren herinneringsmedaille. Op verzoek van de stad wordt hetzelfde stuk enkele maanden later ten voordele van de armen vertoond. Opmerkelijk ook zijn de goede relaties met de overheid: tijdens het Omwentelingsjaar (1790) roepen ze haast de glorietijd van de zestiende eeuw op. *De Fonteine*, die toneel en opera blijft spelen, mag een militie vormen om in uniform in de stad te patrouilleren. Maar deze functie verliest ze al het volgende jaar weer bij de terugkeer van de Oostenrijkers. Inmiddels zijn wel een aantal hoge stadsambtenaren en schepenen lid van de kamer geworden. Deze heeft zich van een andere zijde laten kennen en wil luidens een reglement uit 1788 ook een educatieve rol spelen. Naast de toneelopleiding, die iedereen op uitnodiging of tegen betaling kan bijwonen, wordt ook onderricht verstrekt in de retorica, de geschiedenis en de letterkunde. Het jaar daarop wordt dat aanbod uitgebreid met Latijn en Frans. Tijdens de Omwenteling volgt de door de Staten van Vlaanderen goedgekeurde beschikking om aan de jeugd naast training in de toneelkunde, zang, dans en muziek, onderwijs te verstrekken in vakken als Nederlands, Frans, wiskunde, geschiedenis en aardrijkskunde.

Het Nederlands tekst- en muziektoneel heeft, in tegenstelling tot in Antwerpen, in Gent lang en met een zekere furore standgehouden. Zelfs als in 1806 door de Franse overheid maatregelen worden genomen om alle Vlaamse theaters te sluiten, blijft *De Fonteine* als dichtgenootschap actief. In 1812 zal vanuit de Parnassusberg al een nieuwe heroprichting volgen.

2.2 De rederijkerij

Niet alleen in de drie grote steden wordt toneelgespeeld. Dat gebeurt ook in de kleinere steden en op het platteland. Zoals dat al eeuwen het geval is, staan in de achttiende eeuw nog steeds de rederijkers daarvoor in. In Brussel en Antwerpen moeten zij, zoals gezegd, gedeeltelijk plaatsmaken voor meer professionele en rondreizende groepen, maar die dringen zelden of nooit door tot het platteland. Daar dienen de dorpelingen zelf voor hun theatraal vermaak te zorgen.

De rol van de rederijkerskamers is dus nog lang niet uitgespeeld, integendeel. Na een relatieve inzinking bij de aanvang van de zeventiende eeuw, die traditioneel (ook door de betrokkenen uit de tijd zelf) aan de oorlogsomstandigheden wordt toegeschreven, kent de rederijkersactiviteit in de achttiende eeuw een herleving. Kamers die feitelijk waren verdwenen of in slaapstand waren gegaan, worden ‘hersticht’ of hernemen hun activiteit. Elders worden nieuwe kamers opgericht. In Frans-Vlaanderen gebeurt dat al aan het einde van de zeventiende eeuw, toevallig of niet de periode dat Michiel de Swaen daar actief is. De herleving van de rederijkerij in de Zuidelijke Nederlanden is geen korte opflakkering. In de tweede helft van de achttiende eeuw wordt zij juist nog intensiever. Zoals ook al bleek uit het verhaal van *De Fonteine*, zal het fenomeen zelfs het woelige eeuweinde overleven. Tot in de negentiende eeuw blijven kamers actief.

Van veel lokale rederijkerskamers weten we enkel dat ze hebben bestaan of kennen we slechts de vermelding van een voorstelling of van een deelname aan een wedstrijd. Van een aantal kamers in de middelgrote steden zijn wel resolutieboeken, ledenlijsten en andere documenten bewaard, en de studie daarvan (die nog maar zeer gedeeltelijk is uitgevoerd) schetst een beeld van de activiteiten. De inventarisatie van de kamers en van de vermeldingen is wel al grotendeels gebeurd. In 1880 publiceerde Edmond vander Straeten *Le théâtre villageois en Flandre* [Het dorpstheater in Vlaanderen], een overzicht gebaseerd op zijn eigen, zeer uitgebreide collectie van argumenten (programmabrochures) en aankondigingen van ‘dorpse’ toneelvoorstellingen. In de jaren 1770 - het hoogtepunt van de rederijkersactiviteit in de achttiende eeuw - zijn er op ongeveer honderdtwintig plaatsen rederijkerskamers. Hoewel zij in zowat het hele land voorkomen, is hun verspreiding toch niet gelijkmatig. Vooral in het graafschap Vlaanderen (de huidige provincies West- en Oost-Vlaanderen) zijn ze talrijk, met daarbinnen een zwaartepunt in het zuiden en in het oosten. Opmerkelijk is de intensieve activiteit in Frans-Vlaanderen, waar de herleving zich niet alleen het eerst voordoet, maar ook opvallend groot is. Daar zijn er

kamers tot in gemeenten met minder dan zevenhonderd inwoners. In een kleine stad als Belle (Bailleul) zijn er zelfs vijf kamers tegelijkertijd actief. Dat is uitzonderlijk: in de (middel)grote steden in Vlaanderen bestaan soms twee of drie kamers naast elkaar, op het platteland is er in de regel hooguit één per gemeente. In Brabant en Limburg zijn de kamers minder dik gezaaid dan in Vlaanderen. In Limburg, het toenmalige graafschap Loon, dat vanuit het prinsbisdom Luik wordt bestuurd, is er slechts een zevental kamers, enkel in de steden en grootste gemeenten.

De rederijkerskamers werken niet louter als afzonderlijke gezelschappen, maar vormen een netwerk. Ze onderhouden contacten met elkaar, nemen deel aan elkaars wedstrijden en wisselen toneelteksten uit. In middelgrote steden waar meerdere kamers actief zijn, organiseren ze niet alleen interne competities onder de eigen leden, maar ook open dichtwedstrijden, waaraan niet-leden en dus ook de leden van de andere kamers kunnen deelnemen. In deze steden zijn de meest actieve beoefenaars lid van meer dan één kamer. Op het platteland zijn de contacten ongetwijfeld minder intensief, maar het feit dat de stukken die daar worden gespeeld vaak gelijkaardig zijn en dezelfde onderwerpen behandelen, maakt duidelijk dat men op zijn minst op de hoogte is van wat andere kamers doen en dat teksten circuleren. Zeker in de gebieden waar de rederijkerij ruim verspreid is en kamers bestaan in dicht bij elkaar gelegen dorpen, moeten de actieve rederijkers elkaars werk hebben gezien. Zoals vroeger het geval was, is het netwerk tot op zekere hoogte ook geformaliseerd. In enkele steden heeft de meest prestigieuze (en vaak de oudste) kamer het statuut van 'hoofdkamer'. Dat impliceert dat zij een zekere controle uitoefent over de andere kamers van de stad en die van het omliggende platteland. De erkenning van een nieuwe dorpskamer is afhankelijk van de instemming en de goedkeuring, door de hoofdkamer, van de statuten. Onder meer het *Heilige Geestgilde* in Brugge en *Alpha en Omega* in Ieper fungeren als hoofdkamers, maar dé Vlaamse hoofdkamer is, zoals gezegd, *De Fonteine*: haar gezag reikt soms tot in de Westhoek.

Reputatie en gemeenplaatsen

Dat de rederijkerij zich heeft ontwikkeld binnen de feestcultuur en dat de kamers in de eerste plaats sociale (mannen)gezelschappen zijn, heeft sterk bijgedragen aan de beeldvorming van de rederijkers en aan hun wat bedenkelijke reputatie, zowel in de tijd zelf als later. Het beeld is ruim verspreid dat de rederijkers vooral in eten, drinken en kaartspel zijn geïnteresseerd en dat de hooggestemde literaire bedoelingen slechts op de achtergrond aanwezig of zelfs een dek-

mantel zijn. De reglementen van de rederijkerskamers laten uitschijnen dat zij er zelf ook mee worstelen. In het reglement (uit 1699) van de kamer van *De Troostverwachters* van Roesbrugge wordt uitdrukkelijk bepaald dat tijdens de vergaderingen niet mag worden gerookt en kaartgespeeld en dat de leden niet mogen 'drincken uyt cannen'. Driekwart eeuw later, in 1774, wordt in Dranouter vastgelegd dat voor de leden van *De Goedhertige Kruysdraegers* 'het kartespel, dam en theirlyngspel' verboden zijn, alsook 'vryage plegen, oneerlycke rymen seggen ofte liedekens zyngen strydende tegen God, de h. Kerke ofte goede zeden'. In nog een ander artikel wordt het de medebroeders uitdrukkelijk verboden 'elkanderen te lasteren, sweiren, blasphemeren of eenig vuyle of onbetaeme woorden te spreken'. Ongetwijfeld zijn heel wat van deze voorschriften in de eerste plaats bedoeld om de orde te handhaven, maar ze voeden in elk geval ook de indruk dat het enige moeite kost de leden bij de literaire les te houden.

De dubieuze reputatie van de rederijkerij draagt er ook toe bij dat wereldlijke en kerkelijke overheden pogen haar enigszins te controleren en aan banden te leggen. Voor de oprichting van een nieuwe kamer is de toestemming van deze overheden vereist. Soms wordt die geweigerd, omdat, zoals het argument luidt, de aanvragers niet kunnen lezen en schrijven. Dit is het geval bij een vraag in Nevele. De initiatiefnemers daar lijken zich van de kwade faam van de rederijkerij bewust, want ze stellen uitdrukkelijk dat ze met hun initiatief juist beogen de jeugd *uit* de herbergen te houden 'ende buyten de occasie van te frequenteren onghelycke persoonen, 't welcke zoo frivol als abusif is'. In 1766 wordt een aanvraag in Sint-Maartens-Leerne geweigerd door de magistraat en de baljuw, omdat zij vrezen dat een kamer in de gemeente tot moeilijkheden zal leiden. De aanvragers zijn immers 'ongetrouwt', 'niet connende lesen ofte schrijven', en ze moeten 'met hunnen handen hunnen cost winnen'. Het lijkt deze overheden duidelijk dat de activiteiten van een kamer voor de leden een aanleiding zal zijn hun werk te verwaarlozen.

De suggestie is in elk geval dat het er de 'rederijkers' om te doen is zo veel mogelijk tijd in de herberg door te brengen. Vaak geciteerd is het *Wek-gesang* (1728) van de al eerder genoemde Kasselse schoolmeester Andries Stéven:

> Dus zou 't een ijveraer niet schatten arm en kael
> Die op ons redenhof zou komen en niet horen
> Dan glazen klinken? Troef zien spelen? Tabak smooren?

Kern van de klacht is niet alleen dat de rederijkers zich ongeremd te goed doen aan drank en zich verliezen in het spel, maar dat zij daardoor meteen ook hun ware missie, de beoefening van de letterkunde, verwaarlozen. Het gaat er dan

niet alleen om dat zij geen of te weinig literaire activiteit ontwikkelen, maar ook dat het werk dat zij voortbrengen, ondermaats is. Nieuw of typisch achttiende-eeuws is deze inschatting niet. Reeds aan het einde van de zestiende eeuw zijn dergelijke klachten te horen en in de zeventiende eeuw is zowel de verguizing als de apologie van de rederijkerij gemeenplaats geworden.

Als Jacques (Jacobus) Hije (1667-1749), kuiper en azijnfabrikant in Gent en lid (enige tijd ook bestuurslid) van *De Fonteine*, naar aanleiding van de heroprichting van deze kamer een 'Eerdycht op ghedraeghen aen de nieuwe vergaderinghe van den opgheweckten fenix binnen Ghent' schrijft, voelt hij de noodzaak met het bekende beeld af te rekenen en te verzekeren dat het niet klopt:

> Men speelt daer met gheen caert nogh met gheen dobbelsteenen,
> Het is de deught en vreught die de confreeren [confraters] meenen.
> Gheen vuijlen achterclap en wort aldaer ghehoort,
> Den toeback van s'ghelijck en worter niet ghesmoort.
> Men weet daer van gheen twist, van vloecken of van sweeren,
> Waerme dat ordinaeirs de tuijschers [spelers, dobbelaars] haer gheneeren [...].

Toegegeven, er wordt wel wat gedronken, maar 'teuschskens [teugjes] bier oft wijn dat heeftmer [heeft men er] voor den dust [dorst]'. Het gaat er, zo verzekert Hije, om de literatuur en om de stichting van de jeugd:

> Daer hoort men uutter borst een aerdigh rijmdicht spreken,
> Waerdoor het herte schier uut konstsught schint te breken,
> Tot voetsel vanden gheest, waerdoor de ziel verlight,
> En met een groot vermaeck de jonckeijt wort ghesticht.

Geld en prestige

Van behoeders van de dichtkunst en dragers en vertolkers van de stedelijke feestcultuur zijn rederijkerskamers meer en meer geëvolueerd tot gezelligheids- en vrijetijdsverenigingen, waarvan de leden samenkomen om zich te vermaken en de vers- en toneelspelkunst te beoefenen. Hun karakter is veranderd. Zij ontlenen hun bestaansrecht nu minder dan in voorgaande eeuwen aan hun publieke optreden en maatschappelijke zichtbaarheid, en leggen zich veel meer toe op hun interne werking en op besloten activiteiten. De drijvende krachten achter de herleving van de rederijkerij in de achttiende eeuw zijn dan ook niet altijd letterkundigen, maar vaak gedreven bestuurders. Een van

hen is Lieven-Ignatius van de Sompele (1665-1743), die zowat de hele eerste helft van de eeuw de leiding heeft over het *Heilige Geestgilde* in Brugge. Dat is een van de drie rederijkerskamers die de stad in deze periode rijk is, naast *De Drie Santinnen*, die eveneens uit de vijftiende eeuw dateert, en het *Gilde van het Heilig Kruis*, een kamer die in de zeventiende eeuw is opgericht. Als Van de Sompele in 1698 aantreedt als 'hoofdman' van de aloude hoofdkamer van de Heilige Geest, vindt die een nieuw elan. Hij bereikt dit niet met eigen literair werk, maar door de kamer van een betere organisatie en van middelen te voorzien. Zo zorgt hij ervoor dat nieuwe leden worden geworven, met name onder de notabelen van de stad. Dat is van belang omdat zij de kamer meteen ook nieuwe inkomsten verstrekken. De bestuursleden moeten bovendien instaan voor een aantal kosten van de vereniging. Dat alles maakt de rijke burgers van de stad uitermate geschikt om tot het gilde en vooral tot het gildebestuur toe te treden.

De Grote Markt van Brugge met (links vooraan) toneelspelers. Schilderij van de Brugse kunstenaar Jan Beerblock (1739-1806).

Het vernieuwde succes van de rederijkerij in de achttiende eeuw gaat in een grotere provinciestad als Brugge dan ook gepaard met een 'elitarisering' van de kamers. Er doet zich een verstrengeling voor van de rederijkerskamers - of beter gezegd van hun besturen - met het lokale establishment. Dat blijkt onder meer uit de invulling van de functie van de hoofdman. Officieel is zijn aanstelling een bevoegdheid van het stadsbestuur, maar in de praktijk wordt hij door

de gildebroeders verkozen. Het prestige dat met de functie van hoofdman of bestuurslid van de kamer verbonden is, werkt in twee richtingen. Het draagt bij aan de bereidheid van notabelen tot het bestuur van een kamer toe te treden, maar door dat te doen dragen zij op hun beurt bij aan de verhoging van het prestige van de kamer. In het bestuur van het gilde zien we dan ook mensen verschijnen die in de stad hoge functies bekleden: Van de Sompele zelf is thesaurier van de stad, zijn opvolgers zijn ex-burgemeesters. Omgekeerd worden heel wat hoge functies in het bestuur van de stad uitgeoefend door bestuursleden van het *Heilige Geestgilde* en van de andere rederijkerskamers van de stad.

Het *Heilige Geestgilde* is een van de drie rederijkerskamers die in Brugge actief is. Dit wapenbord uit 1743, met de wapenschilden van de bestuursleden, illustreert hoe het bestuur van de kamers en het lokale establishment met elkaar verweven raken.

De synergie tussen het lokale establishment en de (stedelijke) kamers heeft uiteraard gevolgen voor hun werking en activiteiten. De gildemaaltijden, aanvankelijk bedoeld voor de *leden* van de kamer, worden banketten voor de *bestuursleden*, soms met hun echtgenotes, waarbij andere gasten, hoogwaardigheidsbeklederes en ook de bestuurders van andere kamers, kunnen worden uitgenodigd. Het is de uitdrukking van een meer algemene tendens, die in de zeventiende eeuw al is ingezet, namelijk een groeiende kloof tussen het bestuur en de gewone leden. Dat notabelen zich in de rederijkerij engageren, impliceert dan ook niet dat deze zonder meer een zaak van de hogere klassen wordt. Zoals vroeger het geval was, behoren de gewone leden van de kamer vooral tot de middenklasse van ambachtslui, schoolmeesters, heelmeesters... Zeker in steden waar meerdere kamers werkzaam zijn, kan het sociale profiel van de leden verschillen. In Lier bijvoorbeeld trekt *De Groeiende Boom* over-

wegend leden uit de middenklasse aan, terwijl de andere kamer, *D'ongeleerde*, een meer gemengd ledenbestand heeft, met relatief meer mensen uit zowel de hogere als de lagere bevolkingslagen van de stad. Omdat ook voor deze gewone leden prestige aan het lidmaatschap verbonden is, wordt de toegang bewaakt en zelfs bemoeilijkt. Zo vaardigt de kamer van *D'ongeleerde* in 1732 een reglement uit dat het lidmaatschap uitdrukkelijk voorwaardelijk maakt: wie schulden heeft of mensen beledigt, wordt uitgesloten, en nieuwe leden worden alleen toegelaten als zij van ‘goeden naem, faem ende comportement’ zijn.

Kunstliefde

De bestuursleden begunstigen de kamers met hun geld en hun prestige, maar ze zijn zelf niet literair actief en vaak ook maar matig begeesterd door het letterkundig werk. Regelmatig wordt erover geklaagd dat bestuursleden voor de literaire activiteiten niet opdagen. Blijkbaar is het nodig bepalingen in de reglementen op te nemen om hen daartoe te verplichten. Toch is het geen cruciaal punt. De beoefening van de literatuur laten zij aan anderen over, zij kunnen zich beperken tot het stimuleren en het faciliteren van de letterkunde. Dat hoeft geen probleem te zijn. In de opdracht van zijn *Ontleding ende verdediging vande edele ende reden-rijcke konste der poëzye* (1724) zingt rederijker-priester-historicus Jan Pieter van Male (1681-1735) hogelijk de lof van Van de Sompele. Hij prijst hem niet om zijn literair talent, maar omdat hij de literatuur heeft dóen beminnen:

> Roemwaerden Heer, die nu ruym vijf-en-twintig Jaer
> Als hoofdman hebt bestiert, de Brugsche Reden schaer,
> Die niet en hebt gespaert om d' ed'le Zang-goddinnen
> Van onse Brugsche jeugd, in deugd, te doen beminnen.
> Maecenas van uw eeuw, op wiens voorbeeld 't Hert
> Des braefsten Edeldom tot Konst genegen werd.
> O, Pronck-beeld van 't Parnas! O zuyl van onze Gilde!
> Die gy erleven deed door gaven even milde.

Van Male geeft niet alleen aan dat in het literaire mecenaat een grote verdienste schuilt. Hij laat tegelijk ook verstaan dat de beoefening van de literatuur wel degelijk de kern en het uiteindelijke doel van de rederijkerij uitmaakt. In de achttiende eeuw blijft het letterkundig nuttig vermaak centraal staan in het zelfeeld van de rederijkers. Liefde voor de letterkunde wordt verondersteld en dient, waar nodig, onder de leden te worden gestimuleerd.

In de grotere en middelgrote kamers wordt op vrij grote schaal verskunst geproduceerd. In hoofdzaak is het gelegenheidswerk. Soms betreft dat publieke gebeurtenissen in het stedelijke leven en is het bedoeld als een eerbetoon aan plaatselijke functionarissen en hoogwaardigheidsbeklеders. Vaak en vooral worden de gedichten geschreven naar aanleiding van de activiteiten van de kamer zelf. De jubilea van bestuursleden, het inschrijven van een nieuw lid, de feesten en maaltijden van de kamer worden voorzien van poëtische luister en commentaar. De gelegenheidsgedichten zijn bedoeld voor onmiddellijk gebruik en om voorgedragen te worden en daarom worden zij wel neergeschreven in de interne documenten van de kamer, in het register of het doodschuldenboek, maar hoeven zij niet te worden gedrukt. De ‘doodschuld’ is een manier om de kamer te financieren, waarbij bij de toetreding van een nieuw lid een geldbedrag wordt afgesproken dat bij zijn of haar overlijden aan het gilde zal toekomen. Deze overeenkomst wordt, veelal met een klein gedicht, in het ‘doodschuldenboek’ vastgelegd. Veel van deze teksten zijn dan ook verloren gegaan of bleven onuitgegeven. Teksten die worden geschreven bij publieke gelegenheden verschijnen soms wel in druk.

Dat het schrijven en voordragen van dichtwerk nu eenmaal tot de geplogenheden van het rederijkersleven behoort en dat er dus een behoefte aan gelegenheidswerk bestaat, betekent niet dat íeder lid letterkundig productief is of dat hoeft te zijn. Het lidmaatschap van een kamer impliceert niet automatisch een actieve literaire participatie. Niet alleen in het bestuur, ook onder de gewone leden is behalve voor ‘actieve’ ook plaats voor ‘passieve’ liefhebbers van de letterkunde, voor zowel ‘konstoefenende’ als louter ‘konstminnende’ confraters. Ook zij die, zoals Van Male het formuleert, enkel willen ‘hun konst-lievend gemoed voeden met het lievelijck aanhoren der Brugsche Zanggodinnen’, horen in het *Heilige Geestgilde* thuis. De actieve beoefening van de letterkunde blijft beperkt tot enkelen.

In elk geval bieden de kamers een kader waarin de verskunst kan gedijen en waarin een vraag naar letterkunde bestaat. Het belangrijkste middel dat hun ter beschikking staat om de productie te stimuleren, zijn de dichtwedstrijden. Vanaf het begin was het competitieve element eigen aan de rederijkerij en ook in de achttiende eeuw schrijven kamers prijsvragen uit, vaak meerdere keren per jaar, soms bij vaste gelegenheden zoals Kerstmis of Vastenavond of bij lokale feesten en verjaardagen. Vaak worden daarbij verschillende opdrachten met elkaar gecombineerd. Het hoofdonderdeel betreft een gedicht op een ernstig onderwerp, met een behoorlijke lengte - honderd verzen bijvoorbeeld - en strikte vormvereisten. De opgegeven onderwerpen sluiten aan bij de aloude rederijkerstraditie. Vaak gaat het om thema's uit de geschiedenis, de mythologie of de godsdienst of om gebeurtenissen uit het stedelijke leven of de

politieke actualiteit, zoals het overlijden van een lokale hoogwaardigheidsbekleder of een vorst. Echt politieke onderwerpen en politieke theorie worden vermeden, en duiken pas aan het einde van de eeuw, in de fase van politisering, in het kader van wedstrijden op. Ook de dicht- of rederijkerskunst zelf is een geliefd onderwerp, evenals kwesties van algemene en morele aard. *De Fonteine* vraagt bijvoorbeeld ‘Wat deught en heijl dus baert de edel reden const’ (in 1705), ‘Wat dat den grooten Godt heeft aldermeest gheleden / als hij aen 't heijligh cruys heeft met de doot ghestreden’ (in 1707), ‘Waer in de weirelt sich het best bevinden mach, in peijs of oorlogh’ (in 1710) en ‘Hoe men voor ziel, en eer, en aerdts profijt moet leven, / elck met sijn onderdaen, ghelijck, en overheijt’ (in 1717). Deze hoofdopdracht wordt vaak gecombineerd met de vraag naar een korter gedicht (of een ‘liedeken’) over een luchtiger onderwerp, als de lof van de vrouw, de natuur of de seizoenen. Soms wordt daarnaast ook nog een ‘knie-dicht’ gevraagd, waarbij de deelnemers ter plaatse, zo snel mogelijk, enkele verzen op een opgegeven onderwerp moeten improviseren. Deze bijkomende opdracht is een vorm van controle: hij moet duidelijk maken dat de deelnemer zijn gedichten wel degelijk zelf heeft geschreven.

Sommige wedstrijden zijn intern en louter bedoeld om de leden van de kamer te trainen. Zo organiseert *De Fonteine* in bepaalde periodes maandelijkse wedstrijden voor kniedichten. Andere competities zijn open en richten zich met andere woorden ook tot niet-leden en dus tot leden van andere kamers. Zij kunnen, zoals ook met de toneelwedstrijden het geval is, als een krachtmeting *tussen* kamers worden beschouwd. Niet alleen het prestige van de dichter zelf, maar ook dat van zijn genootschap staat daarbij op het spel. Bekroningen van gildebroeders in wedstrijden elders worden als zeer eervol beschouwd en geven aanleiding tot georganiseerd en poëtisch eerbetoon aan de overwinnaars.

Deze wedstrijden zijn uiteraard een manier om de beoefening van de verskunst te stimuleren en talent aan het licht te brengen. Aan de wedstrijden van het Brugse *Heilige Geestgilde* bijvoorbeeld, waarvan de archieven zijn bewaard en bestudeerd, nemen gemiddeld zeven inzenders deel. Omdat alleen van de winnaars de namen worden genoteerd, is grotendeels onbekend gebleven wie deze deelnemers zijn en hoe talrijk de volledige groep is. Ongetwijfeld immers wagen vaak dezelfde dichters in de opeenvolgende wedstrijden hun kans. In de loop van de eeuw heeft het gilde 59 van hen bekroond. Dat is een behoorlijk aantal, maar hun activiteit en succes zijn ongelijk verdeeld. Sommigen onder de winnaars worden slechts een enkele keer of sporadisch bekroond, anderen zijn echte prijsbeesten. Joannes de Flo blijft ongeveer een halve eeuw aan de wedstrijden van de kamer deelnemen, daarbij ongetwijfeld gesterkt door zijn succes: in een lange periode van activiteit, van 1724 tot 1772, valt hij niet

minder dan 87 keer in de prijzen. In Gent is de hiervoor genoemde Jacques Hije een van de veelwinnaars. Naar eigen zeggen schrijft hij ‘schier dagh en naght, soo dat ick ook naer huijs, al dickwijls prijsen bracht’.

Zoals het gelegenheidsdichten is ook de dichtwedstrijd een sociaal gebeuren, dat gepaard gaat met bijeenkomsten, meestal op zondagnamiddag. De deelnemers moeten immers niet alleen dichtwerken schrijven, maar deze ook voorlezen of voordragen. De beoordeling van de inzendingen behoort tot de bevoegdheid van het bestuur van de kamer, maar dat werk wordt uitbesteed aan een speciaal voor de gelegenheid samengestelde jury, met gerenommeerde (plaatselijke) dichters. Uiteraard gebeurt de beoordeling op basis van literaire criteria, maar zoals Van Male, die in de Brugse context vaak met de beoordeling wordt belast, zelf aangeeft, kunnen inzendingen ook om morele redenen worden afgewezen. Want:

> aldien er jemand alzoo vermeten waere, van op de Konst-zael eenige naemroovende schriften, ofte onbetaemelijcke gedichten te brengen, zoo zoude den heer Hooft-man dier-gelijcke onbeschaemde schrijvers grootelijcx beschaemen, ende tot straffe, inde volle vergaederinge hunne rijmelooze schriften doen verbranden. Zoo als ick voor dezen meer als eens hebben weten gebeuren.

In 1711 bijvoorbeeld bezondigt Pieter van Daele, een enthousiast en veelvuldig deelnemer aan wedstrijden, zich aan antiklerikale verzen. De auteur wordt berispt en zijn gedicht verbrand. Daarmee is de kous echter meteen af, want ook na dit incident blijft Van Daele - met succes - aan de lokale dichtwedstrijden deelnemen.

Materieel of financieel gewin is in deze wedstrijden niet of nauwelijks te behalen. Soms is er wel een prijs te verdienen, een tinnen schotel of een vergulde snuifdoos, maar het gaat toch vooral om de eer. En waar eer in het spel is, wordt eer gekrenkt. Rederijkerswedstrijden zorgen wel eens voor betwisting en soms voor heftige ruzie. Het meest bekende voorbeeld daarvan, dat ook in *Een nieuw vaderland voor de muzen* door Karel Porteman en Mieke B. Smits-Veldt al werd besproken, is de wedstrijd waarmee in Brugge de herleving van de rederijkerij in de achttiende eeuw wordt ingezet: die van *De Drie Santinnen*, op de dag van het Heilig Bloed in het jaar 1700. Zoals gebruikelijk is deze wedstrijd meervoudig. Het hoofdonderdeel betreft een gedicht van honderd verzen op het thema ‘Oorspronk en lof der rijmkonst’, maar daarnaast wordt ook een ‘geestig gedicht’ op de ‘Sangh-godinnen’ gevraagd. De wedstrijd wordt gewonnen door een verder onbekende Speeckaert, van de kamer *Al Vloeyende Bloeyende* uit Ninove, de tweede plaats is voor Michiel de Swaen. De uitslag geeft aanleiding tot protest uit het kamp van deze laatste, reeds een

gevestigd en bekend auteur. Op het *Beroepschrift* (1700), waarmee hij tegen de gang van zaken protesteert, antwoorden de inrichters met *Den val des waens of Voldoende beantwoording door de Vrye Hoofdkamer der weerde Drie Santinnen binnen Brugge op het Duinkerks beroepschrift, aenwyzende de feilen deszelfs rymwerck* (1701), waarin De Swaen de grond in wordt geboord. Overigens blijkt het conflict geen blijvende sporen te hebben nagelaten, want in 1703 wordt De Swaen in een andere dichtwedstrijd van het *Heilige Geestgilde*, gewijd aan de 'Aert en eygendom der waere vriendschap', met de eerste prijs bekroond.

Slaande deuren

Betwistingen geven soms aanleiding tot ruzies, die op hun beurt de slechte reputatie van de rederijkerij versterken. Een van de notoire intriganten die zich in dit verband laten opmerken, een meester van de slaande deuren, is Adriaan van der Brugghe (1664-1727). Hij is in het eerste kwart van de eeuw actief in Brugge, als organist in de Sint-Donaaskerk én als dichter. Veel heeft hij niet gepubliceerd, maar hij schrijft wel een groot aantal gedichten, dat in een handschrift in de stadsbibliotheek van Brugge wordt bewaard. Enkele van zijn gedichten zijn in het Frans gesteld, de meeste in het Nederlands. Als jongeman is Van der Brugghe prins van *De Drie Santinnen* geweest, maar daar krijgt hij ruzie. Hij verkast dan maar naar de *Heilige Geestkamer*, waarvan hij niet alleen lid wordt, maar meteen ook tot het bestuur toetreedt (1694). In 1700 wordt hij griffier van de kamer, maar in die hoedanigheid spuit hij overvloedig kritiek op alles en iedereen en in 1714 stapt hij dan ook daar op. Als hij bij die gelegenheid en na enig tegenpruttelen zijn 'doodschuld' voldoet, spuwt hij in het begeleidende gedichtje op barokke wijze zijn gal. De letterkundige activiteit van de kamer is ondermaats, zo geef hij aan:

> De maeght rethorica zit oock
> Betraent, bequylt, als duyvels moere
> Men voedt haer maer met woordenroock:
> 't Moet beteren, of zy wordt een hoere.

Daar laat Van der Brugghe het echter niet bij. In 1716 publiceert hij, bij wijze van doodsteek, *Oordeelkundigh gildenlof ghevest op het voordeel van het al-ghemeene-best, tot roem en luyster vande koninckIijcke waepenghilden, met eene tusschen vloeyende bemerckinghe, of de waere van alle gheleerde hoogh-geachte reden-konst wel kan tot een ghilde voeghe* (1716). Daarin trekt hij principieel

het nut van de rederijkerskamers in twijfel. Dichtkunst is uiteraard waardevol, maar de kamers vormen niet het aangewezen kader voor de beoefening daarvan, zo betoogt hij. Ter ondersteuning haalt hij het tot cliché geworden beeld van de rederijkerij aan:

> Poëet zijn, en bestaet niet in verwaent te swetsen,
> En sonder pit of klem, de woorden t'saem te kletsen,
> 't Welck van 't onkundigh volck alleen wordt toegejuyght.
> [...]
> Maer kan een saeck, waer op den gheest alleen moet wercken,
> Bestaend' in stilt' en rust, in neerstigh op te mercken,
> Of te studeren (naer 't bekende bastaert woordt)
> Wel voeghen op een plaets, daer men niet anders hoort,
> Als volckerigh gherel, keel, pot en glaesen klincken,
> En onder 't Dichten, met malckander dicht te drincken
> Daer in een Narre kleedt, met wyngaerdt loof bekranst,
> Een Vrueght-bedrijver, op een fluyt en trommel danst,
> Bestuwt met jonghens als een honingh-pot met vlieghen?

Een dergelijke omgeving, zo meent Van der Brugghe, kan slechts waardeloze dichtkunst voortbrengen:

> Dat zijn de vruchten van ghewaende Reden-Schoolen,
> Die om schijn-reden doen van waeren reden doolen.
> Wat nutheydt konnen sy den Staet, of Koninck doen?
> 't En zijn hunn' ey'ren niet, daer s' uyt Poëten broên,
> Maer broeden (alhoewel onwillens) Klad-Poëten,
> Die op den luyster van een eerlijck Man verbeten,
> Sijn' Naeme schenden door een Dicht of Schendigh Liedt.

En het argument kan ook worden omgekeerd: de grote schrijvers hebben buiten de rederijkerscontext hun beste werk geschreven.

Achter dit principiële en algemene discours gaat ongetwijfeld een gerichte en persoonlijke aanval op de *Heilige Geestkamer* schuil. Namens de geviseerde kamer neemt Van Male dan ook de handschoen op. Zijn repliek is niet gepubliceerd, maar later is hij op de kwestie teruggekomen en zo goed als zeker gaan enkele van zijn latere teksten op zijn antwoord aan Van der Brugghe terug. Een daarvan is zijn al eerder genoemde *Ontleding en verdediging vande edele ende reden-rijcke konste der poëzye* (1724), die is opgezet als ‘een wederlegging van onrechte const-beleding’. Van Males verdediging is traditioneel

en ligt in de lijn van oudere soortgelijke geschriften. Zoals gezegd hebben de rederijkers zelf het idee gecultiveerd dat zij zowat constant onder vuur hebben gelegen. Zij beklagen zich over deze aanvallen en grijpen dit beklag aan als een aanleiding om de rederijkerskunst te verdedigen en te prijzen. De verdediging bestaat er dan hoofdzakelijk uit een geschiedenis van de poëzie te schrijven en aan de hand van de erkende en gevierde voorgangers de waarde ervan aan te tonen. Wat geldt voor de dichtkunst in het algemeen, geldt ook voor het *Heilige Geestgilde*. Van Male beargumenteert uitgebreid dat deze kamer oud is, dat zij in wedstrijden vele successen heef geboekt en grote dichters heeft voortgebracht. Voor Van der Brugghe zijn ouderdom en traditie echter geen valabele argumenten. Het is niet omdat iets vroeger goed is geweest, dat het ook nu nog bestaansrecht heeft: ‘een oudt, maer quaedt ghebreuck, magh noyt tot reghel strecken’, zo meent hij. Zijn tegenstander is van oordeel dat de actuele toestand van de kamer niets anders is dan de voortzetting van een oude traditie. De verzwakking in de zeventiende eeuw is slechts een tijdelijke inzinking geweest, nu halen de dichters weer het niveau van de grote voorgangers.

Na deze ruzies trekt Van der Brugghe zich terug uit het literaire leven van zijn stad en vestigt hij zich vlak over de grens in het Noorden. Als huisdichter van de familie van Antoon Balckenende in Sluis, met wie hij al langer in contact staat, schrijft hij gelegenheidswerk bij de grote en kleine gebeurtenissen van het familieleven. Uiteraard worden daarin de mecenas en zijn familie geëerd en geloofd. In een verjaardagsgedicht voor Balckenende uit 1711 worden de soberheid en de zelfeheersing van de jarige familievader geprezen. Zo ook dat hij het roken kan laten:

> Het taback-rooken wierdt maer eens u af gheraeden:
> Ghy hebt in dry iaer tydts geen pyp met deze blaeden
> Ghevolt oydt meer ghebruyckt; ick zegg', en 't is ghewis,
> Dat die verwinningh op zyn zelven zeldtzaem is.

Voor zijn sobere leven in de beslotenheid van de familie, dat hij verkiest boven de genoegens van de herberg en de ‘compagnie’ van vrienden, is Balckenende ruimschoots beloond met welstand en familiaal geluk:

> Het voordeel is niet kleen, noch u niet onbekent,
> Want voor een compagnie, ghy wint een regiment
> Van vreughden, rust en vred', ghenoeghen, winst en voordeel,
> Grootaghting, goeden naem, ghezont verstant en oordeel.

De Brugse conflicten van het begin van de eeuw hebben in de literatuur wel enige weerklank gehad, maar toch moeten we het rederijkersgetwist niet overdrijven. Waar verschillende kamers naast elkaar bestaan, zien we dat zij, ook al zijn er soms wrijvingen, in de regel toch in goede verstandhouding werken. In Brugge onderhouden de drie kamers onderling contacten, leden van de ene kamer zijn aanwezig op de activiteiten van de andere, bestuursleden worden uitgenodigd op de feestmaaltijden van de andere kamers en sommige leden die literair actief zijn combineren lidmaatschappen van twee of meer kamers. Juist het feit dat de kamers zich in de loop van de eeuw steeds meer op hun interne werking concentreren en niet meer zozeer als organisatoren van het publieke leven optreden, brengt mee dat zij minder concurrenten van elkaar zijn.

Vrouwen in een mannenbastion

Van een aantal kamers in de middelgrote steden zijn ledenlijsten bewaard en bestudeerd. Die van *De Groeiende Boom* in Lier bijvoorbeeld geven aan dat het ledenaantal in de periode 1742-1795 enigszins schommelt, maar meestal rond de honderd ligt. De trouw van de leden varieert: sommigen zijn slechts één jaar lid, anderen blijven wel veertig jaar.

De rederijkers zijn hoofdzakelijk mannen. Hoofdzakelijk, maar niet uitsluitend. In de Antwerpse kamer *De Olijftak* is in de latere zeventiende eeuw Barbara Ogier actief. Zij is de dochter van de bekende toneelschrijver Willem Ogier en de vrouw van de beeldhouwer Willem Kerricx, die zelf een aantal bestuursfuncties in de kamer heef bekleed. Dat zij haar vertrouwdheid met de werkzaamheden van *De Olijftak* aan deze familiebanden dankt, weerhoudt haar er niet van zelf te schrijven en literair succes te oogsten. Zij schrijft gelegenheidsverzen en toneelstukken, zowel treurspelen en allegorische stukken als lichtere komische ‘speeltjens’. Overigens neemt ze in 1700 ook deel aan de beruchte wedstrijd van *De Drie Santinnen* in Brugge - zonder succes evenwel. Barbara Ogier mag *De Olijftak* dan al uitgebreid van toneel- en dichtwerk hebben voorzien, in de documenten van de kamer wordt ze meestal niet bij haar eigen naam genoemd, maar als ‘de huisvrouwe van Guilielmus Kerricx’ aangeduid.

Ook elders blijkt dat vrouwen niet uitdrukkelijk uit de kamers worden geweerd, maar dat hun plaats daar toch is afgeleid van die van hun mannelijke connecties. Zo worden in het kader van de stimuleringsactie van Van de Sompele in januari 1700 in de Brugse *Heilige Geestkamer* enkele vrouwelijke leden ingeschreven. De eerste daarvan is nota bene zijn eigen vrouw, M.C. Imbert.

Zij wordt gevolgd door een tiental anderen, allen gelieerd aan Brugse notabelen en met name aan de bestuursleden van het gilde. Het lijkt er sterk op dat hun lidmaatschap is bedoeld om het gilde een financiële injectie te geven en aldus een dienst te bewijzen. Het is een gunst van het (mannelijke) Brugse establishment. Toch biedt dit gebaar een gelegenheid om vrouwelijk letterkundig zelfbewustzijn uit te drukken. Het handschrift waarin de gedichtjes, die de opname van nieuwe leden in het doodschuldenboek vastleggen, zijn geschreven, doet vermoeden dat in een aantal gevallen het gedicht op voorhand door iemand anders is geschreven en slechts de naam van de betrokkene en het bedrag van de doodschuld moeten worden ingevuld. Maar uiteraard kan het nieuwe lid ook zelf een gedicht schrijven en geven de verzen hem of haar wel degelijk een eigen stem. Dat is alvast het geval met het gedicht van Imbert, dat persoonlijk en combattief is. Zij verzet zich uitdrukkelijk tegen het idee dat alleen mannen de dichtkunst zouden kunnen bedrijven en die activiteit aan vrouwen zou worden ontzegd.

> Schoon 't mannelyke zaet vol trots alleen wilt praelen,
> met een onwinbaerheit en onvermoeijde moet,
> en maer betreden wilt de Mars en letter-zaelen,
> en die onwaerdigh schat, aen t' vrauelyke bloet...

Imbert eist niet alleen uitdrukkelijk het recht op als vrouw literatuur te bedrijven, maar wil daar ook in het institutionele kader van de rederijkerskamer erkenning voor krijgen.

> 'k wil als een Amasoon (schoon vrauw) mijn moet betoonen
> en draven na Parnas waer Pallas houdt haer woon,
> en rennen, als een Man, na echte reden-kroonen
> en wachten, voor mijn moet, op mijn verdiende loon.

Ze wil op die manier een voorbeeld zijn voor andere vrouwen - ‘dat mijn voorbeeldt oock magh trecken mijn geslacht’. Ook Joanne Robinson, de dochter van een Ierse katholiek en de vrouw van Pieter Smidts, zelf auteur en lid van het gildebestuur, laat zich in die zin uit en lijkt doelbewust een mannelijk privilege te betwisten: ‘'k ben mensch, 'k wil oock de reden vieren’, zo luidt het in het gedicht dat haar inschrijving begeleidt.

Dat de vrouwen dit recht moeten opeisen, wijst er in elk geval op dat het niet evident is en dat de ideeën waartegen zij protesteren, wel degelijk leven. Het voorbeeld geef ook aan dat zij hier slechts als de echtgenoten van hooggeplaatste bestuursleden zijn toegetreden, en dat zij niet worden geacht verder

actief te zijn - en zeker niet op literair vlak. In welke mate vrouwen in de achttiende eeuw inderdaad deel uitmaken van rederijkerskamers, is niet geheel duidelijk. Er zijn na Barbara Ogier in Antwerpen weinig sporen te vinden van een actieve letterkundige bijdrage van vrouwen. Er zijn geen voorbeelden bekend van vrouwelijke prijswinnaars in rederijkerswedstrijden. In de reglementen van de kamers wordt in de regel niet gepreciseerd of vrouwen al dan niet worden toegelaten, maar als er sprake is van de leden, dan blijkt het als vanzelfsprekend over mannen te gaan: 'confraters' en 'medebroeders'. Er duiken dus wel vrouwen op in het verhaal, maar de rederijkerij is en blijft, zoals de hele literatuur in deze periode, een mannenzaak.

Een beetje devotie

De rederijkerskamers vormen een onderdeel van de katholieke cultuur van de Zuidelijke Nederlanden. Als de Gentse Fonteinist Jan Frans van der Schueren in 1785 zijn reeds genoemde redevoering wijdt aan 'de oudheyd, nutheyd en heerlykheyd der zoo van ouds genoemde rederykers in de Nederlanden', stelt hij daarin heel uitdrukkelijk dat zij 'voorheen als waerdige en voordeelige ledemaeten van de Kerk uytgeschenen' zijn en dat 'zy hebben het Christen Geloof helpen voordplanten' en 'den Godsdienst vervoorderd'. Hij acht het zeer waarschijnlijk dat de eerste rederijkers priesters zijn geweest. Ook in de achttiende eeuw zijn er nog priesters onder de leden. De kamers zijn vanouds broederschappen, ze hebben een patroonheilige en zoals andere corporaties beschikken ze behalve over een vergaderlokaal veelal ook over een kapel of een altaar in de plaatselijke kerk. Bij belangrijke gelegenheden staat een kerkdienst op het programma en de activiteitenkalender sluit (tot op zekere hoogte) bij de kerkelijke feestdagen aan. Het reglement van een kamer bepaalt dat de leden niet alleen van onberispelijk gedrag moeten zijn, maar ook 'catholyck ende romains' (zoals bij *De Troostverwachters* van Roesbrugge in 1699), of dat 'niemandt en sal in de ghulde ontfangen worden, ten sy van catholyck, apostolyck ende rooms geloove' (zoals bij de *Medardisten* van Wijtschate in 1760). Heel wat van de onderwerpen van dichtwedstrijden zijn religieus, zoals ook veel van de theaterstukken die worden opgevoerd.

Sinds de troebelen van de late zestiende eeuw, toen veel rederijkerskamers een vehikel van de Hervorming waren, is de bemoeienis van de kerkelijke overheid toegenomen. In haar streven een zekere controle over het netwerk en de activiteiten van de rederijkerij uit te oefenen, werd zij gesteund door de wetgeving. En die bemoeienissen van de vorige eeuwen werpen nog hun schaduw over de achttiende eeuw. Met betrekking tot het theater en andere vormen

van letterkunde gelden nog steeds plakkaten die in 1601 en 1663 zijn uitgevaardigd. Zij bevatten een verbod op toneelstukken en liedjes die ingaan tegen de voorschriften uit de heilige geschriften of die anderszins schandaal veroorzaken. Zonder de goedkeuring van kerkelijke censoren kan een stuk niet gedrukt of opgevoerd worden. Ook is bepaald dat geen toneelvoorstellingen mogen worden gehouden op het moment van kerkelijke diensten. Op straffe van boete. Dat de pastoors worden geacht een oogje in het zeil te houden en moeten trachten te voorkomen dat het theater het religieuze leven in hun parochie zou verstoren, en dat zij zich hierbij op de geldende wetgeving kunnen beroepen, betekent echter nog niet dat de rederijkers zich altijd goedschiks aan deze controle onderwerpen. In de zeventiende eeuw was het al zo dat de wereldlijke overheid zich vaak milder opstelde ten aanzien van de theatergroepen, wat de efficiëntie van het kerkelijk optreden verminderde. De betrokkenen beseffen dat en kunnen daar gebruik van maken.

In 1713 richt de pastoor van Sint-Walburgis in Oudenaarde een brief aan het stadsbestuur. Hij vraagt of er wordt opgetreden tegen de rederijkerskamer, 'bestaende in achtthien ghemeyne borghers' van de stad, die van plan is een 'zeker camerspel ofte commedie' op te voeren, op zondag, 'ten tijde van het sermoen ende andere solemnele goddelijcke diensten, oock met expositie van het hooghw. Alderh. Sacrament'. De pastoor eist dat de wethouders van de stad de voorstelling verbieden 'ten sy den ordinairen dienst Godts volbracht ende ghedaen sal wesen, ofte wel de selve commedie te differeren tot den volghende dagh'. Hij verwijst daarbij uitdrukkelijk naar de verordening die de aartshertogen Albrecht en Isabella op 15 mei 1601 hebben uitgevaardigd. Zijn verzoek wordt ingewilligd.

In Oudenaarde haalt de pastoor dus zijn slag thuis, maar dat is niet altijd het geval. In 1761 plannen *De Jonge Redenaeren* in Appels, een dorp tussen Aalst en Dendermonde, de voorstelling van een stuk over *Carel Stuaert, koninck van Engeland*. Karel I, koning van Engeland en Schotland, was in 1649 onthoofd, en omwille van het thema van de koningsmoord was zijn verhaal - zeker in het Noorden - geliefd onder de toneelschrijvers. Hij is echter niet meteen een katholieke heilige, en de jongelui van Appels vrezen dan ook dat hun parochiepriester tegen hun toneelstof bezwaar zal maken. Dat gebeurt ook, maar zet hen er niet toe aan de plannen op te bergen of een ander stuk te kiezen. Wel om de klip te omzeilen. Zo kiezen zij ervoor niet in Appels zelf te spelen, maar 'op den hof' van een privépersoon, op het platteland vlak bij Dendermonde, en dus 'op eene plaetse dewelcke exempt is soo van de geestelycke als werelycke jurisdictie van Appels'. Deze speelplaats is niet ver van Dendermonde gelegen, maar anders dan Appels dat onder de dekenij van Aalst en dus het bisdom Mechelen ressorteert, behoort Dendermonde tot het bisdom Gent.

En dus richten de initiatiefnemers hun vraag om toestemming, met voorlegging van de theatertekst, aan de autoriteiten in Dendermonde. De autorisatie wordt verkregen, niet alleen van de stadsmagistraat, maar ook van de pastoor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk aldaar, die geen bezwaren heeft. Misschien is de grotere coulantie van de Dendermondse pastoor toe te schrijven aan het wat stedelijker karakter van zijn kudde, aan het feit dat hij meer werk heeft dan zijn dorpse collega of dat hij zich niet zo bekommert om de jongeren van een andere parochie. Feit is dat de toneelspelers hun gang kunnen gaan.

Dat de pastoor van Appels zich door deze gang van zaken gepasseerd voelt, is begrijpelijk. Hij laat het er dan ook niet bij zitten. Hij schrijft aan het hoogste rechtsorgaan, de Raad van Mechelen, en vraagt deze in te grijpen. Door zijn onderwerp en hoofdpersonage is het stuk dat men zou opvoeren immers, zo betoogt hij opnieuw, ongepast. De pastoor bouwt daarbij een argumentatie op die zowel religieus als politiek is. Niet alleen heef koning Karel I de katholieken in zijn rijk vervolgd en het opgenomen voor de hugenoten in Frankrijk, zijn executie heeft ook aanleiding gegeven tot revoluties in Rusland en Zweden, en zelfs tot aanslagen op de koningen van Frankrijk en Portugal. Uiteraard heeft hij zich tot de toneelgroep zelf gericht, zo verzekert hij, maar die houdt voet bij stuk en beroept zich op het plakkaat van 27 september 1663. Dat bepaalt dat de initiatiefnemers toestemming moeten vragen en dat hebben zij ook gedaan. De verkregen toestemming geeft hun meteen ook het recht en de vrijheid het stuk op te voeren. De raden-fiscaal van Mechelen geven de pastoor van Appels ten gronde gelijk, zo schrijven ze hem, maar dat geeft hem niet de middelen om de voorstelling te verbieden. En ook de deken van Aalst kan desgevraagd niet veel doen. Hij heeft natuurlijk ook wel door dat de parochianen van Appels ‘de censure en oordeel van hunnen wettighen herder ontvluchten’ en gebruikmaken van de situatie van gemeenten, ‘contigue aen verscheyde, so werelycke als geestelycke, jurisdictien’, om ‘vruchteloos te maecken de noodige subordinatie’. Maar ook hij kan niet ingrijpen. De pastoor bijt in het zand en de rederijkers kunnen de planken op.

Dat de greep van de (lokale) kerkelijke instanties op de werking van de kamers in de praktijk beperkt blijkt, bevestigt dat de rederijkerskamers niet als bolwerken van een religieuze cultuur of als herauten van de klerikale macht moeten worden gezien. Als Jozef II in het kader van zijn streven om de impact van de kerk op de maatschappij terug te dringen, met zijn besluit van 8 april 1786 decreteert dat de kerkelijke broederschappen worden afgeschaft en tot één liefdadig genootschap moeten worden samengevoegd, dan wordt uitdrukkelijk aangegeven dat de rederijkerskamers níet onder deze maatregel vallen. Hij bestrijdt vele vijanden, maar de rederijkers behoren daar blijkbaar niet toe. Dat betekent niet dat hij een hoge dunk heeft van hun activiteiten of maat-

schappelijke rol. Als zij tot de culturele activering van het land kunnen bijdragen, dan is dat meegenomen, maar veel heel lijkt hij daar toch niet van te verwachten.

Op zoek naar spelers en podia

In de achttiende eeuw is in de grotere kamers de plaats van het toneel minder belangrijk dan de dichtkunst. Een van de oorzaken daarvan is dat in de grote steden de rederijkers hun monopoliepositie op het vlak van het theater kwijtraken en in toenemende mate concurrentie krijgen van professionele schouwburgen en rondreizende gezelschappen. Voor de kleinere plaatsen en zeker de dorpen geldt dat minder tot niet en daar blijft de plaatselijke kamer instaan voor het theatraal vermaak. Omdat daar het draagvlak voor en de vraag naar dichtkunst kleiner is (er doen zich minder 'gelegenheden' voor), vormt het toneel voor de kamers op het platteland wel de hoofdactiviteit. Daar concentreert de letterkundige werking van de kamers zich juist rond de toneelvoorstellingen en worden zij feitelijk toneelverenigingen. Het lijkt erop dat heel wat van deze kamers vaak een sluimerend bestaan leiden en maar worden geactiveerd als dat voor het opzetten van een voorstelling nodig is of als een actieve eenling daartoe het voortouw neemt. Al is het mogelijk dat dit beeld ook deels het gevolg is van het feit dat heel wat plattelandskamers slechts in de bronnen opduiken als ze voorstellingen geven en er over hun dagelijkse werking nauwelijks gegevens zijn bewaard.

Jan Willem Lousberghs (1716-1784), van 1749 tot zijn dood secretaris van de Tongerse rederijkerskamer, schrijft dat 'het principaelste voorwerp der welgemelde camer hier in van alle tijden bestaen heeft van alderhande schouwspeelen te componeren, te translateren ende selve tot een algemeyn vermaeck uyt te voeren, waer door haere leden in de litterature ende in de publiecke fonctiens geoeffent en verkloeckt worden'. In het reglement van *De Broeders van het Sacrament* uit Zwevegem (1757) wordt bijvoorbeeld uitdrukkelijk aan gegeven dat 'dese confrerie van intentie is omme jaerelyckx, ofte volgens beste resolutie van Prins, Deken ende Hoofmannen, te vertooghen eenighe geoorlofde tragedien die men best oordeelen sal'. Andere reglementen bevatten een dergelijke expliciete verzekering niet, maar wel een reeks artikelen die de praktische organisatie van de voorstellingen betreffen. Dát zij door de kamer worden georganiseerd, spreekt blijkbaar vanzelf.

Dat het goede verloop van deze organisatie minder vanzelfsprekend is, blijkt evenzeer uit deze reglementen. De Roesbrugse kamer bijvoorbeeld bepaalt dat 'de gonne die bequaem bevonden werden omme te spelen' verplicht

zijn ‘de rolle te aenveerden die by de regierders hemlieden sal worden ghegheven, ende te compareren in de actie’. Het bepaalt ook uitdrukkelijk dat een speler verplicht is aan de repetities deel te nemen. Wie het bestaat zelfs bij de publieke vertoning niet op te dagen, krijgt niet alleen een zware boete, maar moet ook opdraaien voor ‘de costen van het retardement’. Niet alleen laat de discipline van de acteurs wel eens te wensen over, ook de rolverdeling geeft aanleiding tot discussie en ontevredenheid. Het reglement van de Zwevegemse *De Broeders van het Sacrament* bepaalt uitdrukkelijk dat een lid de rol die hem wordt toegewezen, moet aanvaarden, ‘sonder daer ieghens te moghen opponeren ofte d'optie t'hebben van eenighen keus’. Deze reglementen laten uitschijnen dat het theatrale enthousiasme van de rederijkers niet altijd groot is, en zij bevestigen de indruk dat sommigen onder hen bepaald niet *daarom* lid zijn geworden. Tegelijk echter geven ze aan dat deze houding niet strookt met wat van de rederijker wordt verwacht...

De rederijkerskamers zijn zoals gezegd mannengenootschappen, het theater wordt dan ook hoofdzakelijk door mannen gespeeld. Hoofdzakelijk, maar niet uitsluitend. Er zijn in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden wel degelijk ook vrouwenrollen door vrouwen vertolkt. Dat dit nu en dan uitdrukkelijk wordt vermeld, geeft echter meteen ook aan dat het uitzonderlijk is. ‘Rarement, il y avait des femmes, c'étaient des hommes qui en prenaient les habits’ [‘Maar zelden waren er vrouwen, het waren de mannen die de kleren aantrokken’], zo schrijft Riccoboni over het Zuid-Nederlandse theater. In elk geval is de vertolking van vrouwenrollen door mannen nog ruim verspreid en is het zelfs nog de gebruikelijke praktijk. Tegelijk echter is het geen absoluut gebod meer. In een toneelwedstrijd die door de Gentse kamer *De Fonteine* wordt georganiseerd, worden de prijzen voor de beide vrouwelijke hoofdrollen aan een vrouw én een man toegekend. Op eenzelfde moment opteert de ene kamer ervoor de vrouwenrol door een man te laten spelen, terwijl de andere diezelfde rol aan een vrouw geeft. Zoals ook uit andere contexten blijkt, betreft de weerstand tegen vrouwen op de planken veeleer het ‘ongepaste’ karakter van gemengde activiteiten dan het idee dat vrouwen niet zouden mogen acteren. ‘Onder elkaar’ mogen en doen zij dat wel degelijk.

Zo wordt in de zeventiende en de achttiende eeuw in het kader van de catechese en de zondagsscholen en in de schoot van congregaties meisjestoneel georganiseerd. Uit de achttiende eeuw zijn in elk geval een vijfiental *perioches* of programmablaadjes bewaard van stukken die enkel door meisjes worden gespeeld en speciaal voor hen zijn geschreven. Anders dan het collegetoneel voor de grotere jongens, dat vooral uit Latijnse stukken bestaat, gaat het bij dit meisjestoneel enkel om Nederlandstalig werk. Het heeft weinig literaire ambities en wil uiteraard vooral bijdragen aan de religieuze opvoeding van de

meisjes, met verhalen van martelaressen en de in dit verband populaire koningin Maria Stuart. Vaak komen in die stukken kinderen voor, die overigens even talrijk en even gruwelijk sterven als in de rest van het gewone theater gebruikelijk is. De meisjes, tussen zeven en vijftien jaar, nemen niet alleen deze kinderrollen voor hun rekening, maar ook die van de volwassen vrouwen en van de (schaarse) mannelijke personages. Dat zij ook op latere leeftijd toneel kunnen spelen, blijkt uit het feit dat uit de achttiende eeuw een aantal vrouwelijke kamers bekend is, zoals die van *De Jonge Dochterkens* van Meulebeke (1737), *De Rymconstminnende Jonge Dochters* van Moen (1766) en *De Leerzuchtige Minnaressen* van Zottegem (1781). En ook al kunnen we veronderstellen dat er meer van dergelijke vrouwenkamers hebben bestaan, feit blijft dat zij een uitzondering op de regel vormen.

Terwijl er in de grote steden vaste zalen zijn, waar de voorstellingen elkaar opvolgen, wordt in de kleinere plaatsen maar occasioneel gespeeld. Dat gebeurt op bijzondere momenten, zoals op Vastenavond en ter gelegenheid van de lokale kermis. Men kiest voor feestdagen, omdat dit de spelers en het publiek gerieft. Aangezien de meeste feestdagen religieus zijn, zijn dat echter ook de dagen waarop kerkelijke plichten dienen te worden vervuld. De wettelijke bepalingen uit 1663 stellen dat geen toneelvoorstellingen mogen worden gepland op het moment van de misvieringen. Uit het eerder vermelde incident in Oudenaarde bleek al dat de initiatiefnemers zich daar niet al te veel van aantrekken, maar dat er toch kan worden ingegrepen als tegen de regel wordt gezondigd. Maar ook als de momenten van de diensten worden vermeden, is het spelen op kerkelijke feestdagen vanuit kerkelijk standpunt niet aangewezen. Naar aanleiding van de zaak van Appels (1761) stelt de landsdeken van Aalst vast dat de voorstellingen van *Carel Stuaert* gepland zijn op een aantal dagen in april en mei, namelijk Onze-Lieve-Heer-Hemelvaart, tweede pinksterdag, het feest van de Heilige Drievuldigheid en Sacramentsdag, ‘welcke besondere feestdaeghen niet al te religieuselyck sullen konnen onderhouden worden van menschen die het hoofd vol hebben van hunne rollen ende andere preparativen tot hun spel’. En niet alleen hebben de spelers geen tijd voor religieuze beslommeringen, de toeschouwers uit de omliggende gemeenten moeten aan hun plichten verzaken om de voorstelling te kunnen bijwonen. De pastoors van deze parochies voorzien immers ‘dat hunne parochiaenen van alle kanten sullen loopen om de voorseyde tragedie te sien, met versuymenisse van de goddelycke diensten en peryckel van menigvuldige sonden’.

Af en toe speelt men in de openlucht, op een bühne die voor de gelegenheid wordt opgebouwd. Ergens in het dorp, op het centrale plein als dat er is. Meestal echter wordt binnen gespeeld, vaak in herbergen, soms in andere lokalen van privépersonen of in ruimtes die door de gemeentelijke overheid ter beschikking

worden gesteld. Als in 1769 in Maaseik *De Sonnebloeme* wordt opgericht, beoogt zij om twee keer per jaar op te treden, ‘twee tijden in het jaer te weeten op de kermisfeeste deser stadt ende in de Vasten avonts daegen als wesende de bequaemste tijden om als dan vrij ende onverhindert hunne redenrijke konst te moegen exerceeren’. Zij krijgt daarvoor een ongebruikte stadsmolen ter beschikking. Daarbij wordt wel een voorwaarde gesteld, namelijk dat de rederijkers moeten toestaan dat de infrastructuur ook voor schooltoneel kan worden gebruikt: ‘Dat soo dicwils als de studenten deser stadt eenige actie souden willen representeeren het aen de selve sal vrij staen sigh van theater decoratien, ende alle andere effecten van voorseyde confrerie sonder iemants tegenseggen te bedienen.’

In de Zuidelijke Nederlanden zijn rondreizende toneelgroepen actief. Stadsscène met een voorstelling op een tijdelijk podium. Anoniem schilderij uit de achttiende eeuw.

De drijvende kracht achter deze kamer is Joannes Balthazar Vogels, een jongeman afkomstig uit Antwerpen. Als hij in zijn geboortestad in de schulden en andere daarvan afgeleide problemen komt, trekt hij naar Maaseik om zich daar als onderwijzer te vestigen. De gemeentesecretaris die zich bij zijn Antwerpse collega over de aangelande informeert, krijgt te horen dat Vogels, ‘gelyck vele jonckheden in hunne jonge jaeren sijn’, de neiging had ‘om te jaegen, herbergen te frequenteren en gelt te verteiren meer als hij volghens sijnen staet ende den ghene van sijne ouders hadde behooren te doen’. Hoewel het niet

zeker is dat hij lid wordt van *De Sonnebloeme*, treedt hij feitelijk als 'factor' of schrijver van deze kamer op. Het stuk dat die in 1775 opvoert, *De haast uit nood geborene liefde*, is van zijn hand. In zijn nieuwe woonplaats kent Vogels echter snel nieuwe financiële problemen, grotendeels opgedaan in de plaatselijke herberg. Hij blijkt niet in staat het bedrag te voldoen dat hij moet betalen om zich officieel als inwoner van Maaseik in te schrijven. Hij vraagt daarvan vrijgesteld te worden, onder meer met verwijzing naar het stuk dat hij heeft geschreven, en 'voor welcken arbijdt ende moite hij [...] geene de minste vergeldinge soo van de stadt als redenrijke kaamer ontfangen heeft, nogtans berijdt sijnde de selve liefde ende genegentheydt te thoonen, zoo voor de stadt als tot herstellinge der reeds half vervallene redenreyke kamer'.

De Maaseikse kamer is er duidelijk niet goed aan toe. Veel kamers kennen een onregelmatige activiteit. In de meeste dorpen is er onvoldoende kritische massa om een langdurige en permanente theateractiviteit te ontplooien. Dat er desondanks zoveel wordt gespeeld en het toneelspel toch zo ruim is verspreid, wijst erop dat de vraag groot is - zo groot dat de aanbieders de vraag amper of niet kunnen bijhouden. In de wat grotere kleine steden worden de stukken van de rederijkers meerdere zondagen na elkaar uitgevoerd, tot zes keer of nog meer. In kleinere gemeenschappen is dat wellicht niet het geval, maar de gelegenheden - bijvoorbeeld de lokale kermis - doen vermoeden dat de voorstellingen toch een groot deel van de lokale bevolking bereiken. Dat in sommige delen van Vlaanderen kamers bestaan en toneel wordt gespeeld in dorpen met minder dan duizend inwoners, kan alleen maar betekenen dat ook op het platteland veel mensen theater willen zien.

De meest ambitieuze kamers kunnen zich met elkaar meten in de toneelwedstrijden. Vooral in Vlaanderen, waar de kamers het talrijkst zijn, worden er in bepaalde periodes heel wat van deze wedstrijden georganiseerd. Niet zelden nemen tien tot twintig groepen deel, uit de directe omgeving maar soms ook uit verderaf gelegen steden en dorpen. Het hoofdonderdeel van de wedstrijd is de opvoering van een opgelegd stuk, gewoonlijk een tragedie, geschreven door iemand van de inrichtende kamer of op zijn bestelling door een gevestigd auteur. Zoals in het algemeen geldt voor het toneelrepertoire van deze kamers, gaat het meestal om een bewerking van een bestaand (veelal Frans) stuk. Naast dit 'ernstige' werk, dienen de deelnemende gezelschappen ook in te staan voor de opvoering van een lichter stuk, een komisch naspel, een kluchtspel (soms in één bedrijf) of een zangspel (een 'opera buffa'), dat ze zelf mogen kiezen. Er worden meerdere prijzen uitgereikt, niet alleen eerste en tweede prijzen voor elk van beide voorstellingen, maar ook voor de beste acteurs in elk van de belangrijke rollen van het hoofdtoneel. Dat betekent dat de prijzen over verschillende kamers kunnen worden verdeeld, maar ook dat een kamer

kan triomferen door meerdere prijzen in de wacht te slepen. De eerste prijs voor de tragedie blijft uiteraard de hoofdprijs en verleent het grootste prestige.

Overwinningen worden uitgebreid gevierd. Als *De Fonteine* in 1789 aan een wedstrijd in Lokeren deelneemt, met een voorstelling van *Trazimus en Timagenus of den zegenprael der vriendschap*, een treurspel in vijf bedrijven naar het Frans van Pierre-Ulric Dubuisson in een vertaling van J.J. Antheunis, boekt zij grote successen. Niet alleen de hoofdprijs wordt gewonnen, ook vier acteurs van het gezelschap worden bekroond. Bij de prijsuitreiking, enkele maanden na de wedstrijd zelf, wordt het stuk nogmaals opgevoerd door alle bekroonde acteurs, dus de vier Fonteinisten en de individuele prijswinnaars van de andere gezelschappen. Bij hun terugkeer naar Gent, de volgende dag, worden zij door de mondaine bisschop Lobkowitz op zijn kasteel ontvangen om er het glas te heffen, waarna het gilde 's avonds in haar eigen zaal een bal organiseert:

> Ende op den thienden augustij 1789 hebben meer als hondert van onse mede broeders, op hunnen cost, met tweeëntwintig expresse voituren de prijs winnende confraters van tot Loochristij ingehaelt ende de voorseijde vier prijs winders geplaceert in eene voiture bespannen met vier peerden, benevens eene andere voiture met vier peerden waer in waeren geplaetst maegdekens de welke waeren verthoonende de blasoenen waer aen de prijsen waeren vastgemaeckt. Ende heeft sijn hoogheijt prins Lokowits, bisschop van Gendt, op sijn casteel aen hun gepresenteert den wijn van eere, ende aldus is geheel het gevolg direct gereden naer onse konstzael den Parnassusberg alwaer des savonts door ons gilden is gegeven eenen luijsterlijcken bal.

De grotere toneelwedstrijden kunnen de vorm aannemen van een theaterfestival. Een aantal wedstrijden die door *De Fonteine* zelf worden georganiseerd, duren tot zes weken. Niet alleen zijn de voorstellingen in het kader van de competitie zelf talrijk, sommige gezelschappen maken van hun aanwezigheid in Gent gebruik om in een van de schouwburgen in de stad extra voorstellingen te geven. In de marge van de wedstrijd worden bovendien banketten, dans gelegenheden en andere vormen van sociaal vermaak georganiseerd.

Op zoek naar repertoire

De vraag naar theater is groot, niet alleen bij de maatschappelijke elite, en er wordt in de loop van de achttiende eeuw dan ook een grote hoeveelheid theaterstukken - in het Nederlands - opgevoerd. De vraag betref *gespeeld* theater: de teksten zijn in de eerste plaats bedoeld om opgevoerd en niet om

gelezen te worden. Bovendien willen de kamers hun stukken niet zomaar in de openbaarheid brengen en met iedereen delen. De meeste theaterteksten worden daarom niet gedrukt en veel daarvan zijn dan ook verloren gegaan. Vaak weten we uit andere bronnen wel dat een voorstelling heef plaatsgevonden, maar kennen we niet veel meer dan de datum van de voorstelling, de naam van de uitvoerende groep en de titel van het stuk. Naar aanleiding van een voorstelling wordt wel een programmaboekje of -velletje (een perioche) gedrukt, met informatie over de plaats en het moment van de opvoering en over het stuk, met een samenvatting, een lijst van personages en de rolverdeling, soms een vermelding van de auteur of van de bron waaraan het stuk is ontleend. Dat betekent niet dat géén stukken in druk zijn verschenen. Voor de meer ambitieuze of al gevestigde auteurs is publicatie immers een manier om juist wél opvoeringen elders mogelijk te maken en zo tot faam en succes bij te dragen.

In de lijn van de zeventiende eeuw overheersen twee elementen in het toneel dat wordt gespeeld: religie en spektakel. Vooral christelijke onderwerpen worden behandeld, zowel Bijbelse stof als verhalen van de eerste christenen en martelaars uit de hagiografie, en, onder invloed van het jezuïetentoneel, de strijd tegen de vijanden van het geloof in latere periodes. Naar schatting de helft (of zelfs meer) van de opgevoerde stukken heeft een religieuze thematiek. Daarnaast zorgt ook de wereldlijke geschiedenis voor stof en geeft zij aanleiding tot talrijke stukken met vorsten, veldheren en andere historische helden in de hoofdrollen. Allen bij voorkeur - zoals de wetten van de tragedie het voorschrijven - in hevige strijd gewikkeld, met gevechten, foltering, moord. De conflicten zorgen niet alleen voor de dramatische spanning in de stukken zelf, zij geven ook aanleiding tot heftige sensaties en visueel spektakel op de planken, die beide garant staan voor een impact op de toeschouwer. Wat wordt gebracht, is veeleer uitvoerings- dan teksttheater. De toeschouwer moet dan ook meer door de hevigheid van de zintuiglijke sensaties en door het spectaculaire karakter van de voorstelling worden getroffen, dan door de tekst en de taal. Deze laatste zijn veelal traditioneel en eenvoudig, en worden gekenmerkt door een absolute voorkeur voor de alexandrijn en het onstuimig gebruik van beeldspraak. Vaak wordt het ernstige hoofdspel gecombineerd met een komisch tussenspel of tweede stuk. Vooral vanaf de jaren 1760 wordt het steeds gebruikelijker twee stukken op één avond te brengen en neemt met andere woorden ook de productie van komische stukken toe.

Heel veel van zowel de ernstige als de komische stukken die door de rederijkerskamers worden opgevoerd, zijn vertalingen of bewerkingen van bestaand en vooral buitenlands werk. Dit heeft te maken met het feit dat, zoals gezegd, de toneelschrijvers nauwelijks aan de vraag kunnen voldoen of daar

alleen in slagen door uitbundig te putten uit het bestaande aanbod. De verleiding om daarvoor vooral naar Parijs te kijken is sterk. Nog meer dan in de zeventiende eeuw al het geval was, is in de achttiende de dominantie van het Franse theater absoluut. Door de kennis van het Frans onder de geletterden is de toegankelijkheid van het Franse repertoire groot en zijn de literair actieve rederijkers ermee vertrouwd. Zowel ouder Frans werk (de klassieken van de zeventiende eeuw) als eigentijdse stukken (met Voltaire als meest succesvolle auteur) worden bewerkt en gespeeld. Bewerkingen van Engelse en Duitse stukken komen voor, maar dat loopt dan zo goed als uitsluitend via Franse vertalingen. Ook stukken van Noord-Nederlandse auteurs behoren tot het repertorium, zij het in veel mindere mate dan het Franse werk. Daarbij gaat het om heel wat verschillende auteurs, van Vondel en Brandt, over Isaac Vos en Joan Dullaert tot Pieter Langendijk. Dat de Zuid-Nederlandse gezelschappen zich daarbij strikt aan de originele teksten houden, is onwaarschijnlijk. Getrouwheid aan het origineel wordt immers als zodanig onbelangrijk geacht. Bewerkers springen vrij met het materiaal om en hebben ook geen reden om dat niet te doen. Het onderscheid tussen het schrijven van een ‘eigen’ stuk en het (vrij) vertalen of bewerken van een bestaand stuk, is niet scherp. Een auteur kan een stuk onder zijn eigen naam presenteren, ook als hij zich rijkelijk heeft gebaseerd op een bestaand werk. Zelfs dan geldt het betreffende stuk als een volwaardig onderdeel van zijn eigen ‘oeuvre’. Omgekeerd impliceert een publieke verwijzing naar een bekend auteur absoluut niet dat de bewerker of de uitvoerders zich bij het gebruik van zijn tekst terughoudend hebben opgesteld.

Het vrijelijk putten uit het bestaande materiaal mag dan al gebruikelijk zijn, het schrijven van originele stukken wordt toch hoger geacht. In Oudenaarde is Pieter Vincent (†1777) de drijvende kracht achter het plaatselijke toneelleven. Hij is factor van *De Kersouwieren*, schrijft hun stukken en zorgt er ook voor dat zij in 1733 een nieuwe zaal ter beschikking krijgen. Naar aanleiding daarvan houdt hij een berijmde feestrede, waarin hij zich erop beroept dat zijn kamer - door zijn toedoen - vooral origineel werk speelt en niet, zoals de meeste andere kamers doen, terugvalt op buitenlands materiaal.

> Wy speelden menigh spel dat wy niet wilden haelen
> By d'een of d'anderen uytlantschen puykpoëet:
> Op 't hantbijl [aambeeld] ons verstants soo wiert het al gesmeet,
> En met den *Kastelijn*, niet driftig als den wolve,
> Maer als Hercules doet, dat is met eygen colve.
> 't Is meest ons eygen werck dat van ons wort gespeelt [...].

De ‘kastelijn’ is een verwijzing naar Matthias de Castelein (ca. 1485-1550), een van Vincents voorgangers bij *De Kersouwe* en auteur van een gezaghebbend handboek *De const van rhetoriken* (postuum verschenen in 1555).

Als factor van de kamer schrijft Vincent inderdaad een reeks meestal komische stukken, maar ook ernstiger werk, zoals het in 1722 gecreëerde *Het overrompelt Oudenaarde*. Dit is een geheel ‘plaatselijk’ stuk, waarvan het onderwerp en de bronnen met de geschiedenis van de stad verknoopt zijn. Het behandelt een episode uit de Opstand van de zestiende eeuw in de stad. Het is geïnspireerd door een kort ervoor verschenen populair historisch werk, de *Historie van den oorsprong, de voortgang en ondergang der ketterye binnen en ontrent Oudenaarde* (1721) van de dominicaan Ludovicus Robyn (1680-1743), waarvan het als het ware de ‘verfilming’ vormt. Het stuk speelt zich (op een proloog na) af in september 1572, toen de stad in de handen was van de opstandelingen en van kapitein Blommaert, die de lokale autoriteiten had gedwongen koning Filips II af te zweren en het gezag van Willem van Oranje te erkennen. Het stuk is een groot succes en wordt enige tijd om de twee jaar opgevoerd.

Niet alleen in Oudenaarde of in Maaseik, ook in andere middelgrote en kleine plaatsen is de theateractiviteit soms volledig afhankelijk van één figuur. Niet altijd is dat zelf een toneelauteur, soms wel. Die schrijft zijn stukken weliswaar voor een bepaalde kamer, maar soms worden die daarna door andere gezelschappen overgenomen. Door zijn lokaal-historisch onderwerp is Vincents *Het overrompelt Oudenaarde* uiteraard vooral in zijn eigen stad een succes, maar toch wordt het stuk ook elders opgevoerd. Enkele auteurs bouwen op die manier een eigen oeuvre op, dat weliswaar in een specifieke rederijkerscontext ontstaat, maar daar toch bovenuit stijgt, zoals Cammaert dat in Brussel heeft gekund. Het is dan ook van deze auteurs dat een aantal stukken in druk is verschenen. Zo is in het begin van de eeuw de priester Jan Baptist de Pape de drijvende kracht achter het gilde van de *Barbaristen* in Kortrijk. Voor de plaatselijke ‘jonkheyt’ schrijft hij een half-historisch, half-allegorisch gelegenheidsstuk, *Thonneelspel van den oorlogh tusschen Carolus VI, keyzer van Oostenryck, ende Soliman III, keyser der Turcken* (1717). Een ander stuk, *Des menschen verlossinge door de geboorte onses saligmaekers Jesu Christi*, wordt in 1715 door de eigen kamer van de auteur opgevoerd, maar verschijnt in Gent in druk. Zoals De Pape in zijn voorwoord aangeeft, kan de religieuze theatertekst immers als een stichtelijk werk worden ‘gelezen’:

> Die dit speelken comt te lesen,
> Moet voor eerst indachtigh wesen
> Dat 't tot meerder Lof en eer
> Is gemaeckt van Godt den Heer.

Ick en vraegh u geene glorie,
Noch mijn eer in u memorie
Maer ick wensche dat u hert
Door dit werck ontsteken werdt.

In Ronse is de familie Signor actief. Het gaat om drie generaties onderwijzers uit het nabijgelegen Zulzeke, die niet alleen schoolkinderen maar ook rederijkers van theaterstukken voorzien: ernstige stukken met religieuze en historische onderwerpen, maar ook kluchten als *De gefopte Franschman* van Pieter Jozef Signor (1750-1804). Zij bouwen een ruimere bekendheid op en sommige van hun stukken worden dan ook her en der opgevoerd.

Er is vaak gewezen op het traditionele karakter, de beperkte oorspronkelijkheid en de lage kwaliteit van de rederijkersliteratuur in de achttiende eeuw. Ongetwijfeld is dit (groten)deels terecht. Het gaat om een ruim verspreide activiteit, waarbij de vraag het aanbod overtreft. Dat zorgt ervoor dat men op zoek gaat naar wat beschikbaar is en gretig overneemt, dat de auteurs geneigd zijn zich te houden aan de beproefde modellen en vormen, en ook dat de lat niet altijd hoog ligt. Het bij uitstek maatschappelijke karakter van deze literatuur maakt bovendien dat de bestemmelingen belangrijk en bepalend zijn en dat de smaak van het publiek, dat deels ongeletterd is, een grote impact heeft op de productie. Auteurs schrijven niet voor het nageslacht maar voor het hier en nu, voor de mensen van hun dorp, voor de leden van de kamer, voor de hoogwaardigheidsbeklederes in de zaal. En natuurlijk voor de eer, maar ook die wordt verleend door de onmiddellijke omgeving.

2.3 De nabijheid van het buitenland

De rederijkerij van de achttiende eeuw is het resultaat van enerzijds een lange traditie en anderzijds een ruim verspreide behoefte aan een kader voor de beoefening van bepaalde vormen van Nederlandstalige letterkunde en theater. Het is een netwerk van verenigingen die 'bottom-up' gegroeid zijn en beantwoorden aan een lokale behoefte. Zij zijn verknoopt met het (klein)stedelijke establishment en kunnen zich niet onttrekken aan het lokale gezag. Dat streeft, voor zover dat nodig is, naar een zekere controle. De maatschappelijke orde mag uiteraard niet worden verstoord. Maar voor de hogere overheid zijn de letterkunde en haar organisatie niet het voorwerp van beleid of zelfs interesse.

Karel van Lotharingen, landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden (1744-1780), treedt op als een gul en ruimhartig mecenas, maar is veel meer geïnteresseerd in beeldende en toegepaste kunsten en publieke feesten dan in literatuur. In het theater laat hij zich graag zien. Schilderij (1762) van Matthias de Visch (1701-1765).

Aan het einde van zijn eerder geciteerde redevoering over het nut van de rederijkerij roept Van der Schueren de 'konstminnende jeugd' op zich te verlaten 'op den grootsten en wysten Koning uwer dagen, op uwen Vader, op Keyser Joseph den II, die zig altyd bereyd toond om de Konsten en Wetenschappen voord te planten, en de Vooroordeelen, met wortel en al, uyt te roeyen'. De auteur is een overtuigd aanhanger van de verlichte vorst en zijn oproep is dan ook ongetwijfeld oprecht. Maar dat de keizer zich voor de 'kunsten en weten-

schappen' inspant, impliceert niet dat hij daarbij ook belang hecht aan de Nederlandstalige letterkunde of rederijkerskunst. Op een bijzondere interesse of sympathie daarvoor heeft hij zich nooit laten betrappen. Ook de populaire landvoogd Karel van Lotharingen, die op vele vlakken als een gul en ruimhartig mecenas optreedt, is veel minder geïnteresseerd in de letterkunde dan in beeldende en toegepaste kunsten, publieke feesten en theater. Zijn cultuur is geheel en al Franstalig, wat hem overigens niet verhindert om ook het Nederlandstalige theater in Brussel te begunstigen en met zijn aanwezigheid te vereren. Geheel in het licht van hun verlichte inspiratie menen deze vorsten en de andere overheden van de laatste decennia van de achttiende eeuw dat het cultureel en intellectueel leven moet worden bevorderd en tot de verheffing en het geluk van het volk moet bij dragen. In een staat met een sterk bestuur, niet alleen in Wenen maar ook op het niveau van de regering in Brussel, neemt dit de vorm aan van wat als een bescheiden verlichte cultuurpolitiek kan worden omschreven.

De Academie van Brussel

In Brussel wordt in 1769 een *Société Littéraire* opgericht, die in 1772 tot een volwaardige Keizerlijke en Koninklijke Academie voor Wetenschappen en Schone Letteren wordt omgevormd. Omwille van de bescherming door de keizerin en het moment van ontstaan, wordt zij soms de 'Theresiaanse Academie' genoemd. Nochtans gaat het om een initiatief niet zozeer van de regering zelf, als wel van een aantal intellectuelen die met de overheid in contact staan en verlichte denkbeelden delen met de regeringskringen in Wenen en Brussel. Net zoals Voltaire eerder en Jozef II niet veel later, zijn zij van oordeel dat de Zuidelijke Nederlanden uit hun intellectuele slaapstand moeten worden gewekt en dat een academie, naar buitenlands voorbeeld, daaraan een cruciale bijdrage kan leveren.

Dat poogt de Academie op twee manieren te doen. Enerzijds wil zij een genootschap zijn waarin de knapste koppen van het land - een twintigtal - verenigd zijn en zich in lezingen en discussies buigen over de belangrijke vraagstukken van het moment. Anderzijds is het ook de bedoeling dat deze nieuwe instelling de wetenschappelijke en intellectuele activiteit in de rest van het hele land stimuleert. Dat zij, zoals het in de inleiding van het eerste deel van de *Mémoires* van de Academie luidt, 'bij de inwoners van het land die nobele wedijver doet ontstaan, die de geest doet ontluiken, en zo leidt tot nuttige ondernemingen en interessante ontdekkingen'. Door het uitschrijven van prijsvragen worden potentiële onderzoekers aan het werk gezet en krijgen zij door de publicatie

van bekroonde inzendingen in een reeks van de Academie de kans zich op het intellectuele forum te begeven. Tot op zekere hoogte heeft dat ook gewerkt. Hoewel het aantal inzendingen wisselend is en het niveau ervan de academieleden niet zelden ontgoochelt, bieden deze wedstrijden toch aan vele tientallen auteurs de kans zich te manifesteren. Omdat de inzendingen anoniem zijn en de enveloppen met de namen van de niet-bekroonde deelnemers ongeopend worden vernietigd, zijn veel inzenders onbekend gebleven. Toch weten we dat heel wat wetenschappers en historici die in de laatste decennia van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw toonaangevend zijn, met dergelijke inzendingen hun debuut hebben gemaakt. Het beste - zij het niet meteen representatieve - voorbeeld is dat van de al meermaals genoemde historicus en taalkundige Jean des Roches. Als onderwijzer in Antwerpen wint hij de eerste drie historische prijsvragen van de *Société Littéraire*. Op basis daarvan wordt hij toegelaten tot de Academie, waarvan hij in 1776 de permanente secretaris wordt. In die hoedanigheid groeit hij uit tot een sleutelfiguur van de Zuid-Nederlandse letterenrepubliek en uiteindelijk tot een steunpilaar van het regime in Brussel.

Ook inhoudelijk is de activiteit van het genootschap tweevoudig: het is immers een Academie voor ‘wetenschappen en schone letteren’, en zij bestaat dan ook uit twee klassen, een wetenschappelijke (of ‘physique’) en een letterkundige (‘belles-lettres’). In de praktijk echter speelt deze tweedeling geen grote rol: de klassen vergaderen niet afzonderlijk en sommige leden zijn zowel (natuur)wetenschappelijk als letterkundig actief. Toch getuigt zij van de dubbele aandacht die het genootschap wil hebben en die ook wordt weerspiegeld in de prijsvragen: in principe zijn dat er elk jaar twee, een wetenschappelijke en een historische. Daaruit blijkt meteen ook dat de aanduiding van de ‘schone letteren’ in de naam van de Academie enigszins misleidend is: in werkelijkheid wordt daarmee namelijk *geschiedenis* bedoeld. In het reglement is immers bepaald dat het genootschap zich zal toeleggen op ‘de wetenschappen en de schone letteren, en in het bijzonder op de wiskunde en de natuurkunde, alsook op de natuurlijke, kerkelijke, burgerlijke en letterkundige geschiedenis van de Nederlanden’. Deze verenging van letterkunde tot geschiedenis hangt samen met het utilitaristische en pragmatische karakter van het genootschap. In de klasse der wetenschappen worden niet alleen wiskundige en astronomische kwesties aan de orde gesteld, maar wordt ook bruikbare kennis gezocht op het vlak van weerkunde, statistiek, economie of geneeskunde, en oplossingen voor zeer specifieke problemen die zich in de nijverheid stellen.

Daartegenover staat een uitgebreide historische activiteit, hoofdzakelijk gericht op de creatie van een nationale geschiedenis. De historische prijsvragen stimuleren niet alleen het onderzoek, maar sturen het ook. Zij zetten potentiële

historici op het spoor van de nationale geschiedenis en laten hen specifieke problemen oplossen die zich daarbij stellen. Deze nationale geschiedenis moet de gewestelijke geschiedenissen vervangen, en kan dan ook worden gezien als een intellectuele bijdrage tot de strijd tegen het particularisme van de oude provincies en tot de rationalisering en modernisering (en 'nationalisering') van de Zuidelijke Nederlanden. Zoals in andere opzichten heeft de Academie ook op historiografisch vlak niet alle beloftes waargemaakt, maar toch heeft zij belangrijke stappen gezet. Ongetwijfeld heeft de Academie een cruciale rol gespeeld in de uitbouw van een nationale geschiedenis en daardoor ook van een nationaal besef in de Oostenrijkse Nederlanden. Het is geen toeval dat Des Roches - hij weer - de auteur is van de eerste nationale geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden.

Letterkunde, dat is voor de Brusselse academici dus geschiedenis. Literatuur in een meer enge zin van het woord komt in de lezingen, publicaties en prijsvragen van het genootschap amper aan bod. Er is enige aandacht voor middeleeuwse literatuur, maar ook die wordt dan toch vooral als historische bron en/of uitdrukkelijk als een onderdeel van de nationale geschiedenis bestudeerd. Een drietal keren wordt naast de gebruikelijke prijsvragen een derde wedstrijd uitgeschreven, waarbij niet alleen een onderwerp, maar ook een vorm (en dus een andere vorm dan die van de gebruikelijke academische verhandeling) wordt voorgeschreven: die namelijk van het lofdicht, de *éloge*. Maar ook dan betreft die een historisch personage - Viglius van Aytta (prijsvraag in 1780 en 1781) en Jean Carondelet (prijsvraag in 1785) - en wordt de opdracht dus het schrijven van een 'éloge historique'. De impact van de Theresiaanse Academie op de Nederlandse letterkunde is dan ook erg gering geweest, niet alleen omdat die er als zodanig nauwelijks aan bod komt, maar ook omdat het genootschap zeer overwegend Franstalig is. Van de ongeveer 430 lezingen die er in de achttiende eeuw worden gehouden, zijn er slechts tien níet in het Frans: negen in het Latijn en een in het Nederlands. Het genootschap erkent wel de meertalige realiteit van het land, wil putten uit een zo groot mogelijk reservoir aan onderzoekers en gebruikt daarom voor zijn externe communicatie meerdere talen. Maar de interne werking verloopt zo goed als uitsluitend in het Frans.

De pleitbezorgers van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden is de Academie daarom een doorn in het oog. Zij zien haar niet alleen als een symbool maar ook als een haard van de oprukkende verfransing. Voor de Nederlandstalige literatuur is zij een gemiste kans en zelfs een hinderpaal, zo menen sommigen. In zijn protest tegen het feit dat de overheid zich nooit om het Nederlands heeft bekommerd, noemt Verlooy in zijn *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden*, de Academie, mét de Leuvense universiteit, uitdrukkelijk als een negatieve factor: 'Nooit is onze tael eenig aendagt verleent

van 't hooggezag. Nog [de] hoogschool van Loven nog onze Brusselsche Academi[e] hebben haer [onze taal] ooit meer gedaen, als niet verworpen.' Zij hebben het Nederlands niet actief bestreden of afgeschaft, dat is waar, maar daarmee is ook alles gezegd. In zijn *Oordeelkundige verhandelingen op de noodzaekelijkheijd van het behouden der Nederduijtsche taele* pleit Verhoeven voor de oprichting van 'een nederduijtsch tael- en konst-genootschap naer het voorbeeld van de academie der letter-kunde van Parijs', als 'een uijtneemenden middel om onze moeder-taele in voegen te houden'. Dit genootschap kan in Gent of in Brussel worden gevestigd, maar Brussel heeft zijn voorkeur: de Brabantse uitspraak is immers, aldus deze Brabander, 'cierlijker' dan de Vlaamse, 'en ook op verre na zoo brabbelagtig niet'. En bovendien is in Brussel ook de Academie gevestigd, 'welkers bequaeme lidmaeten dit tael-genootschap zoude konnen vereeren'. Verhoeven schijnt beide instellingen dus niet zozeer als concurrerend of vijandig te hebben gezien, maar veeleer als complementair. Hun karakter zou in elk geval erg verschillend zijn, met name door het taalgebruik. In het nieuwe taalgenootschap zou men immers 'in geene andere taele als in de Nederduijtsche vermogen te schrijven'.

Een dergelijke Nederlandse Academie is er in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden niet gekomen. Pas een slordige eeuw na Verhoevens oproep, in 1886, wordt de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde gesticht. In Gent.

Een wijkplaats voor Franse journalisten

Er zijn in de Oostenrijkse Nederlanden dus geen officiële of nationale instituties die zich met de beoefening van de Nederlandse letterkunde inlaten. Het (semi)officiële cultuurleven is Franstalig, zoals ook het publieke debat dat is. Het aanbod aan periodieke publicaties is grotendeels Franstalig. Alleen de almanakken, die zich uitdrukkelijk tot een breed en tegelijk lokaal publiek richten, verschijnen op grote schaal in het Nederlands. Toch is er in de zeventiende eeuw al een groot aanbod van Nederlandstalige kranten, uitgegeven in heel wat steden van Vlaanderen en Brabant. Een aantal daarvan, zoals de *Gazette van Gend* en de *Gazette van Antwerpen*, heeft een nationaal bereik en kent een lange levensduur, tot diep in de achttiende eeuw. De *Gazette van Gend* beschikt over een monopolie voor het graafschap Vlaanderen, waarmee lange tijd het verschijnen van andere Nederlandstalige bladen wordt tegengehouden. Het aanbod aan Franstalige kranten uit de Zuidelijke Nederlanden zelf mengt zich met de buitenlandse bladen, die in het land op veel afnemers kunnen rekenen. Pas vanaf de jaren 1780 komt naast de kranten en de

Franstalige tijdschriften ook een aantal Nederlandstalige tijdschriften op de markt.

Vooral Brussel ontwikkelt zich als centrum waar in de tweede helft van de eeuw tientallen bladen verschijnen. In niet-geringe mate zijn zij het werk van buitenlandse journalisten die er de vrijheid vinden die ze elders missen. Als de Republiek in de loop van de achttiende eeuw als vrijplaats voor buitenlandse, voornamelijk Franse intellectuelen aan belang inboet, wordt die rol door andere landen overgenomen, onder meer ook door de Zuidelijke Nederlanden. Het gaat daarbij dan niet alleen om de Oostenrijkse Nederlanden, die onder de verlichte vorsten Maria Theresia en Jozef II een toegenomen vrijheid kennen, maar ook om enclaves, zoals het prinsbisdom Luik en het kleine hertogdom Bouillon. Zij ontlenen aan hun zelfstandigheid een zekere vrijheid, al is die wel afhankelijk van de lokale vorsten en de politiek van het moment. Luik wordt bestuurd door prins-bisschoppen. Rond het midden van de eeuw is Johan Theodoor van Beieren er aan het bewind (1744-1763). Hij is niet erg vernieuwingsgezind, maar is vaak afwezig en laat het bestuur dan over aan medewerkers die in de praktijk een eigen koers kunnen varen. Een van zijn opvolgers, François-Charles de Velbrück (1772-1784), is een 'prins-filosoof' die volop de Verlichting uitdraagt. Onder zijn bewind wordt in Luik de *Société d'Emulation* opgericht (1779), als de plaatselijke tegenhanger van de Brusselse (en buitenlandse) academies.

De Zuidelijke Nederlanden en Luik worden als uitvalsbasis gekozen door een aantal uitgeweken Franse journalisten. Onder hen Simon Nicolas Henri Linguet (1736-1794), die zijn *Annales politiques, civiles et littéraires du XVIIIE siècle* (1777-1792) eerst in Londen, daarna in Brussel en ten slotte in Parijs publiceert. Daar eindigt hij onder de guillotine. Minder dramatisch vergaat het Jean-Baptiste Lesbroussart (1747-1818): zijn *Journal littéraire et politique des Pays-Bas Autrichiens* (1786) is weliswaar geen lang leven beschoren, maar hij vestigt zich wel definitief in de Nederlanden en zal er intellectueel en politiek actief blijven. Zowel het tijdschrift van Linguet als dat van Lesbroussart combineert aandacht voor de politieke actualiteit met een brede interesse voor zowat alle domeinen van de cultuur en het maatschappelijk leven. Zoals de aangekondigde rubrieken in het blad van Linguet laten zien, gaat het om 'de staat van de financiën in Europa, handel, religie, cultuur en *esprit*, kunst en wetenschap, zeden en de maatschappij in het algemeen'.

Het belangrijkste Franstalige tijdschrift dat in de achttiende eeuw in Luik het licht ziet, is *Le Journal Encyclopédique* (1756-1794), opgericht en geleid door de Franse journalist Pierre Rousseau (1716-1785). Wat hij met het blad beoogt, geeft de titel al aan: het is bedoeld als een periodieke tegenhanger van en aanvulling op de *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert, die sinds 1751 verschijnt.

Rousseau wil de geest daarvan uitdragen en populariseren voor een publiek dat zich het hoofdwerk zelf, wegens de omvang en de prijs, niet kan aanschaffen. Om aan de Franse censuur te ontsnappen wordt het tijdschrift in Luik uitgegeven. Wanneer daar, mogelijk onder Franse druk, de welwillendheid van de autoriteiten verdwijnt, verhuist Rousseau zijn drukpersen naar Brussel om daar zijn blad voort te zetten. Uiteindelijk wordt hem echter de toestemming om het *Journal* in de Oostenrijkse Nederlanden uit te geven, geweigerd. Daarom wijkt Rousseau uit naar Bouillon. Dat kleine hertogdom is door Lodewijk XIV van het prinsbisdom Luik afgepakt en als een soeverein minigewest toevertrouwd aan de adellijke familie De la Tour d'Auvergne. In 1760 geeft de toenmalige hertog van Bouillon (die overigens meestal in Parijs verblijft en zich in zijn hertogdom amper laat zien) aan Rousseau de toestemming zich daar te vestigen. Deze beslissing is niet alleen ingegeven door zijn sympathie voor de filosofen van de Verlichting, maar ongetwijfeld ook door de overweging dat de komst van Rousseau het kleine Bouillon een economische impuls kan geven. Dat gebeurt ook. Aanvankelijk geeft Rousseau het blad in eigen naam uit, maar vanaf 1768 wordt de uitgave toevertrouwd aan de nieuw opgerichte *Société Typographique de Bouillon.* Die gaat vervolgens steeds meer functioneren als een volwaardige uitgeverij. De *Société* publiceert allerlei andere tijdschriften en boeken en doet op die manier het slaperige stadje aan de Semois uitgroeien tot een centrum van boekproductie.

Cultuur en wetenschap voor een onbediend publiek

Le Journal Encyclopédique en de andere genoemde bladen worden vooral voor de Franse en de internationale markt geproduceerd. Zij mogen dan in Frankrijk verboden zijn, in werkelijkheid circuleren zij daar toch. Uiteraard worden zij ook in de Zuidelijke Nederlanden gelezen. Uit het onderzoek van privébibliotheken op basis van inventarissen en veilingcatalogi blijkt in elk geval dat deze periodieken er ruim verspreid zijn. Blijkbaar voldoen zij daarmee ook grotendeels aan de vraag en is er weinig ruimte voor en weinig vraag naar concurrerende bladen in het Nederlands. Wie op het niveau van dergelijke tijdschriften in literatuur, Verlichting en maatschappelijke problemen is geïnteresseerd, leest als vanzelfsprekend Frans. Wanneer er uiteindelijk toch algemeen-culturele tijdschriften in het Nederlands verschijnen, dan gebeurt dat met de uitdrukkelijke bedoeling een ander en een breder publiek te bereiken.

Als in 1779 in Gent *Den Vlaemschen Indicateur, ofte Aenwyser der Wetenschappen en Vrye Konsten* wordt gestart, dan wordt dat ook duidelijk aangegeven. Niet alleen de lage kostprijs van het blad, maar ook de keuze van het Neder-

lands als taal, zijn ingegeven door het streven met het tijdschrift een ruim en divers publiek te bedienen. ‘De Tael is die der Vlaemingen, voor wie tot nog toe niemand gedacht en heeft een zulkdaenig Werk als het voorhandig, by middel van Nieuws-blad, in het licht te geven,’ aldus het voorwoord in het eerste nummer. Het tijdschrift begint als een weekblad met kleine en diverse berichten, verzameld en vertaald uit een groot aantal Europese periodieken. Onder impuls van Jan Frans van der Schueren, die we al kennen in de hoedanigheid van rederijker, maar die ook drukker is en in 1782 het tijdschrift van de gebroeders Gimblet overneemt, evolueert *Den Vlaemschen Indicateur* tot een uitgesproken vooruitstrevend blad, dat als de voornaamste spreekbuis van de Vlaamse Verlichting kan worden beschouwd. Het bevat bijdragen over een veelheid aan onderwerpen op het vlak van de wetenschap, de economie, de landbouw, de godsdienst en de politieke actualiteit. De standpunten die het blad inneemt, zijn verregaand progressief. Het steunt de hervormingen die Jozef II in de Nederlanden wil doorvoeren, en overtreft de keizer daarbij nog in radicaliteit. Zo pleit het blad onder meer voor een volledige juridische gelijkheid van alle inwoners. Op religieus vlak is het tijdschrift, in de lijn van verlichte auteurs, uitgesproken antiklerikaal, zonder daarbij overigens de sociale en morele rol van de kerk te betwisten.

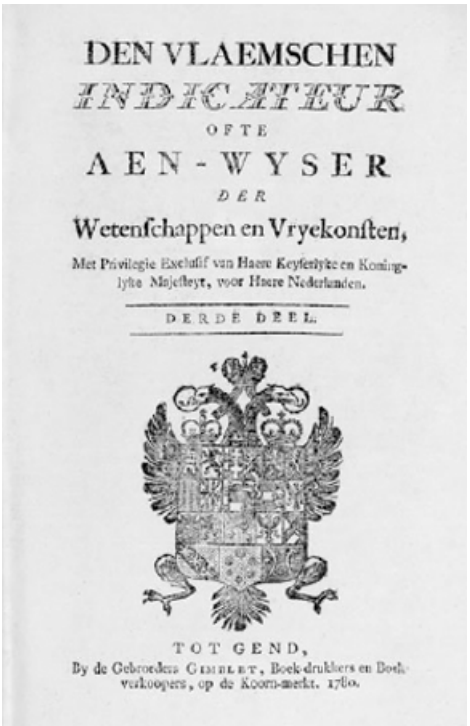
DEN VLAEMSCHEN
INDICATEUR
OFTE
AEN-WYSER
DER
Wetenſchappen en Vryekonſten,
Met Privilegie Excluſif van Haere Keyſerlyke en Koninglyke Majeſteyt, voor Haere Nederlanden.
DERDE DEEL.
TOT GEND,
By de Gebroeders GIMBLET, Boek-drukkers en Boekverkoopers, op de Koorn-merkt. 1780.

Den Vlaemschen Indicateur (1779-1787) is een vooruitstrevend blad, dat als de voornaamste spreekbuis van de Vlaamse Verlichting wordt beschouwd. Het besteedt aandacht aan maatschappelijke kwesties, maar publiceert ook besprekingen en signalementen van boeken, en originele literaire bijdragen.

Den Vlaemschen Indicateur beperkt zich echter niet tot de maatschappelijke actualiteit en discussies, maar besteedt ook veel aandacht aan de letterkunde. In die mate zelfs dat Auguste-Pierre Damiens de Gomicourt (1723-1790), een Frans reiziger die zich in zijn uitgebreide *Le voyageur dans les Pays-Bas autrichiens, ou lettres sur l'état actuel de ces pays* (1782-1783) een scherpzinnig waarnemer toont, het tijdschrift als 'purement littéraire' omschrijft. Het bevat besprekingen en signalementen van nieuwe publicaties (waarmee het tijdschrift een beeld geeft van het boekenaanbod op dat moment), beschouwende stukken over literaire onderwerpen en grote auteurs, en literaire bijdragen: gedichten, verhalen en toneelstukken. De recensies en beschouwingen presenteren aan de Vlaamse lezer nieuwe trends en motieven en genres die nu in de Zuidelijke Nederlanden voor het eerst in het Nederlands worden beoefend, zoals het verhaal in briefvorm en de oriëntaalse vertelling. Uit deze vernieuwingen en de relatieve rijkdom aan onderwerpen blijkt de vertrouwdheid met buitenlandse literatuur, niet enkel de Franse, maar ook de Engelse en de Duitse.

Wie de auteurs achter het tijdschrift zijn, is maar gedeeltelijk bekend. Het staat vast dat Van der Schueren zelf een belangrijke rol speelt. Hij is niet alleen uitgever, maar ook dichter en toneelauteur. De radicale toon van het tijdschrift moet wellicht aan een andere medewerker worden toegeschreven, namelijk aan Jozef Michiels, een voortvarend journalist die zich later nog als politiek polemist zal laten opmerken. Mogelijk hebben ook Willem Verhoeven en de jurist en hoogleraar Josse le Plat (1732-1810) wetenschappelijke bijdragen geleverd. Van wie de literaire teksten zijn die in het tijdschrift worden gepubliceerd, blijft onduidelijk. Zij verschijnen anoniem en voorlopig kan alleen aan de West-Vlaamse dichter en toneelauteur Pieter Joost de Borchgrave (1758-1819) met vrij grote zekerheid een aantal bijdragen worden toegeschreven. Een daarvan is het toneelstuk *Den schildwacht Nelzon, of de beproefde liefde*, dat in 1787 in een tiental afleveringen in het tijdschrift verschijnt en door sommigen wordt beschouwd als het eerste burgerlijk drama in de Zuid-Nederlandse literatuur. Daarover later meer. Voor de ontmaskering van de rest is meer onderzoek nodig. Het taalgebruik van sommige teksten doet vermoeden dat zij van Noord-Nederlandse oorsprong zijn, maar of dit betekent dat ook auteurs uit de Republiek voor de *Indicateur* hebben geschreven, blijft een open vraag.

De al geciteerde Franse waarnemer Damiens de Gomicourt is van oordeel 'dat als dit blad in het Frans was geschreven, het in Frankrijk ongetwijfeld goed ontvangen zou worden'. Het is een ironisch compliment, omdat het er bij dit tijdschrift nu juist om gaat dat het voor het Nederlands opteert en daaraan zijn belang en zijn succes dankt. Dat *Den Vlaemschen Indicateur* wel degelijk aan een behoefte tegemoetkomt, blijkt uit het feit dat de eerste tekenen van dat

succes niet lang op zich laten wachten. Reeds in de loop van de eerste jaargang moeten de eerste nummers tot twee keer toe worden herdrukt om aan de vraag te voldoen. En amper een halfjaar nadat de *Indicateur* is opgericht, vraagt een andere Gentse uitgever, C.J. Fernand, een octrooi aan voor de publicatie van *Den Vlaemschen Mercurius*, een blad dat qua voorgenomen aanpak verdacht veel op de *Indicateur* lijkt. Om de concurrentie aan te gaan zal deze *Mercurius* alleen nóg goedkoper zijn. Vanwege geldende monopolies krijgt Fernand de gevraagde toestemming echter niet. De ruime verspreiding van *Den Vlaemschen Indicateur*, zoals die blijkt uit onderzoek van privébibliotheken aan de hand van bibliotheek- en veilingcatalogi, en de manier waarop in andere geschriften naar het blad wordt verwezen, maken duidelijk dat het succes aanhoudt. Dat het blad in 1787 toch ophoudt te verschijnen, heeft alles met politiek te maken. Aan het einde van de jaren 1780 is de onvrede met het autocratische optreden van Jozef II in de Oostenrijkse Nederlanden zo groot geworden dat de positie van het Gentse tijdschrift, dat zich zo sterk met de politiek van de keizer heeft geïdentificeerd, onhoudbaar wordt. Een ander Nederlandstalig algemeen-cultureel tijdschrift dient zich lange tijd niet meer aan.

Dialoogtijdschriften

'Spectatoriale' of 'zedengispende' bladen worden in de Zuidelijke Nederlanden tot de jaren 1780 niet gepubliceerd. De traditie daarvan gaat terug op de Engelse bladen *The Tatler* (1709-1711) en *The Spectator* (1711-1712) van Joseph Addison en Richard Steele. Zij creëerden een genre dat ook buiten Engeland veel navolging kreeg: een blad met een gevarieerde inhoud, die door een (fictief) centraal personage op een tegelijk opvoedende en onderhoudende wijze aan een breed maar vooral burgerlijk publiek wordt voorgesteld en van commentaar wordt voorzien. In de Republiek volgen Justus van Effen met *De Hollandsche Spectator* (1731-1735) en anderen na hem met tijdschriften in dezelfde trant. Een eerste initiatief op dit vlak in de Oostenrijkse Nederlanden moet aan import uit het Noorden worden toegeschreven. In juli 1784 verschijnt in Brugge namelijk het eerste nummer van *De Rapsodisten*, het werk van 'Austriacus Batavus', een 'Bataafse Oostenrijker'. Achter dit pseudoniem gaat de al eerder genoemde Bernardus Détert schuil. Deze katholieke Noorderling, in Brugge gevestigd en daar als rederijker actief, interesseert zich voor politiek en bestuur. Als nieuwe onderdaan raakt hij, een vijftiger intussen, onder de indruk van het bestuur van Jozef II. Met *Het gedrag van Zijne Keizerlijke en Koninglijke Majesteyt Josephus II verdedigt door de Vierschaar der Billijkheid* (1783) eert hij de vorst voor zijn inzet voor een vrije Scheldevaart. Zijn keizers-

gezindheid blijkt ook uit het tijdschrift dat Détert opzet. *De Rapsodisten* bevat dialogen tussen een Vlaming en een Hollander, 'Sincerus' (de eerlijke) en 'Philalethes' (de waarheidslievende). Zij voeren, zo wordt op de titelpagina aangekondigd, 'gemeenzame gesprekken over de Godsdienst, Regeringsform, Landbouw, Fabrieken en Commercie; met opgeving van vrye gedachten ter verbetering van ider in het bezonder tot nut van alle welnemende Nederlanderen; nu en dan, tot voldoening der Nieuwsgierige, gemengt met eenige geestige herssen vruchten uyt de thans ontroerde [in de war gebrachte] zeven Vereenigde Staaten'. Met dat laatste wordt uiteraard de Republiek bedoeld. De literaire ingrediënten, zo wordt dus gesuggereerd, komen uit het Noorden, maar zij maken zeker niet de kern van het blad uit.

Philalethes - eigenlijk Détert zelf - komt het meest aan het woord. Hij is een expert op het vlak van de economie en de staatkunde, die de Vlamingen het een en ander wil bijbrengen en zo hoopt bij te dragen tot de politieke en industriële ontwikkeling van Vlaanderen en van Brugge in het bijzonder. Economische onderwerpen en problemen krijgen veel aandacht en Détert toont zich daarbij een pragmaticus, die is beïnvloed zowel door het mercantilisme als door de fysiocratische school, die respectievelijk de handel dan wel de landbouw als het fundament van de economie en de bron van welvaart beschouwen. Hij pleit voor vrijhandel (afschaffing van douane en tolrechten), de afschaffing van privileges, de oprichting van banken en de verbetering van de verkeersinfrastructuur. Op politiek vlak is hij, zoals gezegd, keizersgezind. Zo ondersteunt hij de afschaffing van de contemplatieve kloosters en de invoering van religieuze tolerantie, 'om te voldoen aan de onstervelyke inzigten van die groote Josephus onze doorlugtige Souverein, die wyzelyk wilt, dat men elkanderen met een waare menschen liefde verdraagt, en geenzints om die verschillende denkbeelden haat, hebbende daarom deze Tolerantie in zyne uitgebreide Staten bevolen tot een voorbeeld en navolging van andere Souvereinen'.

Van *De Rapsodisten* is slechts één jaargang, van 26 afleveringen en in totaal 420 pagina's, verschenen. Waarom het tijdschrift zo snel tot een einde komt, is niet duidelijk. Zelf heeft Philalethes zich afgevraagd waarom hij zo weinig gezag of aanhang heeft. Hij schrijft het onder meer toe aan zijn 'vrije Hollandse pen' en aan zijn stijl, die de Vlamingen blijkbaar niet bevalt. Ook het feit dat hij in het Nederlands schrijft en niet in het Frans, blijkt een nadeel te zijn. 'De moeder-taal,' zo stelt de waarheidslievende vast, 'is in zoodanig een veragting, dat veele het haar zelve voor een schande zoude rekenen eenige werken in het Nederlands te lezen.' Als in juni 1785 het laatste nummer van zijn blad is verschenen, blijft Détert nog enige tijd in Brugge actief. Hij raakt er niet alleen in onmin met de plaatselijke notabelen, maar herziet ook zijn

mening over de keizer. Met *De Bruggelingen uyt hunne sluimering ontwaekt* (1787) kiest hij de kant van de oppositie. Uitzonderlijk is deze *position switch* niet. Veel Zuid-Nederlandse intellectuelen zijn aanvankelijk ingenomen met de verlichte ideeën en hervormingen van de vorst, maar keren zich later tegen zijn autoritaire aanpak. In 1787 geeft een radicale hervorming van de bestuurlijke en rechterlijke organisatie van de Zuidelijke Nederlanden aanleiding tot heftig verzet (later betiteld als de 'kleine' Brabantse Revolutie), waaraan ook Détert actief deelneemt. In juli van dat jaar wordt hij uit Brugge, waar hij uiteindelijk alleen nog vijanden heeft, verbannen.

Het maatschappelijke en intellectuele leven van de Zuidelijke Nederlanden is in deze laatste jaren van de eeuw erg gepolitiseerd. Het zijn dan ook politieke omstandigheden die bepalen of en wanneer de spectatoriale tijdschriftformule er wordt hernomen. Dat gebeurt met name onder het Franse bestuur, als in oktober 1795 in Gent het eerste nummer van *De Sysse-panne, oft den Estaminé der Ouderlingen* wordt gepubliceerd, een initiatief van de jonge Gentenaar Karel Broeckaert (1767-1826). De titel, 'de sauspan', refereert aan een uitdrukking in het plaatselijke dialect: 'iemand zijn saus geven' is iemand eens flink de waarheid zeggen of bestraffend toespreken. Die titel blijkt echter niet de beste keuze, want Broeckaert wil naar eigen zeggen juist een antwoord bieden 'aen de naemlooze smaed- en schimpschriften, die dagelyks onder het volk gestroyt worden'. Hij noemt zichzelf 'een menschen vriend', maar 'een vyand der twist-zaeyers en beschimpers der geoorloofde gevoelens'. En als motto voor het eerste nummer kiest hij: 'Ik bemin de Waerheyd maer ik haet de Versmaedinge en de Verwytzels.'

Zoals Détert kiest ook Broeckaert voor de vorm van de 'samenspraak'. Hij voert daarvoor drie personages op die in een café of 'estaminet' met elkaar van gedachten wisselen en uitgesproken posities innemen. Gysken is de eenvoudige Vlaming, een kleine burger die dialect praat en geen Frans begrijpt, kerks is en bijgelovig, gemoedelijk, naïef, ouderwets en conservatief. Tegenover hem staat Deugdelyk Herte, een impulsieve en radicale jacobijn (en vroegere jozefist). Zij krijgen het gezelschap van Bitterman - ook deze naam lijkt een wat ongelukkige keuze - die onmiskenbaar staat voor Broeckaert zelf. Hij is een gematigd republikein en revolutionair naar de maat van het Directoire. Hij staat met andere woorden tussen de beide anderen in, zij het dichter bij Deugdelyk Herte dan bij Gysken, die hij van zijn vastgeroeste ideeën tracht af te brengen. In het laatste nummer richt Broeckaert zich uitdrukkelijk tot dat centrale personage, de 'gewone Vlaming', en brengt hij onder woorden wat zijn bedoeling is geweest: 'Ik hebbe al uwe gezegsels opgeschreven en laeten drukken, niet om u belacchelyk te maeken, maer om duizende menschen die u gelyk zyn, allengskens uyt hunnen slaep van kommer-

loosheyd te ontwaeken, en hun te doen letten op het gene er rondom hun gebeurde.' De boodschap is vooral politiek: 'weet dat de veranderingen der Staeten onvermydelyke gevallen zyn' en 'dat het veel beter is te gehoorzaemen aen nog onvolmaekte wetten, als vrugteloos naer verloren voorregten te willen zoeken'.

Soms krijgen de drie hoofdfiguren het gezelschap van occasionele voorbijgangers die hun thema's aanreiken: een bedelaar, een werkman, een boer, een soldaat, een pastoor. Een veelheid van onderwerpen komt daarbij aan bod, meestal inspelend op de actualiteit en dus als een commentaar op het Frans bestuur: onderwijs, landbouw, belastingen, oorlog en vrede. Onder meer het geloof wordt in al zijn aspecten uitgebreid besproken, met discussies over volksdevotie, kloosterleven, godsdienstpolitiek, religieuze tolerantie en de scheiding van godsdienst en overheid. Dit biedt Broeckaert niet alleen de gelegenheid in te gaan tegen het bijgeloof van Gysken en de 'duizenden' voor wie hij staat, maar ook om meer in het algemeen de strijd aan te binden met de charlatans 'die in 't midden van hunne domheyd, door vleyereyen, door geld, door hoogmoed, tot de eerste eerampten van het land wisten te geraeken, en het Volk te slagten al[s] was het een kudde schaepen geweest; die in de onuytwisselyke dwaesheden die zy begingen, zig lieten wysmaeken dat zy kennissen bezaeten, waer aen zy zelfs niet eens twyffelde'. Met dit programma boekt Broeckaert succes. Zijn blad verschijnt van oktober 1795 tot mei 1798. Een jaar later start hij nog een voortzetting, onder de titel *Briefwisseling tusschen Vader Gys en verscheyde andere geleerde persoonen van zynen tyd*, maar dit blad houdt het niet lang vol.

De vraag kan worden gesteld in welke mate *De Rapsodisten* en *De Syssepanne* als 'spectators' moeten worden beschouwd. Broeckaert geeft zelf aanleiding tot een dergelijke kwalificatie door uitdrukkelijk te verwijzen naar Addison en Steele. Van Effen en andere Nederlandse voorbeelden laat hij onvermeld, maar de afwisseling van kleine teksten en de diversiteit van literaire vormen, de satire en het commentaar op een veelheid aan onderwerpen, de ondertoon van gematigde verlichting en de moralistische bedoelingen plaatsen *De Sysse-panne* inderdaad in de spectatoriale traditie. Het blad mist echter, net als dat van Détert, een spectatorfiguur als neutrale waarnemer en middelpunt van een spectatoriaal gezelschap. Ook andere elementen van de traditionele spectator, zoals de ingezonden brieven, spelen zowel in *De Rapsodisten* als in *De Sysse-panne* een minder grote rol dan in de buitenlandse voorbeelden. Qua literaire vormgeving beperken beide bladen zich veeleer tot de formule van de 'praatjestijdschriften' zoals er ook in het Noorden talrijke zijn verschenen. Dit neemt niet weg dat ze voor het Zuiden veel van de punten op het programma zetten die elders in de meer uitgesproken spectatoriale bladen

aan de orde komen. Ook hier gaat het om een moraliserende discussie over allerlei onderwerpen die van belang zijn voor de opbouw van een burgerlijke beschaving en een gematigd-verlichte samenleving. Anderzijds kan worden tegengeworpen dat de diversiteit veel minder groot is dan in de oudere, buitenlandse voorbeelden en dat deze bladen toch vooral als politieke tijdschriften moeten worden begrepen. Het is geen toeval dat zij pas op de markt komen op het moment dat in het Zuiden, net als in de Republiek, de politieke spanningen hoog oplopen. Een blad als *De Sysse-panne* is in de eerste plaats een bijdrage aan een volstrekt eigentijds maatschappelijk debat, dat wordt gevoerd met alle middelen (ook middelen die aan vroeger refereren), veeleer dan een (te) laat voorbeeld van een min of meer achterhaald genre. Als Nederlandstalige bladen in een overwegend Franstalig medialandschap staan *De Rapsodisten* en *De Sysse-panne* zo goed als alleen. Mogelijk is het om die reden dat beide auteurs bij hun zoektocht naar de meest efficiënte vorm uitkomen bij bladen die in feite allerlei inhoudelijke eigenschappen van praatjestijdschriften, spectators, politieke pamfletten en satire combineren. Kennelijk is hun inschatting dat om in het Zuiden in het Nederlands een voldoende groot publiek te bereiken een hoge mate van ‘voor ieder wat wils’ nodig is.

Export - import

De meertaligheid van het land en zijn geschoolde bewoners impliceert dat Zuid-Nederlandse auteurs het Nederlands gebruiken als zij zich tot een ‘breed’ publiek richten, maar het Latijn of het Frans gebruiken, en het Nederlands juist vermijden, als ze buitenlandse lezers op het oog hebben. In de Zuidelijke Nederlanden zijn inderdaad auteurs werkzaam die zich amper of niet om het lokale publiek bekommeren, maar zich in de Europese letterenrepubliek manifesteren. Als voorbeeld kunnen we hier twee auteurs aanhalen, generatiegenoten maar tegelijk ook antipoden - en misschien wel de twee belangrijkste auteurs uit de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw: François-Xavier de Feller (1735-1802) en Charles-Joseph de Ligne (1735-1814).

Feller, geboren in Brussel, werkzaam in Luxemburg en Luik, is jezuïet, veelschrijver, polemist en overtuigd tegenstander van de Verlichting, onder meer als auteur van een *Catéchisme philosophique* die tientallen keren wordt herdrukt. Twintig jaar lang geeft hij grotendeels in zijn eentje een *Journal Historique et Littéraire* uit (1774-1794) en hij schrijft ook een *Dictionnaire historique et littéraire*, die in de vroege jaren 1780 voor het eerst verschijnt (in Augsburg) en tot na het midden van de negentiende eeuw tientallen nieuwe (ook bewerkte) edities kent, zowel in de Zuidelijke Nederlanden als in Parijs.

In de negentiende eeuw verschijnt van deze antiverlichte encyclopedie in 's-Hertogenbosch ook een Nederlandse vertaling. Charles-Joseph de Ligne is het complete tegendeel van Feller: een hoog edelman en militair, spitsvondig observator en lichtvoetig *philosophe à la française*, bekend met Voltaire, Rousseau, Goethe en madame de Staël. Als letterkundige creëert hij een zeer verscheiden oeuvre, met verhandelingen, komedies, verhalen, brieven, anekdotes *en pensées*, gewijd aan onderwerpen die hem na aan het hart liggen, zoals het soldatenleven en tuinen. Onder de titel *Mélanges militaires, littéraires et sentimentaires* vult hij daarmee, vanaf het einde van de eeuw, 34 volumes, die in Wenen het licht zien.

Charles-Joseph de Ligne (1735-1814), hoog edelman en militair, spitsvondig observator en lichtvoetig *philosophe à la française*, is de auteur van een omvangrijk en veelzijdig oeuvre. Hij schrijft voor een internationaal publiek en doet dat uiteraard in het Frans.

In beide gevallen gaat het om intellectuelen die in Brussel zijn geboren en ook grote delen van hun leven in de Zuidelijke Nederlanden doorbrengen. De Ligne bezit in Henegouwen het bekende familiekasteel van Beloeil. Maar verder zijn het toch vooral internationale figuren, die ook lange periodes in het buitenland leven en werken, en zich bepaald niet alleen tot hun landgenoten richten. Zij schrijven zo goed als altijd in het Frans. Van ieder van beiden wordt wel een aantal dingen vertaald, in het Italiaans, Duits en Nederlands, maar die vertalingen zijn niet bepalend of noodzakelijk voor hun verspreiding of reputatie. In elk geval kunnen zij bezwaarlijk als vertegenwoordigers van een ‘nationaal’ letterkundig of intellectueel bedrijf worden beschouwd.

De internationale gerichtheid en inbedding van Feller, De Ligne en anderen is mogelijk door internationale uitwisseling en zorgt zelf ook voor letterkundige export en import. De intellectuele en letterkundige productie van de Zuidelijke Nederlanden mag in de achttiende eeuw dan al relatief beperkt zijn, dat impliceert niet dat er zich geen intensieve circulatie van teksten en ideeën voordoet. Wel doet het veronderstellen dat er meer consumptie dan productie is geweest, meer import dan export. Op dit punt ontbreekt het voorlopig aan systematisch onderzoek en blijft het behelpen met kleinere deelstudies of met onderzoek waarin deze kwestie zijdelings aan de orde komt. Het probleem is bovendien dat ook deze import weinig opvallend en relatief onzichtbaar is. Aangezien zowel de nationalisering als de institutionalisering van de cultuur zich in de Oostenrijkse Nederlanden maar gaandeweg en relatief laat voltrekken, is van een nationaal literair bedrijf eigenlijk nog geen sprake. Daardoor wordt ook de verhouding tot buitenlandse literatuur amper gethematiseerd en de receptie niet georganiseerd. Lange tijd zijn er geen recensietijdschriften en het is wachten op het al genoemde *Journal Encyclopédique* (1756) en *L'Esprit des Journaux* (1784), bladen die weliswaar in de Zuidelijke Nederlanden worden uitgegeven maar eigenlijk gewoon internationaal zijn, en dan *Den Vlaemschen Indicateur* (1779), om tijdschriften te hebben die zich - zij het dan nog maar zeer ten dele - op het signaleren van buitenlandse literatuur toeleggen.

Daarnaast speelt ook de meertaligheid van de geschoolden en dus niet alleen van de schrijvers maar ook van een groot deel van het lezend publiek, een belangrijke rol. Geïmporteerde literatuur kan worden geconsumeerd zonder vertaling. Het verklaart waarom men in het Zuiden, anders dan in de Republiek, niet op grote schaal aan het vertalen gaat. Dat betekent niet dat er in de Oostenrijkse Nederlanden helemaal niet wordt vertaald. Vooral in deeldomeinen en genres die zich uitdrukkelijk tot een breder en dus ook een lager geschoold publiek richten, zoals het theater en de devotieliteratuur, gebeurt dat wel degelijk. Op die domeinen is het publiek en dus ook de vraag groot, groter dan het aanbod waarin de Nederlandstalige auteurs kunnen voorzien.

De grotere lezers echter hebben geen vertalingen nodig - tenminste niet uit het Latijn en het Frans. Dat laatste is een beperking, want andere talen worden zo goed als niet geconsumeerd. Voor wat ze willen lezen aan Engelse, Duitse en Spaanse letterkunde, zijn de Zuid-Nederlandse lezers op vertalingen aangewezen, maar anders dan de noorderburen die vooral in het Nederlands willen lezen, moeten de Zuid-Nederlanders niet zelf voor vertalingen zorgen: ze kunnen die buitenlandse literaturen immers in het Frans lezen en hebben dus genoeg met wat er op de (internationale) Franse markt beschikbaar is. De kennis van het Latijn en het Frans biedt een behoorlijke toegang tot het inter-

nationale aanbod. Tegelijk echter draagt deze feitelijke beperking uiteraard ook bij aan de Franse oriëntering van de Oostenrijkse Nederlanden - een oriëntering die wordt bevestigd door het beschikbare onderzoek met betrekking tot de Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en de Franse invloed op het theater.

Consumptie

In de Zuidelijke Nederlanden circuleert dus - hoofdzakelijk in het Frans - veel buitenlandse literatuur. Uit het onderzoek naar de geschiedbeoefening in de Oostenrijkse Nederlanden bijvoorbeeld is bekend dat de historici er goed op de hoogte zijn van wat er aan literatuur beschikbaar is en dat zij de nodige werken inderdaad kunnen bemachtigen en gebruiken. In een krant als de *Gazette van Gend* wordt vrij uitgebreid voor boeken geadverteerd. Daaruit blijkt onder meer dat het aanbod in de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw groeit. Niet alleen worden steeds meer boeken aangekondigd, ook het aantal boekhandels dat dit doet, neemt toe. In het aanbod houden Franstalige en Nederlandstalige publicaties elkaar min of meer in evenwicht. Het origineel Nederlandstalig werk bestaat hoofdzakelijk uit medisch en juridisch werk, en almanakken en gelegenheidsdichtwerk. Religieuze publicaties nemen in het geheel blijvend een grote plaats in, al neemt het overwicht af, ten voordele van geneeskunde, geschiedschrijving, juridische literatuur en pers. De bellettrie neemt in dat alles maar een kleine plaats in en daarbij gaat het vooral om toneelwerk. Er wordt in de Gentse krant reclame gemaakt voor eigentijdse auteurs als Fielding, Goldsmith en Restif de la Bretonne, maar het Noord-Nederlands aangeprezen aanbod bestaat uitsluitend uit heruitgaven van oudere auteurs als David van Hoogstraten en natuurlijk Cats en Vondel.

Bibliotheek- en boekhistorische studies hebben aangetoond dat de boekhandel in de Zuidelijke Nederlanden behoorlijk functioneert, dat de privébibliotheken talrijk en soms ook bijzonder goedgevuld zijn, maar ook dat kleinere collecties vaak even internationaal zijn als de grotere. Pierre Delsaerdt heeft op basis van het uitzonderlijke archief en de veilingcatalogi van een Leuvens boekverkoper de samenstelling van de bibliotheken van Leuvense universiteitsprofessoren geanalyseerd, onder meer van een twaalftal professoren van wie de collectie in de tweede helft van de achttiende eeuw is verkocht. De omvang van deze bibliotheken varieert sterk, de kleinste telde een tachtigtal titels, de grootste ongeveer 1200, beide zijn overigens collecties van een theoloog. Als we de geografische herkomst van de boeken in deze privébibliotheken bekijken (de plaats van uitgave), dan blijkt dat het aandeel van

Zuid-Nederlandse publicaties varieert, grofweg tussen de 20 en de 50 procent, maar dat zij dus ook nooit meer dan de helft van de bibliotheek uitmaken. In de buitenlandse aanwezigheid is, op een enkele uitzondering na, het Franse aandeel het grootst, zij het dat dit nooit meer dan 30 procent van de volledige collectie vormt. Ook het aantal Duitse publicaties is substantieel, tussen de 8 en de 15 procent. Het aantal werken uit de Noordelijke Nederlanden varieert sterk, van slechts 2 of 3 procent tot in enkele gevallen 15 en zelfs 20 procent van het geheel. De variaties hangen in elk geval - het spreekt vanzelf - samen met de disciplines van de betreffende professoren: zo is de enige arts in het bestudeerde gezelschap ook de enige die meer Duitse dan Zuid-Nederlandse en Franse boeken in zijn bibliotheek heeft.

Als we de talen bekijken, dan stellen we vast dat het Latijn het overwicht heeft, gevolgd door het Frans (in de collecties van de jaren 1760 tussen de 10 en 20 procent, in de latere collecties tussen de 20 en de 40 procent) en het Nederlands (op één uitzondering na niet meer dan 10 procent, in een aantal gevallen zelfs minder dan 1 procent). Het aandeel van andere talen is verwaarloosbaar (minder dan 1 procent). Het overwicht van het Latijn is toe te schrijven aan het feit dat het hier om hoogleraren gaat en is als vanzelfsprekend niet van toepassing op de ‘gewone’ boekenbezitter. Het profiel van deze bezitters bepaalt uiteraard ook de inhoudelijke samenstelling van de collectie en meer bepaald ook het feit dat de schone letteren slechts een kleine plaats innemen. In een van de collecties waarvan de samenstelling meer in detail is geanalyseerd - die van een hoogleraar in de rechtsgeleerdheid - bestaat het aandeel van de literatuur (poëzie, toneel, romans) uit slechts een twintigtal werken, op een geheel van 540 titels. De grootste categorieën zijn in dat geval uiteraard de rechten en daarnaast ook geschiedenis en theologie: zij nemen samen meer dan 80 procent van het geheel van deze bibliotheek in.

Het beschikbare onderzoek van achttiende-eeuwse privébibliotheken betreft hoofdzakelijk die van een aantal bekende publieke figuren (hoogwaardigheidsbekleders, functionarissen), specifieke professionele groepen (professoren, historici) en de sociale elite (edelen). In veel gevallen blijkt het in sterke mate om vakbibliotheken te gaan met weinig bellettrie. Toch komt zij, na de onderdelen die met de corebusiness van de bezitter samenhangen, vaak op een tweede of een derde plaats. Dat is bijvoorbeeld het geval bij historici als Custis en Des Roches, bij wie het aandeel literatuur uiteraard kleiner is dan dat van de geschiedenis, maar groter dan dat van rechten en godsdienst. In de bibliotheek van Patrice-François de Neny, een van de hoogste ambtenaren in Brussel, komen de schone letteren op de derde plaats, na geschiedenis en rechten. Van dit literaire aandeel, ongeveer 120 titels, is 60 procent Franse literatuur (Molière, Racine, Corneille, Voltaire, Diderot). De rest is erg beperkt, met een klein over-

wicht van Engelse literatuur (onder meer Spenser en Milton) en de *Don Quichot*, maar niets uit Duitsland of Italië. In elk geval is de bellettrie in overwegende mate buitenlands. Ook in de bibliotheek van landvoogd Karel van Lotharingen is literatuur de derde categorie, na geschiedenis en wetenschap deze keer (en dus vóór rechten en religie). De literatuur vertegenwoordigt ongeveer 13 procent in deze bibliotheek, maar op een aanzienlijk totaal gaat het dan toch om zo'n 450 boeken. Ruim twee derde daarvan is Franse literatuur. In het geheel van deze bibliotheek zijn publicaties in het Nederlands bepaald niet afwezig, maar zij zijn grotendeels in de categorieën recht en geschiedenis terug te vinden, zo goed als niet in de sectie literatuur. Ook deze bibliotheek is dus erg internationaal. Van het totaal van ongeveer 1800 auteurs waarvan de landvoogd werk bezit, is praktisch de helft Frans. De auteurs uit de Zuidelijke Nederlanden vormen met 220 weliswaar de tweede groep, maar dat is toch niet meer dan 12 procent van het geheel.

Nog een laatste voorbeeld, ontleend aan een studie van Bernard Desmaele waarin, op basis van een aantal bibliotheekcatalogi en vooral ongeveer 250 boedelinventarissen, een globaal beeld wordt geschetst van het boekenbezit in het achttiende-eeuwse Brussel. Het gaat in dit geval dus om een gevarieerd staal aan boekenbezitters, niet alleen edelen en functionarissen, maar ook kleine handelaars, ambachtslui en huispersoneel, en dus ook om zowel grotere als kleine tot zeer kleine collecties. Van dat gehele boekenbezit bestaat ongeveer 30 procent uit boeken die in de Zuidelijke Nederlanden zijn gepubliceerd. Het aandeel Franse boeken is ongeveer even groot. Op de derde plaats komen - en dat mag misschien verrassend zijn - boeken uit de Noordelijke Nederlanden, ongeveer 25 procent, gevolgd door Duitsland, met 10 procent. Als we de talen bekijken, dan zien we dat ongeveer 50 procent van de boeken in het Frans is, 35 procent in het Latijn, en 15 procent in het Nederlands. Dat impliceert meteen ook dat van de Noord-Nederlandse import een groot deel niet Nederlandstalig is.

Inhoudelijk is in dit Brusselse boekenbezit de literatuur met ongeveer 7 procent de kleinste categorie. Godsdienst en geschiedenis zijn de grootste, met ongeveer 37 en 25 procent. Binnen de literaire categorie zijn de Franse taal en letterkunde nog meer overheersend dan in het geheel. Andere buitenlandse literatuur - Cervantes en wat Engels werk - is bovendien grotendeels in Franse vertaling aanwezig. Nederlandse bellettrie is zo goed als afwezig, wat dus bevestigt dat de nochtans behoorlijk talrijke aanwezigheid van Noord-Nederlandse publicaties in Brussel geen noemenswaardige interesse voor de Nederlandse literatuur impliceert en daar ook niet toe heeft geleid. Het maakt evenzeer duidelijk dat dit gebrek aan belangstelling niet kan worden toegeschreven aan het feit dat het aan mogelijkheden ontbreekt om deze literatuur te kennen of

te kopen. Zuid-Nederlandse lezers hebben wel degelijk toegang tot de Noord-Nederlandse boekenmarkt. Het is mogelijk dat een soortgelijk onderzoek met betrekking tot Gent of Antwerpen wat het taalaspect betreft wat andere cijfers te zien zou geven. Maar de bevolking van Brussel is in de achttiende eeuw verre van geheel verfranst en er zijn dan ook geen redenen om aan te nemen dat Gentenaars of Antwerpenaars in substantieel hogere mate Nederlandstalige bellettrie uit het Noorden zouden consumeren.

Het patroon in de cijfers is in elk geval duidelijk. Het boekenbezit van de Zuid-Nederlanders in de achttiende eeuw is zeer internationaal. Het aandeel buitenlandse werken is altijd groter, meestal véél groter, dan het aandeel van de eigen Zuid-Nederlandse productie. Als we de focus richten op de bellettrie dan geldt hetzelfde en zelfs nog in sterkere mate. De Noord-Nederlandse aanwezigheid in de Zuid-Nederlandse bibliotheken is behoorlijk, maar daarbij gaat het amper over bellettrie, veel minder dan bijvoorbeeld over geschiedschrijving of natuurwetenschappelijk werk. En bovendien worden uit het Noorden ook publicaties in het Frans en het Latijn ingevoerd.

Deze kleine vogelvlucht maakt bovendien duidelijk dat noch in de hoofden van de schrijvers, noch in die van de lezers, de letterkunde - zowel in de brede als in de engere zin van het woord - nationaal is. Door het feit dat auteurs én de meesten van hun lezers internationale talen hanteren, is het onderscheid tussen binnen- en buitenland zonder veel betekenis. Uiteraard heeft het overwicht van het Frans geleid tot een sterke gerichtheid op Frankrijk en tot een overwicht van Frans werk in de Zuid-Nederlandse intellectuele en literaire consumptie. Het Frans is geen buitenlandse taal, maar de taal *van* de cultuur. Het is nu eenmaal de (eerste) taal waarin intellectuelen schrijven, of zij nu lezers in het binnenland of het buitenland op het oog hebben. In één moeite kunnen ze beide bedienen. Het is een taal waar men aan de schrijftafel wel eens van afwijkt, maar alleen als daar een goede reden voor is. De ‘Zuid-Nederlandse letterkunde’ wordt niet als zodanig geconcipieerd en is dus ook niet als zodanig aanwezig in het buitenland. Omgekeerd zijn de import, receptie en invloed van buitenlandse literatuur op ‘de natie’ of op zoiets als ‘nationale literatuur’ geen kwestie.

En toch. In de loop van de achttiende eeuw voltrekt zich stilaan een ‘nationalisering’ van de Oostenrijkse Nederlanden. Aan het einde van de eeuw worden taal en letterkunde, door een aantal auteurs, als de uitdrukking van een (nationale) identiteit opgevat. Het is geen toeval dat het hier gaat om auteurs als Verhoeven en Verlooy, die het gebruik van het Nederlands als cultuurtaal bepleiten. En die daarom uitdrukkelijk tégen het Frans - tegen de *verfransing* - strijden. Het is echter pas in de loop van de negentiende eeuw dat deze strijd een bredere basis zal vinden en dat het idee van een Vlaamse literatuur vorm krijgt.

3
Tussen natuur en verheffing[aant.]

3.1 De regels van de kunst

Naar aanleiding van het overlijden van keizerin Maria Theresia in 1780 organiseert de rederijkerskamer van Wakken, met als kenspreuk *Ziet het groeyd, onbesproeyd* en toegewijd aan de Heilige Catharina, een literaire wedstrijd. De hoofdopdracht is een gelegenheidsgedicht ter ere van de overleden vorstin, maar zoals gebruikelijk worden ook bijkomende vragen gesteld. Vaak betreffen zulke kwesties de dichtkunst zelf en hoe men die kan en moet bevorderen. Dat is ook nu het geval. ‘Wat word’ er bezonderlyk vereyscht in alle Maetschappyen, Gilden ende Konst-genootschappen om de Dichtkonste te doen bloeyen?’ zo luidt de eerste vraag. En de tweede: ‘Door wie word de Dichtkonste met de meeste achtinge aenzien, en welke zyne haere bezonderste Haeterlingen?’ Dat in de eerste opgave de promotie van de dichtkunst uitdrukkelijk wordt aangeduid als een opdracht van ‘maatschappijen’, geeft de rederijkerscontext van deze wedstrijd aan. Ook de antwoorden die de meeste deelnemers in hun twaalfregelige gedichten geven, legitimeren precies wat de kamers doen en ondersteunen. In hun activiteiten staat centraal wat de dichtkunst nodig heeft om tot bloei te komen, namelijk oefening en aanmoediging. De bundel *Prysversen* die de neerslag vormt van de Wakkense wedstrijd, bevat de antwoorden van een vijftigtal dichters, hoofdzakelijk uit het graafschap Vlaanderen (het huidige West- en Oost-Vlaanderen). Het is duidelijk dat zij schrijven wat de initiatiefnemers van de wedstrijd graag willen horen.

Talent en ‘dichtkonstlievendheyd’ volstaan niet. Veel inzenders benadrukken dat men slechts door oefening tot goede dichtkunst kan komen. Of zoals een van de bekroonde deelnemers, Pieter Jozef de Rijckere (1734-1802) uit Roeselare, het formuleert:

> Want of *Natueras* gunst een digter hebben moet;
> 't Is egter het gebruyk, het gon haer [de dichtkunst] bloeyen doet.

Dichten is werken. Werken en leren, want de oefening veronderstelt ook de studie van de grote voorbeelden. Een dichter moet ‘doorblaederen de Dichten van d'alderbest Autheurs’, en

> doorsnuffelen de Werken,
> Der Schryvers, die dees Konst door hunne faem versterken
> Als *Vondel*, die met recht den Prince word gezeyd
> Der vlaemsche Dichteren, die tot volmaektheyd leyd.
> (M.H. UIT GENT)

Het gaat echter niet alleen om de Nederlandse voorbeelden, die een dichter nu eenmaal moet bestuderen als hij ‘zyn Moedertael in haere gronden kennen’ wil, maar ook om de buitenlandse dichtkunst, want:

> Ook wat van uytheemsch volk op maete is gesteld
> Te zaeyen met vernuf op 't kille herssen-veld
> Baert wis een groot gemaek om schoonigheên te steelen,
> Die 't vremde Dichters-rot in hunne taelen kweelen.
> (P.J.W. UIT GERAARDSBERGEN)

Kennis en oefening moeten altijd samengaan, aldus een deelnemer uit Roeselare, ‘want zonder kenniss' iet oeffenen word veragt, / En zonder Oeffening heeft Kennisse geen kracht’.

Om dichtkunstenaars tot deze inspanningen te brengen, zijn, zo lijken vele inzenders te vinden, externe stimulansen nodig. Dichtkunstenaars zullen slechts naar het hoogste streven en dat ook kunnen bereiken, als zij daarvoor worden beloond. Een deelnemer uit Zwevegem wijdt zijn volledige gedicht hieraan. Als er iets te winnen is, dan valt de inspanning lichter, zo betoogt hij.

> De Baet verquikt den geest, de Baet maekt stuere [onwillige] zoet.
> De Baet verdryft den last die by tyd word ontmoet.
> In 't oeffenen der Konst waer men de Konst zal loonen
> Daer ziet men dat men mag haer goeden voortgank kroonen.
> (P.A.M. UIT ROESELARE)

En ook Jan Frans van der Schueren, deelnemer en tevens de drukker van de bundel, is van oordeel dat ‘waar men Konst beloont, daar vind men Konstenaars’. Toch waarschuwen sommigen voor een te groot geloof in de kracht van beloning. Het kan immers ook demotiverend werken als niet de juiste beslissingen worden genomen, want ‘niet eenen Konstgenoot zal iver-zugtig zyn, als men de Perels hangt aen d'ooren van een Swyn’. Bovendien menen velen dat het streven naar een ‘eergeschenk’ een zuiverder motivatie is dan materieel of financieel gewin. Vooral ‘den eerloon is het zaed om Dichtkonst te doen groeyen’.

De ‘baatzucht’ is immers, zo betoogt een deelnemer uit Kanegem, met de ‘rede’ niet verenigbaar en dus ook nefast voor het dichterschap:

> Gy vraegt wat 't noodigst is op dat de Dichtkonst bloeyd
> In alle Maetschappy: ik antwoord dat men roeyd
> De baetsucht uit 't gemeynt, zoo zal de Dichtkonst bloeyen
> En als een vrugtbaer stam doen nieuwe telgen groeyen:

Want waer de baetzucht heerscht, ik houde voor gewis
Dat zy een hinderpael zelvs aen de reden is.
(F.V.D.V. UIT KANEGEM)

Voor de rederijkers is de dichtkunst een zaak van talent, maar vooral ook van studie en van oefening. Allegorie van de dichtkunst, tekening van Jacob de Roose (eerste helft achttiende eeuw).

En de ware dichtliefde is juist een zaak van de rede.

Die God op 't Aerdsche Dal de reden heeft gegeven
Die komen in de goest van redene te leven
Die pryzen redens menschen van goed verstand [...]
En pryzen de Dichtkonst en dat ook uyter maeten.
(J.D.P. UIT OOSTROZEBEKE)

Op autoriteit van Plato is een deelnemer uit Zomergem van oordeel dat ‘die de Dichtkonst mint, laet blyken syn verstand’. Omgekeerd zijn zij die de dichtkunst ‘haten’ en ‘laken’ mensen aan wie het aan verstand ontbreekt.

De Dichtkonst die word slechts gelaakt van domme kracht,
Van eenen *Heracliet*, die weent als ider lacht,
Van een, die alles wilt uit het Gezelschap bannen,
Dat niet aen 't Rijtuig is der plompe Gijt gespannen,
Van een die 't schoone Perk, nog ook den Paal niet kent,
Waar een goê Ruiter staag op *Pegasus* na rent.
(J.F. VAN DER SCHUEREN UIT GENT)

Als zij hun aanvallen met argumenten omkleden, dan zijn het slechts ‘schyn geleerde gekken, die met een listigheyd het Wysheyts cleet aentrecken’, aldus een deelnemer uit Torhout.

Dat de dichtliefde geassocieerd wordt met verstand en rede, kennis en oefening, impliceert dat het om een vorm van inwijding gaat. Zij is de zaak van een gemeenschap. De opgave vraagt uitdrukkelijk naar wat ‘maatschappijen, gilden en kunstgenootschappen’ kunnen doen om de dichtkunst te laten bloeien. Zij wordt gezamenlijk beoefend en gecultiveerd. Een inzender uit Lichtervelde vergelijkt het dichtersgenootschap zelfs met de vroege kerk en ‘d'eerste Christen Schaer’.

Liefde gaat gepaard met betrokkenheid. Wie haar ‘het minste kend, en Dicht nog Konst verstaet’ is ook diegene die ‘meest de Dichtkonst haet’. Aangezien de beoefening geleerdheid veronderstelt, worden zij die haar niet bezitten uitdrukkelijk uitgesloten: ‘den Ongeleerden mag zig daer mé doch niet moeyen’. De ‘haterlingen’ zijn dan ook niet alleen onverstandigen, maar ook buitenstaanders. Het zijn ‘dwarsdrijvers’ die zich buiten de consensus en buiten de gemeenschap plaatsen. Want:

> wie dwers dryvery in hunnen boezem draegen
> En kan den samen-klang van zaeken niet behaegen:
> Als is den honing zoet, die ons *Parnassus* geeft,
> 't Is voor gezond verstand dat nog wat smaek in heeft.
> Maer den geest dwers gedraeyd is tegen al aen 't woelen:
> Want hy vaert buyten schreef van het gemeyn gevoelen.
> (J.J.M. UIT WEVELGEM)

Wat goede dichtkunst precies is, dat is kennelijk niet de eigenlijke vraag van de Wakkense wedstrijd, en slechts enkele inzenders spreken zich daarover uit. Enkelen laten verstaan dat de kwaliteit van dichtwerk afhangt van zijn deugdzaam karakter en dat de dichter vooral oneerbaarheid, ‘die menig zuyvre ziel doorwond tot in het hert’, moet vermijden. Van der Schueren haalt een formeler criterium aan en stelt dat de dichter vooral moet streven naar ‘zuiv're taal en echte maat’ of - de adjectieven zijn blijkbaar inwisselbaar - ‘zuivere maat en echte taal’.

Boileau voor Vlaanderen

De deelnemers aan de Wakkense wedstrijd presenteren geen nieuwe of verrassende ideeën, maar spreken uit wat in rederijkerskringen gangbaar is. Veel literaire theorie en uitdrukkelijke poëtica heeft de Zuid-Nederlandse acht-

tiende eeuw niet voortgebracht. De geldende ideeën gaan grotendeels terug op oudere en buitenlandse opvattingen, die hun autoriteit blijven behouden. Met name de voorschriften van Nicolas Boileau-Despréaux (1636-1711) en zijn *Art poétique* worden in de achttiende eeuw nog volop gelezen, verspreid en nageleefd.

De beroemde Parijse literator Boileau werd in 1677 samen met Racine benoemd als officieel historiograaf van Lodewijk XIV. De kwaliteiten van zijn eigen dichtwerk zijn uiteenlopend beoordeeld, maar hij had een trefzeker oordeel over het werk van anderen. Aanvankelijk uitte hij dat vooral als een satirische vrijschutter, maar later besloot hij zijn poëticale opvattingen samen te brengen en ordelijk te presenteren. Zijn *Art poétique*, een lang gedicht van 1100 verzen, onderverdeeld in vier zangen, verscheen in 1674 en kende in 1701 een nieuwe editie, die met name ook door een nieuw voorwoord belangrijk werd. Met dit werk werd Boileau 'de wetgever van de Parnassus'. Of beter gezegd: de spreekbuis. Want meer dan een door de auteur bedacht poëticaal systeem bracht de *Art poétique* een summa van de op dat moment geldende en ruim verspreide opvattingen, waaraan velen hadden bijgedragen. Grotendeels gingen ze terug op antieke auteurs als Aristoteles en vooral Horatius en op hun humanistische commentatoren, en vormden ze een rechtvaardiging van literair classicisme. Nieuw waren deze ideeën aan het einde van de zeventiende eeuw dan ook niet en voor sommigen zelfs al verouderd en achterhaald. Maar dat zij door Boileau overzichtelijk waren samengebracht en helder verwoord, in verzen die gemakkelijk te memoriseren waren, gaf aan de *Art poétique* een status als handboek, en een ruime verspreiding en langdurige bruikbaarheid. Ook het feit dat Boileau algemene regels met voorbeelden ondersteunde, droeg daaraan bij. Het werd een werk waarop nog vaak en lang werd teruggegrepen, ook en vooral door dichtende liefhebbers.

De verspreiding van Boileaus voorschriften beperkte zich geenszins tot Frankrijk. Er verschenen talrijke vertalingen, zowel in verzen als in proza. Grote auteurs als Alexander Pope, Johann Christoph Gottsched en Gotthold Ephraim Lessing hebben bijgedragen aan de verspreiding van zijn opvattingen in het Engels en het Duits. Ook in het Nederlands is de *Art poétique* vertaald. Opvallend daarbij is dat eerst vertalingen in de Zuidelijke Nederlanden zijn verschenen, en pas daarna in het Noorden. De eerste vertaling, *Konst der poëzye in Nederduytsche verssen*, dateert van 1721 en is het werk van de Bruggeling Jan Antoon Labare (1672-1748). Zij wordt in het begin van de negentiende eeuw (1810) nog eens uitgegeven door de Ieperse arts Frans Donaat van Daele (1737-1818) onder de titel *De dichtkunde, op 't Fransch originael naegesien, in vertael- en tael-wetten verbeterd en met nieuwe bewerkingen verrijkt*. Rond het midden van de achttiende eeuw publiceert Cammaert een nieuwe *Dichtkonst*

van den Heere Nicolas Boileau Despréaux in Nederduytsche rymen overgestelt (1754) en in het Noorden verschijnen in 1768 twee vertalingen, van A. Gobels (*De dichtkunde van den Heere Nicolaas Boileau Despréaux, in een gelyk getal van Nederduytsche vaerzen overgebracht*, in Amsterdam) en Jan van Zyp (*De kunst der poëzye*, in Leiden).

De Zuid-Nederlandse Boileaus zijn in een rederijkerscontext ontstaan. Labare is een Brugs ambachtsman - hij is passementwever - die actief is in de kamer van *De Drie Santinnen* in zijn stad. Hij schrijft toneelstukken, moreel en stichtelijk werk en mengeldichten, maar slechts weinig daarvan is in druk verschenen. Met de *Konst der poëzye*, die in 1721 in Brugge wordt gedrukt, wil hij de 'konst-minners' van zijn geboortestad en 'alle Nederlandsche-tael-genoten' een dienst bewijzen. Hij beroept zich uitdrukkelijk op het voorbeeld van Boileau én Horatius, en op het feit dat een dergelijk werk in het Nederlands nog niet voorhanden is. Labare blijft in grote mate trouw aan het origineel, maar zijn vertaling is als vanzelfsprekend ook de overzetting van de tekst in een andere context, en dat maakt aanpassingen noodzakelijk. Zo komen in de *Art poétique* een aantal verwijzingen naar Lodewijk XIV voor. In zijn behandeling van het genre van de ode geeft Boileau aan dat de tekst een hoge vlucht mag nemen:

> L'ode, avec plus d'éclat, et non moins d'énergie,
> Elevant jusqu'au ciel son vol ambitieux,
> Entretient dans ses vers commerce avec les dieux.

Of, in de woorden van Labare:

> Een treff'lijck Eer-gesangh magh door de wolcken breken
> En zich hooghdravende verheffen voor den throon
> Van Jupiter, om te gaen hand'len met de Ghoôn.
> (TWEEDE ZANG)

Labare volgt hier trouw de oorspronkelijke tekst, maar als de regel met een voorbeeld wordt gestaafd, dan hebben de Franse koning en zijn militaire triomfen plaatsgemaakt voor de landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden, prins Eugenius van Savoye.

Dergelijke aanpassingen impliceren dat de vertaler zijn stem en discours loskoppelt van die van de oorspronkelijke auteur. Labare doet dat ook expliciet door Boileau te noemen en *over* hem te spreken. Daardoor verschijnt hij in de tekst als een tweede auteur, die wel grotendeels de tekst van Boileau overneemt, maar ook af en toe zelf het woord neemt, als hij het nodig vindt af te wijken van het oorspronkelijke discours of er iets aan toe te voegen. Als het

in de vierde (en laatste) zang over de positie van de dichter gaat, schrijft de wetgever van de Parnassus voor dat deze niet moet streven naar materiële welstand of rijkdom. Immers, ‘aux plus savants auteurs, comme aux plus grands guerriers, Apollon ne promet qu'un nom et des lauriers’. Men zal daartegen opwerpen, zo voorzien Boileau en Labare met hem, dat dichters ‘van geen hout of stenen’ kunnen eten. En:

> Een schrijver die door noodt gedwongen even sterck
> Moet dagh'lijckx besigh zijn met eenigh lastigh werck
> En 's avondts nauwelijckx aen eten kan geraecken,
> Die kan niet veel van 't zoet der Hijpocrene [dichtersbron] smaecken.

Boileau aanvaardt de tegenwerping, maar weerlegt meteen haar belang: ‘Il est vrai: mais enfin cette affreuse disgrâce / Rarement parmi nous afflige le Parnasse.’ De kunsten hebben immers weinig te vrezen in Frankrijk, waar een ‘verlichte’ vorst de kunsten steunt en beloont. Labare neemt deze passage ook over, maar benadrukt dat Boileau hier aan het woord is, en dus niet hijzelf:

> 't Is waer, zeght Despreaux, maer zulcke zijnder zelden
> Te vinden onder ons, dewijl het Konst-vergelden
> Door Prince mildheyt is gemeen in Vranckerijck.

Niet alleen wijst Labare de verantwoordelijkheid voor deze woorden af, hij bekritiseert Boileau door te vervolgen: ‘Zoo spreekt dien Gunstelingh van Koningh Lodewijck.’

Nu is Lodewijk XIV aan de (Zuid-)Nederlandse lezers van Labares vertaling uiteraard bekend en worden de passages over hem dan ook begrepen. Maar bij sommige andere namen en referenties in de *Art poétique* is dat niet of nauwelijks het geval. Heel wat daarvan wordt door de vertaler geschrapt, waardoor zijn *Konst der poëzye* wat algemener van strekking wordt dan het origineel. Andere Franse referenties worden vervangen door Nederlandse. De aanpassing van de tekst aan een nieuwe omgeving betreft immers niet enkel de politieke, maar vooral ook de literaire context. In de vertaling zijn de richtlijnen voor de beoefenaars van de Nederlandse literatuur bedoeld. Zij staan in een andere traditie dan die van Boileau en de grote voorbeelden waaraan zij zich moeten spiegelen, moeten dan ook andere zijn. Labare geeft dit uitdrukkelijk in zijn tekst aan. Boileau mag vooral Franse schrijvers roemen,

> Maar g'lijck het Nederduyts heeft ander eygendommen
> En aangezien ick in mijn moederlijcke tael,

> Voor Nederduytschen schrijf, het waer te byster kael
> Niet eenen Land-genoot tot voorbeeld aen-te-wijsen.
> (EERSTE ZANG)

François de Malherbe (1555-1628), die bij Boileau een centrale plaats inneemt, wordt door Labare genoemd, maar slechts als één schrijver naast vele anderen. Als na te volgen voorbeeld wordt zijn plaats in de vertaling ingenomen door Vondel (die in de *Art poétique* uiteraard niet wordt genoemd). Labare acht die hoger dan zijn Franse tegenhangers, omwille van zijn stijl:

> Die zoet'lijck onverwaent zigh zelfs ten Hemel heft,
> En in den zuyv'ren thoon de Franschen overtreft:
> Noyt is gezien geweest in een van Vondels wercken
> Den slechten rijm-klanck die wy in de Franschen mercken.

Ook andere Nederlandse auteurs komen op die manier in de tekst geslopen. De genoemde Zuid-Nederlandse voorgangers zijn schaars, met een vermelding van Michiel de Swaen en van *Idonea [...] en Liederick de Buck* (1696), een successtuk van de Brugse rederijker Jan Droomers. De verwijzingen naar de Noord-Nederlandse literatuur zijn talrijker, maar daarom niet uitsluitend positief. Bij de behandeling van de satire maakt Labare melding van Bredero (1585-1618) en van Mattheus Tengnagel (‘Tenhagel’) (1613-1652), die ‘is 't niet heel en al hun wercken door’, dan toch in een deel daarvan satire hebben bedreven. Zij worden terechtgewezen, omdat hun geschriften schadelijk zijn en dus beter niet waren geschreven:

> Het waer te wenschen dan hun al te stoute woorden
> En Dertelheden noyt geen zuyver oor verstoorden.
> Die schriften, schadelijck aen Zeden, Kerck, en Staet
> Zijn als het schuym der Konst van yder een versmaed.
> (TWEEDE ZANG)

En Salomon van Rusting (1652-1717), een van de ‘drekpoëten’ die in deze periode hun scatologische verzen schrijven, wordt berispt omdat hij zijn talent gebruikte ‘om als een niemants Vriend zijn swarte gall' te braken, met schijn van aerdigheyt’. Dit moralisme maakt deel uit van het letterkundig oordeel dat over deze auteurs wordt geveld. Het ligt in de lijn van het door Boileau vastgelegde classicisme. Dat bepaalt dat alles aan de natuur onderworpen is en moet zijn. Zij is de norm, maar wel dan in haar verheven en ideale vorm. De ideale natuur staat gelijk aan de rede, en zij moet worden nagevolgd en nagebootst.

Daarom moet zij weergeven wat werkelijk is of zou kunnen zijn, wat ‘vraisemblable’ of waarschijnlijk is. ‘Rien n'est beau que le vrai: le vrai seul est aimable’, aldus Boileau. Het gaat daarbij niet om de volledige werkelijkheid, niet om wat banaal en triviaal is, maar om wat verheven is. De bedoelingen van de literatuur zijn moreel en door, in de lijn van wat Horatius als de essentie van goede dichtkunst omschreef, het nuttige aan het aangename te paren, zal zij de lezer verheffen.

Ondanks de inhoudelijke aanpassingen die Labare in zijn vertaling aanbrengt, en die ongeveer een honderdtal regels en dus ongeveer een tiende van het geheel beslaan, blijft hij in grote mate trouw aan het origineel. De basisopvattingen van de Franse ‘wetgever’ worden behouden en overgenomen. Voor de Zuid-Nederlandse lezers biedt de *Konst der poëzye* dan ook een pleidooi voor een heldere en gematigde stijl, die mijdt wat gezwollen, gekunsteld en vergezocht is. ‘Mijd zulck een overdaed, en laet den Italjaen / Met dat valsch klater-goud verciert te proncken staen.’ Vondel is het na te volgen voorbeeld, precies om zijn helderheid:

> Volght dan den zuyv'ren wegh door Vondel aen-gewesen.
> Dat men den zin van 't Vers verstaet met 't Vers te lesen.
> Bemind de klaerigheyt in alles wat gy doet,
> En volght geen Schrijver na die altijdt zoecken moet.
> (EERSTE ZANG)

De dichter moet in de eerste plaats streven naar beperking. ‘Al wat te veele word geseyt is nimmer goedt. / Wie zich niet teug'len kan zal noyt wel konnen schrijven.’

Anderzijds moet een tekst ook voldoende afwisseling bieden, om aangenaam te zijn. De muze mag niet te veel getooid zijn en evenmin te vlak.

> Wilt gy de liefde van een yder tot U trecken,
> Laet de veranderingh in 't schrijven sulckx verwecken.
> Een al te platten stijl gestaegh op eenen trant
> Word om dat hy verdriet, gesmeten aen een kant.
> (EERSTE ZANG)

De grote schrijvers van het verleden, en vooral van de Oudheid, hebben getoond hoe het moet. Uit hun werk zijn de richtlijnen afgeleid waaraan schrijvers zich moeten houden. Elk genre heeft daarbij zijn eigen regels en een groot deel van de *Art poétique* - en dus ook van de *Konst der poëzye* - bestaat uit een afzonderlijke behandeling van genres: de grotere toneelgenres, als het treur-

spel en blijspel, de verschillende dichtvormen, zoals de pastorale, het treurdicht, het lofdicht, het rondeel, het puntdicht en het sonnet (het ‘klinck-dicht’) met zijn ‘strenge wetten’.

In zijn behandeling hiervan wijkt Labare een enkele keer van de officiële leer af. Als toneelschrijver pleit hij voor een soepele omgang met eenheid van tijd en plaats en handeling. Boileau is op dat punt streng in de leer en wijst onder meer Lope de Vega (‘un rimeur delà les Pyrénées’) terecht. De regel laat voor hem geen misverstand bestaan: ‘Qu'en un lieu, qu'en un jour, un seul fait accompli / Tienne jusqu'à la fin le théâtre rempli.’ Labare gaat hierover met Boileau in discussie. Of het nu de gebeurtenissen van één dag zijn die tot de duur van de voorstelling worden verdicht, of die van enkele dagen, dat is geen wezenlijk verschil, aldus de vertaler: ‘'t Is niet meer eygen, of men op een dag verbeeld / Of op acht dagen, 't geen noch schaers drye uren speeld.’ Boven dien brengt een al te strikt vasthouden aan de eenheid van tijd de toneelauteurs in de problemen, omdat het hen dwingt te zondigen tegen de waarschijnlijkheid. Als voorbeeld haalt hij *Le Cid* van Corneille aan: de held moet er in één nacht twee Moorse koningen verslaan. En er zitten nog wel meer ‘strijdigheden’ in dat ‘voortreffelijk stuk’:

> Chimene in druck en rauwe
> Vergeet haar Eere en Plicht, verbind zig tot de trauwe
> Zelfs met den Moordenaer (wie heeft zulcx oyt gehoort)
> Die op den zelven dag haer Vader heeft vermoordt.
> Dat kon den Hooft-poët der Franschen, niet ontvlieden
> Om gansch het voorwerp op een dagh te doen geschieden.
> (DERDE ZANG)

Ook tegen de eenheid van plaats mag volgens Labare worden gezondigd, zij het met mate. Dus niet zoals in *De beklaagelyke dwang* van Isaac Vos (naar Lope de Vega), waar voortdurend van plaats wordt gewisseld en de toeschouwer in verwarring achterblijft. Als er van plaats wordt gewisseld, dan moet dat tussen de bedrijven gebeuren. Daarvoor wordt ‘door 't sluyten der gordijnen tijd gevonden’.

Op de vragen die een halve eeuw later aan de deelnemers aan de Wakkense prijsvraag zouden worden gesteld, geven Boileau en Labare een wat ander antwoord dan de meeste inzenders doen. Uiteraard is ook voor hen de studie van de grote voorbeelden belangrijk. Meer essentieel echter is het aangeboren talent:

> Zoo hy [de dichter] de in-vloed der verborgene Hemel-jonst
> Niet voelt, en niet en is geboren met die Konst;

> Hij is en blijft in zijn bepaelt begrijp gevangen,
> En Phoebus altijd doof voor alle zijn gesangen.
> (EERSTE ZANG)

Dichters moeten vooral streng zijn voor zichzelf. ‘Aimez qu'on vous censure,’ zo schrijft Boileau. Zoek de critici op en neem hun kritiek ter harte. In andere activiteiten is het eerbaar een tweede rang te bekleden, maar niet in de dichtkunst:

> Men vind alleenelijck en slechte en goe Poëten.
> Daer is geen middelmaet in Verssen, al wat niet
> Bekoorelijck verheught in 't lesen, dat verdriet.
> (VIERDE ZANG)

Hoeveel van de deelnemers aan de wedstrijd van 1780 zouden de *Konst der poëzye* hebben gelezen?

Een trouwe volgeling

In 1754, iets meer dan drie decennia na Labares *Konst der poëzye*, meent Cammaert dat het tijd is Boileaus voorschriften opnieuw onder de aandacht van de Zuid-Nederlandse dichters te brengen. Er is immers te veel ‘misbruyck der verssen’ door ‘niet-siende rymers’, die nodig verlicht moeten worden. Hij heeft zelf ook gezondigd, zo bekent hij deemoedig, door ‘rymen in het licht te stellen, dewelcke ick nu seer geerne soude sien verduystert’. Het noopt hem tot een nieuwe vertaling van de *Art poétique*. Zoals de titelpagina van *De dichtkonst van den Heere Nicolaus Boileau Despréaux in Nederduytsche rymen overgestelt* duidelijk aangeeft, wil Cammaert slechts de opvattingen van Boileau weergeven. Nog meer dan Labare brengt hij een vertaling die het origineel volledig en trouw volgt. Zo zingt hij met Boileau de lof van koning Lodewijk XIV, ‘om aen myne oversettinge niet te ontbreken’. Wel voegt hij daar in de opdracht (aan een schepen van de stad Brussel) de verzekering aan toe van zijn ‘ijver en liefde’ voor het Huis van Oostenrijk, en roept hij alle schrijvers op ‘om alle de dagen huns levens my in den voorgemelden iever ende liefde tot onse grootdaedige ende edelmoedige Keyserinne ende Koninginne, Maria Theresia, ende vreedsaemigen Franciscus, onsen genaedigen Keyser, met onvermoeyelycken drift ende genegentheyt in alle hunne schriften en rymen te achtervolgen’.

Het corpus van het boek bestaat dus uit een getrouwe vertaling van Boileaus

lange gedicht. Overigens heeft Cammaert daar meer woorden en regels voor nodig dan Boileau en Labare, waardoor zijn versie met ongeveer 1400 verzen langer is dan het origineel, dat ongeveer 1100 verzen telt. Wat bij Boileau luidt:

> Fuyez de ces auteurs l'abondance stérile,
> Et ne vous chargez point d'un détail inutile.
> Tout ce qu'on dit de trop est fade et rebutant;
> L'esprit rassasié le rejette à l'instant.
> Qui ne sait se borner ne sut jamais écrire.

en door Labare wordt verkort tot:

> Van zulcke schrijvers vlucht d'onvruchtbren overvloed;
> Al wat te veele word geseyt is nimmer goedt.
> Wie zigh niet teug'len kan zal noyt wel konnen schrijven.

verliest bij Cammaert alle kernachtigheid:

> Vlucht d'overvloedigheyt der Schryvers, die belaên
> Is met onvruchtbaerheyt: en wilt u niet beswaeren
> Met veel omstandigheên, onnoodig, te verklaeren.
> Al 't geen men seyt te veel is smaeck'loos, baert verdriet.
> Eenen versaeden Geest men staeg versmaeden siet,
> D'onnutte reên. Die sig in die niet kan bepaelen,
> Kan geen goed Schryver zyn.

Wel voegt Cammaert aan het lange gedicht uitgebreide ‘aanmerkingen’ toe, waarin hij dus toch zelf aan het woord komt. Hij gebruikt deze ruimte echter amper om eigen commentaren te formuleren. Veeleer gaat het om annotaties bij de tekst, met de identificatie van referenties, verwijzingen naar en citaten uit Horatius en de andere bronnen die Boileau gebruikte, en toelichting bij de namen die worden genoemd. Zij dienen uiteraard om de tekst voor de Nederlandse lezers begrijpelijk te maken, maar anders dan Labare doet Cammaert dit niet door voorbeelden uit de Nederlandse literatuur toe te voegen. Zijn doel is de verspreiding van de opvattingen van Boileau, en de eigen positie die hij inneemt, is geen andere dan die van aanhankelijkheid aan de grote wetgever. Hij neemt hem in bescherming tegen hen die hem verkeerd begrepen hebben, en pleit voor de strikte toepassing van de regels. Voor hem geldt ook de wet van de drie eenheden onverkort:

> In eenen dag alleen een heel Bedryf verschynt
> Op het Tooneel, en daer vervult word en geeynd.

In de aanmerkingen bij deze passage sluit Cammaert zich uitdrukkelijk aan bij Boileaus kritiek op de 'rymer van over de Pirenesche Bergen', Lope de Vega. Die 'hadde meerdere overvloedigheyt als nauwkeurigheyt' en lapte al te vaak de regel van de eenheden aan zijn laars, zoals in zijn geschiedenis van de tweelingbroers Valentinus en Orso, die 'in het eerste deel geboren worden, en in het laeste seer bejaert zyn'.

Een niet al te strenge meester

Praktischer van aard zijn de *Historie, regels ende bemerkingen wegens de Nederduytsche rym-konst*, die zonder auteursnaam in 1773 in Antwerpen verschijnen. Volgens het 'Tot den lezer' is de auteur van het werk op dat moment 'al by den Heer'. Het gaat om Godefridus Bouvaert (1685-1770), cisterciënzermonnik en bibliothecaris van de abdij van Hemiksem (bij Antwerpen), die tijdens zijn leven alleen een berijmde *Beschryvinge van den toren van de cathedrale kerke binnen Antwerpen* (1723) heeft gepubliceerd. Wel is van hem, naast historisch, veel literair werk in handschrift bewaard: vooral gelegenheidspoëzie, verhalende en moraliserende gedichten. De *Rym-konst* heeft hij in 1742 geschreven (het jaar wordt in de tekst genoemd) en is uitdrukkelijk bedoeld als een handleiding voor wie 'wenscht gedichten te leeren maeken'. Het werk onderscheidt zich dan ook van de hierboven besproken Boileau-vertalingen, niet alleen door een veel didactischer aanpak, maar ook door een exclusieve focus op de beoefening van de dichtkunst *in het Nederlands.* Want 'ik schryve voor de Nederduytsche dichters, niet voor de Fransche'. Bovendien is Bouvaerts benadering van de dichtkunst louter formeel. Enkel vormelijke criteria bepalen de kwaliteit van een gedicht. Wat de te behandelen stof betreft, beperkt hij zich tot de aanbeveling 'fabels' achterwege te laten. Als het niet was dat heel wat grote schrijvers er hun toevlucht toe hadden genomen, zou hij zeggen 'dat de fabels dikwils maer dienen, om by gebrek van betere materie, een gedicht wat te verlengen'. En dat is geenszins nodig: 'levende exempelen' en 'waere historiën' bieden meer dan voldoende stof voor de dichter.

Het boek opent, zoals de titel aangeeft, met een geschiedenis van de 'Nederduitse' dichtkunst. Die is uiteraard bedoeld als een verdediging en een legitimatie van de poëzie in het algemeen en die in het Nederlands in het bijzonder. Schrijven en spreken in verzen en rijm is van alle tijden, zo stelt Bouvaert vast, en bij 'alle soorten van persoonen' in gebruik. De oorsprong van de Nederlandse

dichtkunst is niet te achterhalen, maar aangezien het dichten des mensen is, moet zij zo oud zijn als de taal zelf. De in dit verband steeds weer opgevoerde humanistische autoriteiten Johannes Goropius Becanus, Adrianus Schrieckius en Abraham van der Mylen worden ook hier aangehaald om te betogen dat het Nederlands na het Hebreeuws de oudste taal ter wereld is. Bijgevolg staat het vast dat 'onze voor-vaderen, ik zegge de Nederlanders, ook in de oudste tyden rymden'. Door het ontbreken, tot het midden van de vijftiende eeuw, van de boekdrukkunst, zijn de meeste van de oude gedichten verloren gegaan. De oudste auteurs die Bouvaert bij naam kan noemen, zijn Melis Stoke en Jacob van Maerlant. Eigen aan deze vroege auteurs is dat zij berijmd schrijven, maar 'zonder cadentie, zonder maete, zonder behoorlyke voeten'. De aandacht daarvoor schrijft Bouvaert toe aan een Antwerpse minderbroeder, Engelbertus vander Donck, die als eerste 'in syne gedichten ook het getal van syllaben begonst te onderhouden'. Daarna zijn anderen zich gaan afvragen waarom sommige verzen beter liepen dan andere en stelden zij vast dat het kwam door de afwisseling van lange en korte lettergrepen.

Dat vormt het kernelement van Nederlandse dichtkunst. 'In onze tael en hebben wy tot noch toe geene andere soorten van veersen, als die, in de welke de syllaben overhand moeten staen korte en lange, oft in andere lange en korte,' zo stelt Bouvaert vast. Dat dit onderscheid tussen 'lange' en 'korte' lettergrepen, waarmee hij eigenlijk beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen bedoelt, zo cruciaal is, komt door de eigenheid van de taal zelf. De essentie van goede poëzie is 'de vloeybaerheyd der veersen'. Dat betekent dat dichtkunst en proza (of spreektaal) zo dicht mogelijk bij elkaar moeten liggen. De uitspraak van de woorden, de woordvolgorde, de zinsbouw en cesuren in een gedicht moeten zoveel mogelijk die van het gewone taalgebruik volgen. Aangezien het Nederlands gekenmerkt wordt door een afwisseling van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen, en zowat alle tweelettergrepige woorden bestaan uit een 'lange' en een 'korte' lettergreep, is een vers in deze taal ook vloeiend als het zich aan deze afwisseling houdt. Voor de dichter biedt dit voldoende mogelijkheid tot variatie. De verschillende versvoeten - de choreus of lichte voet (lang-kort) (nu meestal trochee genoemd) en de jambe of zware voet (kort-lang) - geven aanleiding tot lichte en zware verzen (die met een lange respectievelijk korte syllabe beginnen) en lopende of vrouwelijke verzen (die eindigen op een korte syllabe) en staande of mannelijke verzen (die eindigen op een lange syllabe). Bouvaert besteedt vele bladzijden aan de bespreking van de verschillende dichtvormen, aan de hand van de lengte van de verzen, van 'choraici' en 'jambici' van vijftien syllaben, over alexandrijnen van dertien en twaalf lettergrepen, tot 'snikken' van vier, drie of twee syllaben.

'k Laet het blijven
Meer te schrijven:
Want ik ben
Zonder pen.

Elke versregel, hoe lang of hoe kort hij ook is, bestaat volgens Bouvaert dus uit een afwisseling van lange en korte of niet-beklemtoonde lettergrepen. In geen geval mogen twee lange of twee korte syllaben elkaar opvolgen en dat legt de dichter uiteraard beperkingen op. Zo zijn woorden waarin twee lange klanken op elkaar volgen, simpelweg ‘onbekwaem om in vlaemsche veersen gebruykt te worden’. In de Nederlandse gedichten dus geen blaeskaeken, dagdieven, doodshoofden, huysvrouwen, speellieden, uytdrinken, wantrouwen of zandloopers. Aan een overdaad aan korte syllaben valt wél iets te doen. Op verschillende manieren kan immers een doffe lettergreep worden geschrapt. Bouvaert gaat uitgebreid en met veel voorbeelden in op deze ‘poëtische toelaetingen’: het afkappen van ‘ik’, ‘het’, ‘de’ en ‘te’ tot 'k, 't, d' en t', het afbreken van de participia (‘slaepend’ in plaats van ‘slaepende’), het schrappen van een doffe lettergreep in het midden van een woord (schild'ren, nauw'lycks, onnooz'len) of het samentrekken van een lange en een korte lettergreep (‘overlaên’ in plaats van ‘overlaeden’, ‘spoên’ in plaats van ‘spoeden’). Omgekeerd kan een woord ook langer gemaakt worden door tussen twee opeenvolgende medeklinkers een doffe klank toe te voegen (‘kallef’ in de plaats van ‘kalf’, ‘berreg’ in de plaats van ‘berg’). Een dichter hoort spaarzaam om te springen met deze kunstgrepen, maar ze zijn toegestaan en zelfs noodzakelijk om de afwisseling van korte en lange syllaben en zo het vloeiend karakter van de verzen te behouden.

Bouvaerts aanpak is didactisch en opbouwend. Hij formuleert niet alleen regels, maar geeft voorbeelden en presenteert concreet materiaal dat ‘onervaerene dichters’ kunnen gebruiken. Hij demonstreert hoe fouten kunnen worden vermeden en verbeterd. Zo citeert hij ‘vijf slechte veersen, waer in negen fauten geteld worden’: syllaben die niet beklemtoond zijn, terwijl dat met het oog op de versmaat, wel zo had gemoeten. Voor de duidelijkheid worden ze gecursiveerd:

Het leven is gedrukt van *den* beroemden Man.
Als *men* dat onderzoekt, zal *men* de waerheyd vinden.
Ik *en* zal dat niet doen, gy *en* moet dat niet vraegen.
Ik *en* had niet gepeyst die stukken *te* verliezen.
Laet *de* gedachten daer van *te* Parys te komen.

Het was nochtans niet zo moeilijk geweest deze fouten te vermijden, zo laat hij zien:

> Het leven is gedrukt van zoo beroemden Man.
> Men zal met onderzoek de rechte waerheyd vinden.
> 'k En zal dat geensints doen, g' en moet my dat niet vraegen.
> 'k En hadde nooyt gepeyst die stukken ooyt te missen.
> Laet die gedachten daer van nae Parys te reyzen.

Het streven naar ‘vloeibare’ verzen, die de spreektaal van nabij volgen, zorgt echter voor moeilijkheden in een situatie waarin het Nederlands nog niet (of niet volledig) gestandaardiseerd is. Dat bepaalde klanken anders worden uitgesproken, impliceert immers dat ook hun rijmklank en metrum kunnen verschillen. Streektalen verschillen van elkaar, en er zijn verschillen tussen het Noord- en het Zuid-Nederlands. Wat in Holland een perfect rijm is, hoeft dat in Brabant niet te zijn. Tweelettergrepige woorden vormen een jambe (getreur, bevel) of een trochee (bidden, ambacht), of kunnen op beide manieren worden gebruikt (waerom, altyd, dikwyl). Maar dit gebruik kan ook afhankelijk zijn van de manier waarop het woord op een bepaalde plaats wordt uitgesproken. Zo is bijvoorbeeld ‘aenstonds’ voor de Hollanders een jambe, en voor de Brabanders een trochee.

Het overheersende belang dat Bouvaert hecht aan de versmaat bepaalt ook zijn houding ten aanzien van het rijm, dat hij uiteindelijk van minder belang acht. ‘Oordeelt nu, onpartydigen Lezer, of een wel-gemaekt gedicht zonder rym, niet honderd-mael bevallyker is, als rymende liniën zonder maet. Nu de rechte dicht-maet gevonden is, konnen wy den rym wel derven.’ En ook al verzekert hij dat hij het gebruik van het rijm niet wil afraden, hij neemt toch uitdrukkelijk ‘de verdediginge der rymlooze veersen’ op zich. Zij zijn tot nu toe niet gebruikelijk in de Nederlandse dichtkunst, maar toch zijn er voorbeelden en verdedigers geweest. Bovendien is het gebruik van het rijm helemaal niet zo vanzelfsprekend als het de Nederlandse dichters blijkbaar voorkomt. Griekse en Latijnse dichters zitten ‘aen die slavernye niet vast’, aldus Bouvaert, en de Spaanse en Italiaanse toneelauteurs schrijven ‘in rymelooze veersen’. Waarom doen de Nederlanders het dan niet? Het rijm is een keurslijf dat noopt tot het schrijven van slechte verzen. Hoe vaak gebeurt het immers niet dat een dichter een vers moet herschrijven, ‘en meestendeel slechter maeken, om het tweede, dat er op moet rymen, te konnen gebruyken’. Het belangrijkste is dat verzen goed zijn en goed lopen, en als het rijm daarbij inschiet, dan is het maar zo. ‘Altyd beter ongerymde veersen, die wel op hunne poten staen, als gerymde veersen, die vol schokken zyn, en tegen den klank der ge-

meyne uytspraeke, ja zoo gevrongen, dat men er nauwelyks dry of vier liniën van kan lezen zonder geeuwen.'

In zijn pleidooi voor ongerijmde verzen roept Bouvaert de autoriteit van Geeraert Brandt in, die in 1649 een 'vredeszang' in rijmloze verzen publiceerde en daarbij uitdrukkelijk argumenteerde dat het rijm de vrijheid van de dichtkunst beknot. Ook met betrekking tot heel wat andere punten wordt in de *Rymkonst* naar voorbeelden uit de Nederlandse literatuur verwezen. Bouvaert benadrukt dat hij de voorgestelde regels uiteraard niet zelf heeft bedacht, maar 'door lange opmerkinge waergenomen in de werken der beste dichters van deze en der voorgaende eeuwe'. Een genoemde tijdgenoot is Hendrik Schim (1695-1742), van wie het lofdicht op het *Algemeen historisch, geographisch en genealogisch woordenboek* (1724) van A.G. Luiscius wordt aangehaald. De voorbeelden uit de eigen eeuw zijn echter schaars en Bouvaert citeert vooral auteurs uit de zeventiende eeuw. Onder hen zien we een aantal Zuid-Nederlanders, voornamelijk geestelijke dichters als pater Poirters en Pieter Croon, maar de grootste autoriteit wordt toegekend aan schrijvers uit het Noorden. Bredero rekent hij tot de schrijvers die de dichtkunst 'op eenen goeden voet gebragt hebben', maar vooral Jacob Cats geldt voor Bouvaert als hét toonbeeld van goede dichtkunst. 'Goede veersen noeme ik, waer in alles waergenomen word, dat in die van Jacob Cats te vinden is,' zo schrijft hij en hij plaatst hem uitdrukkelijk boven de Franse dichtkunst. Over die laatste is hij zeer kritisch. Hij zegt 'in de allernieuwste boeken' wel hier en daar een goed Frans vers te hebben gevonden, maar nog niet één gedicht waarvan *alle* verzen goed zijn; 'Recht-uyt gesproken, het moet lukken in hunne poëmen, dat er twee veersen, malkander volgende, goed zyn.' De Franse schrijvers zondigen vooral tegen de regel dat het accent in elke lettergreep hetzelfde moet zijn als in de gewone spreektaal. En als een voorbeeld daarvan haalt Bouvaert - met enig genoegen, zo lijkt het wel - een vers aan van... Boileau. Als Cats de meester is die de regels perfect beheerst, dan is Vondel diegene die ervan durft af te wijken. In lange versregels, die volgens de theorie een rustpunt moeten hebben, durft hij dit 'zonder eenig scrupuel' achterwege te laten. Hij 'was zoo vol van nieuwe uytvindingen' dat zijn werk een grote verscheidenheid en rijkdom vertoont.

Bouvaerts behandeling van Vondel maakt duidelijk dat hij de dichter een grote vrijheid toekent. 'Al zyn de regels veel,' zo schrijft hij in het gedicht waarmee het boek wordt besloten, ''t en zyn geen staele wetten.' Hij stelt de regels voorop, maar het is uiteindelijk toch aan de dichter om te bepalen hoe hij ermee omgaat. Hij oordeelt en is kritisch - hij maakt melding van boeken die bij voorkeur 'in boter en kaeswinkels dienden om in te gerieven' en gedichten 'die gelyk van Waelen gemaekt zyn' - maar wil geen censor zijn. 'Een-igelyk

heeft syne eyge gaeve van God, den eenen alzus, den anderen alzoo,' zo citeert Bouvaert uit de eerste brief van Paulus aan de Corinthiërs. Hij relativeert dan ook het belang van zijn eigen onderrichtingen. Misschien kunnen ze helpen om 'hier en daer eenen slechten Rymer beter maeken', maar veel meer kan hij niet doen.

Om een goed dichter te zijn, zijn drie dingen nodig, aldus nog Bouvaert: *de goestie, den kneep, de genie*. De kneep, 'dat is de wetenschap van diën aengenaemen zwier en vloeyendheyd der veersen', en dat is hetgeen waaraan hij met zijn boek heeft proberen bij te dragen. Op de andere kwaliteiten heeft hij geen invloed. Genie, dat kan men maar bereiken door te studeren en te werken. Maar een dichter mag de kennis hebben en de oefening, als hem de goestie ontbeert, zullen zijn verzen niet vloeien. Zonder goestie, dat wil zeggen zonder de 'genegendheyd ofte trek tot de Dicht-konst' schrijven, 'dit is gelyk met zieke leden dansen, oft met ongewillige honden ter jacht gaan'.

Van arenden en kreupelen

Enkele jaren na Labares *Konst der poëzye* verschijnt, ook in Brugge, de al meermaals genoemde *Ontleding ende verdediging vande edele ende reden-rijcke konste der poëzye* (1724) van de priester en rederijker Jan Pieter van Male (1681-1735). Het werkje vormt een onderdeel van een (niet-gepubliceerde) *Nauwkeurighe beschryvijnghe vande oude ende hedendaegsche stad van Brugghe in Vlaenderen*, en bevat onder meer een lijst van Brugse schrijvers en een beschrijving van de lokale rederijkersgebruiken en van de kamers die in de stad actief zijn. Voor Van Male, zelf proost en steunpilaar van de *Heilige Geestkamer*, is het tegelijk een verdediging van en een pleidooi voor de rederijkerij. Misschien is het de eerder genoemde discussie met Adriaan van der Brugghe (zie hoofdstuk 2) die Van Male ertoe noopt dit deel van zijn beschrijving van de stad alvast afzonderlijk te publiceren. Toch wordt het grootste deel van de tekst ingenomen door een ruimere en theoretische behandeling van de Nederlandse dichtkunst, die de algemene titel van het boek rechtvaardigt.

Van Male overschouwt het letterkundige landschap en stelt vast dat het met de dichtkunst in het Noorden beter is gesteld dan in het Zuiden. Hij geeft het ruiterlijk toe - ik citeerde hem in de inleiding al: in de Republiek zijn veel meer schrijvers actief, die 'ons al wijd over-treffen', met hun manier van schrijven, 'zoo in de schicking der mate, als beneerstigde zuyverheyd van Taele'. De verklaring daarvoor is in wezen eenvoudig. In het Noorden is de letterkundige bedrijvigheid nu eenmaal groter dan in het Zuiden. Het literaire leven is er meer georganiseerd en beter bemand. En het gaat daarbij niet enkel om de

kwantiteit: ‘de gestadige oeffening, aengemoedigt door het voor-stappen van menige letter-helden; de eerlijcke belooning, de lesens-lust der gemeynte, ende boven-dien den dagelijcxschen touts-steen van schrift-siftende oordeelders’ zorgen er immers voor dat ook de kwaliteit van het geproduceerde werk beter is. Kritische lezers verhinderen dat ‘jemant die eenige eere in-leggen wil, jets voor den dagh brenge, ten zy wel gezuyvert, ende met soo weynige mis-slagen als het immers mogelijck is’. Die kritische massa is waar het in het Zuiden aan ontbreekt. Niet alleen worden ‘by ons weynige gevonden, die het lust de Konstwercken te lesen’, het ontbreekt ook aan de kritische zin. In de Brugse kamers is het - of *was* het althans - ongebruikelijk om concrete fouten in de voorgebrachte teksten aan te wijzen of te corrigeren, met als gevolg dat men ‘de Konstoeffenaers zoo wijs liet henen gaen als zy quamen’. En ‘dus bleven de kreupele altijdt manck’.

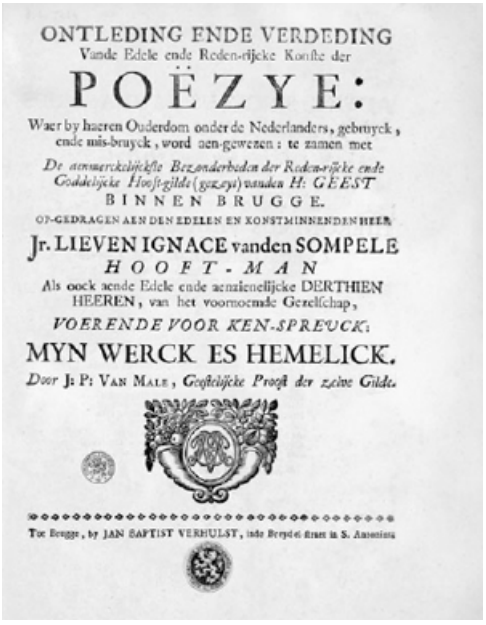
ONTLEDING ENDE VERDEDING
Vande Edele ende Reden-rijcke Konste der
POËZYE:
Waer by haeren Ouderdom onder de Nederlanders, gebruyck, ende mis-bruyck, word aen-gewezen: te zamen met
De aenmerckelijckste Bezonderheden der Reden-rijcke ende Godtdelijcke Hooft-gilde (gezeyt) vanden H: GEEST
BINNEN BRUGGE.
OP-GEDRAGEN AEN DEN EDELEN EN KONSTMINNENDEN HEER
Jr. LIEVEN IGNACE vanden SOMPELE
HOOFT-MAN
Als oock aende Edele ende aenzienelijcke DERTHIEN HEEREN, van het voormelde Gezelschap,
VOERENDE VOOR KEN-SPREUCK:
MYN WERCK ES HEMELICK.
Door J: P: VAN MALE, *Geestelijcke Proost der zelve Gilde.*
Tot Brugge, by JAN BAPTIST VERHULST, inde Breydel straet in S. Antonius

Jan Pieter van Male (1681-1735) verdedigt de rederijkerskamers tegen de (vermeende) aanvallen van ‘kunsthaters’. Wel geeft hij toe dat het Zuiden een letterkundige achterstand heeft op het Noorden en schrijft die toe aan een gebrek aan kritiek: daardoor ‘bleven de kreupele altijdt manck’.

Toch is Van Male niet pessimistisch. Hij is ervan overtuigd dat de Vlamingen hun achterstand zullen inlopen. Het voorbeeld van het Noorden toont immers aan dat het kan. Anderhalve eeuw geleden, in het midden van de zestiende eeuw, was de letterkunde er ook in het Noorden niet best aan toe, maar daar is men er wel in geslaagd grote vooruitgang te boeken. De letterkundigen in het Zuiden moeten in staat zijn om dat voorbeeld te volgen. De oplossing ligt in

de eerste plaats in een terugkeer naar een zuivere taal. Zoals velen is Van Male ervan overtuigd dat het Nederlands een zeer oude taal is, zo niet de oudste van de wereld. Anders dan Frans, Spaans en Italiaans, die een 'bedorven mengeling' van allerlei talen zijn, is de taal van onze voorouders bovendien in haar oorspronkelijke vorm overgeleverd. Zij zijn er immers in geslaagd, 'ontwijckende de Roomsche dwingelandye, al-hier aenden Zee-kant van Vlaenderen, Zeeland, ende Braband, tusschen Poelen Bosschen ende Moerasschen sig selven onthoudende', hun eigenheid en hun taal te bewaren. Dat maakt het Nederlands bovendien bij uitstek geschikt als literaire taal: zij is immers 'in haer eygen selven rijck ende overvloedig' en derhalve in staat tot alles 'sonder een enckel woord van andere te moeten ontleenen'.

Het is verkeerd gegaan toen de Nederlanders, behept met een 'onsinnige lust tot vremde nieuwigheden', de invloed van buitenlandse schrijvers ondergingen en hun eigen taal zijn gaan verwaarlozen en verachten. Met name het Bourgondische bestuur heeft aanleiding gegeven tot een omarming van het Frans door de ambtenaren en de maatschappelijke elite. Op die manier zijn uitheemse en verbasterde woorden in het Nederlands binnengedrongen, wat heeft geleid tot een wanstaltige vermenging van beide talen. Ook de dichtkunst werd hierdoor aangetast, en Van Male noemt Johan Baptista Houwaert (1533-1599) en Eduard de Dene (ca. 1505-ca. 1578) als voorbeelden van dichters die aan deze ontsporing ten prooi zijn geweest. Gelukkig zijn daarna anderen gekomen, onder wie Simon Stevin, die 'het onkruyd der bedorven Taele uyt den Nederlandschen Hof' hebben geweerd. Daardoor is sindsdien 'ons sprekens wijse naer de Maet ende maniere van Schrijven en Dichten zeer verbetert, ende de Taele en Konste tot eenen vol-maeckten staet gebracht'. Dat het Zuiden bij dit herstel achterstand heeft opgelopen, verhindert Van Male niet de Zuidelijke letterkunde als onderdeel van een groter geheel te zien. Zoals taalijveraars de hele eeuw lang zouden (moeten) doen, pleit hij voor het Nederlands als cultuurtaal. Wat hij daarbij voor ogen heeft, is geen particulier Zuid-Nederlands, maar een algemeen Nederlands, dat hij opvat als een 'middel-maet' van Noordelijk en Zuidelijk Nederlands en hun regionale varianten. Om dat te bereiken is het nodig dat de Nederlandse schrijvers, zoals in de Franse letterkunde gebruikelijk is, 'de kleynigheden van hunne eygen Land-sprake' afleggen en zoveel mogelijk een 'gesuyverde algemeyne Taele' hanteren.

De rederijkerskamers vormen het kader waarin het herstel zich zal voltrekken. Overal hebben we gezien dat schrijvers 'vergaderingen en bijeenkomsten' hebben gebruikt als een middel om 'hunne wercken ter preuve te stellen' en te verbeteren. Dat betekent echter niet dat men geen groot dichter zou kunnen worden zonder tot een gezelschap toe te treden, en evenmin dat binnen een maatschappij iedereen tot grote dichtkunst in staat is. Voor Van Male staat het

vast ‘dat eenen Poët (zoo als het oude spreeck-woord zegt) Poët geboren word’. De bekwaamheid tot dichten is aangeboren en dus, met andere woorden, ‘aen bezondere menschen van Godt gegeven’. Daarom ook is de dichtkunst van hooggeleerde en ervaren schrijvers niet altijd beter dan die van eenvoudige lieden, die ‘dickwils hunne kleyne ongeachte inbeeldingen, met zoo eene verheven ende aengenaeme geestigheyd weten voor te stellen, dat yder zig daer over verwondert’.

Dat het vermogen tot dichten een gave van God is, is meteen ook een sterk argument waarmee het bestaansrecht van de dichtkunst als zodanig kan worden verdedigd. Zoals in de rederijkerstraditie gebruikelijk is, vindt Van Male het nodig de argumenten van de (vermeende) tegenstanders van de letterkunde aan te halen en te weerleggen. Aan de beweringen dat de beoefenaars van de poëzie ‘doorgaens een deel van hunne heirssenen daer by verliezen ende zoo men gemeynelijck zegt half Sot worden’ en dat dichters luie en vadsige figuren zijn die zichzelf en hun familie aan de bedelstaf brengen - daar wil Van Male niet veel woorden aan vuilmaken. Het is nu eenmaal zo dat de dichtkunst ook wordt beoefend door mensen die haar onwaardig zijn, zo geef hij toe. Velen wanen zich dichter, die het in werkelijkheid niet zijn. Maar op basis daarvan de dichtkunst als zodanig afwijzen, dat is als beweren ‘dat de Arenden niet en konnen vliegen, om dat eenen Ezel geen vleugelen heeft’.

De bezwaren die zijn geuit tegen het morele gehalte van de dichtkunst acht Van Male van groter gewicht. Het is waar dat er ontuchtige en zedeloze gedichten zijn geschreven. En dat is geen zaak van het verleden. Juist ook in onze tijd, in ‘deze ruym-geestige eeuw’, vindt men ze talrijk, ‘des Duyvels werck tuygen, de smette en peste der goede zeden, vyanden vanden naeme Christi, de Rotzen en Klippen aen de welcke het geloove schip-bracke lijd, de stronckelsteenen der eerbaerheyd, ende verleyders der jeugd’. En helaas, ‘hoe geestiger alzulcke Schrijvers schijnen te wezen, hoe zy beestiger zijn’. Maar ook hier geldt het argument van de arenden en de ezel. Naast de smeerlapperij is er immers ook heel veel goede dichtkunst, en men kan het Hooglied van Salomon en de ‘harp-zangen’ van David toch niet op één hoop gooien met de ‘minnerijen’ van Ovidius, de ‘dartelheden’ van Catullus en de ‘vuiligheden’ van Martialis? Toch meent ook Van Male dat wat meer oplettendheid (en zelfs censuur) geen kwaad zou kunnen. Het zou goed zijn dat zij van wie het de taak is de godsdienst te bewaken ‘wat meerder zorge droegen, om die overvliegende ginsteren [gensters] by tijden af-te drijven: in plaetze van onbedachtelijck Pasquillen [spotschriften], ende Laster-schriften goed te keuren’. Overigens bewijzen ook vanuit dit moreel oogpunt de rederijkerskamers hun nut. Zij zien er immers op toe dat geen zedeloze teksten worden geproduceerd, en zo dragen ze bij aan de ‘burger-ruste en vrede’.

Van Males opvatting van de dichtkunst is van dit moralisme doordrongen. Uiteraard is zij een zaak van ‘spreken ende schrijven op mate ofte op sekere bepaelde t'samen klinckende sluyt-woorden’. Versmaat en rijm vormen de eigenheid van de dichtkunst, al is ook voor hem dat laatste niet noodzakelijk. Als Van Male expliciteert wat er schort aan de slechte gedichten die hij, onder meer in zijn hoedanigheden van proost van zijn kamer, allemaal heeft moeten lezen, dan zijn dat formele dingen: ‘verlemde Verssen, ongelijcke mate, harddringende ofte verbasterde woorden, dan verkeerde zinnen, belacchelijcke uyt-druckingen, ende een wan-gestalte van heel het werck het gone deftig beginnende, te midden besweeck ofte als machteloos het achter-lijf na-sleepte’. Toch zijn de zuiverheid van de taal en de ‘aengenaeme toe-stellinge der verssen’ maar ‘het buytenste ciersel der Konste’. Het belangrijkste is ‘de stof, de geest en het oordeel, waarmee de gedichten worden gemaakt’.

3.2 Dichtkunst in dienst van een beter leven

Onder de titel *Gheestigheden der Vlaemsche rhym-const* (z.j.) publiceert Van Male zelf ook een aantal van zijn eigen gedichten. Ze zijn, zoals de titelpagina verder aangeeft, ‘eens-deels uyt de alder-gheestighste Latijnsche Schrijvers ghetrocken, eens-deels uyt-ghevonden, ende nieuwelijckx in het light ghegeven’. Onder de auteurs die hem hebben geïnspireerd, zijn Vergilius, Horatius, Propertius en Claudius Claudianus, maar ook Juvenalis, Ovidius en Martialis, die hij in zijn *Ontleding* nochtans als een auteur van ‘vuiligheden’ betitelt. Daar legitimeert Van Male de dichtkunst met het idee dat zij aan het welzijn van de maatschappij bijdraagt. Als God de gave van de dichtkunst aan mensen heeft verleend, dan is dat ‘om tot het gemeyne beste, door aengenaeme ende nutte redenen yet aengenaem voort te brengen’. Het gaat om het nut van het algemeen, maar tegelijk is dat nut weinig specifiek en, opnieuw, moreel. In de voorrede van de *Gheestigheden* luidt het dat het nut van de dichtkunst ligt in het feit dat ‘sy leert gestightelyck, onderwijst soetelijck, berispt aerdighlijck, ende looft met deftighe Helde-zanghen het ghene dat prijselyck is’. De lezer moet dan ook bereid zijn wat hij leert in de praktijk van het leven om te zetten:

> T' is te vergheefs iet goets te lesen, en te leven
> Verwydert van het gheen ten besten is beschreven:
> Leeft na de wetenschap, en thoont soo metter daet
> Dat ghy ten besten al het geen gy leest verstaet.

Deugdzame geestigheden

De gedichten in Van Males bundel zijn, op enkele na, kort (zes-, vier- en tweeregelig). Ze zijn gewijd aan zeer verscheiden onderwerpen en grofweg thematisch geordend. Met het openingsgedicht richt de dichter zich tot God. Dat moet zo, want Hij is het begin van alles:

> Te recht, ô grooten Godt mijn gheest tot u zigh keert,
> S' is eerst door u verlicht, s' is meest door u gheleert.
> En al wat reden heeft, keert sigh en sijn ghedaghten
> Eerst tot t' beghinsel van sijn eyghen aert en krachten,
> Daerom soo wend' ick my tot u mijn Heer en Godt:
> Ghy die 't beginsel zijt, zijt ock myn eynd en slot.

Na het religieuze begin, met nog enkele aanspraken tot de heilige Maagd, Johannes de Doper en enkele heiligen, wordt de aandacht al snel gericht op de mens en het leven, waarvan de ijdelheid en vergankelijkheid in bekende beelden en morele bespiegelingen worden gevat. Voor een van de langere gedichten in de bundel gaat Van Male uit van de negende satire van Juvenalis, *Dum bibimus dum serta...*, in de (Noord-Nederlandse) vertaling van Lukas Schermer uit 1725: ‘wyl wy drinken, wyl wy wenschen, / om kroonen, balsemen, en meisjes, komt ons menschen / de sukk'lende ouderdom bekruypen’. Van Male koppelt er de Bijbelse boodschap aan, uit Prediker, dat ‘alles ijdelheid is’:

> Wanneer men denckt, wat is het al?
> Dat leef en sweeft op 't aertsche dal
> Dat swiert en ciert! Wat is de lust!
> En dat men vryt en streelt en kust!
> En slempt en dempt: wat is het al!
> Een woort beduyt het niet-met-al.
> Het is een roock, een idel windt
> Een flickerlight dat ons verblindt.
> En het ghemoet door lust misleydt
> Drijft verre van zijn Zaligheydt.
> Want het is seker en ghewis
> Dat alles hier verganckbaer is.
> Dat alles wat men peyst, of laeckt,
> Ghelijckelijck ten eynde raeckt.
> [...]
> Terwijlen datmen smeert en teert,
> Terwijlen dat men banqueteert,
> En volght in alles sijn plaisir:
> Of met te drincken wijn of bier,
> Of met te spelen troufjen uyt,
> Of met te dansen voor de bruydt,
> Of met te loopen achter straet,
> Of met te soecken hoogher staet,
> Of met te vroeten inden hof,
> Of met t' hanteren ander stof,
> Den tijdt den noyt-gherusten tijdt
> Die vlught ghedeurigh onvermijdt:
> Die vaert en voert al saghtjes heen,
> End' als hy wegh is, geen gebeen
> En connen maecken dat den tijdt,

Eens wederom te rugghe rijdt.
Agh als het uer-glas t' eynden is
Dan merckt de ziele dat ghewis:
Al wat de weirelt vooren houdt,
Al waer de jeught sigh op betrauwt,
Al wat den vyand vooren leydt
Niet anders is als ydelheyt:
En dat alleene voor t' ghemoet
Is Godt te soecken t' hooghste goet.

De mens rest slechts berusting en vertrouwen in God. In zijn aardse leven moet hij streven naar matigheid en deugdzaamheid. Met een mengeling van ernst en luim laakt de dichter ondeugden en ondeugenden, als blaaskaken en vrekken, kwaad sprekers en vleiers, betweters en dommeriken, atheïsten en alchemisten - en Duitsers, die als dronkenlappen worden neergezet. Op een meer ernstige toon wijdt hij bespiegelingen aan de vriendschap, de liefde, de natuur en het vaderland.

Het schijnt dat 't yder een gelijck is in geplandt
Dat hy geen troost en vindt in af gheleghen custen,
Dat hy alleene schijnt, verheught te connen rusten
In die gewenschte plaets, welck hy noemt Vader-landt.

Aan deze algemene beschouwingen koppelt Van Male specifieke verwijzingen naar de publieke gebeurtenissen van zijn tijd en zijn eigen leven. Niet alleen de vaderlandsliefde als zodanig bezingt hij, maar ook zijn eigen liefde voor zijn vaderstad. De luister van Brugge mag dan wat ‘verduystert en vertreden’ zijn, het blijft ‘de haven van zijn hart’. Hoogwaardigheidsbeklederś en vrienden worden met verzen geëerd, en bij hun dood met lijkklachten en grafschriften. En ook aan de liefde worden verzen gewijd. Met Ovidius stelt Van Male vast dat het begin van een liefde zoet is en haar einde bitter. Maar daar hebben geliefden geen boodschap aan, zo beseft hij, want ‘hoe suur, hoe swaer, hoe onstantvastigh de liefd’ is, nimmer is s' aen die bemindt te lastigh’.

In het gedicht ‘Beschrivinghe van den dagh’ evoceert Van Male het ontwaken van de natuur, de rust van het middaguur en de avond die aan ‘de vreugde en de lust’ behoort:

Nu dist men vreughdig op, nu stelt men sigh tot minnen,
De jeught vol minne vreught doorcruyst nu straet op straet
Een yder traght de jonst sijns liefstens te ghewinnen
Door gheestigh een gedight, of aenghename praet.

Dat geldt ook de schrijver:

> Voor desen (doen ick moght) songh ick voor myn Lucille
> Op desen soeten tydt aenbiddend haer ghesight.
> En sughtend' aen haer deur, dus mymerd' ick in 't stille
> Ontfanght ô soete Maeght tot afscheyt dit ghedicht.

Toen ik mocht... maar het mag niet meer. Sinds zijn priesterschap is deze liefde verleden tijd:

> dewyl mijn lief Lucille
> Is uyt myn hert ghewist, ghetoghen uyt myn wille,
> Verandert mynen staet, verwisselt myne lust,
> Ghedooft het minne-vier en eeuwigh uytgheblust.

Omdat de geliefde tot het hart van de dichter doordringt, overtreft zij de natuur, die op haar beurt de schoonheid van de jonge vrouw, in dit geval Magdalon, moet bezingen. In het bijzonder de nachtegaal krijgt die opdracht:

> Voor haer wesen, hoogh gepresen,
> Buyghen hun geverfde cruyn,
> Al de bloemtjes in den thuyn,
> Heft u taeltje Naghtegaeltje
> Hooger op, en singht ter eer
> Van myn liefste die soo teer
> Al myn sinnen dwinght te minnen
> Naghtegaeltje singht haer lof
> Duysent werf in desen hof.
> Hondert malen duysent maelen
> Moet ghy loven dat gelaet
> 't Geen 't geblomt te boven gaet.

In ‘Op den dood van myn vincxken’ geeft Van Male nog een duidelijker voorbeeld van de dienstbaarheid van de schepselen aan de gevoelens van de schrijver. Het vogeltje, een vinkje, dat zijn leven verblijdde - ‘ghy quinckeleerdertje, ghy vreughdigh beestjen’ - trof een droevig lot:

> Ghy zyt ghedoodt op 't onvoorsiens ghevat
> En gansch verscheurt door een vervloeckte kat.

Het voorval wekt bij de dichter gevoelens op die weinig priesterlijk lijken en bezwaarlijk onder de noemer van matigheid of berusting kunnen worden gerangschikt:

> Dogh ick sweir can my die kat in d' handen raecken,
> Dan sal ick haer tot wedervraeck en straf,
> Vermoorden op uw aldercleynste graf.

Als hij zich met de laatste gedichten tot zijn critici en lezers richt, geef de rederijker aan dat de bundel slechts 'vry en bly ghesanck' bevat, en *gedichtjes* die 'lightjes zijn gheschreven'. Veel meer dan een vervulling van de ernstige en maatschappelijke rol van de dichtkunst, drukken zijn *Gheestigheden* de liefde tot de dichtkunst uit en het verlangen te tonen wat zij vermag.

Ouderwets moralisme

In het midden van de jaren 1740 publiceert de Brusselse dichter Michiel Frans Vermeren (†1755) twee bundels, waarvan de titels geen twijfel laten bestaan over de moralistische bedoelingen: *Den theater des bedroghs ofte de listige onstantvastigheyt des werelts* (1743) en daarna, nogmaals, *De listige onstantvastigheyt des weirelts* (1745). De wereld is onstandvastig, en dus een vrouw die verleidt, misleidt en bedriegt:

> Die luystert naer haer slim gevley
> En is noyt van geen smerte vry.
> Want noyt en heeft er eenig mensch
> Door Haer verkregen synen wensch.

Geheel in zeventiend-eeeuwse trant en in de lijn van de emblematische traditie bevatten beide boeken een geheel van platen (kopergravures) en gedichten, die toelichten en illustreren, en (in de tweede bundel) ook bewijsredenen in proza. De morele lessen worden aangetoond met voorbeelden die zijn ontleend aan de gebruikelijke bronnen, de antieke mythologie en geschiedenis en de Bijbel, soms ook aan middeleeuwse letterkunde of het recentere verleden. Zij moeten bewijzen dat bedrog, haat en jaloezie en andere ondeugden de oorzaak zijn van veel kwaad en ongeluk. Nog meer dan voor gewone lezers geldt dat voor vorsten, die talrijk in Vermerens bundels voorkomen - en worden aangesproken. Zij zijn niet alleen verantwoordelijk voor hun eigen geluk, maar ook voor dat van hun onderdanen en ondergeschikten. Vooral zedeloos

gedrag is niet verenigbaar met goed bestuur. ‘Terwyl een vorst / soeckt Venus borst, / lydt het gemyn / veel swaere pyn.’ Dit wordt gestaafd door de figuur van Peter I, bijgenaamd de Wrede, in de veertiende eeuw koning van Castilië.

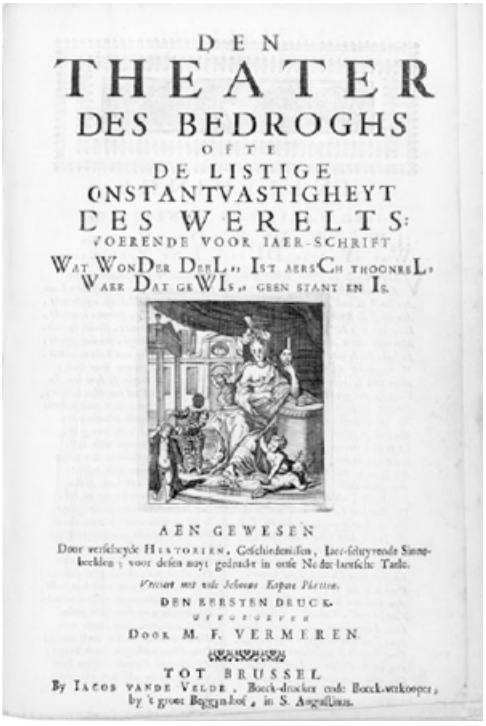
DEN
THEATER
DES BEDROGHS
OFTE
DE LISTIGE
ONSTANTVASTIGHEYT
DES WERELTS:
VOERENDE VOOR IAER-SCHRIFT
WAT WONDER DEEL, IST AERSCH THOONEEL,
WAER DAT GEWIS, GEEN STANT EN IS.

AEN GEWESEN
Door verscheyde HISTORIEN, Geschiedenissen, Iaer-schuyvende Sinnebeelden; voor desen noyt gedruckt in onse Nederlantsche Tale.
Verciert met vele schoone Kopere Plaeten.
DEN EERSTEN DRUCK.
UYTGEGEVEN
DOOR M. F. VERMEREN.
TOT BRUSSEL
By IACOB VANDE VELDE, Boeck-drucker ende Boeck-verkooper, by 't groot Beggynhof, in S. Augustinus.

Titelpagina van Vermeren, *Theater des bedroghs*. De Brusselse moralistische dichter Michiel Frans Vermeren (†1755) wijdt twee dichtbundels aan de ‘listige onstandvastigheid van de wereld’. Voor beelden, ontleend aan de antieke mythologie, de Bijbel en de geschiedenis, moeten bewijzen dat bedrog, haat, jaloezie en andere ondeugden de oorzaak zijn van veel kwaad en ongeluk.

> Hy liet syn Konings-plicht, en ander saecken blijven,
> En nam den handel aen met het gespuys der Wyven,
> Alwaer hy dagen lanck bleef nemen syn vermaeck
> In dranck, in vuyl gespel, had hy alleen de smaeck.

Hoe anders dan de Infante Isabella, die in het begin van de zeventiende eeuw over de Nederlanden regeerde. Zij wordt vergeleken met de zuiverste van alle bloemen, de lelie, en met de zon:

> Ons Edel Isabel, vol wysheijt en verstande,
> Die ioegh altijdt van haer de vuyl Onsuyverheijt,
> Gelijck de klaere Sonn' doet aen de duijsterheyt.

Vorsten die hun plichten verwaarlozen, niet alleen door losbandigheid maar ook door grootheidswaanzin en machtswellust, die onrechtvaardig vervolgen en tiranniseren, vallen van hun troon en brengen hun land tot ondergang. Denk maar aan Nabuchodonozor of Alexander de Grote.

De machtigen der aarde worden geviseerd, omdat precies het streven naar grootheid, macht en rijkdom het slechtste in de mens naar boven brengt en aanleiding geeft tot ondeugd - én dus tot wispelturigheid. ‘Niet en is er soo veranderlijck als den staet van de listige, boose ende ondeughtsaeme menschen, die door hunne boosaerdigheyt ofte valsche pratycke soecken te komen tot de weireltsche grootheyt om daer door te voldoen aen hunne hooveirdigheydt.’ In het inleidend gedicht in *De listige onstantvastigheyt* roept Vermeren het beeld op van een boer, die ziet:

> Hoe den soldaet, en capityn,
> Den konstenaer, en practisyn,
> Hoe dat de dese al-te-mael
> Soecken de eer, en zegen-prael
> [...] my dunkct dat hy daer staet en lacht
> Met hunn' geleertheydt, ende macht,
> Iae dat hy heeft plaisier, en lust
> Terwyl hy op syn schuppe rust,
> Om dat hy all' dat volck aenschouwt,
> Hoe d'eenen treckt, en d'ander douwt,
> En dat sy t' saemen in 't gemyn
> Daer-over willen meester zyn.

De werkelijke macht ligt bij de gewone mensen die hun werk doen.

> Al schynen wy van klijn verstandt
> Doch hebben wy de overhandt;
> Wy houden diën Bol gewis
> Dat hy gestaegh stantvastigh is,
> Ons ploegh, ons schup is het geweldt
> Daer men des weireldts bol mé stelt,
> Den aenbeeldt, hoven, ende pael,
> Dat is de kettingh, en het stael,
> Daer mede dat-men 's weireldts last
> Kan houden 't alder meeste vast.

Wie met snode middelen streeft naar macht en rijkdom komt slecht aan zijn einde. Alleen wie zijn plicht doet en:

> die deughtsaem leeft
> Daer aen is 't dan den Hemel geeft
> De Welvaert, en Stantvastigheijdt,
> Die duert in alle Eeuwigheijdt.

Eenzelfde geest en vergelijkbare aanpak vinden we enkele decennia later terug in *Den vreugd en vrucht-wekkenden theater van Apollo* (1778) van de jonge priester Jozef de Wolf. Over zijn levenswandel is niet veel bekend - zelfs zijn sterfdatum kennen we niet - behalve dat die bewogen en wellicht niet onberispelijk was. In 1774 wordt hij priester gewijd, maar hij komt al snel in conflict met zijn oversten, wat tot zijn ontslag als leraar leidt. Hij doet er dan ook als auteur, na enkele nochtans uiterst productieve jaren, het zwijgen toe. In 1842 zal in het *Kunst- en Letterblad* van Ferdinand Snellaert worden gemeld dat De Wolf 'voor krankzinnig verklaerd' werd en 'in de gevangenis van het bisdom gestoken', toen hij, na andere werken van Ovidius te hebben vertaald, ook een bewerking van diens *Ars amandi* of *Minnekunst* in druk wilde geven. Later grondig onderzoek heeft daar geen bevestiging van gevonden, al lijkt het geloofwaardig dat De Wolf inderdaad, misschien niet alleen omwille van zijn Ovidius-plannen, maar meer in het algemeen door onvoorzichtigheid en non-conformisme, op tegenkanting is gestuit. Mogelijk is hij naar het buitenland getrokken, maar ook dat blijft onbevestigd.

Feit is dat De Wolf tussen 1777 en 1780 een twintigtal werken publiceert, van verscheiden aard en omvang. Een deel daarvan bestaat uit vertalingen van Latijnse schrijvers, niet alleen Ovidius, maar ook Vergilius, van wie hij *Bucolica* onder handen neemt. Dit *Leven der herderen* wordt ook in het Noorden opgemerkt, zij het niet in positieve zin. In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1781 wordt het omschreven als 'eene soort van mishandeling van *Virgilius* in Rym, die een hoogagter van den Latynschen Dichter min of meer gram moet maaken'. De recensent is bereid de vertaler zijn vermetelheid te vergeven, maar op voorwaarde 'dat hy zich niet weder onderwinde, de beroemde Latynsche Dichters vrypostig te verduitschen, en door zyne Rym te mishandelen'. Het heeft er de dichter in elk geval niet van weerhouden onder de titel *Ueren van uytspanninge, of den wellust der velden* (z.j.) een bundel met 'veldgezangen' in het licht te geven.

De Wolf wordt nu vooral herinnerd om zijn bijdrage aan het verlichtings-debat in de Zuidelijke Nederlanden - waarover later meer - maar het grootste deel van zijn origineel dichtwerk is opvoedend-moralistisch van aard. Het

meest indrukwekkende onderdeel daarvan is het genoemde *Theater van Apollo* (1778), groot in ambitie en omvang. In vijf delen onderverdeeld bevat dit 'theater' vierendertig lange dichtwerken, met, zoals de titelpagina meldt, 'invallende gedachten op den levensloop van den mensch, van syne geboorte tot aen syne dood'. Ook De Wolf laat over zijn moreel-opvoedende bedoelingen én over zijn traditionele werkwijze geen twijfel bestaan: hij heeft 'den leerzaemen en niet min voordeelige loop der weireld, verrykt door waere en bondige voorvallen, licht-gevende fabelen, zeer voordeelig tot kennis der waerheyd, en aenwyzinge der deugd' op het oog. Zoals Vermeren wil ook De Wolf 'de gebreken, loosheyd en bedrog des weirelds' aantonen, 'niet om de poorte tot haeren ingank te ontsluyten, of haer vergif te plegen, maer om uyt de kennis of wetenschap der zelve zig te verlossen'.

Elk onderdeel, dat bestaat uit een lang gedicht in alexandrijnen, besloten met een samenvattende conclusie in viervoetige jamben, behandelt een ondeugd ('ijdelheid') of menselijke verhoudingen die verbonden zijn met een bepaalde levensfase. Zo gaat De Wolf in het eerste deel uitdrukkelijk in op de kindertijd, waarbij zowel 'de plicht der ouders voor hunne kinders' als 'de plicht der kinderen aen hunne ouders' aandacht krijgt, maar ook gedichten worden gewijd aan 'het verworpen kind' en 'het bedorven kind'. Onder de loden ernst van de morele vermaningen schemert hier en daar een waarachtig beeld van de kindertijd door, zoals in een uitgebreide beschrijving van het kinderspel, met toppen (tollen), hoepels, vliegers en 'witte marber bollen'. De schrijver evoceert een 'zorgeloze' kindertijd - het kind 'is van het begin nog met geen zorg belast' - waar ouderen later met ontroering - 'hun hert dat springt nog op' - aan terugdenken. Toch volgt ook hier de vermanende correctie. Het kind moet vooral naarstig zijn om later een goed en werkzaam leven te kunnen leiden. De kindertijd is een investering in de toekomst:

't Heeft d'eerste jaeren veel genucht,
Maer door 't gespel nog weynig vrucht.
[...]
Wanneer het kind krygt rêen-gebruyk,
Daer komen bloemmen op den struyk.
En hoe meer het syn beste doet;
Hoe meer het word tot vrucht gevoed.
Hierom bemind dan jonge spruyt,
De neerstigheyd tot honning-buyt,
Ziet dat gy uwen korf versterkt,
Het is voor u al dat gy werkt:
't Zal zyn 't geluk van uwen staet,

Werkt eer de zonn' nae 't westen gaet.
En spaert geen moeyt, en spaert geen last;
Want zonder moeyt geen vrucht en wast.
Men ziet niet dat hy vruchten maeyd,
Die noyt met zorg de vruchten zaeyd.

Ouders worden opgeroepen de kinderen rechtvaardig en gelijk te behandelen, en hen ‘niet stuer, ook niet te zagt’ op te voeden. Kortom, ‘houd altyd de middel maet, zoo komen sy tot goeden staet’.

Wie tijd verliest, verliest alles

Ook voor de onvermoeibare Antwerpse dichter Jan Antoon Frans Pauwels (1747-1823) moet de dichtkunst in de eerste plaats de lezers tot een beter leven aansporen. Hij trekt van leer tegen hen die ‘de Poëtica voor ydel tyd-korting derven uytmaken’. Dichters kunnen juist met hun ‘zoete en aengenaeme trekken’ mensen in hun hart aanspreken en zo ‘ook de koudste gemoederen tot een goed en Christelijk leven’ opwekken. De titel van Pauwels' eerste bundel, *De verkeerde wereld tot het goed aengewackert, voorgestelt in rym-dichten, de sotheyd der menschen te kennen gevende* (1769), laat geen onduidelijkheid over de moraliserende strekking ervan bestaan. En de titelpagina van zijn *Nauwkeurige tydts-rekeninge ofte onderzoek van Jupiter, de twaalf maenden ondervragende, hoe de menschen den tydt in elck van deze hedendaegs besteden* (1772) verzekert de lezer dat deze gedichtencyclus is ‘getrokken op eenen profytigen zin, te weten, op dat alle menschen, die zig in eenige zonden het gepasseert jaer bevonden hebben, het nu-tegenwoordig jaer zig zouden begeven tot eenen christelijken handel en wandel’. Is het zo dat de jonge schrijver nog maar weinig vertrouwen heeft in de zeggingskracht van zijn eigen dichtwerk of in het begrip van zijn lezers? Feit is dat hij in beide bundels elk gedicht laat volgen door een even lang prozastuk, waarin hij nog eens omstandig uitlegt wat hij met het betreffende gedicht heeft bedoeld.

Het uitgangspunt van de *Nauwkeurige tydts-rekeninge* is dat Jupiter aan de mensen de Tijd heeft geschonken. Dat is een uiterst kostbaar goed, dat men ‘met geene rykdommen kan wederkoopen’ en dus met zorg moet gebruiken. Dat gebeurt echter niet en ontstemd stuurt Jupiter Mercurius naar de aarde om de twaalf maanden van het jaar ter verantwoording te roepen. Alle beklagen ze zich over de manier waarop mensen hun tijd aan ‘visevaserijen’ (beuzelarijen) opmaken. Dat is niet alleen verspilling, het is ook misbruik. Verspilde tijd blijft niet alleen zonder profijt, hij brengt ook meestal schade toe. Ver-

loren tijd wordt immers gewoonlijk doorgebracht op plaatsen waar niet de deugd, maar de zonde heerst, waar ‘zoo vele harde klippen zyn, waer aen het schip van een goed leven ligtelijk kan gestooten worden en zeer gemakkelijk Schip-braek’ lijdt. Vooral de jeugd is daarbij de kop van jut. Jongeren zijn bij uitstek vatbaar voor de verleidingen van het lichtzinnig vertier, en de neigingen waaraan zij toegegeven, verdwijnen later nooit meer.

Om beurt komen de maanden aan het woord. Elke maand heeft haar eigen verlokkingen en manieren om tijd te verspillen. In februari en november zijn er bals en theater. Pauwels is niet van oordeel dat alle toneel gebannen of verboden moet worden: men moet voorstellingen ‘na hunne verscheydentheyd’ beoordelen en er zijn er zeker ook waar toeschouwers ‘ziels-profyt’ uit kunnen trekken. Toch is in het theater, zo meent hij, ‘meer argernisse als stigtinge’ te vinden en zijn schouwburgen ‘bequame scholen om de dertelheyd te leeren’. In maart is het Vastenavond, een moment waarop Bacchus en Venus worden vereerd. In mei is het lente, in juli warm, in september vakantie. Vooral deze laatste is het symbool van ledigheid en een dus bron van zonde. Vakantie is daarom het onderwerp van een hele litanie:

> *Vacantie* domineert by nae by alle menschen,
> Die of nae zoet vermaek of visevasen wenschen,
> *Vacanti'* Modesti', *Vacanti'* Trouwigheyd,
> *Vacanti'* Aerbyd, Werk, *Vacanti'* Matigheyd.
> *Vacanti'* domineert in Dorpen, Vlekken, Steden,
> Men siet schier geenen mensch geboogsaem tot de reden
> *Vacanti'* goed Gedrag, *Vacanti'* zorg en vleyt.
> *Vacanti'* Staet en pligt, *Vacanti'* Waekzaemheyd:
> *Vacanti'* domineert bij jong' en oude Lieden,
> Gelyk men heden ziet van groot en klyn geschieden;
> *Vacanti'* Tugt en Ernst, *Vacanti'* Eerbaerheyd,
> *Vacanti'* Regt en Deugt, *Vacanti'* gulden Tyd:
> *Vacanti'* voor den noen, *Vacanti'* naer den eten,
> *Vacanti'* zoo men is by pot en pint gezeten,
> *Gaudete juvenes*, het is Vacanti' Tyd,
> *Vacanti'* van het Werk, niet van Ontugtigheyd.
> *Vacanti'* overal, *Vacanti'* zonder maten,
> *Vacanti'* alle man, *Vacanti'* alle Staten,
> *Vacanti'* nae de zin, *Vacanti'* t' allen Tyd,
> En zoo geraekt men eens sijn beste dagen quyt.

Aan het einde van elk gedicht is er hoop op beterschap, maar die komt er nooit. Elke maand moet haar rede beginnen met de vaststelling dat haar klachten niet minder zijn dan die van haar voorgangster. De mensen zijn onverbeterlijk en Jupiter ontsteekt in gramschap.

Deze bundels, die Pauwels als jonge twintiger laat verschijnen, zijn het begin van een zeer uitgebreide productie. Hij is van huis uit rijk en blijft ongehuwd, en kan dus naar hartenlust schrijven én de publicatie van zijn werken betalen. Als een officieus stadsdichter van Antwerpen voorziet hij tientallen jaren lang gebeurtenissen uit het stadsleven van beschrijvingen en gelegenheidsdichtwerk, waaronder ook een *Beschryvinge van de vermaerde riviere de Schelde, haere oudheyd, loop, havens, bezonder voór Antwerpen* (1785). Dat is een prozawerk, maar Pauwels schrijft toch vooral gedichten, ook in het Latijn. Naarmate hij ouder wordt, laat hij zich steeds meer op zijn geleerdheid voorstaan. Hij doorspekt zijn gedichten met verwijzingen en citaten, en de levendigheid, die zijn vroege verzen ondanks hun belerend karakter wel hebben, maakt plaats voor langdradigheid en hoogdravendheid.

Leut en lering

Het moralisme neemt in de dichtkunst niet alleen de vorm aan van barokke grootspraak of een eenvoudiger belerende ernst, maar kiest ook de weg van de ironie en de humor. Deze weg lijkt vooral geschikt als het niet gaat om de grote deugden en ondeugden, maar om de kleinere en meer tijdgebonden dwalingen en onstandvastigheid als die van de mode, de nieuwlichterij en de Fransdolheid. Aan De Wolf wordt ook *De klap-bank der juffers, ofte het vermaek aen de thé-tafel* (1780) toegeschreven, waarin ‘nauwkeurig’ verslag wordt gedaan van ‘alle de onderhandelingen van hunne linten, coëffuren, kleedingen, nieuwe moden, &c als ook die van de ballen en comedien, en de behendigheden hunner minnaeren’. Daartoe worden zeven jonge Gentse vrouwen aan het woord gelaten in een levendige samenspraak waaruit hun voorliefde blijkt, zo laat De Wolf uitbundig en niet zonder geestigheid zien, voor frivoliteit, achterklap en beuzelarijen.

> Van myn laesten négligé
> ben ik zeker niet te vré;
> Hy is al te wyd van boven,
> Hy valt over-een-geschoven.
> 't Is of dat ik waer getrouwd,
> Of wel vyftig jaeren oud.

De uiterlijkheden en de kledij naar de laatste en bij voorkeur Parijse snit, die druk worden besproken, dienen vooral om indruk te maken op het andere geslacht. Uitgebreid kwetteren ‘de wereldse juffers’ over hun liefjes en over hoe en waar ze met hen afspreken en daarbij hun ouders om de tuin leiden. Een open raam is het signaal dat de moeder van huis en de kust veilig is.

> Wat heb ik al blouwe blommen
> Op myn moeders mouw doen komen!
> 'k Ken zeer wel haer hert en zin,
> Dus ik klap na haere min.
> Als sy t'huys is, 'k min de zeden,
> En ik zoek de bezigheden;
> Maer als s'uyt is, 'k speel myn rol,
> Want myn hert is liefde-vol.

De bespiegelingen van de jonge vrouwen over de mannen, de liefde en het huwelijk getuigen niet alleen van onbekommerde listigheid, maar ook van ernstiger inzicht en zelfs van een zeker cynisme. Ze getuigen van een geloof in het belang van uiterlijkheden - immers: ‘schoon gekleed is half getrouwt’ - maar ontmaskeren het tegelijk ook. Men kijkt veel meer naar de ‘pluimen’ van een kandidaat dan naar zijn gedrag, merkt een van hen op. Al te vaak wordt getrouwd om het geld, al dan niet op arrangement van de ouders.

> D'ouders doen somwyl ons peyzen
> Op een ouden ryken gryzen;
> Ach! wat word een maegd gekweld
> Om de middels en het geld!

De jonge vrouwen laten hun misprijzen daarvoor blijken, en geven aan dat ze zich daar zelf niet toe willen lenen.

> Veel die vryen zonder meenen;
> En zoo had ik liever geenen;
> [...]
> En zoo word' er veel getrouwd,
> Niet uyt liefde, maer om 't goud.

Het gevolg is immers dat er veel slechte en mislukte huwelijken zijn. Vooral Marie heeft bepaald geen hoge dunk van het huwelijk en het gezinsleven, zoals ze dat blijkbaar thuis heeft gezien. Veel zin in trouwen heeft ze dan ook niet.

> Zonder alles t' overwegen
> Van het trouwen, 't staet my tegen:
> Ach! 'k zien 't zelver in myn huys,
> 't Is altyd een twist-gedruys:
> Het is zorgen, werken, slaeven,
> Men zou liever zyn begraeven.

Het meisje geef te verstaan dat ze enkel zal trouwen als ze het echt zelf wil - en anders niet:

> Wel eer dat ik oyt zal trouwen,
> Wil ik mynen keus ontvouwen,
> Ik wil doen na mynen zin,
> Of wel anders 't is geen min.

De klap-bank der juffers vormt een tweeluik met een in hetzelfde jaar verschenen *De klap-bank der heeren*. Beide zijn zogezegd in Den Haag gepubliceerd, ‘bij Hendrik Verdagt’. In het voorwoord van de herenversie zegt de auteur - wellicht ook weer De Wolf - dat hij deze mannelijke klapbank heeft geschreven op vraag van de juffrouwen die zich door het eerste werkje beledigd voelen. Met het tweede werkje wil hij dan ook laten zien ‘hoe verre zy in weerde loffelyk uytschynen boven de heeren, in nuttiger hunnen tyd te besteden’. Ook deze heren zijn dus Gents, maar zoals het hun geslacht betaamt, treffen we hen niet rond de theetafel bij een van hen thuis, maar in het openbare koffiehuis. Ze zijn niet minder Fransdol en modegevoelig dan de jonge vrouwen. Als ze koffie bestellen, dan moet die vooral sterk zijn: ‘Want de mode en den smaek stryden zomwyl tegen malkanderen, doch de mode gaet vooren.’ Maar ze zijn plechtstatiger en pompeuzer en bespreken ook gewichtiger zaken, zoals de internationale politiek. Bovendien doen ze dat niet in rijm en versvorm (ook al doorspekken ze hun replieken overvloedig met geciteerde verzen), maar in proza. Veeleer dan een illustratie van dwaling en dwaasheid, biedt de tekst een commentaar daarop. Zo wordt een vernietigend beeld geschetst van de leeghoofden die zich, gespeend van enige zelfkennis of wereldwijsheid, het air aanmeten van de uit Frankrijk overgewaaide *philosophie* of ‘alwilwetendheyd’. Een van de gesprekspartners vertelt hoe de dag van een dergelijk heerschap verloopt:

> Deze subtiele alwiluytputtende geesten zonder kennis van hun zelven, staen ten thien uren op; men wascht zig, men kuyscht de gespen, men verwagt den peruquier, men verwt de wangen, men ziet langen tyd in den spiegel, men keert

*1

1 Willem Verhoeven (1738-1809), lakenkoopman, dichter en historicus, en pleitbezorger van het Nederlands als cultuurtaal. Portret (1790) van Henri Joseph Nieuwenhuijzen (1756-1817).
(Zie **1.1** Plaats van een taal - Voor taal en vaderland.)

2 Interieur van de Grote Schilderszaal in de Handelsbeurs in Antwerpen, waar de rederijkers toneelspelen. Reconstructie door Thimothy de Paepe.
(Zie **2.1** Theater in de grote steden - Antwerpen: een nieuwe schouwburg en nazomer.)

3 Het Tapissierspand in Antwerpen is ‘een van de aangenaamste schouwburgen buiten Italië’, aldus de Duitse avonturier Karl Ludwig von Pöllnitz. Schilderij van Jan Jacob Croegaert (1818-1897).
(Zie **2.1** Theater in de grote steden - Antwerpen: een nieuwe schouwburg en nazomer.)

4 In de Oostenrijkse Nederlanden verschijnen kranten zowel in het Frans als in het Nederlands. Zij bereiken een ruim publiek, omdat zij niet alleen worden gelezen, maar ook in koffiehuizen worden voorgelezen en besproken. Schilderij van de Kortrijkse schilder Adolf Leopold Vermote (1836-1870). (Zie **2.3** De nabijheid van het buitenland - Een wijkplaats voor Franse journalisten.)

5 Godefridus Bouvaert (1685-1770) is cisterciënzermonnik en bibliothecaris van de Sint-Bernardusabdij van Hemiksem. Zijn postuum verschenen *Historie, regels ende bemerkingen wegens de Nederduytsche rymkonst* is handleiding voor wie ‘wenscht gedichten te leeren maeken’.
(Zie **3.1** De regels van de kunst - Een niet al te strenge meester.)

6 In zijn satirisch werkje *De klap-bank der juffers, ofte het vermaek aen de thé-tafel* (1780) laat Jozef de Wolf zeven jonge Gentse vrouwen aan het woord in een levendige samenspraak. Hij drijft daarbij de spot met hun voorliefde voor frivoliteit, achterklap en beuzelarijen. *Thee-uurtje*, schilderij van de Antwerpse schilder Jan Jozef (II) Horemans (1714-1792).
(Zie **3.2** Dichtkunst in dienst van een beter leven - Leut en lering.)

7 De beroemde Engelse acteur David Garrick (1717-1779) is een vertegenwoordiger van het nieuwe acteren. Ook in de Zuidelijke Nederlanden inspireerde hij toneelspelers tot een meer natuurlijke speelstijl. *David Garrick als Richard III*, schilderij van Willem Hogarth (1697-1764).
(Zie **3.3** Op zoek naar natuurlijkheid - Pleidooi voor een nieuwe speelstijl.)

8 Als gevolg van de Spaanse Successieoorlog (1700-1714) gaat het bestuur over de Zuidelijke Nederlanden over van de Spaanse naar de Oostenrijkse Habsburgers. Dit schilderij uit 1716 van de Antwerpse schilder Jacques Ignatius de Roore (1686-1747) verbeeldt de hulde van de stad Antwerpen aan de Oostenrijkse dynastie.
(Zie **5.1** In dienst van de macht.)

> en draeyt zig, om te zien of alles wel gaet; men belast de knegt met vele beuzelingen, en zomwyl met geknor, als hy niet en vliegt na hun begeeren; men komt af, men neemt den Chocolat; en men speelt daer naer een kaertspel. Den noen is daer, men valt aen het eten; emmers, *la façon des bêtes est la façon des modes.* Naer de tafel, de kaert is tot het spel bereyd; dit vermaek gedaen zynde, men begeeft zig in de koets, tot het uytgeven van eenige kaertjens, om te nooden tot het bal, comédie ofte assemblée. Men streelt het gaes, men vertelt eenige vermaekelyke spreuken, ofte men leest voor het slaepen gaen eenen *Roman* ofte *des contes à rire.* Den vaek [de slaap] bezwaert den geest, en verdronken in de genugten, werpt men zig op het bed.

Met een in verzen gestelde *Zendbrief aen mijnheer C.J. Bonne* (1778) brengt De Wolf rond diezelfde tijd ook eer aan Karel Jozef (of Charles Joseph) Bonne (1715-1781), een Gentse advocaat die op zijn oude dag aan het dichten is geslagen. Zijn dichtwerk is moralistisch, in de lijn van Cats. Zo laat Bonne in 1779 een *Gedicht op de hedendaegsche mode* verschijnen, een dichtwerk van zo'n 250 verzen, dat in rederijkerskringen goed wordt ontvangen (en wellicht wordt bekroond), wat de auteur als een aansporing opvat om het ook in druk te geven. Tot nut van velen, zo hoopt hij, want ‘ik tracht door dit gedicht aen 't publiek te verklaeren, wat onheil hedendaegsch de mode komt te baeren’. Er is een lichte annotatie, waarin ook (onvertaald) Franse en Latijnse citaten worden opgenomen. Daarvoor put hij enthousiast uit een courant naslagwerk, *Legrand dictionaire historique, ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane* (eerste editie 1674) van de Franse priester Louis Moréri.

Bonne laat er geen twijfel over bestaan dat hij de jongeheren die zich getooid met de nieuwste eigenaardigheden op straat begeven, hoogst bespottelijk vindt:

> Sy loopen de stadt rond met rood' en wyde broeken,
> GeploYt, gelint, gestrekt, en gaepen als de snoeken,
> En met een bors of keu, of eene krol gehult
> Gaen sy gansch naer den swier, gepoeyert en gekrult.

Het zijn dwaze grillen, zoals schoenen met absurd grote gespen:

> Een gesp' die beter waer voor eene harnassure:
> Wie heeft soo groote gesp' ter wereld oyt gesien
> Voor eenen kleynen schoen van teer' en wyse liên.

Ze dragen zulke dingen slechts om de aandacht te trekken en vooral om indruk te maken op het andere geslacht. Dat geldt uiteraard niet alleen voor de jonge mannen, maar ook - en vooral - voor de juffrouwen:

Met den rok op 't Romeyns siet men de Jouffers pronken,
Op d'heupen opgevolt, waer naer de minnaers lonken,
Door haeren ronden rok zyn sy van lichten gang,
Hebben de beenen ook en voeten in bedwang:
Voorts *à la Polonais*' vercieren s' haer met strekken,
Sy draeyen dan haer gat, om minnaers aen te wekken.

De dwaasheid van de mode is echter, zo benadrukt Bonne, niet alleen een zaak van kledingstukken en accessoires. Was het maar zo.

Waer mode met bestier van kleederen te vreden,
Het waer van kleyn belang; maer sy wilt ziel en zeden
Als slaeven onder haer, beheerschen 's menschen-tucht,
Haer vyand is de deugd, haer vriend die deugden vlucht.

Het verlangen naar de mode te leven raakt het hart en de geest van de jongelui en vernietigt de goede en gezonde verstandhouding, tussen man en vrouw, tussen ouders en kinderen, onder vrienden.

De mod' brengt twist in huys, en doet de liefde scheyden,
Ja tusschen man en vrouw kan sy geen liefde lyden;
De mod' door jalousi', en laet niet ongewond,
Sy jaegt dikwils het vier met slangen in den mond.
De mode brengt den haet onder getrouwde lieden,
Door gramschap doet sy hun, ook van malkander vlieden;
Mod' brengt processen aen, de tweedragt en den nydt,
Sy maekt dat man de vrouw, de vrouw den man verwyt.
Mod' doet een jonge maegd 't verbond der liefde breken,
En door vergifte tong mod' alle quaed doet spreken;
Mod' scheyd de vriendschap af, en brengt den haet en vraek;
Door menig valsch verhael van haer vergifte spraek.

Met zijn gedicht wil hij waarschuwen, maar veel hoop heeft Bonne niet. Hij leeft nu eenmaal in een 'gulden eeuw', waarin 'de goede reen en deugd 't minst geen gesag meer heeft', en bovendien is de mens 'uyt synen aerd tot ydelheyd genegen'.

Bonne is ook de auteur van een anoniem verschenen *Den leutigen en leerenden vastenavond doctoor* (1778), een in verzen gestelde verzameling raadgevingen voor een gezond leven, losjes gebaseerd op de antieke geneeskunde van Hippocrates en Galenus. Zoals de titel aangeeft is het lange gedicht geschreven

voor Vastenavond, ‘uyt leut en uyt plesier’. Het is daarom luchtig van toon, maar tegelijk ook nuchter en praktisch. Wie gezond wil leven, moet vooral matigheid betrachten. Niet te veel drinken, niet te veel eten, en bij voorkeur ‘eenvoudige kost’. Vermijd ‘vette en scherpe sauzen’, die zijn bedacht ‘door backers en door kocken, om ryck en lecker lien, tot brassen aen te locken’. Mijd overdadig gebruik van specerijen, ‘die maer strekt tot wellust en enkel leckernye’, maar ook fruit en rauwkost, want die ‘maekt buyk-pyn door veel wind’. Veel van de raadgevingen klinken bekend. De auteur prijst lichaamsbeweging aan (voor jongelui bijvoorbeeld ‘spelen met den bal’) en een goede nachtrust (die ‘bestaet in zeven uren’). Het is belangrijk lakens te verversen, maar die te verwarmen is dan weer niet nodig (een ‘fles of teneman’ voor de voeten volstaat). Mensen moeten tweemaal daags de handen wassen en één keer per dag de mond, en de tong schrapen, want ‘van een gelaeden tong, en vuylen mond komt huyg, / ontsteking, quaeden reuk, scheurbuyk en zulken tuyg’. En moeders moeten zelf hun kinderen borstvoeding geven:

> Zuygt Moeder zelfs uw Kind, natuur heeft niet geschonken,
> Lidmaeten aen de vrouw, om daer mé te gaen pronken;
> Geen beest die 't weyg'ren zal, waerom ey dan gespaert?
> Vremt zogt maekt dat u Kind, vervremd en gansch ontaert.
> Gebruykt dan jonge vrouw, gebruyk die reyne flessen,
> Om aen uw teere vrugt, zyn dorst te mogen lessen;
> *Een die haer Kinders baert, is moeder voor een deel*,
> *Maer die haer Kinders zuygt, is moeder in 't geheel.*

Wie dan toch een ziekte voelt opkomen, moet niet blijven werken. ‘Wacht niet tot als zy komt, maer gaet de ziekte tegen.’ Uiteraard moet de zieke op God vertrouwen, en pas in tweede instantie op de dokter. De dichter wantrouwt ‘quacksalvers’, maar zijn vertrouwen in de geneeskunde is groot. Ook voor artsen bevat het werkje goede raad en waarschuwingen, die soms zeer concreet zijn. Zij moeten hun handen wassen, geurloos zijn (‘nog wel nog qualyk rieken’) en altijd nuchter, en voorzichtig met hun patiënten omgaan, bijvoorbeeld als zij een lavement zetten:

> Wat 't lavement aen gaet, men moet daer wel op letten,
> Om zonder zeer te doen of quetsen dat te zetten,
> Op dat den kranken mensch, niet word gebracht tot druk,
> Of zoo nog is geschied, tot een droef ongeluk.

Hoe praktisch de raadgevingen ook zijn, hoe luchtig de toon, de conclusie is moralistisch. In ziekte is geen plaats meer voor slechtheid of ondeugd, zij brengt terug tot de essentie.

> 'T Ziek-bedd' om Goed te doen, geeft Goed genegendheyd,
> 'T Ziek-bedd' om quaed te doen, geeft geen gelegentheyd:
> Op 't ziek-bedd' zonder arg, kent geen verboden lust,
> 't en was in 't ziek-bedd' niet, daer *Thamar* wiert gekust.
> [...]
> In 't Ziek-bedd' daer is trauw, niet anders doen als zeggen,
> Men zal in 't ziek-bedd' niet, *Lia* voor *Rachel* leggen,
> Het Ziek-bedd' zonder meer, met recht wel noemen meugt,
> Een vleesch bank van de zond', een leer plaets van de deugt.

3.3 Op zoek naar natuurlijkheid

In de poëtica in navolging van Boileau is, zoals al bleek, ook sprake van de wetten van het theater en de theatertekst. Met de dichtkunst is het toneelstuk in de Zuidelijke Nederlanden de literaire vorm die het meest in het Nederlands wordt beoefend. Niet alleen over de tekst wordt nagedacht, maar ook over de voordracht en het spel, en die lijken, meer dan de stukken zelf, aan verandering en vernieuwing onderhevig. In de tweede helft van de achttiende eeuw dringen de nieuwe geluiden die in de omringende landen te horen zijn, ook in de Zuidelijke Nederlanden door. In de vroege jaren 1770 verschijnt zowel de *Observations sur l'art du comédien* (1772) van Jean Nicolas Servandoni, pseudoniem d'Hannetaire (1718-1780), acteur en enige tijd directeur van de Muntschouwburg in Brussel, als de *Lettres à Eugénie sur les spectacles* (1774) van Charles-Joseph de Ligne (1735-1814). Eugénie Servandoni, met wie de Prins de Ligne zijn fictieve briefwisseling voert, is zijn maîtresse, zelf ook actrice én de dochter van de genoemde theaterdirecteur. Beide auteurs verkeren in verlichte kringen, zijn Franstalig en het spreekt geheel vanzelf dat zij hun beschouwingen over het theater, die zich situeren in het universum waartoe ook het theatertheoretisch werk van Diderot en Rousseau behoort, in het Frans schrijven.

Pleidooi voor een nieuwe speelstijl

‘Le jeu au naturel’ of de natuurlijke speelstijl die d'Hannetaire en De Ligne voorstellen, wordt echter ook in het Nederlands bepleit. Dat gebeurde, enkele decennia vroeger al, door de Brusselse rederijker en toneelauteur Francis de la Fontaine. Onder de titel *Verhandeling over de redenvoering, dienstig voor predikanten, redenaers, tooneelspeelders en geselschappen* (1751) publiceert hij de bewerking van twee (vrij korte) teksten van de Italiaanse (maar lange tijd in Parijs werkzame) acteur Luigi Riccoboni (1674-1753), *Pensées sur la déclamation* (1738) en *Réflexions critiques sur les différents théâtres de l'Europe* (1738). Grotendeels gaat het om een vertaling van de Franse originelen, maar De la Fontaine, zelf vertrouwd met de theaterpraktijk in de Zuidelijke Nederlanden, maakt de tekst tot een eigen pleidooi. Bovendien is het feit dat hij dit in het Nederlands wil houden, betekenisvol. Met zijn *Verhandeling* wil hij namelijk het gebruik van deze taal als cultuur- en theatertaal bevorderen, om aldus ‘onze Tael d'overhand over d'andere te doen krygen’ en ‘de zuyverheyd der Taele te betrachten’.

De la Fontaine richt zich echter niet tot auteurs, maar tot acteurs. De kwaliteit van hun spel is immers, meer dan die van de tekst, zo betoogt hij, bepalend voor het welslagen van een theaterstuk. ‘Hoe goet dat een stuk is, het quynt indien het vertoont word door middelmaetige tooneelspeelders: in tegendeel doen goede een stuk gelukken dat het leezen niet waerd is.’ Die kwaliteit ligt ook voor hem in ‘natuurlijk spel’. De kerngedachte daarbij is dat ‘de tooneelspelen dienen om het menschen-leven af te beelden’ en dat bijgevolg een acteur niet kan slagen ‘ten zy dat hy het oorspronkelyk, dat hy vertoont, nadoet’. De acteur moet op het toneel spreken en zich gedragen zoals mensen dat in het echte leven doen.

Dat deze ideeën ook in de Zuidelijke Nederlanden ruimer verspreid zijn, blijkt onder meer uit enkele in handschrift overgeleverde (en pas in de twintigste eeuw uitgegeven) gedichten van J.J. Baey. Over deze auteur is niet veel bekend, alleen dat hij actief is in de kamer van *De Spaderijken* in Belle (Bailleul), in Frans-Vlaanderen, en in die context in 1736 Voltaires *Alzire* heeft vertaald. De inhoud van zijn *Misbruik in 't rym uitspreken* en *Den lof en rugspraek der schouwburg-konste* doet vermoeden dat deze gedichten van later dateren. Zij verraden een buitenlandse inspiratie, niet alleen van Riccoboni en andere programmatische auteurs, maar ook van de opvoeringspraktijk in Engeland en Frankrijk. Van een aantal acteurs die om hun vernieuwende spel beroemd zijn, is de faam immers ook in de Zuidelijke Nederlanden doorgedrongen. De beroemdste vertegenwoordigers van dit nieuwe acteren zijn de Engelsman David Garrick (1717-1779) en de Française Claire-Josèphe Léris (1723-1803), die bekend wordt als ‘mademoiselle Clairon’. Garrick kent zijn doorbraak in 1741. La Clairon debuteert in 1743, maar speelt aanvankelijk in de oude trant. Pas in 1752, onder invloed van toneelauteur (en nog zoveel meer) Jean-François Marmontel (1723-1799) én van wat uit Engeland komt overgewaaid, gooit ze het roer om en wordt ze met haar ‘jeu au naturel’ wereldberoemd.

Baey is overtuigd. Niet alleen pleit hij op zijn beurt voor natuurlijk spel en spreken, hij laat ook verstaan dat hij dat als een belangrijke en grondige vernieuwing van de toneelpraktijk beschouwt. Hij heeft het over een ‘ouden zwier’ die door een ‘nieuwe spreek-wijze’ moet worden vervangen. De bewuste gedichten zijn uitdrukkelijk bedoeld als een pleidooi voor vernieuwing. Baey richt zich daarmee niet alleen tot toneelspelers, maar ook tot anderen die voor een publiek spreken, zoals dichters die in kamers en gezelschappen de vruchten van hun ijver voordragen. Hij kan zijn spotlust niet onderdrukken als hij schetst hoe dat er dan meestal aan toegaat. De spreker plant zijn voeten wijd op de grond en zijn handen in de zij, om er, als de declamatie aanvangt, als een dirigent mee te zwaaien of aan te wijzen wat in de tekst wordt genoemd.

> Zoo haest de spraek begint, de handen moeten gaen
> Gelijk een maet-zang-baes sijn toonen weet te slaen:
> Noemt men de logt, men heft de handen straks naer boven
> al of men reden had' met hên die niet geloven
> of wee niet weten waer de logt gelegen is.

Op het toneel ziet hij maar al te vaak, zo voegt Baey eraan toe:

> Een spelder die maer let hoe dat hij gaet of staet,
> En voorts onaerdig schreeuwt dat 't schier in d' herssens slaet,
> die maer alleen beweegt met d' handen onder 't spreken,
> die, kreeg hij eenen stoot, vreeze ik, in tween zou breken.

Ook De la Fontaine ergert zich aan acteurs die op het toneel zingen of spreken zoals een mens dat in het echte leven nooit zou doen. Zij lijken ervan uit te gaan dat ‘het een feyl is natuerelyk te spreeken’, terwijl het tegendeel het geval is. Toch blijft De la Fontaine voorzichtig en gematigd in zijn pleidooi.

Het is moeilijk te bedenken hoe een tekst die in versmaat en rijm is gesteld, ‘natuurlijk’ kan worden gebracht. Sommige auteurs, zoals ook d'Hannetaire en De Ligne, pleiten daarom voor theatertekst in proza. ‘Je ne vois pas pourquoi on devrait parler sur le théâtre autrement que dans la société’ [‘Ik begrijp niet waarom men op het toneel anders zou moeten praten dan in de maatschappij’], aldus deze laatste in zijn tiende brief aan Eugénie. Ook de directeur van de Muntschouwburg is die mening toegedaan, maar hij wordt geconfronteerd met het feit dat vers en rijm in de theaterteksten nu eenmaal gebruikelijk zijn. Acteurs moeten dan maar proberen deze elementen zoveel mogelijk te verdoezelen, door bijvoorbeeld de rijmwoorden niet te benadrukken en adempauzes elders te leggen dan na het rijmwoord. De la Fontaine gaat niet zover te pleiten voor proza in het theater, maar is van oordeel dat de spelers andere middelen hebben om te komen tot een natuurlijker spel dan tot nu toe gewoon is. Zo moet de acteur niet geaffecteerd spreken en moet hij elke vorm van overdrijving en overaccentuering vermijden, in spreken, gelaatsexpressie en lichaamsbeweging, maar ook in grime (‘aensichtverf’) en kledij.

Baey geeft een scherpere omschrijving van hoe een acteur tot natuurlijk spel kan en moet komen. Hij ziet een radicaal alternatief voor de doordachte, systematische en gecodeerde speelwijze van het classicisme en stelt een aanpak voor die veel later *method-acting* zal worden genoemd: ‘peist waerlijk dat gij zijt het geen gij spe[e]lt, en niet een spé[e]lder’ is de raad die hij acteurs meegeeft. Tracht ‘in plaets van met de keel, te spelen met gedagten’. Denk niet na over welke beweging een arm of een voet moet maken, maar richt de aan-

dacht op wat in het stuk wordt gezegd, op wat gebeurt, ‘dan zult gij van 't zelvs bewegen zien de leden’.

Wat deze vernieuwende ideeën in de praktijk hebben opgeleverd, is moeilijk in te schatten. De spot waarmee over het gangbare spel wordt geschreven, doet vermoeden dat de oude gewoonten hardnekkig zijn en moeilijk uit te roeien. Baey duidt het ook als een generatiekwestie. Het voortleven van oude speelvormen in het rederijkerstoneel schrijft hij toe aan bestuursleden en acteurs ‘van over t' sestig jaeren’ die in zovele kamers de plak zwaaien. Toch zijn er tegenvoorbeelden. In Sint-Winoksbergen, ook in Frans-Vlaanderen, wordt de nieuwe speeltrant wél in de praktijk gebracht, zo laat Baey verstaan. Een van de acteurs die daar in de streek optreedt, is Petrus Generé (1749-1814), schoenlapper van beroep. Naar aanleiding van zijn overlijden getuigt de Kortrijkse rederijker, acteur en toneelauteur Jan Baptist Jozef Hofman dat Generé niet alleen zelf een spel heeft ontwikkeld dat op ‘natuurlijkheid en waarheid’ is gebaseerd, maar dat hij ook de spelers uit zijn omgeving tot een sober en natuurlijk spel heeft aangezet: ‘Zulks heeft hij zijne kunstvrienden doen kennen, en allengskens zooveel bewerkt, dat hij hunne wijze van vertoonen heeft hervormd,’ aldus Hofman, die Generé als zijn leermeester beschouwt. Het kan een indicatie zijn dat de rederijkers, ondanks hun in heel wat opzichten statische opvattingen en vasthouden aan traditionele gebruiken, toch niet ongevoelig zijn voor wat in de buitenwereld (en het buitenland) leeft en zich als vernieuwing aandient.

Het burgerlijk drama

Het nieuwe spel betreft in essentie de manier waarop de theatertekst op het podium wordt gebracht, maar stelt ook eisen aan de auteurs van deze teksten. Zij moeten personages creëren die op een ‘natuurlijke’ en ‘gewone’ manier spreken en handelen. Zoals gezegd pleiten sommigen daarom voor het gebruik van proza voor de theatertekst en uiteindelijk zou dat ook de norm worden. Dat gebeurt echter pas later. In de achttiende eeuw blijven op de Vlaamse podia de rijmende ‘heldenverzen’ weerklinken.

Toch dienen zich ook op dit punt enkele voorzichtige vernieuwers aan. Voor een wedstrijd in 1785 van de Gentse kamer *De Fonteine* vertaalt een van haar leden, de al eerder genoemde Jan Frans van der Schueren, *La veuve du Malabar* (1770), een stuk van de Franse tragedieschrijver Antoine Marin Lemierre (1733-1793). Voor *De weduwe van Malabar, of het gezag der gewoonten* (1785) heeft hij niet zozeer het origineel vertaald als wel, zoals de titelpagina van de editie aangeeft, ‘het Fransch van den heer Le Mierre vrypostig nagevolgt’.

De berijmde verzen zijn daarbij in prozadialoog omgezet. De uitgave van het stuk bevat geen inleiding of verantwoording, en de redevoering die Van der Schueren naar aanleiding van dezelfde wedstrijd schrijft, bevat wel een erg traditionele lofzang op de rederijkerij (die oud is en altijd in staat is geweest 'door tooneelspelen de zeden te verbeteren, en de reden te beschaeven'), maar geen pleidooi voor een vernieuwing van het toneel. Twaalf jaar later echter, in 1797, wordt in het kader van een Kortrijkse rederijkerswedstrijd namens *De Fonteine* een redevoering gehouden, waarin dat pleidooi wél luid en duidelijk klinkt. Deze tekst verschijnt niet in druk, maar is in handschrift bewaard gebleven. Hij bevat geen auteursvermelding, maar kan aan Van der Schueren worden toegeschreven.

Op de speelstijl gaat de spreker niet in, maar wel op de aard van de stukken en de keuze van de onderwerpen en personages. Het gaat op de Vlaamse podia alleen maar over koningen en over 'moorden, martelingen en egtschendingen', aldus Van der Schueren, en dat zijn, zo merkt hij fijntjes op, 'de naeste wegen niet om de overblyfzels onzer ruwe zeden te verbannen'. Fundamenteler is het bezwaar dat deze stukken zich in paleizen afspelen en intriges aan het hof laten zien en andere kwesties 'die vremd zyn aen den burgerstand' en dus geen enkele lering bevatten 'voor ons, die tot geene Princen opgekweekt worden'. Juist een tijd waarin 'de tooneelkunst van dag tot dag ten platten lande toeneemt' en in 'de Steden en groote plaetsen gestaedig gespeelt word', vraagt om stukken die bij de leefwereld van de gemiddelde toeschouwer aansluiten, die zich in de huiskamers van gewone gezinnen afspelen en 'onze huyslyke belangens aengaen'.

Van der Schueren pleit met andere woorden voor wat hij 'burgerlyke treurgevallen' noemt, voor 'huyselyke en leerzaeme tooneelen'. Leerzaam inderdaad, want zoals al uit zijn argumentatie bleek, moet het theater de toeschouwer niet in andere sferen leiden, maar hem zaken leren die nuttig en toepasselijk zijn en hem tot een beter mens en een beter burger maken. Het theater moet 'ons de huwelykspligt doen eeren; ons den loon der kinder-liefde voor oogen stellen; ons het Vaderland doen beminnen'. De Zuid-Nederlandse toneelschrijvers kunnen voor de beoefening van dit nieuwe genre, het burgerlijk drama, inspiratie vinden in het buitenland. Uiteraard denkt Van der Schueren daarbij aan Frankrijk en Duitsland, aan Louis-Sébastien Mercier (1740-1814) en August von Kotzebue (1761-1819), maar hij wijst ook uitdrukkelijk in de richting van het Noorden en noemt 'de vermaarde' Johannes Nomsz (1738-1803) en de *Spectatoriale Schouwburg*, een toneeltijdschrift waarin volop voorbeelden van burgerlijk drama en van 'zedelyk toneel' te vinden zijn.

De Gentse wedstrijd van 1785, waarin de deelnemende kamers dus Van der Schuerens *De weduwe van Malabar* moeten opvoeren, wordt gewonnen door

het gilde van de *Catharinisten* uit het (ons reeds bekende) kleine West-Vlaamse Wakken. Een van de rollen wordt gespeeld door Pieter Joost de Borchgrave (1758-1819), die ook zelf als dichter en toneelauteur actief is. Of hij door Van der Schuerens prozavertaling van het Franse stuk op ideeën is gebracht, is niet duidelijk. Het lijkt er veeleer op dat hij rond die tijd zelf ook de nieuwe weg is ingeslagen. In 1782 schrijft De Borchgrave namelijk al een blijspel in proza, *De vruchtelooze bewaeking.* Het verschijnt echter niet in druk en is, op een fragment na, verloren gegaan. Dat geldt gelukkig niet voor *Den schildwacht Nelzon, of de beproefde liefde* dat De Borchgrave enkele jaren later schrijft. Dat stuk verschijnt eerst in het tijdschrift *Den Vlaemschen Indicateur* (1787), kent daarna nog enkele (niet-gedateerde) afzonderlijke edities en wordt door diverse gezelschappen opgevoerd.

Den schildwacht Nelzon heeft een voorwoord dat weliswaar kort maar toch veelzeggend is. De auteur geeft er expliciet aan dat hij een 'burgerlyk tooneelstukje' heeft willen schrijven, dat aan de 'natuernabootsende tooneelkunde' tegemoetkomt. Daarom heeft hij ernaar gestreefd de personages 'zoo eenvoudig in tael en reden te laeten voorkomen, als het mogelyk is'. Dat impliceert ook de keuze voor 'onreym' en proza, al geeft De Borchgrave toe dat dit geen vanzelfsprekende keuze is en dat hij aanvankelijk wel degelijk van plan was 'dit toneelwerkje in Nederduytsche versen' te schrijven. Het streven naar eenvoud betreft ook de structuur van het stuk, dat, aldus de auteur, niet langer dan een uur hoeft te duren. Drie bedrijven acht hij dan ook genoeg, al weet hij wel 'dat meest alle de zoo oude als nieuwe tooneelwetten de treurspelen in vyf bedryven verdeeld hebben' en dat hij dus wetens en willens van de gangbare praktijk afwijkt.

Zoals het genre voorschrijft wil De Borchgrave de toeschouwers met zijn *Nelzon* 'braeve voorbeelden tot een eerlyk burgerleven' voorhouden. De personages zijn geen koningen, veldheren of hogepriesters, maar een soldaat, zijn overste en een koopmansfamilie. Standsverschil speelt een rol in het verhaal, maar het gaat (slechts) om de afstand tussen een 'ryken koopman' en een 'geringen krygsman'. Het speelt een rol omdat het stuk het verhaal vertelt van een gehinderde liefde. Anders dan wat Van der Schueren zou laten uitschijnen, namelijk dat een burgerlijk drama zich bij voorkeur in de eigen tijd situeert, speelt *Den schildwacht Nelzon* zich in het verleden en in een ander land af: in de tijd van Lodewijk XIV en ergens aan de Frans-Duitse grens. Toch krijgen deze beide elementen nauwelijks aandacht. De situering in de tijd krijgen we alleen te lezen in een voetnoot, diep in het stuk, als even de naam van de koning valt. Ongetwijfeld kunnen de personages door de toenmalige toeschouwers probleemloos als land- en tijdgenoten worden begrepen.

De hoofdfiguren van het drama zijn Nelzon en Adlaïde, hevig verliefd en vast-

besloten met elkaar te trouwen. Het stuk moet zich ontvouwen en dus stellen zich problemen. Ondanks de eenstemmigheid van de beide geliefden is het meisje bedroefd. Ze weet namelijk dat haar broer Valerius niet met een huwelijk instemt, wegens het standsverschil. ‘Omdat gy uyt eenen stam gesproten zyt, die de Lukvrouw wat meer heeft opgeheven dan den mynen,’ zo stelt Nelzon droevig vast. Adlaïdes vader (van een moeder is in het stuk geen spoor te bekennen) is minder streng. Hij pleit voor zijn dochter en haar geliefde, maar dat doet Valerius niet van mening veranderen. En dan slaat het noodlot toe. Er breekt brand uit in het huis en de opslagplaats van de koopman. De oude man en zijn dochter zijn hulpeloos, Valerius is afwezig en een klein broertje slaapt nog in het huis. Nelzon heeft echter wachtdienst en het verlaten van zijn post zou desertie zijn en kan hem het leven kosten. Het publiek is getuige van zijn innerlijke strijd, maar die is van korte duur. De smeekbeden van de geliefde kunnen immers niet vruchteloos zijn: ‘Sta op, myne beminde: de liefde zegepraalt over de wet, en myne beminde Adlaïde over mynen Koning.’ De dappere soldaat grijpt in en redt de kleine jongen en een deel van de bezittingen van zijn beoogde schoonvader. Hun dankbaarheid is groot, maar Nelzons overste kan alleen maar vaststellen dat hij ‘op het gekerm eener vrouw van zynen post geweken’ is en zo ‘onze stad met zoo veel duyzende zielen aen de uyterste gevaeren’ heeft blootgesteld én daarbij bovendien ‘zynen Vorst verraeden’ heeft. De held verdwijnt in de gevangenis en zal zijn dood niet ontlopen: ‘het lood is reeds gevormd, om zyn hersenen te doorkruyssen’. Toch is de majoor geen onmens en hij weet dat Valerius bij koning Lodewijk XIV, die zich door een toeval slechts op enkele uren van de stad bevindt, met succes voor het leven van de ongelukkige soldaat zou kunnen pleiten. Immers, ‘onzen grooten Lodewyk is te mededoogend om Nelzons liefde en menschlievendheyd van de hand te wyzen’. Valerius blijft echter onvermurwbaar en Adlaïde, op het toneel, hoort al de schoten, ‘uyt de diepte des theaters, dry musketscheuten te gelyk’. Nelzon is dood, zo denkt zij, intens wanhopig. Slechts op het nippertje kan Valerius haar zelfmoord verhinderen.

Een radicale wending leidt echter tot een happy end: Valerius onthult dat zijn ‘handelwys geveynsd’ was en dat hij in werkelijkheid nooit tegen het huwelijk van zijn zus en haar geliefde is geweest. Hij heeft het hard gespeeld, alleen maar om hun liefde op de proef te stellen en om zeker te zijn dat hun band écht is en zelfs in de moeilijkste omstandigheden kan standhouden. ‘Ik dacht niet dat gy aen elkanderen zoo trouw vervoegd waert, en noch veel min dat gy tot de laetste uer standvastig zoud gebleven zyn.’ Dat blijkt echter wel het geval, en tot vreugde van alle personages en opluchting van het publiek kunnen de geliefden elkaar voor eeuwig in de armen sluiten.

Den schildwacht Nelzon is een pleidooi voor de ware liefde. Op het moment

dat Adlaïde en de toeschouwer nog in de mening verkeren dat Valerius zich werkelijk tegen haar huwelijk verzet, verdenkt ze hem ervan de band af te wijzen omwille van het standsverschil en zelf een 'beter' huwelijk voor haar te willen arrangeren. Met de grootste heftigheid verzet ze zich daartegen: 'Want liever zal Adlaïde door de hand van eenen tyrannigen broeder sneven, dan om denzelven haere eerste neyging en haere teedre gevoelens voor haeren minnaer vernietigen.' In de loop van het stuk staat ze tot twee keer toe op het punt zelfmoord te plegen. Als ze niet met haar geliefde samen kan zijn, dan liever de dood in. In het voorwoord had De Borchgrave aangekondigd dat hij in het stuk de 'hevigheyd der verrukkende luchten van Liefde en Droefheyd' zou schetsen. Inderdaad zijn de gevoelens heftig en vloeien de tranen overvloedig, zowel bij de vader - 'de goedhartige inborst van dezen edelmoedigen krygsman vringt eenen vloed van traenen uyt myne oogen' - als bij de ongelukkige Adlaïde - 'ik kan myne traenen niet langer wederhouden'.

Den schildwacht Nelzon wordt beschouwd als het eerste burgerlijke drama in de Zuidelijke Nederlanden. De keuze van de setting en de personages, de romantische behandeling van het thema en het gebruik van het proza kondigen de weg aan die het Vlaamse theater (in de negentiende eeuw) verder zal volgen. Of De Borchgrave er ook volledig in geslaagd is zijn personages van eenvoudige en 'natuurlijke' tekst te voorzien, dat is niet zo zeker. Zou in 1787 een kleine jongen ooit hebben uitgeroepen: 'Myne zuster! zyn wy dan in een gewest geboren, daer de menschlievendheyd gestraft word?' Of een wanhopige jonge man tot zijn geliefde: 'Ach! wie zou geloofd hebben, Mevrouw! dat zoo eene onwrikbaere en te regt deugdryk genoemde liefde voor eenigen tegenstand zou bloot gestaen hebben, en wel bezonderlyk voor dien van eenen Broeder?' Veeleer echter dan onvermogen blijkt hier de voorzichtige positie van De Borchgrave, voor wie het streven naar natuurlijkheid de toneelauteur niet ontslaat van de plicht tot idealisme, verheffing en verhevenheid.

Sentimentele eenvoud

De Borchgrave mag dan de eerste zijn geweest, de doorbraak van het burgerlijke drama in Vlaanderen wordt meestal niet aan hem toegeschreven, maar aan de reeds genoemde Kortrijkse rederijker, acteur en productieve toneelschrijver Jan Baptist Jozef Hofman (1758-1835). Die debuteert in 1788 met *De ware vaderlanders*, dat wordt gevolgd door een dertigtal stukken, waaronder zangspelen, blijspelen in één bedrijf, met titels als *De listige bakkerin* en *Den vrijer incroyabel*, en treurspelen in drie of vijf bedrijven, als *De onverwachte redding* en *Maria Stuart.* Van deze stukken zijn er slechts een tiental gedrukt

of in handschrift bewaard. Hoewel Hofman met de keuze van personages en thematiek aan de doelstellingen van het burgerlijk drama tegemoetkomt, blijven de stukken qua vorm veeleer traditioneel. In het voorwoord van zijn ‘burger treurspel’ *Justina, of de onderwerping van Namen aan de gehoorzaamheid van Zyne Majesteyt den keizer en koning Leopoldus II* (geschreven in 1791 en in 1806 in druk verschenen), zegt hij uitdrukkelijk: ‘Ik hebbe de inbreuken op de tooneel-wetten van den franschen Schouwburg zoo veel vermyd als het my doenelyk was.’

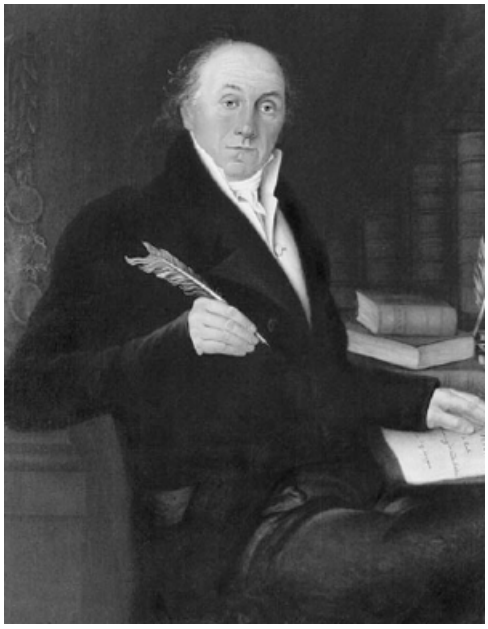

De Kortrijkse acteur en toneelschrijver Jan Baptist Jozef Hofman (1758-1835). Aan hem wordt de doorbraak van het burgerlijk drama in Vlaanderen toegeschreven. Schilderij van Antoine Martin Blondeel (1773-1849).

Het stuk vertelt het heftige verhaal van een beproefde maar standvastige liefde. Le Frank is door Justina afgewezen en wil zich wreken op haar man Dorimont. Hij zet hem gevangen en stort zo de vrouw en haar gezin in de armoede, in de hoop dat dit haar weerstand tegen hem zal breken. Dat gebeurt uiteraard niet, en haar trouw aan Dorimont drijft Le Frank tot razernij. Nog liever ziet hij haar dood dan haar met haar gezin gelukkig te weten:

> o, Wanhoop! woede, en moord! kom, schraag my in dees stond.
> Ik derf haar, maar 'k ontrukk' haar ook aan Dorimont.
> Ik wil verwerven waar 'k zo lang reeds na getracht heb;
> 'k Ontrukk' haar 't hart, als ik myn wil met haar volbragt heb.

Gelukkig verschijnt Dorimont, door een militair familielid - de *deux ex machina* - bevrijd, net op tijd om de ontering en de dood van de heldin af te wenden. Zij blijft voorbeeldig, vergeeft Le Frank en wordt met Dorimont in het geluk verenigd.

Ook *Den onbermhartigen schuld-eisscher, of de deugdzame in armoede* (1796) vertelt een verhaal van sentimentele deugdzaamheid, met gewone mensen in de hoofd- en heldenrol. Centraal staat het gezin van Lambrecht, een arme boer die door brand en ziekte in armoede is vervallen en de achterstallige schulden, die hij aan de lokale graaf verschuldigd is, niet kan betalen. Gelukkig heeft hij twee dochters, de oudere Lidia en de jonge Julia, die hem onderhouden en voor hem zorgen. Graaf Verhulst, de harteloze schuldeiser uit de titel, dreigt ermee de arme Lambrecht in de gevangenis te laten opsluiten als hij zijn schulden niet voldoet. Slecht als hij is, verstoort Verhulst het eenvoudige geluk van deze mensen nog meer, door aan het jongste meisje het familiegeheim te onthullen: in werkelijkheid is zij niet het jonge zusje van Lidia, waar zij voor doorgaat, maar haar dochter. In een lange monoloog vertelt de moeder aan het meisje en aan de toeschouwer wat er gebeurd is. Hopeloos verliefd was ze, op Willem Vanderhoeve, de zoon van de toenmalige graaf. Maar door het standsverschil (‘ons verschillende geboort’) was een huwelijk geen mogelijkheid. Ze besefte dat maar al te goed en heeft dan ook geprobeerd de jongeman op andere gedachten te brengen. Maar de liefde laat zich niet beheersen.

> Ik wierd wel-haast gewaar, dat men niet ligt
> Meestres is van zyn hart, als 't voor de liefde zwigt.
> Ik moest, ondanks my zelfs, voor haar vermogen buigen.

In bedekte termen en schuldbewust bekent Lidia waar dit toe leidde:

> In welk een staat, een Vrouw haar ligtlyk kan vergissen.
> Gevleid door Vanderhoeve, en door de liefde stout
> Gemaakt, deed ik een daad, die nog myn ziel benouwd,
> En op 't erdenken, steeds doet in het aenzigt bloozen.

Willem heeft getracht van zijn vader toch de toestemming te krijgen, maar die was onvermurwbaar. Meer nog, hij wreekte zich op zijn zoon en nam geen halve maatregelen: ‘Na een weinig dagen verkogt hy hem, en deed hem in de boeien slaagen, hem stierende na een oostindisch eiland toe.’ Daar is Willem, zo heeft ze vernomen, door ontbering gestorven.

Verhulst, de broer van de graaf en dus de oom van Willem, is diegene die van de hele affaire heeft geprofiteerd en, zo blijkt later, de aanstichter was van de harte-

loze houding van zijn broer en de verbanning van zijn neef. Zo is hij immers zelf de erfgenaam van de titel en het familiefortuin geworden. De kentering in het verhaal komt er als blijkt dat - het zal de lezer niet verwonderen - Willem in werkelijk niet dood is, maar in het tweede bedrijf in de stad opduikt. Niet alleen zorgt hij ervoor dat Lambrechts schulden meteen worden afgelost en dat het gevaar van zijn ongelukkige geliefde en van hun dochter wordt afgewend, zijn terugkeer betekent ook dat de booswicht zijn macht en rijkdom, die op een valse erfenis berusten, verliest. De hinderpalen van de liefde zijn verdwenen. De beide geliefden zijn verenigd - én ook Julia kan met haar geliefde trouwen. Ook dat was immers voordien onmogelijk, aangezien die geliefde niemand anders is dan de zoon van... Verhulst.

Den onbermhartigen schuld-eisscher vormt een pleidooi voor de ware liefde, die zich niet laat beknotten door standsverschil, onwillige vaders en andere sociale obstructies. Het is ook een pleidooi voor deugdzaamheid. Die wordt uitdrukkelijk aan gewone en arme mensen toegeschreven. ‘Is myne wooning arm, de deugd woond daar nogtans,’ laat Hofman Lidia zeggen, en zij contrasteert het meteen met het huis van de rijke Verhulst, ‘daar in uw hof, hoe vol van luister, hoe vol glans, niets heerscht dan ondeugd.’ Rijkdom leidt tot ondeugd, zoals Verhulst zelf vaststelt, als hij in de laatste scène tot inkeer komt: ‘Onleschb're Goudzugt, [...] Gy hebt in myne Ziel de stem der deugd verdoofd!’ De arme Lambrecht behandelt hem met een grootmoedigheid die hij zelf als kasteelheer nooit heeft betoond. Aan het idee dat eenvoud tot deugdzaamheid leidt en rijkdom corrumpeert, koppelt Hofman ook een sociale boodschap. Hij klaagt de ongelijkheid zelf aan. Als Verhulst in het begin van het stuk het geld van Lambrecht komt opeisen, ziet hij op de tafel een fles wijn. ‘Eet brood, drink waater, maar geen lekkerny of wyn,’ zo bijt hij de arme boer toe, ‘en kwyt uw schulden, dit zal eerelyker zyn.’ Het komt hem op een principiële uitval van Lidia te staan. Is de wijn dan alleen voor de rijken, vaart ze uit:

> Is dien aan hem verboôn, die leefd in aremoe?
> Mag hem een zieken, in den nood daar me[e] niet laaven?
> Onzaal'ge ryken! die des aardryks beste gaaven
> Alleen u toeschikt, om dat gy die door uw goud,
> 't Geen gy den armen mensch ontwoekerd en onthoud,
> Kond koopen!...

Ook op een ander punt schemeren in dit stuk nieuwe ideeën door, en wellicht een invloed van de Verlichting. Een opvallend nevenpersonage in het stuk is Yarko, een ‘moorse knecht’ die Willem uit ‘Oost-Indië’ heeft meegebracht. Als Julia hem voor het eerst ziet, op een moment dat ze nog niet weet dat hij de

trouwe helper van haar vader is, wordt ze bevangen door angst en afkeer. ‘Wat leelyke zwarterik,’ roept ze verschrikt uit, en ze wil weglopen: ‘Ik vlugt van hier; ik houw niet van de mooren.’ Yarko dient haar vriendelijk van antwoord en legt uit dat de waarde van een mens niets te maken heeft met de kleur van zijn huid.

> Dat u alleen de Verw [de kleur] kan van een mensch doen vreezen?...
> Kend gy geen witten hier, die haatelyker zyn
> Dan ik? kend gy er geen die haat, bedrog, fenyn
> En schelmeryen met hun witte verw bedekken?
> 'k Ben zwart, 't is waar. Maar dit, dit hart is vry van vlekken.

Julia ziet snel haar vergissing in: ‘'k Had ongelyk, Mynheer! Ik zag in al myn dagen geen braaver man.’ Er is echter meer dan het inzicht dat een zwarte man goed kan zijn, en beter dan een blanke. Zoals de Perzische brievenschrijver in Montesquieus *Lettres persanes* verwondert Yarko zich over de toestanden die hij onder de ‘witte mensen’ in Europa aantreft. Als hij verneemt hoe Willem door zijn vader is behandeld, is hij verrast en ontgoocheld. Hij heeft er spijt van dat hij naar het Westen is gekomen.

> Had ik geweten dat de witte dus bestonden,
> Ik had my seker by de zwarte nog bevonden.

Hij kan maar vaststellen dat het er in zijn vaderland, ‘bij de wilden’, ‘in de bossen’, deugdzamer en redelijker aan toegaat dan in de zogenaamde ‘beschaafde’ wereld.

> Geen gierigheid word men ooit in myn land gewaar
> Wy deelen graag, het geen wy hebben, met malkaar.
> Wat d'een niet heeft, dat krygt hy ligt'lyk van een ander.
> Gy weet het, Heer! wy zyn als Broeders met elkander,
> En hier schryft men de naam ons nog van wilde toe.

Zijn conclusie is duidelijk:

> Ik blyf hier niet; ik ga weer by myn wilde woonen;
> Want die zyn reed'lyker als uw beschaafd gespuys.

De spiegel die deze ‘nobele wilde’ de andere personages en het Kortrijkse toneelpubliek voorhoudt, versterkt het inzicht dat de lotgevallen van Lambrecht en Lidia de toechouwers moesten bijbrengen: de eenvoudigen zijn deugdzaam, de

beschaving van de rijken is slechts schijn. *Den onbermhartigen schuld-eisscher* wordt voor het eerst opgevoerd in Kortrijk, op 31 december 1796, ten voordele van de armen. De Zuidelijke Nederlanden zijn op dat moment een deel van het revolutionaire Frankrijk. Hofman, zelf ook acteur, speelt de rol van boer Lambrecht. De rol van Willem Vanderhoeven wordt vertolkt door de door Hofman zeer bewonderde Petrus Generé. Het stuk is, zoals de andere stukken die van deze auteur bewaard zijn, burgerlijk van thematiek en boodschap, maar gesteld in berijmde verzen. Pas in de negentiende eeuw gaat Hofman, onder meer met *De menschlievendheid der dorpelingen ontrent Charleroy* (1815), zijn toneelteksten in proza schrijven.

Wat niet is

Literair proza in het Nederlands is in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw amper beoefend. Uiteraard worden veel teksten in proza geschreven: stichtelijke en opvoedende werken, politieke pamfletten, wetenschappelijk werk, geschiedschrijving en andere ‘non-fictie’. Romans worden niet geschreven. Dat betekent natuurlijk niet dat het genre onbekend is. Of onbemind.

Een van de juffers op De Wolfs *Klapbank* bekent openhartig graag romans te lezen, ja, zelfs eraan verslaafd te zijn. Aan liefdesromans, meer bepaald:

> Om de minnaers aen te lokken,
> Ken ik de romansche trokken;
> 'k Lees er alle dagen in,
> Om den handel van de min.
> [...]
> 'k Heb er liggen met heel hoopen,
> 'k Ben van zin er nog te koopen.
> [...]
> Waer niet is van min geschreven,
> Daer en kan ik niet mé leven.

Daarbij heeft Coleta een uitgesproken en exclusieve voorliefde voor de *Franse* liefdesromans. Van lectuur in het Nederlands wil ze niets weten:

> Ik kan my niet bezig houwen
> Met een vlaemschen boek t' aenschouwen;
> 't Vlaemsch is noyt van mynen zin,
> Want daer is geen voedsel in.

'k Weet niet, ik heb vremde zinnen,
'k Wil altyd het fransch beminnen

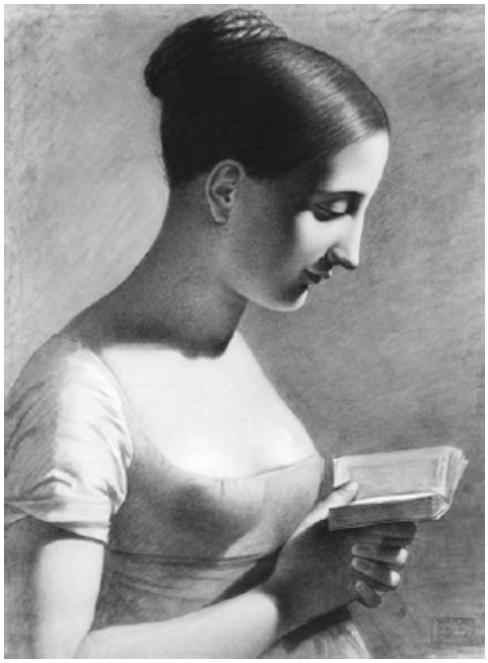

Een van de personages uit *De klapbank der juffers* (1780) van Jozef de Wolf bekent aan romans verslaafd te zijn, vooral dan aan Franse liefdesromans: ‘'k Lees er alle dagen in, / Om den handel van de min.’ *Lezende vrouw*, tekening van de West-Vlaamse schilder Joseph-François Ducq (1763-1829).

Sophie tracht haar vriendin nog op andere gedachten te brengen. Wat in romans te leren valt, is immers de waarheid niet. Zou Coleta niet beter ernstiger dingen lezen, geschiedenis bijvoorbeeld?

Leest dan liever ander dingen,
Dat kan eenige voordeel bringen,
Van historie, of den tyd,
Dat de waerheyd open leyd.

Hoe satirisch de *Klapbank* ook is, hoezeer De Wolf ook de spot wil drijven met de lichtzinnigheid en de gallomanie van de Gentse jeugd, hij geeft tegelijk wel aan dat Franse ‘romannetjes’ ook in Vlaanderen bekend en gesmaakt worden. In de bestudeerde privébibliotheken neemt het romangenre (voor zover het afzonderlijk gecatalogiseerd en herkenbaar is) meestal veel minder plaats in dan religie, recht of geschiedenis, maar afwezig is het niet. Dat de Zuidelijke Nederlanden zelf nauwelijks een eigen romanproductie hebben voortgebracht, is niet zo vreemd. Ook in de Noordelijke Nederlanden viel het ‘autochtone’

romanaanbod in de achttiende eeuw in het niet bij de massale import uit het buitenland. Het overgrote deel van de romans die er verschijnen, zijn vertalingen uit het Frans, het Engels en (in toenemende mate) het Duits. Het verschil met het Noorden is dat in het Zuiden de import niet wordt vertaald. De romanlezers lezen het Franse werk in de oorspronkelijke taal. En anderstalige boeken vinden ze ook grotendeels op de Franse markt en in Franse vertaling.

Is er dan werkelijk niets? Er verschijnen in de Zuidelijke Nederlanden volksboeken, die meestal historische verhalen vertellen. Zij hernemen grotendeels oud repertoire en zijn niet het werk van schrijvers die zich hiermee als auteur manifesteren. Met enige goede wil kunnen ook enkele andere boeken (of delen daarvan) als romans worden gelezen, of verraden zij invloed van de romanliteratuur. Het *Wonderbaer en rugtbaer leven van den ex-pater Auxilius van Moorslede alias Pieter-Francis-Dominiq Vervisch* (1791) is een hevig polemisch en antiklerikaal geschrift, waarmee Pieter Vervisch (1749-1793), kapucijn en overtuigd aanhanger van Jozef II, zijn eigen optreden wil rechtvaardigen en de geestelijkheid, die hij verantwoordelijk acht voor de talloze moeilijkheden die hij in zijn leven heeft gekend, bestrijdt. Hoewel Vervisch niet in eerste instantie literaire bedoelingen heeft, kan het verhaal van zijn avontuurlijke levenswandel toch worden gelezen als een geromanceerde autobiografie of zelfs als een soort van schelmenroman. Ook *Het verlost Nederland* (1791) van Cornelis Martinus Spanoghe, een andere tegenstander van de Brabantse Revolutie, is bovenal een politiek en polemisch werk. Om de protagonisten van de revolutie en meer in het bijzonder hun leider Hendrik van der Noot in diskrediet te brengen, beschrijft Spanoghe onder meer de levensloop van diens minnares, Jeanne Pinault (of Pineau). Het betreffende hoofdstuk neemt de vorm aan van een verhaal. Het portret dat hij van de vrouw schetst, laat echter over de primaire bedoelingen van de auteur weinig twijfel bestaan. Aan het begin daarvan beschrijft en verklaart hij de gravure waarop ze is afgebeeld:

> De Pineau, best bekend onder den naem van Souvereyne hoer van Brabant, komt hier in een zedig en schynhylig kleedzel te voorschyn, haer wezendlyke houding, om geduerende den opstand de oogen der bevolking te beguychelen; immers een hoer is in staet om alle rollen te spelen: in de een hand houd zy den staf der dwinglandye, om aen te duyden dat zy haeren invloed op het heerschend gezag had, het wel zy menigmael getoont heeft; want zoo iemand een ampt verlangde, vulde men de Pineau de hand en hy was zeker van zyn plaets; verder had zy al de vaerd-kapoenen en het grouw van Brussel aen de hand, die zy door 't uytdeelen van geld tot plunderingen, vervolgingen, moorden en vangen aenstouwde; dat dit volk haer wonderwel bediende en gehoorzaemde is geensints te verwonderen, soort zoekt egter soort: in de ander hand beschouwt men een geld-kas, op welke

> het zwaerd gevest staet, en wat wilt dit anders zeggen, als dat zy door de dwingelandey haer beurs gemaekt heeft, en dat het zwaert der geloofstryders haer tegen de ontdekking van haeren handel bevrydde?

Dat Vervisch en Spanoghe romans hebben gelezen en dat dit hun eigen manier van schrijven heeft beïnvloed, verandert niets aan het feit dat hun betrachtingen veeleer politiek dan literair zijn. Meer hierover in hoofdstuk 5.

Romans worden in de Oostenrijkse Nederlanden niet in het Nederlands geschreven, maar ook in het Frans is de eigen romanproductie beperkt. Enkele auteurs die onder invloed van de Franse Verlichting staan, hebben teksten geschreven die als 'filosofische romans' kunnen worden beschouwd, zoals *Alexis, fragment d'institution d'un prince* (z.j.) van de Leuvense universiteitsbibliothecaris Cornelius Franciscus Nelis (1736-1798). Ook het hierboven genoemde *Lettres à Eugénie* van de Prins de Ligne is, in zekere zin, een brievenroman. Maar ook dit soort werk is in de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw niet talrijk. Het buitenlandse aanbod volstaat ruim om aan de binnenlandse vraag te voldoen. Voor *Jellen en Mietje* (1816) van Karel Broeckaert, vaak beschouwd als de eerste roman uit de Vlaamse letterkunde, is het wachten tot de negentiende eeuw. Meer daarover in *Alles is taal geworden* van Willem van den Berg en Piet Couttenier.

4
Godsdienst en Verlichting[aant.]

4.1 Vroomheid in alle vormen

Michiel de Swaen (1654-1707), heelmeester in Duinkerke, is als toneelauteur en dichter actief in het literaire leven van zijn stad. Nadat hij zich heeft doen opmerken als toneelauteur, maakt hij in de jaren 1680 een soort religieuze wending door. Hij neemt daarbij uitdrukkelijk afstand van zijn vroegere leven, waarin hij, naar eigen zeggen, ‘tucht- en toomeloos de lusten naer gingh jagen’ en ‘dagen, weecken, ja gheele maenden bleef in vuyle wulpsheyt steken’. Deze verderfelijkheid kwam uiteraard ook tot uiting in zijn dichtwerk, zo geeft hij toe. Hij placht toen immers zijn ‘penne te doen quelen met droef of bly geklang in treur of herderspelen’ en verdeed zijn tijd met ‘boerterye en klucht’. Een groot deel van zijn toneelwerk zou hij ‘verscheurd’ hebben. Het heeft er alle schijn van dat De Swaen hier de ongeregeldheden van zijn vroegere leven fel overdrijft en als een literair topos hanteert. Toch is het zo dat slechts zes van zijn toneelstukken bewaard zijn gebleven en dat hij in het laatste deel van zijn letterkundige carrière zo goed als uitsluitend religieus werk produceert.

> Ick, die vol wind en roock myn ader op ded' swellen,
> Om op een trotsen voet myn moeders-tael te stellen,
> Speel nu op myne Lier, met eenen stillen thoon,
> Het leven en de dood van 's Alderhoogstens Soon.

De Swaen schrijft zijn religieuze poëzie in de laatste decennia van de zeventiende eeuw, maar zij blijft dan onuitgegeven en ziet pas in de achttiende eeuw het licht. Zijn stichtelijke gedichten worden in 1700 onder de titel *Zedelycke rym-wercken en christelyke gedachten* gebundeld en in 1722 en ook later nog met toevoegingen herdrukt. Zijn hoofdwerk, het religieuze epos *Het leven en de dood van onzen Saligmaker Jesus Christus* - waaraan de hierboven geciteerde verzen zijn ontleend - is in 1694 voltooid, maar verschijnt pas in 1767 in druk.

Op die manier maakt het werk van De Swaen, al is het zeventiende-eeuws van oorsprong en aard, deel uit van een uitgebreide productie aan religieuze letterkunde die in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden het licht ziet. De omvang van dit segment van de Nederlandse letterkunde in het Zuiden is zo uitgebreid omdat het religieuze leven precies een onderdeel van het maatschappelijke leven is dat zich, tenminste in de mate waarin het op de ‘gewone gelovige’ is gericht, grotendeels in het Nederlands voltrekt. Een goed uitgebouwd en maatschappelijk sterk gepositioneerd kerkelijk apparaat ziet geloofsverspreiding en geloofsversterking als zijn voornaamste opdracht. Bovendien moet en kan dat, onder meer door de toenemende alfabetisering,

steeds meer ook gebeuren via de eigen lectuur van de gelovigen. Die toename moet niet overdreven worden, maar de vraag naar religieuze literatuur in de volkstaal neemt, voorzichtig gesteld, in elk geval niet af. In die vraag kan en hoeft uiteraard niet enkel door de 'eigen' auteurs te worden voorzien. Bij de productie van religieuze letterkunde gaat het in niet geringe mate om de import van buitenlands materiaal, al dan niet in vertaling, en om het hergebruik van oudere teksten, onder de vorm van nieuwe edities of bewerkingen. Heel wat religieuze teksten leiden een erg lang leven en kennen talrijke edities, die vaak over vele decennia of zelfs meer dan een eeuw zijn gespreid.

Dit lange leven van de religieuze letterkunde hangt samen met het feit dat zowel de positie van het katholicisme en de katholieke kerk als de geloofsinhoud en geloofspraktijken in de vroegmoderne tijd in de Zuidelijke Nederlanden aan betrekkelijk weinig verandering onderhevig zijn geweest. Wel is de politieke verhouding tussen kerk en staat in de Oostenrijkse Nederlanden, sinds de Contrareformatie een bastion van het katholieke geloof, in de achttiende eeuw in beweging en wordt zij met name in de tweede helft van de eeuw problematisch. In de eerste helft, onder het bestuur van keizer Karel VI en landvoogdes Maria Elisabeth, gaan kerk en staat goed met elkaar samen, en dient het wereldlijk bestuur de zaak van geloof en kerk. Onder Maria Theresia en Jozef II wordt die hiërarchie omgekeerd en doen de wereldlijke autoriteiten er alles aan om de kerk onder controle te krijgen.

Het katholieke karakter van de bevolking staat in deze machtsstrijd echter niet ter discussie en er heeft zich in de loop van de achttiende eeuw geen fundamentele verandering voorgedaan in de maatschappelijke rol of de aard van het geloof. De religieuze beleving en de kerkpraktijken zijn in de achttiende eeuw grotendeels dezelfde als in de zeventiende eeuw. Er is evenwel sprake van een secularisering en een zekere 'geloofsverzwakking' in de tweede helft van de eeuw, vooral vanaf de jaren 1770, en daar zijn ook een aantal tekenen voor aan te duiden. Zo daalt in deze periode het aantal priesterroepingen. Deze indicaties hebben echter vooral of zelfs uitsluitend betrekking op de hogere sociale klassen en op de steden. Van een grootschalige geloofsafval is geen sprake, zeker niet op het platteland, waar de christianisatie zich juist nog verder doorzet. Broederschappen en processies zijn in de achttiende eeuw nog talrijker en succesvoller dan ze voordien al waren.

Hoe dan ook, de functie die religieuze teksten hebben en de betekenissen en boodschappen die ze uitdragen, zijn in de achttiende eeuw grotendeels dezelfde als in de zeventiende eeuw. En dus kunnen teksten inderdaad zonder veel problemen telkens weer opnieuw uitgegeven en gelezen worden, en kunnen de nieuwe auteurs ook met groot gemak voortbouwen op de oude voorbeelden en vormen.

Globaal genomen biedt die religieuze letterkunde een voortzetting van de Contrareformatie en is zij gericht op de verdediging, de verspreiding en de versterking van het katholieke geloof. In kerkelijke kringen worden daarbij verschillende talen gebruikt, en met name het Latijn blijft gebruikelijk voor de internationale, binnenkerkelijke communicatie, voor het hoger onderwijs en het theologische debat. Letterkunde die voor geestelijken zelf is bedoeld, bedient zich niet zelden ook van het Latijn, maar ook hier is het Nederlands in opmars: deels omdat onder de geestelijkheid de kennis van het Latijn achteruitgaat, deels omdat auteurs en uitgevers, al was het maar om commerciële redenen, op een ruimer en dus gevarieerd publiek mikken. Een keuze voor het Nederlands is echter nodig voor wie een breder publiek van gewone lezers wil bereiken. Een aanzienlijk deel van de productie van religieuze letterkunde bestaat precies uit de omzetting van anderstalige teksten, uitdrukkelijk bedoeld om deze voor dit brede publiek toegankelijk te maken.

Regels en onderwijzingen

Dat de productie in het Nederlands voor ‘gewone’ lezers is bedoeld, verklaart het overwegend didactische karakter van deze religieuze letterkunde. In *Den ghecruysten Seraphim* (1710) onderscheidt de minderbroeder Fulgentius Bottens, in navolging van Thomas van Aquino, drie manieren om ‘tot volcomen wetenschap’ te komen, namelijk ‘de konste’ (ars), ‘het ghebruyck’ of ‘de oeffeninghe’ (usus), en ‘de naervolghinghe’ (imitatio): ‘De Konste die gheeft de Reghels en onderwijsinghen, het Ghebruyck dat de selve te wercke stelt en oeffent: de Naervolginghe, die de voorbeelden en modellen voor ooghen stelt.’ Deze driedeling kan worden toegepast op de verschillende soorten religieuze letterkunde en de didactische middelen die daarin worden ingezet.

Het geloofsonderricht verloopt in de eerste plaats via prediking en catechese. Daarmee worden ook de ongeletterden bereikt en bovendien kunnen de gelovigen er zich niet aan onttrekken, omdat dit onderricht zich in het kader van de (verplichte) mispraktijk voltrekt. Beide elementen zijn daarin aanwezig, bijvoorbeeld door catechese in de vroegmis (door de onderpastoor) en de homilie in de hoogmis (door de pastoor). Het zijn in de regel de eigen bedienaars van de parochie die daarvoor instaan, soms bijgestaan door gespecialiseerde paters-predikanten die op bijzondere feestdagen en in speciale periodes als de advent en de vasten de prediking verzorgen. Het gaat hier in essentie om vormen van mondelinge geloofsoverdracht, maar dat betekent uiteraard niet dat zij niet gebruikmaken van schriftelijk en gedrukt materiaal. Gezien de omvang en de standvastigheid van de praktijken kennen veel van de gebruikte teksten een

lange levensduur. In de loop van de eeuw gaat men meer zorg besteden aan het geloofsonderricht aan kinderen, met name in het kader van de voorbereiding op de eerste communie (die meestal op de leeftijd van dertien of veertien jaar plaats heeft). Dit leidt weliswaar tot een toenemende aandacht voor deze doelgroep in de publicaties, maar de catechese gebeurt toch op basis van de aloude Mechelse catechismus. Daarbij wordt ook in de achttiende eeuw nog steeds de versie van 1623 gevolgd, die in 1774 nog eens officieel wordt herbevestigd.

In de achttiende eeuw verschijnen talloze preekboeken. Vaak hebben ze een dubbele functie en doelpubliek: ze zijn een inspiratiebron en hulpmiddel voor predikanten en tegelijk stichtelijke literatuur voor een breder publiek van gelovigen. Preekstoel in de kerk van Sint-Kwintens-Lennik (tweede helft 18de eeuw).

De prediking heeft geleid tot een aanzienlijke productie aan preekboeken. Achter deze term gaan verschillende soorten publicaties schuil. In de strikte zin van het woord gaat het om verzamelingen van teksten van preken die als zodanig op de kansel kunnen worden uitgesproken. Soms betreft het echter collecties die geen uitgewerkte teksten bieden, maar ‘materiaal’ en ‘grondstof’ die predikanten kunnen gebruiken en bedoeld zijn om hen te inspireren bij het schrijven van hun eigen teksten. Als direct bruikbare preken worden gepubliceerd, dan kan het gaan om teksten die uitdrukkelijk zijn geschreven om door anderen te worden gebruikt of - wat vaak het geval is - om een bundeling van preken van één predikant, die ook werkelijk zijn uitgesproken. Het bundelen van deze teksten kan gebeuren met het oog op gebruik door predikanten,

maar ze kunnen ook zijn bedoeld als een eerbetoon aan de predikant of om de herinnering aan zijn prediking te bewaren. Preekboeken verschijnen vaak aan het einde van de carrière van een predikant of zelfs postuum. Hoe dan ook, vaak - en in toenemende mate - hebben preekboeken een dubbele functie en doel-publiek en zijn ze tegelijk een inspiratiebron en hulpmiddel voor predikanten én stichtelijke literatuur voor een breder publiek van gelovigen.

Ook voor wat het gebruik van preekboeken betreft, is de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw uiteraard geen afgesloten universum. Er worden heel wat buitenlandse preekboeken gebruikt en ook herdrukt en soms vertaald. En ook in de tijd kennen zij een grote variatie. Nieuwe preekboeken sluiten aan bij de zeventiende-eeuwse en nog oudere traditie, en oudere boeken worden lange tijd herdrukt en gebruikt. Het is allicht kenmerkend dat de meest succesvolle preekboeken van de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw die zijn van een zeventiende-eeuwer, Rumoldus Backx (1648-1703). Deze kanunnik, lange tijd werkzaam in Antwerpen, bereidde zijn preken zeer zorgvuldig voor en schreef ze ook helemaal uit. Mogelijk had hij de bedoeling ze ooit te publiceren, maar daar is hij tijdens zijn leven niet meer aan toegekomen. Na zijn dood zijn ze echter wel in druk verschenen (1709-1726): meer dan vijfhonderd preken, uitgesproken van 1679 tot aan zijn dood, en enkele die nog in voorbereiding waren, achttien volumes en 7500 bladzijden in totaal. Backx' opvattingen sluiten aan bij de strenge leer die door de theologen van de Leuvense universiteit wordt gepropageerd. Die in Leuven gangbare opvattingen staan dicht bij het jansenisme, dat het geloof in de predestinatie centraal stelt. Al sinds de zeventiende eeuw trekken de jezuïeten, met hun optimistischer mensbeeld en geloof in de vrije wil, tegen het jansenisme ten strijde en dat plaatst hen ook tegenover de Leuvense theologen. Die beschouwen en propageren Backx' sermoenen dan ook als een goed alternatief voor de prediking van de jezuïeten. Mede daardoor blijven zij lange tijd populair en kennen zij in de loop van de eeuw talrijke herdrukken.

Backx wordt gevolgd door anderen, van wie sommigen met een productie die qua omvang amper voor die van hem moet onderdoen. Zo vult Joannes Verslype (1656-1735) onder de titel *Historie ende over-een-kominge der vier Evangelien* (1712-1727) een achttiendelige reeks met zo'n zeshonderd sermoenen, die een kleine halve eeuw later nog wordt herdrukt. De preken van Ignatius Albertus de Vloo (1716-1775) verschijnen postuum in dertien delen (1788-1794) en kennen nog aan het einde van de negentiende eeuw enkele nieuwe edities. En Petrus Franciscus Valcke (1708-1787) bundelt op zijn oude dag in een zevendelige reeks (1784-1786) sermoenen uit zijn hele vijftigjarige carrière, en ook deze collectie kent nieuwe drukken, tot een eind in de negentiende eeuw.

Ondanks de stabiliteit van de productie doen zich in de prediking van de achttiende eeuw evoluties voor, die samenhangen met een groter bewustzijn van en bekommernis om het publiek. Die zien we vooreerst in de taal van de preekboeken. In de zeventiende eeuw is ongeveer twee derde daarvan in het Latijn. In de achttiende eeuw overheerst de volkstaal, en in de laatste decennia worden praktisch uitsluitend nog preekboeken in het Nederlands gepubliceerd. Die verschuiving hangt samen met de uitbreiding van de functie en het publiek van de preekliteratuur. Het Latijn heeft als voordeel dat het de internationale circulatie van de preekboeken bevordert, maar beperkt het gebruik tot de geestelijkheid. Het is met andere woorden geschikt voor preekboeken die uitsluitend of vooral voor de predikanten zelf zijn bedoeld. De overschakeling op het Nederlands getuigt van het streven van de auteurs en de uitgevers van deze reeksen om, naast de predikanten, ook andere lezers te bereiken.

Preekboeken in de volkstaal komen echter de kwaliteit van de prediking niet altijd ten goede. Het gebruik van een Latijns preekboek impliceert immers dat de predikant zelf nog met het materiaal aan de slag moet, dat hij het moet bewerken of tenminste vertalen, met als gevolg dat verschillende preken, zelfs als zij op dezelfde bron teruggaan, toch uniek zijn. Bij een preekboek in de volkstaal is de predikant al snel geneigd de tekst gewoon letterlijk uit te spreken, en een theoreticus als de Beierse jezuïet Matthias Faber (1587-1653) vreest daarom in de zeventiende eeuw al dat het gebruik van preekboeken in de volkstaal de gemakzucht in de hand werkt en de creativiteit van de predikanten zal fnuiken.

De groeiende bekommernis om het publiek heeft niet alleen betrekking op de keuze van de taal van de preekboeken, maar ook op een streven naar vereenvoudiging van de sermoenen zelf. Zo worden de preken in de loop van achttiende eeuw korter - tot een (nog steeds behoorlijke) lengte van maximaal drie kwartier. Dat impliceert dat men zuinig moet zijn met ‘bijkomstigheden’ als citaten en verwijzingen naar kerkvaders en andere autoriteiten en uitweidingen in de vorm van voorbeelden en verhalen. Het betoog moet met andere woorden meer op de essentie gefocust zijn. Zoals gezegd worden de preekboeken van Backx in de loop van de achttiende eeuw steeds opnieuw gepubliceerd, maar voor de edities van het einde van de eeuw worden de preken enigszins aangepast aan de nieuwe eisen en smaak: zo worden de sermoenen inderdaad ingekort en Latijnse citaten geschrapt.

Ook over de structuur en indeling van de sermoenen wordt nagedacht. De globale structuur ligt vast en daar wordt niet aan geraakt. Zoals elke betogende tekst begint ook een preek met een inleiding (exordium), gevolgd door de hoofdstelling (propositio) en de onderbouwing daarvan (confirmatio), en een besluit (peroratio) met een korte recapitulatie en een expliciete aansporing

aan de toehoorders. Over hoe het middendeel aan te pakken, heerst echter minder duidelijkheid. Rond het midden van de eeuw komt uit Frankrijk het idee aangewaaid dat een preek altijd een tweedelige of driedelige structuur moet hebben en dat deze aan het begin expliciet moet worden aangekondigd. De Franse jezuïet Blaise Gisbert (1657-1731), auteur van een handboek in de christelijke welsprekendheid dat in 1763 ook een Leuvense editie kent, is het daar echter niet mee eens. Dergelijke strikte regels dwingen de predikant onnodig in een keurslijf. Uiteraard vindt ook hij dat een sermoen logisch en helder opgebouwd moet zijn, maar het kan niet zo zijn dat eenzelfde structuur gepast is voor élk onderwerp. Het is 'onnatuurlijk', zo meent hij, 'er een ijzeren wet van te maken dat elk onderwerp altijd in twee of drie stukken moet worden onderverdeeld'. Niets zo 'koud' en zo 'vervelend' als die aankondigingen die in een redevoering steeds terugkeren. Boven expliciete indelingen ('sensible & expresse') verkiest hij een meer impliciete structuur ('cachée & insensible'). Deze tegenstand kan echter niet voorkomen dat een strikte twee- of driedeling van het corpus in de Zuid-Nederlandse prediking in de laatste decennia van de eeuw inderdaad een vaste regel wordt.

De moeilijke weg naar volmaaktheid

Gelovigen worden niet alleen voorzien van prediking maar ook van stichtelijke lectuur van allerlei aard. Talrijk zijn de publicaties waarmee lezers worden onderricht over de inhoud en de praktijken van het geloof. In de achttiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden verschijnt een stortvloed aan dergelijke werken, zoals de *Christelyke academie, dat is: de oeffen-plaets dergeleerdheyd*, wellicht het werk van Jan Baptist van Lokeren (1667-1731), pastoor in Wingene. Het verschijnt vermoedelijk in 1718 voor het eerst en kent in de loop van de eeuw heel wat nieuwe edities. Andere voorbeelden zijn de *Maniere om christelyk te leven* van Jan Baptist Flanderin (1709-1771), waarvan na 1746 meer dan twintig edities verschijnen, en de *Christelycke onderwyzing of verklaering en uitbreiding van den Catechismus* van de franciscaan Franciscus Claus (1706-1768), met ten minste veertig edities vanaf 1756. Zij zijn zo goed als alle het werk van geestelijken, vaak regulieren. Een aantal van de talrijke kloosters en abdijen in de Zuidelijke Nederlanden zijn ware productiecentra van vroomheidsliteratuur. Deels is die bedoeld voor intern gebruik, bijvoorbeeld voor de opleiding van novicen of voor de leden van de eigen derde orde, of toegespitst op de cultus en praktijken die eigen zijn aan de orde (de 'eigen' heiligen) of aan de stad of de streek. Toch richt ook deze productie zich vaak op een algemeen publiek van gelovigen.

De grote continuïteit en standvastigheid van deze literatuur verhinderen niet dat zich ook hierin in de loop van de achttiende eeuw een aantal veranderingen voordoet. Zo neemt de impact van de mystiek af. In het begin van de eeuw is die duidelijk bij auteurs als Karel Lodewijk Grimminck en de al geciteerde Fulgentius Bottens. Grimminck (1676-1728) is pastoor en van 1714 tot 1724 kluizenaar in Frans-Vlaanderen en daarna in Watou. Hij publiceert niet bij leven, maar laat enkele geschriften na en krijgt ook buiten de grensstreek bekendheid, onder meer door een biografie die al een jaar na zijn dood het licht ziet. Dit *Kort-begryp van het deugdsaem leven van den seer eerweerdigen heer Carolus-Ludovicus Grimminck* (dat in 1768 een nieuwe editie kent) is het werk van de Leuvense hoogleraar en theoloog Pierre Louis Danes (1684-1736), 190 die voor het overige zo goed als uitsluitend academisch en dus in het Latijn publiceert.

De minderbroeder Fulgentius Bottens (1637-1717) is, zoals anderen in dit religieuze verhaal, biografisch en in andere opzichten grotendeels een zeventiende-eeuwer, maar hij publiceert toch een belangrijk deel van zijn oeuvre in de achttiende eeuw en vindt daar veel lezers. Ook hij schrijft zowel in het Latijn als in het Nederlands. Zijn hoofdwerk is het driedelige *Het goddelick herte, ofte de woonste Godts in het herte* (1685-1718), waarvan de eerste twee delen in 1685 en 1688 verschijnen (met nieuwe edities in 1700 en 1716), het derde, meest uitgebreide deel vele jaren later, in 1710, onder een eigen titel, *Den ghecruysten Seraphim* (met een nieuwe uitgave in 1718). In dit laatste, hiervoor ook al genoemde werk, en in de didactische *Gheestelycken catechismus van den wegh der liefde Godts* (1708), beschrijft Bottens de ‘lichtste, kortste, vermakelijkste, profijtigste, schoonste en noodzakelijkste’ manier om te komen tot ‘de christelijke volmaaktheid’. Geïnspireerd door het eerste gebod (Marcus 12:30) - ‘Heb de Heer, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw verstand en met heel uw kracht’ - onderscheidt hij drie wegen, drie ‘dagreizen’, waarop men achtereenvolgens de dienares van God, de vriendin van God en de bruid van God wordt. De nadruk ligt daarbij enerzijds op de zuivering (de strijd tegen de wereld, het vlees, de duivel) en anderzijds op de oefening in het gebed, het ‘uitwendige gebed’ of het ‘mondgebed’ op de eerste dagreis, het ‘inwendig gebed’ of de meditatie op de tweede, en de ‘ingestorte meditatie’, die is voorbehouden aan wie het laatste stadium heeft bereikt.

De uitleg van dit alles geeft Bottens, zo benadrukt hij, in zo eenvoudig mogelijke bewoordingen: ‘Myne intentie en is niet, hier te gebruycken subtiele ofte hooge concepten ofte geaffecteerde welsprekentheyt; maer met klaere en eenvoudige en krachtige woorden de waerheyt voor te houden; met korte, maer veel inhoudende woorden.’ Hij kiest bovendien voor de vorm van de samenspraak, tussen Jezus en de ziel, die de identificatie van de lezer in de hand moet

werken: ‘Peyst gy maer (Beminden Leser) en laet u vastelyck voorstaen, dat Jesus u aanspreeckt.’ Hij benadrukt immers dat allen, zo ‘de gheleerde als ongheleerde, oock Vrauw-persoonen bequaem zijn tot dit leven en desen Staet’.

Dus ook de ‘ongeleerde’ lezers wil hij bereiken en hij streeft ernaar diegenen te bedienen ‘die de occasie niet en hebben om veel Boecken te becommen’. Zij zijn bij uitstek in staat tot de volmaaktheid te komen. Bij de geleerden is het immers zo ‘dat sy hunnen tijdt en by-naer alle de kracht van hun ziele besteden en verslyten in hunne studien en verstandelicke oeffeninghen’, waardoor er niet veel tijd meer overblijft ‘om aen Godt te gheven, en aen d'oeffeninghe sijnder liefde’. Dit betekent echter geenszins dat de weg naar Gods liefde een gemakkelijke weg is. Het doel is immers volmaaktheid en die bestaat erin aan Christus gelijk te zijn (‘eene volcomen ghelijckformigheyt met Christus onsen Heere’). Zij kan slechts stap voor stap worden bereikt. De gelovige kan een dagreis pas aanvatten als de vorige is afgelegd, en dat geldt ook de lectuur die hem hierbij begeleidt. Ook het lezen moet stap voor stap gebeuren, zo benadrukt Bottens. Lezers moeten lezen wat zij op een bepaald moment nodig hebben, wat overeenkomt met het niveau dat zij hebben bereikt. Zij moeten niet vooruitlopen, niet lezen wat zij nog niet kunnen beheersen, waar zij nog niet aan toe zijn. Anders doen zij immers ‘ghelijck sommighe doen, die ghemeenelick de Boecken van achter eerst lesen, en willen ghelijck het dack van 't gheestelick ghebauw maecken, eer sy de fondamenten en meuren hebben’.

Het goddelijk kamerken

In heel veel stichtelijke letterkunde wordt de nadruk echter niet gelegd op de mystiek, maar op de geloofspraktijk en de toepassing in het dagelijkse leven dat de ‘gewone’ gelovige moet leiden. Een zekere wereldverachting en het geloof in de behoefte aan ascese en versterving zijn daarin niet verdwenen, maar die zijn dan eerder moreel dan mystiek geïnspireerd en worden met meer mededogen voorgeschreven. In zijn levensverhaal van Sint-Sebastiaan benadrukt de premonstratenzer Reinerus Vichet - over wie dadelijk meer - dat het geenszins noodzakelijk is ‘heele daghen te vasten, heele nachten te waecken, grove ende gescheurde sacken voor kleederen te dragen’. Men kan van een mens maar vragen wat in zijn vermogen ligt, zo geeft ook Albertus van den Bosch aan: ‘Is men schuldig alle[e]n goet te doen? Neen: want dat en is in eens jeders magt niet: maer allen dat goed, dat men doen kan, is men schuldig te doen, dat men verobligeert is te doen, volgens een jeders staet, officie, geloften.’

Pater Albertus van den Bosch (1664-1740), in 's-Hertogenbosch geboren als Joannes van Gent, leeft als kapucijn onder meer in Sint-Truiden, Gent en

Antwerpen. Zijn *Het goddelyk kamerken* vindt, met opeenvolgende edities in 1714, 1727, 1738 en 1779, zowat de hele achttiende eeuw lezers. Het bestaat - we nemen hier de uitgebreide editie van 1779 ter hand - uit verschillende onderdelen. Het boek begint met een soort catechismus, waarin wordt uitgelegd hoe de staat kan worden bereikt waarin men klaar is om de communie te ontvangen. Dat gebeurt aan de hand van het beeld van het 'goddelijk kamerke', dat het boek zijn titel geeft. Het beeld is ontleend aan het tweede boek der Koningen (4:9-10), waarin wordt verteld dat de profeet Elisa op zijn reizen door Sunem in een herberg logeerde, van wie de vrouw aan haar man zei: 'Die godsman die telkens bij ons op bezoek komt, is beslist heilig. Laten we op het dak van ons huis een kamer voor hem maken en daar een bed, een tafel, een stoel en een lamp neerzetten, dan kan hij zich daar terugtrekken als hij bij ons komt.' Dat is een beeld van 'hoe dat wy Christus weerdig ontfangen zullen in 't Alder-heyligste Sacrament des Autaers, door de H. Communie', aldus het voorwoord. Iedereen die ter communie wil gaan, moet 'een zuiver en heilig kamerken' maken. Eerst wordt aan de hand van vraag en antwoord uitgelegd wat de beeldspraak betekent: het kamerke is de ziel, het beddeke is de vrede (die erin bestaat 'dat men vrede heeft met Godt, ten tweeden dat men vrede heeft met synen evennaesten, en ten derden, dat men vrede heeft met zyn eygen zelven'), de tafel is het volbrengen van de goddelijke wil, de stoel is de standvastigheid, de kandelaar, dat is het voorbeeld dat de gelovige aan de anderen geeft, 'waer door allen Christenen scheynen moeten, en hunnen even mensch tot het goet moeten voor-lichten', en de kaars in de kandelaar, dat is God zelf en 'de oprechte liefde'. Vervolgens wordt uitgelegd hoe men dit alles in de praktijk moet brengen.

Na het eenvoudige catechismusdeel volgen andere hoofdstukken, waarin wordt uitgelegd hoe men zich op de communie moet voorbereiden, een aantal gebeden (gedichten), een uitgebreid deel 'Fundamenten' en een thematische index, die *Het goddelyk kamerken* tot een echt gebruiksboek maakt. Het laatste deel is een geleerd stuk, met argumenten en 'bewijzen', citaten en verwijzingen. Daarin worden ook de discussies gevoerd waarin de auteur betrokken is. Met name gaat het over de vraag hoe streng de voorwaarden moeten zijn waaraan iemand moet voldoen (de staat waarin hij zich bevindt) om de communie te mogen ontvangen. Uiteraard legt ook Albertus de nadruk op de noodzaak van versterving, maar hij is bovenal een pleitbezorger van de veelvuldige communie en gaat dan ook in tegen de auteurs die een grote striktheid bepleiten. Wie zou kunnen vrezen de communie niet waardig te zijn, wil hij vooral geruststellen.

Ter navolging

Zoals het voorbeeld van *Het goddelyk kamerken* aangeeft, worden in deze stichtelijke werken verschillende letterkundige genres met elkaar gecombineerd. Dat geldt ook voor de literatuur die zich richt op de navolging. De uitgebreide productie van heiligenlevens is uiteraard geen nieuw gegeven, maar is de voortzetting van de oude hagiografie in het Latijn en van een traditie van popularisering van deze heiligenlevens in de volkstaal. Zij mogen dan teruggaan op een oud en specifiek tekstgenre, deze heiligenlevens nemen, ook in de achttiende eeuw, vele vormen aan. Dit heeft te maken met het feit dat deze hagiografie tot de vroomheidsliteratuur behoort en dus niet enkel als bedoeling heeft de kennis over de heiligen te bewaren of verspreiden, maar ook hen als inspiratiebron en als voorbeeld voor te stellen. Ze moeten tot de versterking van het geloof van de lezer bijdragen en hem of haar tot een beter leven aanzetten. Deze publicaties beperken zich daarom (meestal) niet tot het levensverhaal van de heilige, maar koppelen dit aan verklarende en didactische tekstdelen, waarin de betekenis en lessen en voorschriften worden geëxpliciteerd. Vaak ook worden er gedichten aan toegevoegd, die als gebed tot de betreffende heilige kunnen dienen. Daarbij verandert het boek soms gaandeweg van karakter en wat begint als een historisch verhaal eindigt niet zelden als een gebedenboek.

Dit betekent niet dat de waarheidsaanspraken van het levensverhaal niet kunnen worden geclaimd of dat het geen aansluiting kan zoeken bij de geschiedschrijving. De eruditie inspireert de reeds genoemde Reinier Vichet (1662-1721), premonstratenzer in Tongerlo en ook archivaris daar, aan het begin van zijn boekje over *Den edelen ridder en H. Martelaer Sebastianus* (1719) tot een kleine uitval tegen degenen die ‘haere pennen uyt eenen sotten yver te verre hebben laeten loopen’. Maar ook hij beperkt zich niet tot een ‘waar-heidsgetrouw’ levensoverzicht. Zijn boekje valt in drie losse delen uiteen, slechts door de figuur van de heilige verbonden. Na het levensverhaal (in proza), volgen een geschiedenis van de aan Sint-Sebastiaan toegewijde schuttersgilden (in Brabant) en een moralistisch deel waarin wordt uitgelegd hoe de lezer de opgedane kennis in zijn eigen leven kan toepassen.

De combinatie van verschillende tekstgenres en registers, inclusief dat van de toenmalige geschiedwetenschap, blijkt bijvoorbeeld ook uit de *Twee-hondert jaerigen jubel-galm der XIX Martelaeren van Gorcum* (1772), een gelegen-heidspublicatie waarmee in het Zuiden deze Noord-Nederlandse katholieke martelaren worden herdacht. De kern wordt gevormd door een lang gedicht van Joanna-Catharina van Goethem (ca. 1720-1776), van wie een aantal gelegenheidsgedichten bewaard zijn. De *Jubel-galm* verschijnt zonder vermelding

van haar naam en wordt in het voorwoord slechts toegeschreven aan ‘zekere welbedachte Joffrouwe zeer ervaren in de Rijmkonst’. De tekst wordt gepubliceerd door toedoen van de erudiet en bibliograaf Jacob Goyers (1719-1809) en de historicus Jozef Jacob de Munck (1740-1792), die hem voorziet van uitgebreid historisch commentaar onder de vorm van lange voetnoten en een reeks van bijlagen, die meer dan de helft van het boek innemen. De nuchtere toon van de commentaren contrasteert met de hagiografische teneur en felle kleuren van de hoofdtekst, maar doet deze uiteraard niet teniet.

De inschatting van de tijd van de Opstand laat in het gedicht immers aan duidelijkheid niet te wensen over:

> Wanneer ons Nederland quam toe den vorst van Spagnien,
> En dat door 't slim bedryf des Prince van Oragnien,
> En ook door 's ketters list, zo menig stad, en slot,
> Den koning vielen af, en 't saemen ook van God.

En verder volgt het verhaal van het ‘geboef der geuzen’ en ‘kettersrot’ met hun ‘trouweloze knechten’ en ‘snood bedrijf’, die ‘besonderlyk by nagt in hun brood-dronkentheyd’ al hun ‘vileynigheyd’ uitwerken op de ‘glorieuze schaar’ van de martelaars, die ‘campioens’ zijn en zwijgen en hun lot in waardigheid dragen: zij weten immers ‘wat een loon hier naemaels wordt bereyd, voor die hier wordt vervolgt voor de regtveerdigheyd’. Het boek wordt besloten met een gebed (in proza) tot de martelaren.

Voor arbeiders en buitenlui

Vichet voert Sint-Sebastiaan op als een voorbeeld van hoe men ook in niet voor de hand liggende situaties tot een religieus leven en tot zaligheid kan komen. Deze Romeinse soldaat uit de derde eeuw had immers alles tegen: elk van zijn vier hoedanigheden leidde hem van een deugdelijke levenswandel af. Jongeman, militair, hoveling, edelman: ‘Voeght hier by vier heyligheden, ende het sullen vier mirakelen wesen.’

Met het verhaal van deze heilige wil Vichet dan ook duidelijk maken dat het weliswaar ‘een enge poort en een smalle weg’ is die naar de zaligheid leidt, en dat ‘maar weinigen die weg kennen’, maar dat desondanks werkelijk iederéén de betreffende weg kan gaan. Zaligheid is absoluut geen voorrecht van enkelen, ook niet van geestelijken. De goddelijke liefde ligt immers overal verborgen, ‘niet alleen in de cloosters onder het habeyt van Religieusen, maer oock in verworpe huttekens, onder den bedelsack van arme menschen’. Met Franciscus

van Sales is Vichet van oordeel dat het een dwaling en zelfs een ketterij is het godvruchtig leven te bannen ‘uyt het geselschap van soldaeten, uyt de winckels der ambachts-lieden, uyt de hoven der Princen, uyt het huys-gesin der getrouden’. God zelf immers ‘heeft alle staeten ende ambachten ingestelt tot sijnder meerder glorie’ en hij vraagt van ons dat wij ons werk goed doen, ‘op dat den eenen mensch door den dienst van den anderen soude geholpen worden’. Het is ondenkbaar dat hij van ons iets zou vragen ‘dat ons soude konden beletten van hem wel te dienen ende te beminnen’. Kortom, ‘in alle staeten kan men saligh worden’, zo benadrukt Vichet. En dus kan en mag niemand van religieuze lectuur worden uitgesloten en moet iedereen over die stichtelijke lectuur kunnen beschikken die voor hem of haar geschikt is.

In het voorwoord op zijn *Sermoenen op de sondagen en feest-dagen* (1784- 11786) schrijft Petrus Franciscus Valcke dat hij van oordeel is dat de meeste gedrukte preken te lang zijn en meer geschikt ‘voor de Stedelieden als voor de Landslieden’. Er zijn er zeer weinig ‘die in onse taele met voordagt voor de landslieden gemaekt zyn’. Aan dit gemis wil hij tegemoetkomen met korte en eenvoudige preken, die aansluiten bij het niveau en de specifieke situatie van het doelpubliek. Blijkbaar bestaat daar inderdaad behoefte aan, want zijn collectie kent in een paar jaar tijd drie nieuwe edities en wordt tot in de negentiende eeuw herdrukt.

Rond het midden van de eeuw groeit overal in Europa de aandacht voor deze en andere doelgroepen. Rond dat moment publiceert ook Fulgentius Hellynckx (1697-1767) zijn *Christelyke onderwysingen voor de lands en ambagts-lieden* (1742). Hellynckx is een augustijn die lange tijd als rondreizend predikant actief is in West-Vlaanderen en (tot daar in 1766 de prediking in het Nederlands wordt verboden) ook in Frans-Vlaanderen. Zijn vertrouwdheid met ‘gewone’ mensen in *la Flandre profonde* inspireert hem onder meer tot *Dry-voudige verhandelinge sedelyck en onderwysende aengaende de teerlingh en caert-spelen, den brandewyn-dranck en het gebruyck der duyvels-besweerderye ofte belesinge, onderscheydende het geoorloft, geraedigh, en goet van het verboden, ongeraedigh, en quaet gebruyck deser* (1757) en tot aandacht voor de lokale volkstaal. Ook hij is van oordeel dat werkende mensen gemakkelijker dan anderen tot ‘een verdienstig leven en een zalige dood’ zouden moeten komen. ‘Den last-dragenden arbeydt, is eenen bequaemen middel om by Godt veel te verdienen, en daer door te voldoen voor de bedreven sonden.’ Toch, zo stelt hij vast, zijn er velen die deze mogelijkheden niet aanwenden, ‘sy lyden genoeg om salig te worden, en des niet tegenstaende vele met hun lyden gaen verloren’. Als dat zo is, dan is dat slechts omdat zij onwetend zijn en onvoldoende onderricht zijn, omdat zij niet hebben geleerd.

De boodschap die aan de boeren dient te worden gegeven, is dat ze bovenal

een geregeld leven moeten leiden. ‘Eenen Lands-persoon die werkt en slaeft, eet en drinkt, op-staet en slaepen gaet, en alle gemeene en besondere oeffeningen doet zonder schik of regel, volgens dat den lust of sin aenport’, zal nooit tot een waarlijk deugdzaam leven komen. Er is een tijd van werken, ‘en tydt van rusten, tydt van weenen, en tydt van lachen, tydt van spreken, en tydt van swygen, en soo voorts’. Wie ‘geen tydt en onderhoudt in syn besigheden, die wilt wandelen als hy moet werken, en werken als hy behoort te bidden, die alles doet om dat hem aldus lust’, die leeft niet volgens de bevelen en de wijsheid van God, en zal in zonde leven. Hellynckx houdt dit zijn lezers uitgebreid voor en vertaalt een en ander ook in concrete richtlijnen: lijstjes van telkens vijf punten, van wat arbeiders en boeren moeten doen en laten. Zo moeten ze vermijden:

1. De gemeynschap met vrouw-persoonen.
2. De herbergen, quaede geselschappen en vergaederingen der jongheyt.
3. Het vloeken en sweeren.
4. De ledigheyt en den drank.
5. De naeste occasien van de sonde.

En zijn arbeiders aan elkaar verschuldigd:

1. Malkanderen in Godt beminnen.
2. Uyt liefde vermaenen, en soetelyk berispen.
3. Medelyden hebben, en helpen in tegenspoet.
4. Hunne gebreken verduldiglyk verdragen.
5. Hun stigten door goedt exempel.

Een deel van de religieuze letterkunde richt zich inderdaad tot specifieke doelgroepen of is bedoeld voor specifiek gebruik. Sommige publicaties richten zich tot de jeugd, de novicen of de leden van een bepaalde religieuze orde, of tot vrouwen. Dit streven naar diversificatie wordt echter tegengewerkt door het commerciële belang van uitgevers en auteurs, dat erbij gebaat is boeken te publiceren die juist een zo groot en breed mogelijk publiek aanspreken. Een boekje als de *Christelyke academie, dat is: de oeffen-plaets der geleerdheyd* (1718?) is in de eerste plaats een lesboekje voor op school, maar wordt tegelijk ook aangeprezen als leesboekje voor gewone, volwassen lezers. En ook *Het goddelyk kamerken* beoogt, zo wordt in de voorrede van de editie van 1779 uitdrukkelijk aangegeven, een meervoudig publiek van zowel kinderen die zich op hun eerste communie voorbereiden als ook alle ‘onwetende, jonk ende out, die oprecht Godtvruchtig en Christelyk willen leven’, en dan ook nog in het bijzonder ‘de gene die eenen Geestelyken staet willen aennemen’.

Bidden in verzen

De combinatie van genres in de stichtelijke werken impliceert dat er in veel van deze publicaties religieuze lyriek voorkomt. Vaak worden de beschouwende en catechismusdelen afgewisseld met gedichten en worden levensverhalen van heiligen gevolgd door verklarende teksten en gedichten. Deze gedichten hebben, zoals ook de rest van het boek waarin ze voorkomen, hoofdzakelijk extra-literaire bedoelingen. Ook zij behoren tot de middelen die worden ingezet voor geloofsverdediging, geloofsverspreiding en geloofsversterking. Daartoe behoren immers, volgens het schema van Bottens, niet alleen de 'uitlegging' en de 'navolging', maar ook de 'oefening'. De talrijke gedichten die overal in de devotieliteratuur verspreid zijn, zijn bedoeld om als gebed te worden gebruikt.

In de literatuur heerst in elk geval consensus over de noodzaak van gebed. Daarbij wordt, zoals al aangegeven, het onderscheid gemaakt tussen het uitwendige gebed of het mondgebed, en het innerlijk gebed, dat niet met de mond maar met het verstand (meditatie) of de wil ('het gebed der affecties') wordt beoefend. De werking van het verstand in deze heeft een lagere vorm, die bestaat uit het overdenken van geestelijke onderwerpen, maar ook een meer verheven vorm, namelijk de 'zuivere en stille beschouwing der waarheid'. De hoogste vorm is de 'ingestorte' of 'bovennatuurlijke' contemplatie, die niet door het verstand of de wil wordt bewerkt, maar door openbaring. Dit is echter voorbehouden aan wie alle andere oefening heeft doorlopen. De meer eenvoudige vormen van meditatie moeten worden voorafgegaan door lectuur, waarin de stof wordt aangereikt.

De mondgebeden vindt de gelovige in de vroomheidsliteratuur. Ook wat dit betreft fungeren de kloosters als productiecentra. Talrijke bundels verschijnen, vaak het werk van regulieren, al dan niet toegespitst op gebeden voor een specifieke cultus - *Lof-sangen op de besonderste feest-dagen van de Alderheyligste Maget en Moeder Gods Maria* (1745) - of voor een specifiek publiek - *Nieuwe geestelycke liedekens tot godtvruchtigh gebruyck der jonckheyt in den Catechismus* (diverse edities rond het midden van de eeuw). Veelal wordt een dergelijke verzameling als een (geestelijk) 'liedboek' betiteld, maar deze term is enigszins misleidend: vaak gaat het om teksten die niet enkel bedoeld zijn om gezongen te worden (en die op bestaande melodieën worden gedicht), maar ook om te worden gelezen of voorgelezen of bedoeld zijn als voorbereiding en ondersteuning van persoonlijke meditatie. Veel van deze verzamelingen bevatten bovendien teksten van verscheiden herkomst. Zelfs als zij onder een auteursnaam verschijnen, bevatten zij niet zelden ook werk van anderen. Zo zien we dat oudere teksten worden hernomen en verwerkt en op die manier een lang leven kennen.

Met name aan het einde van de zeventiende en in het begin van de achttiende eeuw zijn er enkele vrouwelijke dichters die zich met dergelijke liedbundels doen opmerken. Onder hen Elisabeth van Wouwe, die in 1708 *Het gheestelyck maeghden-tuyltjen toegeeygent aen alle Godt-soeckende maeghden* publiceert, dat verschillende herdrukken kent tot het midden van de eeuw. Zij is een geestelijke dochter van de gemeenschap der apostelinnen, die zich toelegt op het meisjesonderwijs, bestaande uit lezen en schrijven, godsdienst en handwerk. De liederen zijn bedoeld om het werk in de handwerkklas te begeleiden. Van Wouwe is weinig origineel in de keuze van de onderwerpen - het leven en lijden van Christus, gebeden tot Maria, de dagelijkse oefening - maar slaagt er bij wijlen in haar behandeling van deze stof levendigheid en een volks elan te geven. In de bundel is het lied ‘In den staat der verlatenheid der Godminnende ziele’ opgenomen - te zingen op de wijs van ‘Wat dunkt u den kale jonker (of) Tot u o Jezus Heer der Heeren’. Het begint als een allegorische beschouwing op het thema van de tortelduif, maar eindigt met een waarschuwing aan de handwerkende meisjes:

> Geen wereld kan een ziel verzaden
> Noch troosten 't hert dat God bemint,
> Het blijft met angst en vrees beladen
> Want buiten God geen troost men vindt.
> Zij zoekt, zij dwaalt langst alle einden
> Totdat zij vindt den welbeminden.
> Want al haar troost en wens voorwaar
> Is God, haar rust, haar wederpaar.

Ook in deze liedboeken zien we naast liederen met een mystieke inslag liederen met een meer religieus-moralistische inspiratie. Kenmerkend hiervoor zijn de bundels van Jacobus de Ruyter (1671-1716), klerk en boekhandelaar in Veurne. Wanneer zijn *Nieuw liedtboeck ghenaemt Den vrolijcken speelwaghen oft de ledige uren van Jacobus de Ruyter* voor het eerst verschijnt is onduidelijk (mogelijk in 1705), maar het kent in de loop van de eeuw een twintigtal edities. Dat alle opgenomen teksten van De Ruyter zelf zijn, is onwaarschijnlijk. Zo goed als zeker is de verzameling in de latere uitgaven aangevuld met gedichten van andere herkomst. De bundel bestaat uit twee delen, waarvan het eerste met geestelijke, het tweede met profane liederen, meer bepaald, blijkens de titelpagina van een editie uit 1722, ‘eerbare kluchten’. De liederen zijn voor iedereen bedoeld, zo geeft de samensteller aan, voor ‘dochter, vrijer, meyt, jae kinders, vrouw en man’, en willen tonen ‘hoe dat het moet geschien, om ledig-heyt te schouwen’. Luiheid is immers de ‘moeder van alle quaet’ en bron van

zonde. Het *Liedtboeck* getuigt van een volksmoralisme in de traditie van Poirters, met hekeling van menselijke ondeugden en zwakheden, waarschuwing voor de onstandvastigheid en bedrieglijkheid van de wereld en de menselijke relaties, en herinnering aan de nietigheid van de mens en van het leven. ‘Den mensch is een zak vol drek, vuyl stinkende van zonden...’ Het christelijke karakter van deze bundel zit vooral in de aansporing tot een deugdzaam leven, dat, zo is de teneur, eigen is aan de Vlaamse volksmens.

Geloof als lyriek

Het *Nieuw liedtboeck* van De Ruyter is voor een groot publiek bedoeld en ter stichting van de lezers. Dat geldt ook voor de religieuze poëzie van Simon Michiel Coninckx (1750-1839), maar tegelijk verschijnt zij ook als onderdeel van een zelfstandig en verscheiden letterkundig oeuvre. Als jongeman trekt Coninckx naar Italië, waar hij niet alleen studeert met het oog op een geestelijke loopbaan, maar ook de geest van de Verlichting opsnuift, de Duitse schrijver Gotthold Ephraim Lessing ontmoet en (weliswaar zonder succes) contact zoekt met de filosoof Cesare Beccaria, die een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de vernieuwing en de humanisering van het strafrecht. Ook uit Coninckx' ruime belezenheid en de indrukwekkende bibliotheek die hij als kanunnik in Sint-Truiden aanlegt, blijkt zijn open geest en ontvankelijkheid voor eigentijdse vormen en ideeën. Geïnspireerd door buitenlandse natuurdichters James Thomson, Jean-François de Saint-Lambert en abbé Jacques Delille dicht hij in het Frans de cyclus *Retour à la nature... Les quatre parties de l'année ou Nouveau poëme sur les saisons* (1784), maar ook in het Nederlands schrijft hij gedichten, waaronder een reeks ‘punt- en mengeldichten’ die in het begin van de negentiende eeuw worden gepubliceerd. Een van zijn eerste werken, een bundel met *Christelyke gedichten* die in 1781 verschijnt, is een literaire oefening, maar tegelijk ook een getuigenis van zijn geloof.

De in deze bundel verzamelde gedichten zijn grotendeels psalmvertalingen, die, zoals de titels van de meeste gedichten aangeven, als ‘gebeden’ worden gepresenteerd.

> Zend, Heere, zend uw geest in my;
> Laet uwe gaeven nederdaelen;
> Ik zal van aerdsche banden vry
> My boven deeze wereld paelen
> Verheffen tot u hoogen troon,
> En met een heerelyken toon
> Zal ik uw naem alom verkonden.

Inhoudelijk staan de gedichten ver af van de strenge ascese en de mystiek van Bottens en anderen. Een substantieel deel van de bundel bestaat uit een vertaling van de zeven boetepsalmen, waaronder het bekende ‘De profundis clamavi’ (psalm 129): ‘Heer, uyt het diepste myner zonden / Heb ik een stemme vol geween / Tot uwen hoogen troon gezonden [...]’ Centraal, niet alleen in deze cyclus, maar in de hele bundel, staat het beeld van de genadige God, vol mededogen voor de zwakke maar boetvaardige mens. De biddende mens, bewust van zijn zwakheid en zonden, leeft in vrees en angst:

> Ik ben schier in den angst versmagt,
> 'T geween zal myne dagen korten;
> 'K zal in myn bedde nagt op nagt
> Een stroom van bitter vogt en heete tranen storten.
> Myn oog gezwollen is van spyt
> Wanneer ik overwoog de zonden.
> (PSALM 6)

Maar hij komt tot inkeer:

> Ik heb, o Heere, myn gebreken
> Naekt voor uw oogen neergeleyt.
> Myn zonden heb ik niet versteken
> O Godt, voor uw alweetentheyd.
> (PSALM 31)

En geniet het erbarmen van de Heer:

> Want, ziet, den Heer heeft myn geween,
> Hy heeft de stem aenhoort van myn langdurig zugten.
> Myn staeg en yverig gebed
> Is voor zyn troon omhoog gestegen;
> Hy heeft op myn berouw gelet,
> Ik heb vergiffenis door waere boet verkregen.
> (PSALM 6)

De aangesproken God, een ‘genadig wezen’ op een ‘genaede-troon’, is een ‘bronne der genaeden’ en ‘in barmhertigheden en in genaede oneyndig’. En zo eindigt de bundel met psalm 83 en in grenzeloos vertrouwen:

Waerheyt en barmhertigheden
Zyn des Heeren eygendom,
En d'onnoozele van zeden
Neemt hy aen in 't heyligdom:
Overvloedig in genaeden
Zal hy met zyn heyl verzaeden
Hunne ziel in d'eeuwigheyd.
Zalig zyn ze die hun kragten
En het eeuwig-loon verwagten,
Heer, van uw almogentheyd!
(PSALM 83)

Een innerlijke en onmogelijke strijd

In Coninckx' *Christelyke gedichten* zijn de kerk en de kerkelijke rituelen en praktijken afwezig. Het gaat niet om het geïnstitutionaliseerde geloof, maar om de persoonlijke relatie van de dichter tot God. In deze religieuze lyriek weerklinkt dan ook, ondanks het feit dat het om psalmvertalingen gaat, de stem van de individuele gelovige. De stelligheid die eigen is aan de 'uytlegginghe' van zo veel stichtelijke letterkunde maakt er plaats voor een andere toon, die ruimte laat voor twijfel en innerlijke strijd. Of nu een strenge of minder strenge ascese wordt voorgeschreven, of de weg van het geloof als moeilijk of veeleer als begaanbaar wordt voorgesteld, steeds gaat het verlangen naar de hemel gepaard met een afwijzing van het aardse. Leven in overeenstemming met deze wereldverachting is echter een onmogelijke opdracht. Steeds is de gelovige mens onderhevig aan tegenstrijdige krachten, tussen wereld en geloof, tussen vlees en geest. Hij wordt heen en weer geslingerd tussen wat hij is en wat hij gelooft. Hij is vlees en geest tegelijk.

Ondanks het vertrouwen in Gods genade - 'Neen, ik zal niet eeuwig lyden' - getuigt Coninckx van deze innerlijke strijd: 'Ik voel de kragten binnen my, / De kragten van het vleesch met uwe wetten stryden,' zo bidt hij, en hij vraagt zich af: 'Hoe lange zal ik uw gebod / Door myn boosaerdigheyd vrywillig wederstreven?' Veel vroeger heeft Michiel de Swaen op aangrijpende wijze van dit innerlijk gevecht getuigd, onder meer in het gedicht 'Gedachten op de tegenstrijdigheid van het menselijk gemoed'. In de trant van Cats - een auteur die de Duinkerkenaar zeer hoog acht - brengt het de gedachten van een mens die heen en weer geslingerd wordt tussen tegenstrijdige verlangens, tussen goed en kwaad, tussen wat hij doet en wat hij wil.

Wat voel ik binnen my onlydelyke tochten!
Nu word' ik in den geest, dan in het vleys bevochten;
Dien rukt my naer om hoogh, dat drukt my naer benêen,
Dien noodt my tot de rust, dat laet my niet met vrêen.
[...]
Nu wykt 't vleys voor den wil, en dan den wil voor 't vleys,
Geduerigh in den stryt, en nimmermeer in peys.
O eyndeloos gevecht! Hoe comt gy my ontstellen!
Gy maekt myn herte nauw, gy doet myn aders swellen;
Gy stookt in myn gemoet nu liefde, dan weer haet,
Nu alle bey te saem; ik weete geenen raet.
Ik klage, sonder pyn; ik soek, en wil niet vinden;
Ik roep, en swijge stil; ik sie, en maek den blinden;
Nu ben ik snel, dan traegh; nu licht, dan weder swaer;
Nu crachteloos, dan sterk; nu bly, en droef te gaer.
Ik schrik, en ben gerust; ik strijd, en vrees te winnen;
Ik schel', en spreke schoon; ik vrij, en wil niet minnen;
Ik bid, en wil gebiên; ik weyger, en verkies;
Ik yver, en verflauw; ik brand, en ik vervries.
Gelijk men in een zee door weer en wint geswollen,
De baeren tegen een, en overeen siet rollen,
Nu sincken naer den gront, dan stygen in de locht;
Soo wort myn hert ontroert, door d'een en d'ander tocht.

Deze innerlijke onrust wordt ook gethematiseerd in *Den self-strydt van den uytwendighen ende inwendigen mensch*, een lang gedicht dat, anoniem, in 1728 in Antwerpen verschijnt. Uitgangspunt is, zo geeft de titelpagina aan, een Bijbelcitaat, ontleend aan de brief van Paulus aan de Romeinen (7:23): ‘In alles wat ik doe zie ik die andere wet. Hij voert strijd tegen de wet waarmee ik met mijn verstand instem en maakt van mij een gevangene van de wet van de zonde, die in mij leeft.’ De dichter ervaart deze strijd:

'k Prijs 't goet en doen het quaet, soo draeyt myn droevig leven,
'k verdoem dat ick omhels, soo wort my 't hert gedreven,
Door wil en tegen wil, den geëst dryft my om hoog,
En 'k blijf aen d'aerd geëght, ick worstel en ick poog
Ten Hemel op te gaen en blyf in 't slyck gevangen.

De titel van het gedicht verwijst wellicht naar de *Self-stryt* (1620) van Jacob Cats, waar de ‘krachtighe beweginghe van vleesch ende geest’ wordt geschetst

aan de hand van een dialoog tussen de Bijbelse figuren van Jozef en de vrouw van Potifar (Genesis 39), waarbij zij hem tot overspel tracht te bewegen en hij daaraan weerstaat. Dat voltrekt zich in een retorisch tweegevecht, waarin de vrouw dus ‘de rolle van onsen verdorven aert’ krijgt toegewezen, en de ‘tuchtlievende’ Jozef die van de ‘persoon van den gheest’. Hier is de dialoog een alleenspraak geworden van de dichter, die zijn innerlijke tweestrijd onder woorden brengt op een manier die aan Poirters en aan Cats (en aan De Swaen) herinnert:

> Ick brand, en ick bevries, ick val wanneer ick sta,
> 'K ben sieck als ick genees, 'k zit vast wanneer ick ga,
> Ick sterf wanneer ick leef, 'k bedroef my in 't verblijden,
> [...]
> Ick vliegh, en ick blijf vast, ick loop en blyf gebonden,
> Ick voede my met zorgh, 'k verblyd my in myn wonden,
> Ick quets my als ick speel, al spelend wordt ick gram,
> Al lachend ben ick vreed, nu Wolf, dan weder Lam.

Uiteraard ligt de uitweg in de wending tot God. Het Geloof, de Hoop, de Liefde en ‘Gods almogende hand’ zullen ‘het wankelend hart naar het vasteland’ leiden. En aan het einde van het gedicht wordt de boodschap in duidelijke richtlijnen omgezet:

> Bidt, waeckt, kastijdt u vleesch, gaet 's morgens naar de Kercke,
> Hoort alle daghen Mis', Bieght als gy iets misdoet,
> Nut dickwils met eerbiedt des Heeren Vleesch en Bloedt.
> Dit is den reghten wegh, om d'Hemel in te loopen,
> Soo is het eeuwigh goet met kleynen prijs te koopen.

4.2 Verlichting en anti-Verlichting

De Oostenrijkse Nederlanden worden bepaald niet als een haard van Verlichting beschouwd. In 1740 beschrijft Voltaire Brussel in een gedicht als ‘le séjour de l'ignorance, de la pesanteur, des ennuis, de la stupide indifférence’ [‘de verblijfplaats van de onwetendheid, de zwaarte, de verveling, de stomme onverschilligheid’] en het land als ‘un vrai pays d'obédience, privé d'esprit, rempli de foi’ [‘een land van gehoorzaamheid, beroofd van geest, vervuld van geloof’]. En ook al zijn deze verzen veeleer spottend bedoeld en worden ze - zoals ook hier - steeds weer uit hun context gerukt (de filosoof komt regelmatig en graag in Brussel en hij heeft er veel contacten en lezers), zij zijn toch dodelijk geweest voor de reputatie van de Zuidelijke Nederlanden in dit opzicht. Zij bevestigen het beeld van het land waar de kerk de bewoners in haar greep heeft en dom houdt. In de tweede helft van de eeuw, onder Maria Theresia en Jozef II, worden de cultuur- en onderwijspolitiek uitdrukkelijk gezien als een antwoord op het als belabberd ingeschatte niveau van het culturele en intellectuele leven van het land. Met name Jozef II heeft bij zijn aantreden in 1780 een uitgesproken negatief beeld van de Oostenrijkse Nederlanden, die hij beschouwt als traditionalistisch en ‘onverlicht’. Op het eerste gezicht is er maar weinig dat dit beeld van intellectueel miserabilisme tegenspreekt. Weliswaar brengen de Zuidelijke Nederlanden een notoir vertegenwoordiger van de Verlichting voort in de persoon van de al eerder genoemde Charles-Joseph de Ligne, maar die lijkt toch vooral een verlichte uitzondering die slechts de regel kan bevestigen.

Receptie en invloed

Een ander beeld ontstaat als de graad van Verlichting niet wordt afgemeten aan de grote auteurs die het land heeft voortgebracht, maar aan de verspreiding van en vertrouwdheid met verlichte teksten en denkbeelden. De Franse reiziger Damiens de Gomicourt stelt in de jaren 1782-1783 niet alleen vast dat de Oostenrijkse Nederlanden ‘un commerce très-étendu de livres’ [‘een zeer uitgebreide boekhandel’] kennen, maar berekent ook dat er zo'n vijfhonderd exemplaren van de *Encyclopédie* zijn verkocht. Het onderzoek van privébibliotheken aan de hand van bibliotheek- en veilingcatalogi bevestigt dat de werken van veel bekende en minder bekende verlichte auteurs in de Zuidelijke Nederlanden worden verkocht en verspreid. Het gaat in de eerste plaats om Franse auteurs als Montesquieu, Bayle, Raynal, Rousseau en Voltaire,

maar ook heel wat Britse, Duitse en Italiaanse vertegenwoordigers van de Verlichting zijn bekend, zij het dan vooral in Franse vertaling.

De bekendste en de meest verspreide van hen is Voltaire. Die status dankt hij in de eerste plaats aan zijn succes als theaterauteur. De rederijkers beschouwen hem als een toneelauteur van de eerste orde, op de hoogte van Racine en Corneille (en boven Vondel). Ook zijn andere geschriften worden in de Zuidelijke Nederlanden gelezen, maar anders dan zijn toneelwerk worden die maar heel uitzonderlijk vertaald. Dit is logisch: de theaterteksten zijn bedoeld om *opgevoerd* te worden en moeten dus in de speeltaal worden omgezet. Historische en filosofische werken zijn bedoeld om *gelezen* te worden en richten zich in de regel tot ervaren en geschoolde lezers, die derhalve Frans kennen en geen behoefte hebben aan vertalingen. Als werk van Franse en andere buitenlandse auteurs in de Zuidelijke Nederlanden heruitgaven kent (of het nu gaat om geautoriseerde edities dan wel om nadruk), dan blijft het onvertaald.

Het succes van het toneelwerk van Voltaire en van andere auteurs van de Franse Verlichting is deels modebepaald en een uiting van de algemene aantrekkingskracht van het Franse theater en bij uitbreiding van al wat Frans is. Het hoeft dan ook niet meteen te wijzen op het succes of de invloed van de Verlichting als zodanig. Heel wat van de betrokken auteurs en hun werken zijn al vroeg bekend, nog voor, rond het midden van de eeuw, de Verlichting als stroming wordt herkend. Hoe reëel de impact daarvan in de Oostenrijkse Nederlanden is geweest, blijft moeilijk te bepalen. Duidelijk is in elk geval haar invloed in de kringen van de Brusselse regering en onder een aantal intellectuelen die daarmee goede banden onderhouden.

Cruciaal in dit verband is Karl Johann Philipp von Cobenzl (1712-1770), vanaf 1753 tot aan zijn dood gevolmachtigd minister en feitelijk regeringsleider in Brussel. Hij ziet het als zijn taak het land niet alleen politiek en institutioneel, maar ook cultureel en intellectueel te moderniseren. Sterk geïnspireerd door de Franse Verlichting is hij van oordeel dat dit slechts kan gebeuren door de macht en de invloed van de kerk terug te dringen. Zijn cultuur- en kerkpolitiek zijn daarop gericht en omdat hij verwacht dat de nieuwe ideeën daartoe zullen bijdragen, wil hij hun verspreiding toelaten en zelfs stimuleren. Cobenzl wil daarbij ook de censuur als een wapen inzetten, namelijk door die te versoepelen en op die manier nieuwe ideeën ruimte te geven. Dat dient subtiel te gebeuren, want vanuit Wenen wordt, niet het minst door Maria Theresia zelf, op een strenge aanpak van ‘ondermijnende’ geschriften aangedrongen. De minister antwoordt daarop dat een verscherping van de censuur niet alleen niet haalbaar is, maar bovendien onnodig en zelfs contraproductief, ‘omdat de situatie van deze gewesten zodanig is dat het onmogelijk is te verhinderen dat slechte boeken er binnenkomen, en dat in plaats van de lectuur ervan te

voorkomen, het beter zou zijn de nieuwsgierigheid te wekken van het publiek, dat helemaal niet tot lezen geneigd is'. Het controlesysteem blijft overeind, maar in de praktijk zijn de bevoegde ambtenaren gedoogzaam en treden ze alleen tegen een aantal zeer radicale geschriften op. Andere, die nochtans door de kerk worden verboden, worden door de wereldlijke censuur wél toegelaten. Zo wordt meteen de feitelijke impact van de kerkelijke censuur ondermijnd. Uiteraard zorgt dit voor onvrede bij de kerkelijke overheid en bij de theologische faculteit van de Leuvense universiteit, die in belangrijke mate voor de kerkelijke controle instaat.

In het kader van Cobenzls cultuurpolitiek is de universiteit van Leuven, de enige van het land, ook zelf het voorwerp van officiële aandacht en overheidsbeleid. In de buitenwereld gaat men uit van een klaarblijkelijke achterstand die deze universiteit heeft (zoals andere katholieke universiteiten in deze periode) en van de noodzaak daar iets aan te doen. Met het oog hierop wordt in 1754 een regeringscommissaris aangesteld, Patrice-François de Neny (1716-1784), de secretaris (en later voorzitter) van de Geheime Raad, een van de voornaamste overheidsorganen. Hij krijgt de opdracht de situatie van de universiteit te onderzoeken en een hervorming voor te bereiden. Neny is gematigder dan Cobenzl en laat zich niet zozeer door de principes van de Franse Verlichting leiden, als wel door zijn zorgzaamheid als bestuurder en door zijn kerkpolitieke opvattingen. Hij ziet het bijdragen aan het maatschappelijke welzijn als de voornaamste taak van de kerk. De voorstellen die hij doet hebben vooral betrekking op de actualisering van het onderwijsaanbod.

Katholieke Verlichting

In het Brusselse milieu zijn katholieke intellectuelen actief die de cultuurpolitiek van Cobenzl steunen en op hun beurt door hem worden gesteund. De meest opvallende onder hen is Corneille-François de Nelis (1736-1798). Hij laat zich opmerken als een briljant theologiestudent, werkt als preceptor van de zoon van de koninklijke commissaris voor de universiteit en wordt op tweeëntwintigjarige leeftijd bibliothecaris van de universiteit. In die hoedanigheid zet hij zich in voor de uitbreiding en de modernisering van de collectie. De jonge geestelijke ontwikkelt bovendien een grote interesse voor de natuurwetenschappen, die hij niet ziet als tegenstrijdig aan het geloof maar als dienstbaar daaraan. Een fysico-theologisch traktaat waaraan hij werkt, wordt echter nooit voltooid. Wel publiceert hij in 1763, uiteraard in het Frans, twee filosofische werkjes. In *Fragment sur les principes du vrai bonheur, discours à Lysimaque* (1763), dat een neoclassicistische vorm combineert met sentimen-

talisme, richt een Griekse oudere het woord tot Lysimachus, de jonge wapenbroeder van Alexander de Grote. De oude man is uit Griekenland gevlucht en komt in Judea tot het geloof in de ene, ware God, die de natuurlijke orde heeft geschapen. Het geluk ligt erin, zo betoogt hij, naar deze goddelijke en natuurlijke orde te leven. Nelis presenteert hier geen uitgewerkt filosofisch stelsel, maar een intuïtief en associatief geheel van neoplatoonse, fysico-theologische en religieuze elementen. Zijn pedagogische opvattingen schrijft hij neer in *Alexis, fragment d'institution d'un prince* (1763), een kleine vorstenspiegel, waarmee hij impliciet de cultuur- en onderwijspolitiek van de overheid legitimeert: het geluk van de bevolking is immers afhankelijk van haar opvoeding, zo luidt de boodschap, en dus is de zorg daarvoor de voornaamste plicht van een goede vorst.

De voortvarendheid van de jonge bibliothecaris en zijn in Leuvense kringen ongebruikelijke opvattingen en geschriften maken hem ongeschikt voor een succesvolle carrière aan de universiteit. Nelis verlaat Leuven, wordt door de regering aan een benoeming (en een prebende) als kanunnik in Doornik geholpen en gaat actief bijdragen aan het Brusselse cultuur- en onderwijsbeleid. Hij vat het plan op een genootschap op te richten dat de motor moet zijn van de intellectuele herleving van het land. Het heeft nog behoorlijk wat voeten in de aarde gehad, maar uiteindelijk ligt Nelis hiermee aan de basis van de oprichting van de Keizerlijke en Koninklijke Academie in 1772. Hij wordt er uiteraard ook zelf lid van, speelt onder meer een rol bij de ontwikkeling van een nationale geschiedschrijving en draagt daaraan bij met een uitgewerkt plan voor een uitgebreide reeks van bronnenedities.

Nelis kan worden beschouwd als een vertegenwoordiger van een Zuid-Nederlandse katholieke Verlichting die zich onderscheidt en afstand neemt van de meer radicale en antiklerikale Franse Verlichting. Dat geldt ook voor Jean-Noël Paquot (1722-1803), Nelis opvolger als bibliothecaris van de Leuvense universiteit. Ook hij is priester en theologisch geschoold en dient het beleid van de regering, onder meer door met Neny samen te werken bij de hervorming van het onderwijs aan de artesfaculteit. Toch is hij een heel ander type intellectueel dan Nelis. Terwijl die kleine elegante filosofische traktaten schrijft en meer ideeën en plannen heeft dan geduld en realiteitszin om die tot uitvoering te brengen, werkt Paquot aan zijn omvangrijke *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines* (1765-1770), een uitgebreid bio-bibliografisch werkinstrument en toonbeeld van de Zuid-Nederlandse eruditie. Als auteur en geleerde getuigt Paquot van een kritische en rationele geest, ook in zijn benadering van de kerk en het geloof. Hij toont zich uitgesproken sceptisch ten aanzien van de mystiek, heeft een afkeer van scholastiek en van alle

vormen van bijgeloof en obscurantisme. Hij kent de verlichte auteurs en benadert hen met een open geest, maar tegelijk neemt hij het 'echte' geloof in bescherming tegen de Franse Verlichting, die hij beschuldigt van atheïsme, materialisme en immoraliteit.

Als in de jaren 1780 Jozef II en de Brusselse overheid zich meer radicaal en rechtstreeks tegen de kerk richten, keren de meeste katholieke verlichten zich alsnog tegen het bewind. Ook hiervan is Nelis het meest opvallende voorbeeld. Vanaf het midden van de jaren 1770 al stelt hij zich steeds uitdrukkelijker in dienst van de kerkelijke hiërarchie, waarvan hij sinds 1784 als bisschop van Antwerpen zelf deel uitmaakt. Hij wordt een van de leiders van het katholieke verzet tegen de kerkpolitiek van de keizer en wordt een voorvechter van de Brabantse Revolutie van 1789.

'Voed u alleen met de Reden'

De receptie en verwerking van de Verlichting en de discussie erover zijn een zaak van intellectuelen en doen zich in de Zuidelijke Nederlanden dan ook in het Latijn en vooral in het Frans voor. Dat Nelis zijn traktaatjes en Paquot zijn erudiete verzameling in het Frans publiceren, spreekt geheel vanzelf. Voor dit soort werk in het Nederlands is er nu eenmaal nauwelijks een publiek. Als er in deze context dan toch voor het Nederlands wordt gekozen, dan kadert dat in een doelbewust streven de verspreiding van verlichte ideeën onder een breder publiek te bevorderen of juist tegen te gaan. Met de eerder genoemde *Den Vlaemschen Indicateur* (1779-1787) willen de redacteurs heel uitdrukkelijk de nieuwe opvattingen onder de aandacht brengen van 'alle Lief-hebbers, den Ambachts-man, den Ackerman self niet uytgenomen'.

Voor Jozef de Wolf, die hiervóór al uitgebreid ter sprake kwam als moralist, is de keuze voor de volkstaal niet enkel door didactische motieven ingegeven. Het Nederlands is voor hem als schrijftaal vanzelfsprekend en hij publiceert alleen in deze taal. Deze intrigerende figuur is slechts enkele jaren als schrijver actief, hoofdzakelijk met dichtwerk. Zijn meest spraakmakende boek is *Den geest der reden* (1777), dat hij schrijft tijdens of kort na zijn priesteropleiding. De kern ervan is een reeks van een dertigtal gedichten, waarin de auteur reflecteert op fundamentele geloofspunten, als de openbaring, de schepping, de zondeval, de genade, de zaligheid, de voorzienigheid. Elk van de gedichten wordt gevolgd door een 'beredenering op het zelve', een (korte) toelichting in proza. De Wolf oefent een rationalistische kritiek uit, waarbij hij op talrijke punten de onredelijkheid van het geloof vaststelt. Dat wekt zijn ergernis, zoals in zijn beschouwing over de erfzonde: 'Hoe is het mogelyk, hoe kan het met

de alderminste reden bestaen, dat men een buyk besloten kind al doemt in het ingewant zyner moeder, dat noyt geborte gevraegt en heeft, dat men den wil van zonde zonder bezitting van wezen toeschryft.' Zo is ook het idee van het leven na de dood onredelijk, want 'de Reden leert klaer, dat naer de vernietiging niets en verblyft als den blooten naem'.

De Wolf rekent in ondubbelzinnige termen met vele geloofswaarheden af en belijdt zijn geloof in de rede. 'Wilt u noyt aen 't Geloof, maer aen de Reden geven.' God heeft de mens de rede gegeven en het is slechts door de rede te volgen dat men tot rust en geluk komt:

> Hebt gy de kennis lief van uwen waeren God,
> Als gy de Reden volgt, gy volgt ook zyn Gebod.
> Indien dat men den Mensch wilt boven Reên [rede] doen lezen,
> 't Is willen dat den Mensch, geen Mensch maer God zou weezen:
> Daerom mind zekerheyd, 't Geloof den Mensch bedriegt
> 't is iet, dat ons uyt rust in ydel droomen wiegt.

In de toelichting bij dit eerste gedicht, 'Opmerking wegens het Geloof', herhaalt De Wolf dat het geloof alleen maar tot onzekerheid heeft geleid. Hij moet vaststellen 'dat men noyt en kent, noch kan agterhaelen'. 'Den Wyzen en Voorzichtigen volgt alleen op de Reden, en zoo leeft hij vreedzaem en eert den waeren God.' En ook verder is De Wolf volstrekt helder in zijn conclusie: 'Voed u alleen met de Reden: dit is het waer leven en het behagen van den geest.'

Dat het geloof slechts tot twijfel leidt, impliceert dat de theologie ('theos school') een zinloze discipline is, 'een hoop verwaende zinnen' en zelfs 'bedrog'. Het beeld dat De Wolf van de theologen schetst, is vernietigend. 'Zy stellen zaeken vast, die nievers zeker zyn', en het zijn 'gemeynde wyze' en bedriegers, die 'willen voor waerheyd erkennen al dat hunne onwetendheyd voor de licht geloovende uyt vind'. In een klein tweede deel gaat hij nog verder in op zijn bezwaren tegen de theologie, 'een weetenschap die een voorwerp heeft van onbevattelyke zaeken'.

De stelligheid van zijn geloof in de rede en de vreedzaamheid, neemt de twijfel van de auteur niet weg. Hij realiseert zich 'dat den mensch, altyd zoekende naer de waerheyd, geen licht genoeg en heeft om ze te vinden'. Het is echter 'twyffel zonder schuld', en de uitdrukking van een individuele positie. Het individu roert zich. 'De vreedzaemheyd verzoekt van elk zyn geluk te laeten behertigen,' aldus De Wolf.

> Wy zyn niet al gelyk van geest, van zin, van wil,
> Indien 't geen recht beschaed, laet elk in zyn verschil.

Toch lijkt hij terug te deinzen en is hij zich in elk geval bewust van het radicale en ondermijnende karakter van zijn godsdienstkritiek. Het boek eindigt met een ‘goddelyke aenspraek’, waarin de auteur uitdrukkelijk zijn geloof in God bevestigt:

> Als ik u niet besluyt in 't merg van al myn krachten;
> God, als ik u niet min, laet my dan zyn een niet,
> 't Is beter niet te zyn, als dat onrecht geschiet.

In de slottekst van het tweede deel schrijft De Wolf dat hij met zijn kritische bespiegelingen slechts wil aantonen ‘hoe ydel dat'er somige om hunne onwetendheyd voor te staen, de waerheyd bevechten’ en dat hij ze heeft bedoeld ‘tot oeffening en versterking van 't Geloof’.

Den geest der reden bevat bovendien een kleine ‘wederlegging’ bij elk van de behandelde thema's. Zij vullen echter slechts een vijftiental van de meer dan honderd pagina's en zijn lapidair en weinigzeggend. Het bijtende portret van de theologen wordt bijvoorbeeld op de volgende, kernachtige en beknopte wijze gepareerd - dit is het volledige stukje:

> Het is van allen tyd dat, die de waerheyd verdedigen aen haet, vervolginge en spot onderworpen zyn, en hoewel wy klaer zien, dat zy de waerheyd voorstaen, nog willen wy ze afkeeren en vervremden: den welpyzenden en gaet niet af op zyne driften, maer op het recht der waerheyd.

De weerleggingen zijn mat en ontberen de bevlogenheid en betrokkenheid waarvan De Wolf in zijn gedichten en toelichtingen blijk geeft. Ze kunnen dan ook niets veranderen aan de kritische en ondermijnende teneur van het boek. En zo wordt het ook door de tijdgenoten begrepen. *Den geest der reden* wordt meteen door de censuur verboden en in beslag genomen.

De Wolf laat dit boek volgen door een nieuwe bundel met enkele lange gedichten, onder de titel *Den godelykenphilosoph, ofte minnaer der oprechte wysheyd* (1778). Hij herneemt ideeën, maar zijn geloofscrisis lijkt toch enigszins geluwd. Hij belijdt nu ondubbelzinniger zijn geloof en doet dit in de zin van de katholieke Verlichting, waarbij rede en wetenschap tot het geloof bijdragen. In de bundel komt niet alleen de filosoof uit de titel aan het woord, maar er zijn ook enkele andere personages, onder wie een sterrenkundige en een reiziger. De filosoof, zo luidt het in de ‘aenspraek tot den lezer’, ‘zal ons door de reên [rede] doen tot den Schepper gaen, en door het straelig licht, de Godheyd doen verstaen’ en de sterrenkundige ‘zal ons klaer doen zien dat noyt d'horlogi gaet, 't en zy de zorg van God aen 't wiel de handen slaet’.

Als deze astronoom het woord krijgt, herneemt hij op weinig subtiele wijze het beeld van *le Dieu horlogier:*

> Hoe is het mogelijk dat er niet mis en gaet,
> En dat noch zonn', noch maen, noch sterr' oyt komt te laet!
> [...]
> Ik ken, daer is een God die dit al houd in dueren,
> Die alles wat er is, doet komen op syn uren.

Anders dan in *Den geest der reden* noemt De Wolf in *Den godelyken philosoph* wel namen van auteurs. In het gedicht van de reiziger worden een aantal filosofen opgesomd, onder wie Spinoza, Rousseau, Bayle, Hobbes, Locke en Voltaire. De Wolf spreekt in positieve termen over deze auteurs - hij wil hen 'geen lof ontwinnen' - maar betreurt dat zij van hun geloof zijn gevallen.

> Hun geest had menig bloem gewonnen op den struyk,
> Indien hy niet en was gevallen in misbruyk.
> [...]
> Indien sy van de reên [rede] niet waeren afgeweken,
> Geen gal, maer honig-vocht zou uyt hun schriften leken.
> [...]
> Indien dat noyt hun pen gedopt was in de gal,
> Sy bragt zoo menigmael de jeugd niet tot den val.

Katholieke anti-Verlichting

De katholieke kerk in de Oostenrijkse Nederlanden reageert niet grootschalig of systematisch tegen het 'gevaar' van de verlichte denkbeelden. Zij laat dat grotendeels over aan individuele auteurs. Toch spreekt ook de hiërarchie zich uit. In 1778 heeft Nelis' voorganger als bisschop van Antwerpen, de voormalige Leuvense theologieprofessor Jacob Thomas Jozef Wellens (1726-1784), het in een herderlijke brief over de 'valsche propheten' die voorhouden 'dat het Evangelie eene fabel is, dat er nog Godt is nog helle, dat de menschen gelyk de beesten sterven en dat geheel hun geluk besloten is in het voldoen van hunne lighaemelyke lusten'. Hun 'verdoemelyke boeken' zijn 'eeniglyk weerdig door de vlammen vernielt te worden'.

Een paar jaar later reageert kardinaal Johann Heinrich von Franckenberg (1726-1804), aartsbisschop van Mechelen, met zijn vastenbulle van 1782 op het Tolerantie-edict dat Jozef II kort daarvoor heeft uitgevaardigd. Het hoofd

van de katholieke kerk in de Zuidelijke Nederlanden heeft zich daar hevig tegen verzet, maar lijkt zich min of meer bij de toestand neer te leggen. De tekst bevat echter ook een hevige veroordeling van de Franse Verlichting en ‘de zoo genaemde philosophen’. Naar aanleiding van de aankondiging van nieuwe edities van de verzamelde werken van Rousseau en Voltaire vaart Franckenberg uit tegen deze ‘twee vermaerde vry-geesten, die hun leven-lank hunnen roem hebben gedragen, van te zyn de gewoone vyanden van Jezus-Christus, van de Religie, van de deugt, van de goede zeden en van alle gezag’.

De in Brussel geboren jezuïet, journalist en polemist François-Xavier de Feller (1735-1802) is een onvermoeibaar bestrijder van de Verlichting en andere vormen van nieuwlichterij. Anoniem portret van het einde van de achttiende eeuw.

De meest gezaghebbende bestrijder van de Verlichting in de Zuidelijke Nederlanden is de al genoemde François-Xavier de Feller (1735-1802), die onvermoeibaar zijn eruditie en schrijflust in dienst stelt van de strijd tegen nieuwlichterij en atheïsme. Altijd in het Frans en voor een Europees publiek. Vanaf het midden van de jaren 1760 verschijnen echter ook werken van geestelijken die zich uitdrukkelijk tot een breder publiek richten en de bedoeling hebben de gewone katholieken op het rechte pad te houden en hen te vrijwaren van de gevolgen van de gevaarlijke lectuur. Wellens ziet deze ‘dagelyks gelezen door zoo veele duyzende, die gerustelyk in het midden van ons de laster-tael uytbraeken, die zy in de zelve leeren, en opentlyk Jesus Christus en zyn H. Evangelie verloochenen’. Ook Franckenberg stelt vast dat de ‘rampzalige’ en ‘verderfelyke’

boeken van*philosophes* ‘by ongeluk in alle handen gevonden worden’ en men ziet ze ‘van dag tot dag vermeerderen’.

Een van de eersten die zich aan de tegenaanval wagen, is Geraard Jan Sterck (1717-1776), pastoor in Bissegem (bij Kortrijk), die in 1765 een vuistdikke *Démonstration de la foi catholique* publiceert. Het is een uitgebreide kritiek op en weerlegging van de *Emile* (1762) van Jean-Jacques Rousseau. Sterck heeft dat boek duidelijk goed gelezen, maar zijn betoog en argumenten zijn weinig verrassend. De opvattingen van Rousseau worden scrupuleus afgemeten aan de katholieke geloofswaarheden en als zij daarvan afwijken, veroordeeld. Het idee van de natuurlijke goedheid van de mens is in strijd met de leer van de erfzonde. Bijgevolg moet ook Rousseaus visie op de opvoeding worden afgewezen. Die dient juist te gebeuren aan de hand van het Evangelie en moet erop gericht zijn het kwaad in de mens te onderdrukken. Ook de filosofische opvattingen over natuurgodsdienst en tolerantie wijst Sterck af, met een bevestiging van de traditionele leer van de ene, heilige, katholieke en apostolische Kerk. Hij schrijft zijn boek in het Frans, maar doet dit met enige tegenzin en enkel omdat hij de discussie met Rousseau wil aangaan: ‘Als deze vroegere burger van Genève zijn *Emile* niet in het Frans had geschreven, het zou niet bij me opgekomen zijn hem in die taal te weerleggen.’ Als het volk beschermd moet worden, dan dient dat in het Nederlands te gebeuren.

Aan de behoefte aan anti-Verlichting in de volkstaal kan worden voldaan door buitenlandse kritiek te vertalen. Dat Voltaire daarbij de bekendste vertegenwoordiger van de Franse Verlichting is, maakt hem ook tot diegene die met de meeste bladzijden en het hevigste vuur wordt bestreden. *Voltaire, verzaemeling der wetensweerdigste bezonderheden van syn leven en syne dood*, dat in 1782 in Mechelen verschijnt, is een vertaling van *Voltaire, recueil desparticularités curieuses de sa vie et de sa mort* van de Parijse franciscaan Maximilien-Marie Harel (1749-1823). De moralistische dichter Karel Jozef Bonne schrijft met de gegevens die hij uit de *Gazette van Gend* heeft gehaald, een *Discours op de dood van den beruchten heer de Voltaire,* waarin hij de filosoof niet spaart.

> Daer ligt nu 't Fransch verstand door doling opgeblaesen,
> Waer van de wereld door, men zoo veel komt te raesen;
> Eylaes! hij heeft, gy weet, door zyn verwaenden geest,
> Geleeft buyten 't Geloof, en stierf g'lyck eene beest.

In het licht van het in diezelfde periode verschenen *Den geest der reden* (1777) lijkt het wat vreemd dat De Wolf in zijn *Zendbrief aen mijnheer C.J. Bonne* (1778) zijn stadgenoot ook hierom prijst: ‘Ook hebt gy van Voltair de dwaesheyd aengewesen, / En zyn bedorven schrift door vaste preuf misprezen.’

Deze publicaties maken deel uit van een kleine polemiek die in die jaren ook in Vlaanderen woedt. Inspiratie en literaire middelen worden daarbij ook uit Frankrijk geïmporteerd. De *Epitre de monsieur de Voltaire aux Parisiens* (1776), een apocriefe schuldbekentenis van de filosoof die een paar jaar voor zijn dood is verschenen, geeft aanleiding tot verschillende vertalingen, waaronder *Den zend-brief van den zeer wyd berugten schryver van Geneve myn heer de Voltaire aen de inwoonders van Parys* (1777) en de *Brief van den berugten poët mynheer de Voltaire aen de inwoonders van Parys* (1777). Een versie die naar aanleiding van het overlijden van de filosoof in 1778 is bijgewerkt, wordt meteen in het Nederlands overgezet en als (prozatekst) *Het leedwezen ofte de openbaere belydenis van den beruchten schryver den heer de Voltaire, overleden tot Parys den 30 meye 1778* in druk gegeven. In deze bekentenissen geeft de berouwvolle filosoof toe dat hij zich altijd heeft ingezet om het christendom belachelijk te maken en het gezag ervan te ondermijnen. De verklaring daarvoor was, zo ziet hij nu in, zijn hoogmoed en het streven 'by alle denkelyke middelen' beroemd te worden. Succes bij 'de partye der ongeloovigheyd' leek hem daarbij de zekerste weg. 'Ik en hebbe noyt opregt geweest,' zo klinkt het in *Het leedwezen,* en: 'Ik wiste dat eenen Christenen waerelyk eenen vriend was van het menschelyk geslagt, eenen nuttigen vaderlander, eenen iveragtigen borger, eenen getrauwen dienaer; het was my bekent [...] dat het Christendom niet min altyd eene goddelyke Religie is in alle deelen', maar 'ik hebbe niet tegenstaende myne eygene geweeten, altyd in myne schroomelyke voorwerpen volhard. Naer myn dunken konde den ondergank van de Religie alleen, de grondsteenen van mynen roem maeken.' Voltaire geeft zijn strategie en ontsporingen toe en in de laatste verzen van *Den zend-brief* roept hij zelfs op zijn boeken te verbranden:

> Vernietigt en verwerpt myn pronk-be[e]ld in het zand,
> En doet myn werken al verteiren door den brand.

De vertaler sluit zich bij deze oproep aan, maar maakt zich geen illusies. Het 'kranke menschendom, altyd tot alle nieuwigheyd genegen, ende niet zoekende als de toelaetingen al'er wellusten', is immers 'zo zat doordronken' van Voltaires denkbeelden 'dat de sterkste medecynen schier te zwak zyn om hun van deze kwaele te erstellen'.

Dat Voltaire in de jaren 1760 en 1770 niet meer alleen de succesvolle toneelauteur is, maar is uitgegroeid tot de voornaamste of in elk geval de meest 'beruchte' vertegenwoordiger van de gevaarlijke filosofie, blijkt ook uit de titel van de eerste omstandige weerlegging daarvan, *Een toom tegen Voltaire en andere materialisten* (1762) van Fulgentius Hellynckx. Deze Gentse augustijn schrijft

dus niet alleen stichtelijke vroomheidsliteratuur, maar legt zich ook toe op de strijd tegen de vijanden van het geloof. Van dit boek publiceert hij korte tijd later een nieuwe, uitgebreide editie, onder de meer algemene titel *De onlichamelykheyt ende onsterffelykheyt der redelyke ziele, grondig soo door natuer en over-natuer betoonende bewys-redenen, als door zedigepreuven des geloofs bevestigt, en onwedersprekelyk versekert tegen de hedendaegsche materialisten* (1763).

Hellynckx beschouwt Voltaire dus in de eerste plaats als een materialist. De kern van deze 'verwaende philosophie' is, zo betoogt hij, het idee dat de mens 'even gelyk een domme beest, alleen sonder eenen inwendigen geest, bestaet in vleesch en bloed' en dus slechts een 'vleesklomp' is. Hij gaat daartegen in met een uitgebreide verhandeling waarin het bestaan van de ziel en haar onlichamelijkheid en onsterfelijkheid worden aangetoond en bewezen, en verdedigd tegen de waanideeën van de tegenstanders. Zoals het een goed augustijn betaamt, zoekt Hellynckx daarbij hulp en inspiratie bij Augustinus, de grootste denker uit de geschiedenis, zowel in de 'natuurlijke' als in de 'bovennatuurlijke' filosofie. Augustinus heeft in de vierde en de vijfde eeuw tegen de epicuristen al de strijd geleverd die ook nu weer moet worden gevoerd, in 'dese ongelukkige eeuwe' waarin het ongeloof 'heerschapt' en de materialisten, die vroeger met weinigen waren, 'heden seer menigvuldig' zijn en 'overtalliger als men soude konnen inbeelden en denken'. En zij zijn leep en gevaarlijk. Een materialist is immers:

> uytwendig beleeft en wel-gemaniert, vleyende en streelende in woorden, geheel aenlokkende in de aenspraeke, maer aldus geveynst, boos en quaedtaerdig om syn vergif uyt en in te schieten tot het merg in de onwetende zielen, by wie hy passeert of aensien wort als eenen man van groote geleertheyt.

De erkenning dat de verlichte auteurs goed en mooi schrijven en het idee dat hun 'opgepronkte en soet bedriegende taele' aan hun verderfelijke succes bijdraagt, komt vaak in de antiverlichte kritiek voor.

Ook de Gentse priester Johannes Nepomucenus de Klugmann (1734-1791) ziet dat gevaarlijke filosofen er met hun 'Fransche zoet-streelende Taele' in slagen hun gif als 'eene aldersmaekelykste lekkernye' aan te bieden. En aangezien hij niet 'met de armen gekruyst' kan aanzien dat het geloof 'van onze noyt-volprezen voorouders' wordt aangevallen, schrijft hij zijn *Fakkel van het oud en alleen waergeloof* (1774). Anders dan Hellynckx, die zijn traktaat schrijft zowel voor de materialisten als voor hen die door hun valse ideeën zouden kunnen worden verleid, richt Klugmann zich enkel tot zijn 'rooms-geloovige

landsgenoten' en meer bepaald tot de jeugd. 'Regt uyt, navolgens den ingezogen ouden Vlaemschen aerd' windt hij er geen doekjes om en noemt hij Rousseau, Voltaire, Bolingbroke en soortgelijke schrijvers simpelweg 'de vyanden'. Hij betitelt deze auteurs niet als materialisten, maar als de vertegenwoordigers van de 'philosophie van onze in dit stuk valschelyk gezeyde verligte eeuwe'. Klugmann kiest niet alleen voor het Nederlands, maar ook voor vers en rijm, omdat 'zekerlyk meer vermaek en oor-gestreel in *Poëtissche* uytdrukkingen, als in ongerymde redeneringen doorgaens gevonden word' en zijn werk zo dus de grootste impact kan hebben.

Fakkel van het oud en alleen waer geloof bestaat uit een reeks gedichten, waarin de auteur ingaat tegen de opvattingen van de genoemde verlichte auteurs. Hij citeert Rousseau, die heeft toegegeven 'dat daer by alle menschen Godsdienstigheyd moet zyn, men kan niet nutters wenschen'. Uitgebreid gaat hij in op de ideeën van natuurgodsdienst en natuurwet, en betoogt hij dat die niet kunnen volstaan. De natuurwet leert dat men het goede moet doen en het kwaad moet mijden, en dat men zijn naaste moet beminnen, maar:

> Hoe heylig ook mag zyn dat dees Wet komt gebieden,
> Met haer nogtans alleen en kan het niet geschieden,
> Dat ider weten zou al wat zyn pligt betreft,
> 't En zy een breeder Wet hier zyn verstand verheft.
>
> Die Wet dan der *Natuur* hoe hoogelyks geprezen,
> Hoe bondig uytgeleyt, kan noyt genoegsaem wezen;
> Zy laet ons onbekend veel zaeken van gewigt,
> Waer in dat allen mensch wel moet zyn onderrigt.

Klugmann presenteert de opwerpingen van de philosophes, waar hij dan uitgebreid op antwoordt. Dat betekent dat hij Rousseau en de anderen ruim aan het woord laat. Men kan dan ook de vraag stellen of deze kritische werken de verlichte auteurs en hun ideeën niet meer vermaardheid dan weerwerk hebben gegeven. Dat een Brugse volkszanger in 1778 een lied heeft gewijd aan het 'Zedelyk disput, gemaekt op de bekeeringe van eenen vermaerden theologant Mijnheer de Voltaire' wijst in elk geval op de bekendheid die de patriarch van Ferney in brede kring heeft verworven.

5
Tegen de hoogmoed en de dwingelandij[aant.]

In de vroegmoderne tijd is de politieke basishouding die van trouw aan de vorst en andere overheden. Dat betekent niet dat van deze houding niet kan worden afgeweken, dat de trouw niet kan worden opgezegd. In de Nederlanden zijn er talrijke opstanden geweest. Uiteraard kunnen in een maatschappij mensen en groepen over bestuurskwesties van mening verschillen en worden er bij tijd en wijle discussies en polemieken gevoerd. Maar de systemen zijn geen democratieën. Eigenlijk worden alleen door direct betrokkenen (leden van de gewestelijke Staten, functionarissen, ambtenaren) en door intellectuelen politieke posities ingenomen. Op een bredere publieke opinie wordt zo goed als geen beroep gedaan. In de loop van de achttiende eeuw, en met name in de laatste decennia van de eeuw, komt daar verandering in. Er doet zich een politisering voor van de maatschappij en de cultuur, en de vorming (of in elk geval de substantiële uitbreiding) van een publieke en politieke opinie. Dat impliceert dat steeds meer mensen, ook zij die zelf geen openbare functies waarnemen, geinteresseerd raken in de politiek en standpunten gaan innemen of aanhangen. Het valt te verwachten dat in een republiek en onder andere regimes die onder invloed van revoluties tot stand zijn gekomen, dit proces van politisering zich sneller en intensiever voltrekt dan onder (min of meer) absolute monarchieën.

De politisering betreft aspecten van het politieke denken en leven die met de fundamentele uitbreiding van het op het bestuur betrokken deel van de bevolking samenhangen. Zij houdt ook in dat politieke posities - te beginnen met de keuze voor of tegen de vorst of het regime - ondersteund worden door een ideologie, een samenhangend geheel aan denkbeelden over maatschappij en bestuur. Uiteraard zijn al veel vroeger politieke theorieën ontwikkeld. Zij waren het werk van filosofen en juristen en hoofdzakelijk bedoeld als bijdrage aan een intellectueel en wetenschappelijk debat. Het ging niet om opvattingen die breed werden opgenomen of appelleerden aan een brede publieke opinie. In de laatste decennia van de achttiende eeuw wordt het politieke debat niet enkel meer gevoerd door filosofen en bestuurders, maar ook door letterkundigen, journalisten en broodschrijvers, die van een groter aantal lezers afhankelijk zijn. De politiek is een zaak van velen.

5.1 In dienst van de macht

De politisering van de maatschappij raakt als vanzelfsprekend ook de letterkunde. Dat dit proces zich in de laatste decennia van de eeuw voltrekt, impliceert echter niet dat de letterkunde ook niet vroeger al politiek kon zijn. Schrijven is een activiteit die *altijd* in een maatschappelijke context wordt uitgeoefend en waarmee auteurs zich, al dan niet expliciet, over de inrichting van de maatschappij uitspreken. Altijd al is letterkunde politiek gebruikt en heeft zij politieke doelen gediend. In de eerste plaats gebeurt dat om de positie van machthebbers te legitimeren en te ondersteunen.

Dat is wellicht het duidelijkst onder vorstelijke regimes, zoals in de Oostenrijkse Nederlanden. Die worden in de loop van de achttiende eeuw geregeerd door drie generaties Habsburgers: Karel VI (1711-1740), Maria Theresia (1740-1780) en Jozef II (1780-1790). Deze keizerin en keizers verblijven uiteraard in Wenen en zijn in de Zuidelijke Nederlanden, een klein en ietwat perifeer onderdeel van hun rijk, weinig zichtbaar. Ze worden er vertegenwoordigd door een landvoogd of gouverneur-generaal, meestal een lid van de familie. Onder Karel vi is dat lange tijd diens zus Maria Elisabeth (1725-1741). De meest kleurrijke onder de landvoogden van de achttiende eeuw is Karel van Lotharingen, die de functie waarneemt van 1741 tot 1780. Hij is tweemaal de schoonbroer van keizerin Maria Theresia, want hij is de broer van haar man en zelf getrouwd met haar zus.

Karel van Lotharingen bereikt als landvoogd een grote populariteit. Deels is die afgeleid van het prestige dat de keizerin met haar bestuur in de Nederlanden weet op te bouwen. De eerste jaren van haar bewind zijn nochtans problematisch, aangezien haar opvolging door Frankrijk wordt betwist en aanleiding geeft tot de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748). In het kader daarvan worden de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk bezet (1745-1748), wat meteen ook zorgt voor een onderbreking in het bestuur van de landvoogd. Ook de Republiek wordt in deze oorlog meegesleurd en de inval van Frankrijk in 1747 ligt aan de basis van het herstel van het stadhouderschap en het einde van het Tweede Stadhouderloze Tijdperk. Het verdere bewind van Maria Theresia is een behoorlijk lange periode zonder oorlogen, een relatief nieuwe ervaring voor een gebied dat een lange geschiedenis als ‘slagveld van Europa’ achter de rug heeft. Haar bestuur getuigt van een verlichte dadendrang en geloof in de maakbaarheid van mens en samenleving, wat leidt tot actief ingrijpen op allerlei domeinen en daardoor ook tot zichtbare verbeteringen en vooruitgang. Bovendien weet zij, anders dan bij haar zoon het geval zal zijn, deze daden- en veranderingsdrang te combineren met begrip voor het

particularisme van de Zuidelijke Nederlanden en hun gehechtheid aan tradities. Dit ‘Theresiaanse compromis’ zorgt voor draagvlak en populariteit.

De landvoogd vertegenwoordigt dus een populaire vorstin, maar zijn prestige en populariteit zijn zeker niet alleen daarop gebaseerd. Hij dankt die ook aan de manier waarop hij zijn rol vervult. Het is een dankbare rol, dat wel. Hij mag zich toeleggen op de aangename kanten van het vorstelijke bestuur en krijgt zelfs uitdrukkelijk de opdracht zich daartoe te beperken. Het is immers niet de bedoeling dat hij een eigen bewind over de Zuidelijke Nederlanden uitoefent. Integendeel, het feitelijke bestuur wordt toevertrouwd aan hoge ambtenaren in Wenen en Brussel, die de landvoogd moeten bijstaan, maar tegelijk ook moeten voorkomen dat hij te veel macht naar zich toehaalt of een eigenzinnige koers gaat varen. Het heeft er alle schijn van dat Karel van Lotharingen hiermee vrede heeft. Hij is dan misschien niet echt de koning van de Zuidelijke Nederlanden, hij mag zich wel zo voordoen.

De functie van gouverneur-generaal is dus grotendeels representatief. Hij vertegenwoordigt het regime in de Nederlanden, moet het Brusselse hof draaiende houden en populair maken. Zijn voornaamste taak is aanwezig en zichtbaar te zijn. Hij doet dat door een actief hofleven te onderhouden, in de hoofdstad en het land de feestcultuur te bevorderen en eraan deel te nemen. Naar de getuigenis van de Prins de Ligne, de meest briljante figuur uit de Oostenrijkse Nederlanden, is het hof van Brussel in deze periode ‘une jolie cour gaie, sûre, agréable, polissonne, buvante, déjeunante et chassante’ [‘een leuk, vrolijk hof, zeker, aangenaam, beschaafd, drinkend, etend en jagend’]. Karel van Lotharingen voert ook een actief cultuurbeleid en oefent mecenaat uit. Die situeren zich vooral op het vlak van de feestcultuur (hij is bijzonder geinteresseerd in vuurwerk), het theater, de wetenschap, de architectuur en de beeldende kunsten. Hij is ook een bibliofiel, maar op een bijzondere voorliefde voor de literatuur heeft men hem niet kunnen betrappen. Toch heeft hij een rol in de Zuid-Nederlandse letterkunde gespeeld. In het publieke leven en de feestcultuur vormt de letterkunde een onderdeel van het geheel aan middelen dat wordt ingezet om de plechtigheden vorm te geven, de stad aan te kleden, en de betekenis en boodschap voor de toeschouwers duidelijk te maken. Deels zijn deze feesten uitdrukkelijk op het eren en vieren van de vorsten en andere overheden gericht. Soms zijn de aanleidingen meer verscheiden, maar ook dan vormt het eerbetoon aan de autoriteiten een onderdeel van de rituelen zelf én van de literaire commentaren daarbij.

Hier geldt - zoals bij zowat alles wat de letterkundige geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden betreft - dat het Nederlands geen monopolie heeft op deze gelegenheidsteksten. Uiteraard wordt de vorsten vooral in het Frans eer bewezen. De hofcultuur is zo goed als volledig Franstalig en het ligt dan ook

voor de hand dat schrijvers voor het Frans kiezen als zij de aandacht van het hof willen trekken. Een auteur als Michiel Frans Vermeren (†1755) bijvoorbeeld schrijft meestal in het Nederlands, maar zijn *Tragédie historique et triumphante de l'Auguste Impératrice, Reine d'Hongrie et de Bohême* (1753) publiceert hij dan toch maar (enkel) in het Frans. Het is een stuk waarin de eigentijdse geschiedenis wordt opgevoerd, van de dood van Karel VI over de Oostenrijkse Successieoorlog tot de kroning van Frans I, de echtgenoot van Maria Theresia en de broer van de gouverneur-generaal. Karel van Lotharingen komt dus zelf ook in het stuk voor, én het werk is aan hem opgedragen. De voorrang van het Frans in dezen is uiteraard ook ingegeven door het feit dat de vorsten zelf geen Nederlands kennen. Maar het eerbetoon aan de vorsten is niet alleen voor hen bestemd, het moet uiteindelijk vooral tot het publiek doordringen. Deze gerichtheid op de onderdanen, in steden waar de meerderheid van de bevolking (enkel) Nederlandstalig is, werkt in de hand dat de vorsten, ondanks hun eigen Franstaligheid, wel degelijk in twee talen worden toegesproken en geëerd.

Eer aan de feestende vorst

Als enthousiast promotor van de feestcultuur in de Zuidelijke Nederlanden zet Karel van Lotharingen festiviteiten in Brussel en elders in het land met zijn aanwezigheid luister bij. Zo vereert hij in de zomer van 1752 een Gentse schuttersvereniging, het *Gilde van Sint-Joris*, tweemaal met een bezoek. Het is de aanleiding voor grootse feesten, waaraan de herinnering wordt bewaard in een *Solemnele blydtschap en korte beschryvinge der twee uyt-muntende vreugde-bedryven verricht door het oudt en souverain Hoofd-Gilde van den Edelen Ridder Sint Joris binnen de stadt Ghendt*. Het boek bevat niet alleen de beschrijving van de festiviteiten, ‘d'uytlegginge in het vlaemsch’, maar ook de teksten die er te horen en te zien zijn geweest.

De feesten zijn luisterrijk en bestaan uit een veelheid aan activiteiten. Centraal staan de prijsschietingen, waarvoor de vorst de prijzen heeft geschonken en die hij zelf ook bijwoont, gezeten op ‘een schoonen theater’, onder ‘een kostelyck gehemelte van roodt fluweel met goude galons’, bedoeld om hem ‘buyten gevaer te stellen van de peylen’. De vorst neemt ook zelf aan de schieting deel en de pijl waarmee hij dat doet, wordt hem aangeboden door de dochter van een lokale edelman, ‘gekleedt in Amazone en uniforme van het Gilde’, ‘onder het uytspreken van een lieftalig [sic] compliment, waer over S.K.H. uyterlyck vergenoegt was’. Dat gebeurt uiteraard in het Frans, maar in de gelegenheidspublicatie wordt de aanspreking in Nederlandse verzen opgenomen:

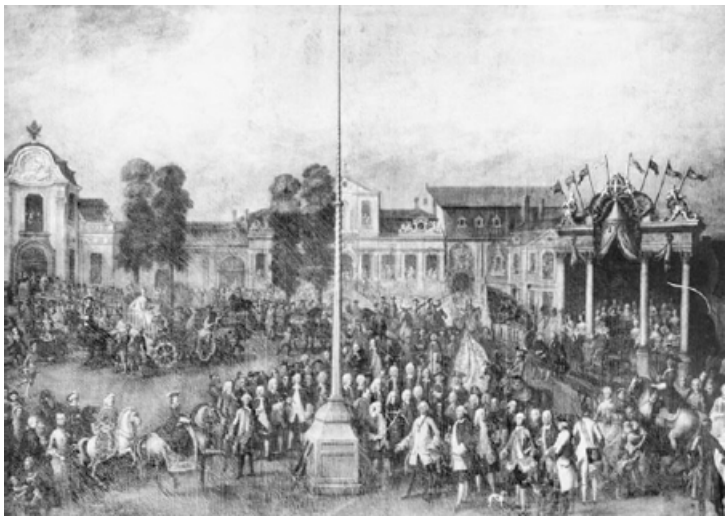

In de zomer van 1752 is landvoogd Karel van Lotharingen aanwezig op de schuttersfeesten van het Gentse *Sint-Jorisgilde.* Hij neemt deel aan de schutterswedstrijd en schiet uiteraard de koningsvogel. De herinnering aan deze feestelijke gebeurtenis is (in 1755) vastgelegd door de Gentse schilder Pieter Johannes van Reysschoot (1702-1772).

> Neemt gunstig aen, ô Prins, den Pyl U toegebrocht
> Van eene Maegt, en haelt den Vogel uyt de locht.

De gouverneur-generaal schiet ‘onder het luyden van de Triomph-klocke, het spelen van den beyaert, en het los-branden van het groot geschut van 't hooft-gilde, tusschen het geschal van ketel-trommels en trompetten der stadt’. Hij schiet meteen raak, uiteraard, en ‘velde den Koninglyken Vogel ter neder met d'eerste scheuten’. 's Avonds is er een gemaskerd bal en een banket, met een gebak ‘dat gemaeckt was van wit suyker’. Het ‘verbeelde in het midden, de Gehoorsaemheyt, de Eerbiedigheyt, en de Erkentnisse dat het Hooft-Gilde van St. JORIS toedraegt aen het Doorluchtigste HUYS VAN OOSTENRYCK, en aen S.K.H.’. Overal in de stad worden vreugdevuren en vuurwerk ontstoken en heel wat inwoners van de stad ‘deden hunnen iever uytschynen in het verlichten van hunne huysen’.

Een belangrijk onderdeel van publieke feesten in de Zuidelijke Nederlanden zijn de stoeten of, zoals ze in de achttiende eeuw worden genoemd, ‘rybenden’, ‘cavalcades’ of, naar het Frans, ‘corteges’. Ook op de Gentse schuttersfeesten van 1752 ontbreekt een optocht niet. Hij bestaat zoals gewoonlijk

uit personages te voet en te paard, muziekgroepen en praalwagens, en wordt hoofdzakelijk bemand door de leerlingen van het augustijnencollege van de stad. De stoet is deels historisch en toont de opeenvolging van vorsten uit het verre en recentere verleden, die lid zijn geweest van het gevierde Gilde of daaraan gunsten hebben verleend, onder wie de Bourgondische hertogen Karel de Stoute en Filips de Schone, koning Filips II en de koninginnen Christina van Zweden en Elizabeth van Denemarken. Op de laatste praalwagen is keizerin Maria Theresia met haar gezin te zien. Ook de prijzen die de gouverneur heeft geschonken, worden in de stoet meegevoerd. De triomfwagen met de eerste prijs wordt getrokken door paarden waarop engelen zitten die de deugden en de ‘uitstekende hoedanigheden’ van de vorst verbeelden, te weten: voorzichtigheid, rechtvaardigheid, rechtmatigheid en kloekmoedigheid. Het levert een portret van de landvoogd op dat met woorden en verzen inhoud krijgt, want ‘de deugden des gemoets kan geen pinceel ons geven’, zoals onder een geschilderd portret van de vorst op een van de wagens te lezen is.

Het beeld van de vorst dat hier - zoals ook elders, steeds weer - naar voren komt, is dat van een goedmoedig heerser. Niet alleen rechtvaardig, maar meer en beter dan dat, want:

> Die geeft wat dat hy moet mag men regtveerdig noemen;
> Maer die iet geeft voor niet met meerder recht mag roemen:
> Van dit getal moet syn Prins Carel ook geseyt;
> Dit toont hy klaer genoeg door syn mildaedigheyt.

Hij is een goede vorst, te allen tijde ‘bereydt tot 't goed van 't Vaderlandt’. Hij moet dan ook, aldus zijn dichtende onderdanen, niet onderdoen voor zijn voorgangers en naamgenoten Karel de Grote en keizer Karel V, de grootste vorsten die de Nederlanden hebben gehad:

> Hy is aen Carolus den vyfden van dien naeme
> Gelyk, en aen den Grooten ook niet min in faeme.

Ook als de vorst niet zelf aanwezig is, is hij op feestelijke momenten in de gedachten van zijn onderdanen. Tenminste, als we de gelegenheidsdichters mogen geloven. En alle gelegenheden zijn goed om te feesten. Zo hebben niet alleen de noorderlingen, maar ook de zuiderlingen een voorliefde voor schaatsen. Als in een strenge winter - waarvan er in de achttiende eeuw ettelijke zijn geweest - de Schelde bevriest, dan worden ook in Antwerpen de sleden bovengehaald en de schaatsen ondergebonden. En meteen worden dan ook, aldus Jacobus van der Sanden (1726-1799), secretaris van de kunstacademie van de

stad en nu en dan ook dichter, ‘tenten, kraemen, kroegen / Neergeplant op dik ys, tot spys, drank en genoegen, / Voor die in sledden loopt, of snel op schaetzen ryd’. De strenge winter van 1771-1772 geeft bovendien ook aanleiding tot het verschijnen van merkwaardige kunstwerken, grote beelden van sneeuw en ijs, her en der in de stad. De realisatie van dergelijke ‘sneeuwpoppen’ was helemaal niet nieuw. Het gebeurde in 1511 al in Brussel en werd in de daaropvolgende eeuwen een aantal keer herhaald. In de zeventiende en achttiende eeuw krijgen deze sneeuwfestivals een min of meer officieel karakter, worden zij van hogerhand georganiseerd en door de officiële stadsrederijker beschreven.

De ‘sneeuwkolossen’ die eind januari 1772 in de straten en een aantal binnentuinen van Antwerpen worden opgericht, zijn het werk van een aantal gevestigde kunstenaars en de studenten van de kunstacademie. De herinnering aan het evenement, dat gepaard gaat met feesten in de stad, wordt visueel en literair vastgelegd, in een luxueus album met gravures, in het Frans uitgegeven, en in twee uitgebreide beschrijvingen in versvorm in het Nederlands. De Antwerpse dichter Jan Antoon Frans Pauwels publiceert een *Berigt van constige gemaeckte sneeuwe beelden* (1772) en Van der Sanden *De Antwerpsche faem-baszuyn van Pallas* (1772), dat bestaat uit een lange reeks gedichten, van ongelijke lengte, waarin systematisch aan alle beelden aandacht wordt besteed.

Van der Sanden kwijt zich van zijn taak, in een geest van rederijkerij. Zijn beschrijving is anekdotisch en geeft de bedrijvigheid en de werkwijze van de kunstenaars weer, maar ook de ‘baldadigheid der nachtraven’, die de werken in opbouw vernielen. De dichter grijpt de beschrijving van de beelden ook aan om moralistische boodschappen mee te geven. Zo wordt een Bacchusbeeld een waarschuwing tegen overmatig drinken. Met alcohol is op zich niets mis, integendeel, ‘om dat den wyn met maet, tot deugd en vreugd behaegd’. Maar te veel drinken is verwerpelijk. Bacchus heeft immers:

> hornen op het hooft, om zediglyk te leeren,
> Dat dronkenschap den mensch komt als in beest te keeren.
> Men voor hem bocken brogt en ezels op 't Altaer:
> Om dat de overdaed van wyn doed volgen naer
> De geylheyd van den bok, en stank der onreyn dieren:
> Gelyk ook man oft vrouw, die *Bacchus* beestig vieren;
> Als ezels worden traeg, bot en verdooft van geest.
> Zulks leerd aen jonk en oud dees dulle Gode-feest.

De sneeuwbeelden, het werk van professionele en geschoolde kunstenaars, zijn de expressie van een intellectuele cultuur. Zowat alle beelden stellen allegorieën

voor en figuren uit de antieke mythologie, als Hercules, Flora, Saturnus en Venus. Tegelijk refereren zij uitdrukkelijk aan Antwerpen zelf, met verscheidene voorstellingen van riviergoden en allegorieën van de Schelde.

De vorst kan bij dat alles niet ontbreken. Karel van Lotharingen, die zelf als beschermheer van de Antwerpse academie optreedt en elders nieuwe 'konstscholen' sticht, wordt door de studenten van die scholen als een 'maecenas der Neêrlanden' geëerd. Een van de sneeuwconstructies bestaat uit een hoge 'gedenkzuil':

> waer aen men haest beschouwde
> By den Brabantschen Leeuw de Nyd-godin verplet;
> En de magt, als een Maegd, na 't *Antik* opgezet,
> Die geknield op den Leeuw, het Borstbeeld wilde kroonen,
> Dat CAREL DEN LORRYN quam in Praelpenning toonen.

Een eerbetoon welgemeend, maar vergankelijk, en 'elk klaegde, dat den doy quam dit groots werk beschaeden'.

De aandacht voor de vorst is alleen maar groter en het eerbetoon nog meer expliciet als hij ook zelf de aanleiding voor het feest vormt. Juist de belangrijke momenten in het leven en het bewind van de vorsten worden immers met veel vertoon gevierd. Hun aantreden, intrede en jubilea worden aangegrepen voor de organisatie van publieke feesten en zijn dan ook momenten waarop de schrijvers hun pen in vleierij dopen.

In 1769 is Karel van Lotharingen vijfentwintig jaar in functie. De stad Brussel neemt het initiatief om dit jubileum feestelijk te vieren. Er wordt beslist een monument voor de landvoogd op te richten, een 'stand-beeld dat voor dien minnelyken prince word opgerecht door de geheele natie, tot een eeuwig gedenk-teeken van hunne liefde en dankbaerheyd'. De commissie die door de Staten van Brabant is belast met de realisatie, beslist de opdracht te geven aan Pieter Antoon Verschaffelt (1710-1793), een Gents beeldhouwer die aan het hof van de keurvorst van de Palts in Mannheim werkt. In het kader van de feesten van 1769 wordt een houten model gepresenteerd, maar op de bronzen uitvoering is het wachten tot 1775. Op 17 januari van dat jaar wordt het onthuld, en dat gaat - het kan geen verbazing meer wekken - gepaard met festiviteiten, die door de Brusselse historicus Josse Ange Rombaut (1745-1807) uitgebreid zijn beschreven. Het beeld is per schip naar Brussel gebracht en gelost in aanwezigheid van de vorst en het volk dat 'in groote menigte vergaderd' is. Het schip is versierd met vlaggen en standaarden, en ook met twee gedichten die boven het roer en aan de mastboom zijn aangebracht. Vandaar wordt het beeld op een 'opgecierde en geschilderde' praalwagen en onder begeleiding van

grenadiers, dragonders en muzikanten, naar de bovenstad gereden. Muziek en lawaai horen erbij. Op het moment van de onthulling, enkele dagen later, klinken het gejuich en handgeklap van de toegestroomde massa, salvo's van ‘handgeschut’ en van het ‘grofgeschut’ op de wallen, en het gelui van alle klokken van de stad. De gouverneur-generaal, die de ceremonie gadeslaat vanuit een raam op de eerste verdieping van zijn nabijgelegen paleis, is, zo noteert een verslaggever, ontroerd en kan zijn tranen niet bedwingen. Daarna volgen een banket, een theatervoorstelling, en een diner op het stadhuis, aangeboden door de Staten van Brabant, klaargemaakt door meer dan driehonderd mensen, voor vijftienhonderd gasten. Er werden ‘alle soorten van wynen’ opgediend en ‘voor het gerief en gemak der Genoode waeren der open Buffetten den geheelen nagt’. Er volgt dan ook nog een groot bal, en ook daar werden ‘den geheelen nagt aen elk-een overvloedig verfrissingen opgediend, en alles is smorgens geeyndigt in het beste order dat-men soude konnen wenschen’. Ook nu weer is de stad uitgebreid verlicht, ‘soo dat het scheen dat de Son die den geheelen dag schoon en helder geschenen hadde nog niet was ondergegaen’.

De theatervoorstelling bestaat uit twee (korte) stukken die speciaal voor de gelegenheid zijn geschreven, *Feest van het hert* en *Duysend-jaerige feest*, zoals Rombaut het noteert in zijn Nederlandstalige *Beschryvinge van alle de vreugde-feesten* (1775). Daaree bedoelt hij *La fête millénaire* van een zekere ‘monsieur Combes’, dat in het Frans wordt opgevoerd. Het bestaat uit een plechtstatige dialoog tussen de Tijd (‘le Temps’) en de Faam (‘la Renommée’) over hoe het nageslacht zich Karel van Lotharingen zal herinneren en hoe eeuwigdurend, weldadig en vruchtbaar zijn nagedachtenis zal zijn. De vorst wordt uiteraard met de grootste superlatieven geprezen: hij is ‘de meest menselijke vorst ooit’ (‘le prince le plus humain qui fut jamais’), hij wordt gedreven door ‘het edele verlangen mensen gelukkig te maken’ en ‘zijn deugden en zijn weldaden hebben hem tot het idool van alle harten gemaakt’. Het eerbetoon met dit ‘feest van het gevoel’ (‘cette fête du sentiment’) en met het standbeeld, is niet alleen terecht, maar zal ook voor eeuwig zijn. De monumenten van laagheid en tirannie vergaan, aldus de Tijd, en ze verdwijnen als het stof. Maar een monument voor een vorst als deze, dat heeft van mij niets te vrezen. De lofwaardige vorst is een compliment voor zijn onderdanen. De Belgen (‘les Flamands’) zijn ‘een gevoelig volk’ en ‘waardig om door zo een vorst geregeerd te worden’. En dat zal altijd zo zijn: de volgende eeuwen zullen ‘andere gewoonten en andere zeden meebrengen, alles zal veranderen, maar het hart van de Vlamingen zal over duizend jaar hetzelfde zijn als vandaag’. Het duizendjarige feest begint.

‘Een poel van wee en ach’

Het ligt voor de hand dat de dood van deze erg aanwezige en ook geliefde vorst in 1780 aanleiding geeft tot literaire droefenis. De meest opvallende uiting daarvan in het Nederlands is een lange *Rouw-klagt over de dood van Zyne Koninglyke Hoogheyd den Hertog Karel-Alexander van Lorreynen en Barr*, die in Gent wordt gepubliceerd. Het lange gedicht verschijnt anoniem, maar wordt toeschreven aan Jozef de Wolf, die we hiervoor al hebben ontmoet als de auteur van *Den geest der reden* en van de satirische *Klapbanken* van de juffers en de heren. De toeschrijving berust op de opvallende gelijkenissen tussen deze rouwklacht en *De herlevende Gendsche Maegd*, een gedicht in ‘heldenverzen’, waarmee De Wolf een jaar eerder de intrede van de nieuwe bisschop van Gent, Ferdinandus Marie van Lobkowitz, heeft geëerd.

In zijn rouwklacht wordt het bekende portret van de landvoogd geschetst: de goede vorst, goedhartig en mild, menselijk en menslievend, bekommerd om het geluk van íeder van zijn onderdanen:

> Gemeenzaem, vriendelyk, teerhertig, vol medoogen,
> Weldoende, wys in raed, voorzigtig door zyn oogen,
> Troostgevig, mildig, goed, opregt, vol van gena,
> In liefde voor het Land waer vind men nog zijn ga?
> Behendig door den Staet, en wakker alle tyden,
> Hy wilde geenen last voor kleyne liên vermyden [geen moeite was hem te groot];
> Daer was een voorzigt [vooruitziendheid] by, een kennis van natuer,
> Gemaetigd en geschikt: aen niemand was hy stuer.
> Hy was niet onbedagt, onaerdig in vermogen;
> Want hy had van zyn jeugd de wysheyd ingezogen:
> Hy was voor elk bezorgd in kwelling en in pyn;
> Den naem van *ons Geluk* mogt hem gegeven zyn.

De droefheid van de onderdanen is immens en hoort dat ook te zijn. ‘Weent, Nederlanders, weent, zwaer zyn uw ongelukken,’ zo luidt de aanhef. En in wat volgt, vloeien de tranen bij stromen:

> Den Tempel is in rouw, het volk in traen-geklag,
> De zon is overwolkt, 't is eenen droeven dag.
> Oud, jong en kinderen, het is al in bewegen,
> Het zand word nu bevogt, door eenen traenen-regen;
> Ja het teer zuygeling met zyne moeder schreyd;
> Schoon het geen kennis heeft, het voelt dog dat men lyd.

O wydberoemde Stad! befaemde Brusselingen!
Laet nu den bitt'ren vloed uyt uw fonteynen springen,
[...]
Uw Prins is neêrgerukt, beweent hem, Onderdaenen;
't Is geenen dag van vreugd, maer eenen dag van traenen;
Daer kan geen bly gedagt meer in de ziel opstaen;
Ach, waeren wy met hem ook in het graf gedaen!

Het verdriet is aan de schrijver, niet aan de beweende. De dood van de geliefde vorst vormt niet alleen de aanleiding tot een lofzang op de aflijvige, maar ook en nog meer tot een reeks sentimentele en bij wijlen persoonlijke bespiegelingen over de dood. Die is rechtvaardig, want in de dood zijn we allen gelijk. ‘Een Koning, Prins, of Slaef, van als men is een lyk, / Daer is geen onderscheyd, wy zyn dan even ryk.’ Maar dat is niet zozeer een troostende, het is veeleer een ontzettende gedachte. Het betekent immers dat de dood niemand ontziet, dat ‘de dood nog eer nog rykdom spaert’. Daarom is de dood nog wreder voor de groten der aarde dan hij is voor gewone stervelingen: ‘Het is een droeve reys, / als gy verhuyzen moet naer 't graf uyt een Paleys.’

De Wolf heeft een zwart beeld van de dood. Het is ‘een langduer'gen nagt, waer niet word uytgebroken’. Het stemt hem pessimistisch:

Wat is ons standigheyd? wat is de bloem van 't leven,
Die 's morgens staet in bloey, en 's avonds zal begeven?

En wat rest, is vergetelheid:

Gy die zyn weldaên hebt tot heden afgemeten,
En hebt gy met zyn dood die alle niet vergeten?
En zal het nu niet zyn uyt d'oogen, uyt den zin,
Uyt 't leven, uyt het hert, ondankbaerheyd voor min?
Ik weet gy hebt nog staen zeer hoog belofde bergen;
Maer uw vergetendheyd zal haest den Hemel tergen.

De Wakkense dichter Pieter Joost de Borchgrave wijdt enkele van de eerste gedichten waarmee hij in de openbaarheid treedt, aan de dood van de landvoogd: een grafdicht, een treurdicht en een troostzang. In het treurdicht laat hij een ‘onwetende vremdeling’ aan het woord, die het land binnenkomt en niet weet wat er aan de hand is. Hij stelt immers vast dat alles en iedereen in grote droefenis verkeert:

'K zag 't vee te vooren vreugdig weyen,
Gemend door pyp en herderstaf;
Nu zie ik 't slechts langs de oevers glyen,
Gedwaeld van hond en hoeder af;
[...]
't Treurt alles, alles wat ik hoor:
En mensch, en vee, en beemd en velden.

Hij treft de Nederlanders aan ‘in eenen poel van wee en ach’ en ziet hen ‘nimmer telbre traenen’ plengen. Wat kan er toch gebeurd zijn? ‘Laet my uw treurig lot verstaen!’ Het is niet op het platteland, maar in de stad dat de vreemdeling verneemt wat de oorzaak is van al het leed: de landvoogd is dood. De vreemdeling deelt in de droefheid, ‘ik treur met u, o, Nederlanders’.

De troostzang heeft als vanzelfsprekend een andere teneur. Hier worden de Nederlanders, anders dan in de meeste andere gelegenheidsgedichten, niet opgeroepen hun tranen rijkelijk te laten stromen, maar juist om de tranenvloed te stoppen. ‘Beperk uw jammeren, en pael uw droevig klaegen.’ De troost ligt vooral in de vorstelijke continuïteit en de waardigheid van de opvolger die garant staat voor het voortduren van het nationaal geluk. Karel van Lotharingen is immers opgevolgd door Maria Christina, dochter van Maria Theresia, en haar echtgenoot Albert Casimir van Saksen-Teschen. De dichter lijkt vooral van deze laatste heil te verwachten:

Troost, troost u, Nederland! wischt u de doodskleur af,
Laet bloozen op uw wang nu reyner vreugdeverven,
Want d'hemelraed heeft u, sints Karels droevig sterven,
Een' Veldheer uytgekeurd, om Neêrlands burgerstaf
In Karels plaetse te erven.

De landvoogd is dood, leve de landvoogd! De troost ligt dus niet, zoals in het protestantse Noorden gebruikelijk zou zijn geweest, in de gedachte dat de overledene in het hiernamaals beter af is dan in het tranendal en nu pas het echte geluk kent, de vervulling van zijn leven. Zijn onderdanen kunnen, na hun rouw te hebben afgelegd, terug aan het werk en het leven, maar voor de overledene is er weinig troost in de troostzang.

Doch alles op deze aerd' duert slechts een' korten tyd:
Al wat geschapen is op 's weerelds babelstreken
Wordt door het aeklig lot de hartaêr [hartader] afgesteken,
En aen den donkren schoot der aerde toegewyd,
Zelfs zonder tegenspreken.

In 1775 gaat in Mechelen een grootse praalstoet uit, naar aanleiding van het duizendjarig jubileum van Sint-Rumoldus, de patroonheilige van de stad. Een van de praalwagens is een eerbetoon aan de Oostenrijkse dynastie, met onder meer keizerin Maria Theresia en haar zoon en troonopvolger Jozef. Gravure van Joseph Sebastian (1710-1768) en Johann Baptist Klauber (1712-ca. 1787), naar het ontwerp van Willem Herreyns (1743-1827).

Een zondvloed van tranen

Karel van Lotharingen is slechts een gouverneur, een plaatsvervanger. De echte vorst is uiteraard Maria Theresia. Zij staat, zoals gezegd, in hoog aanzien bij haar Zuid-Nederlandse onderdanen, maar is minder aanwezig en zichtbaar dan haar schoonbroer en zij kan minder direct worden aangesproken. De eer die haar in literaire vorm wordt bewezen, is daarom minder verbonden met de maatschappelijke realiteit en de 'dagelijkse' feestcultuur in Brussel en de andere Zuid-Nederlandse steden. Het eerbetoon aan de keizerin is maatschappelijk meer verspreid, minder geconcentreerd in de steden en bij hen die in hofkringen verkeren of in elk geval getuige kunnen zijn van het vorstelijke optreden. Het is daardoor ook meer abstract en formeel, en beperkt tot de écht belangrijke momenten.

Toch wordt ook in haar afwezigheid de gehechtheid aan de vorstin onder woorden gebracht en wordt daarbij een uiterst lovend portret van haar getekend. In het kader van de hierboven gememoreerde feesten van het *Sint-Jorisgilde*

in Gent wordt ook de keizerin - op dat moment vijfendertig en dus nog vrij jong - geprezen, ook om haar fysieke schoonheid:

> THERESIA die is soo hoog in Deugt geklommen,
> Dat alle deugt in haer schynt t' hebben plaets genomen:
> s' Is *Pallas* naer 't gemoedt, een *Juno* in haar pracht,
> Naer 't lichaem is sy weert dat men haer *Venus* acht.

Maar dat gebeurt dan veeleer terloops. Het is pas als ze sterft dat alle registers worden opengetrokken.

Amper enkele maanden na Karel van Lotharingen, in november van datzelfde jaar 1780, overlijdt ook de keizerin. Haar dood geeft in de Zuidelijke Nederlanden aanleiding tot berijmd verdriet, ook in het Nederlands. Zo verschijnt in 1781 in Gent een bundel met een vijftigtal *Prysversen, op het afsterven van onze genaedige en grootmagtige vorstinne Maria Theresia.* Hij is het resultaat van een initiatief van de Wakkense rederijkerskamer van de *Catharinisten.* Zij schrijft een wedstrijd uit met als opdracht het schrijven van ‘eene *Rouwklagt* in 24 *Helden-versen*, meer noch min, over het afsterven van onze voorzeyde Vorstinne’. De deelnemers wordt gevraagd zich op zondag 13 mei in Wakken te melden, waar zij, in de ‘Konstzaele, den Bourgoinschen Schild, bewoond by Sr. Petrus de Geyter’, hun rouwklacht moeten voordragen. Meer dan vijftig rederijkers, uit alle hoeken van het oude graafschap Vlaanderen, hebben zich gemeld.

Omdat de jury twijfelt, deelt zij de prijs tussen twee deelnemers. Een van hen is de ons reeds bekende Gentse rederijker en drukker Jan Frans van der Schueren:

> Wat Naarheid doet den Rhijn en Donauw traanen plengen,
> En hunne jammervloên met Scheld' en Ley vermengen,
> Wijl dat de Zonn', bezwalkt, van onze kimmen zwicht
> En aen de Maan ontzegt den weêrglans van haer licht?...
> Eilas een woest Orkaan, 't welk uitbarst op ons stranden!...
> *Maria Th'resia*, de Zuil der Nederlanden,
> De Pijler van de Kerk, de Leunstok van den Staat,
> Is door de blind' *Harpy* de levens-webb' gemaeit!

Ook de niet-bekroonde rouwklachten zijn in de bundel opgenomen, met vermelding van enkel initialen en woonplaats. De imperatieven en de clichés van het funeraire genre werken de originaliteit van de deelnemende dichters niet in de hand. Hun rouwklachten zijn inwisselbaar, steeds weer komen dezelfde beelden en motieven terug.

Een rederijkersrouwklacht om Maria Theresia lijkt uit vaste onderdelen te bestaan. De gedichten zijn niet zo verschillend van het meer uitgebreide rouwbeklag van De Wolf voor de landvoogd, maar ze worden hier plichtmatiger en in steeds terugkerende schema's en bewoordingen herhaald. Vooreerst wordt de lof gezongen van de vorstin en van haar bestuur en worden haar kwaliteiten en verdiensten opgesomd. Het wordt een litanie:

> Voorstaenster van het recht; de steun van Kerk en Staet;
> Beminster van den Vred'; Uytdempster van den haet;
> Van Konsten Liefhebster; Aenhoorster van de reden;
> Vergeldster van de Deugd; bron van menschlievendheden.
> (ANONIEM, ZWEVEGEM)

Haar weldaden voor het land worden geroemd en het feit dat zij vrede heeft gebracht.

> Hier ligt den Vorsten glans; een voorbeel[d] dat naer heden
> Moet volgen allen Prins die oyt op Throon zal treden;
> Wiens wysheyd in bestier; de steun was van den Staat,
> En liefde tot haer volk 't heyl van den onderzaet.
> Die noyt 't onveylig vuer van Oorlog heeft doen branden
> Uyt Staet-zugt, maer alleen tot vreede van haer Landen.
> (ANONIEM, WEVELGEM)

Daarna wordt de droefenis beschreven waarin de dood van de grote, de grootste vorstin de schrijver en allen met hem heeft gestort.

> Myn droevig hert nog tragt, een treurig Lied te zingen,
> Ach! of myn flouwe stem kond elk uyt d'oogen vringen
> Een brakken traenen vloed tot 't beweenen den dag
> Als men g'heel Kristendom in volle droefheyd zag.
> (ANONIEM, OUDENAARDE)

Anderen gaan heftiger tekeer en trachten elkaar in hartstocht te overtreffen.

> Sugt nu, ô vlaender Maegd! weend, smoord in pekel bronnen!
> Uw' oogen, ag! wel eer, als held're tweeling zonnen,
> Laet die nu vloeyen als twee beken van getraen;
> Uw heylzon' is, eylaes! in haeren glans vergaen;
> Uw schut Vrouw, heeft *Atrôp* genaed'loos overrompeld,

> En in het ingewant der vratig aerd gedompeld!...
> (ANONIEM, ROESELARE)
> [Atropos is een van de drie Schikgodinnen, zij die de levensdraad doorknipt.]

Opnieuw zijn de tranen de meest geëvoceerde uitdrukking van de droefheid. De toehoorders en lezers, ja, alle Nederlanders, worden opgeroepen aan de ‘zee van traenen’, ja, zelfs de ‘zond-vloed van traanen’ bij te dragen. ‘Jankt Nederlanders! jankt! ey stort! stort brakke traenen’, ‘Weent weent met droef geschrey! weent weent stort louwe traenen’, ‘Laet traenen bigg'len en uw hert vol droefheyd weezen’, ‘Verschynt in rouw gewaet gy treurige Najaden! / Schreyt, kermt, jankt en weent’. En het gaat niet alleen om de Nederlanden, maar om alle onderdanen van het Huis van Oostenrijk: ‘Treckt ook het rouw kleed aen Hongaren en Bohemen / Wilt deel met ons te saem in deze droefheyd nemen.’ Met enige hardnekkigheid duikt een voor de hand liggende woordspeling op, ‘van Weenen die met recht, den naem van weenen had’.

Zoals in De Borchgraves troostzang voor de landvoogd, ligt ook voor deze dichters de verlichting van de droefenis in de wetenschap dat de grote vorstin een waardige opvolger heeft, dat zij zal:

> erleven
> In *Joseph* haeren Zoon aen wie sy heeft gegeven
> Haer Staeten, Kroon' en Staf, maer boven al haer deugd,
> Die nu voortaen zal zyn uw' troost, uw' heyl, uw' vreugd!

Dat het anders loopt, zal spoedig blijken.

De tweede winnaar van de prijskamp van de Wakkense *Catharinisten*, naast Van der Schueren, is J. Michils, een verder onbekende dichter uit Geraardsbergen. Aangemoedigd door het succes en omdat hij blijkbaar meer droefenis in zich heeft dan hij in het opgelegde aantal van vierentwintig verzen kwijt kan, publiceert hij nog een eigen bundel met *Verscheyde gedichten op het afsterven van Maria Theresia.* Het pièce de résistance daarin is een ‘Treur-tooneel geopend op de schouw-burg der weêreld, nae 't afsterven van Maria-Theresia, Rooms-keyzerinne’. Dit lange gedicht, van ongeveer vierhonderd verzen, begint met een uitval tégen de vorstin. Aan het woord is namelijk niemand minder dan de Dood zelf, die haar ‘haat’ omdat zij hém nooit heeft gediend: ze heeft immers weinig oorlogsdoden veroorzaakt.

> Nooyt van haer' dagen heeft-ze my haer' gunst beweezen;
> [...]

Haer overzoete Hart, (dat my zoo bitter viel!)
Was oorzaek dat zy nooyt myn Wetten onderhiel[d].

Na de verrassende eerste beweging begeeft de dichter zich op het vertrouwde pad van de wijdverspreide, immense droefheid. Ook hij laat de tranen rijkelijk vloeien, ‘dat men overal nu kan in traenen baeden’, en ook hij weerstaat niet aan de verleiding van het ‘Wenen vol geween’. De tranen dreigen zelfs de Donau te doen overstromen:

De *Donauw* heeft bynae zyn oude bed verlaeten:
Nooyt was hy zoo beroerd; zyn Water houd geen stand:
Het werpt zig gins en daer op al 't naebuerig Land,
Door menig regen-vlaeg van zilte Burger-traenen,
Geduerig opgehoogd.

Het leven is helemaal stilgevallen. Zelfs ‘de Duyven op hun til, / Bezweeken door den druk, zyn roerelooz en stil’. En de schrijvers zelf hebben niets meer te schrijven, ‘Den inkt is'er onnut, dewyl'er Traenen loopen’.

Poëtisch applaus

De keizers en hun vertegenwoordigers zijn niet de enigen die in de Oostenrijkse Nederlanden gezag uitoefenen. Daarnaast is er ook de kerkelijke hiërarchie, met de paus in Rome, de aartsbisschop in Mechelen en de bisschoppen in Antwerpen, Brugge, Gent, Ieper, Namen, Doornik en Roermond. Ook deze kerkvorsten worden publiek geëerd, gevierd en uiteindelijk beweend. De middelen die daarvoor worden ingezet, zijn niet zo heel verschillend van die waarmee de wereldlijke vorsten worden geëerd. De stapstenen in de carrières van bisschoppen worden net zo goed aangegrepen om feest te vieren en eer en aanhankelijkheid te betuigen.

Zo is dat het geval met Hendrik-Jozef van Susteren (1668-1742), die van 1716 tot zijn overlijden bisschop van Brugge is. Hij schrijft en publiceert zelf ook heel wat. Meestal doet hij dat in het Latijn, als het gaat om een hooggestemde ode aan Carolus Borromaeus of om officiële stukken en herderlijke brieven, soms in het Frans (met toevoeging van bewijsstukken in het Latijn, Frans én het Nederlands), als hij de wereldlijke overheid toespreekt. Een enkele keer ook schrijft hij in het Nederlands, als hij zich met een geschrift over ‘verboden en schadelijke boeken’ (1729) tot de gewone gelovigen richt.

Als de bisschop eer wordt bewezen, dan gebeurt dat in de gepaste taal. De

leerlingen van het jezuïetencollege van de stad eren de bisschop als vanzelfsprekend in het Latijn. Naar aanleiding van zijn benoeming stellen ze een bundel samen met een ‘allusio’, een ‘ode’ en diverse ‘auguria’ (wensen) voor de bisschop, alle in keurige Latijnse verzen. En bij zijn jubileum, een kwart-eeuw later, dragen ze ‘dankbaar en devoot’ een ‘applausus poeticus’ van meer dan vijfhonderd verzen op aan de ‘zeer eerbiedwaardige en zeer illustere’ bisschop. Anderen, die zelf het Latijn niet voldoende beheersen en/of een breder publiek in het eerbetoon willen betrekken, kiezen voor het Nederlands.

Zo dicht Catharina Theresia van den Smittens bij de ‘glorieuze intrede’ van de nieuwe bisschop in Brugge een *Triumph-galm en zegen-wensch* (1716). De geest van dit lange gedicht van zo'n hondervijftig verzen zit al vervat in het motto, dat de dichteres ontleent aan de eerste brief van Paulus aan de Corinthiërs: ‘Door de genade Godts ben ick dat ick ben.’ Zoals Saulus ‘door de gunste Godts’ is bekeerd, ‘met dien schoonen naem van *Paulus* is vereert’ en ‘als een Campioen voor JESUS cloeck onthooft’ is, zo is ook Van Susteren ‘door de gunste Godts’ geroepen om aan de glorie van de Heer bij te dragen. Hij heeft, aldus de dichteres, het ambt van bisschop niet nagestreefd, maar ‘door ootmoedigheydt van Godt alleen verkreghen’. Alles komt van boven:

> Sonder den wille Godts, of hulpe van ons Heeren,
> Wat can den aermen mensch vermind'ren of vermeeren?
> 't Is al dien selven Godt die vreught sendt en verdriet,
> Van wien dat comt 't geluck en voorspoedt, als men siet.
> Laet ons dan altijdt op de gunste Godts betrouwen,
> En niet op menschen hulp, of op de schepsels bouwen.

De aanstelling van de nieuwe bisschop maakt een eind aan een periode van tien jaar waarin het ambt vacant was gebleven. Dat was het gevolg van de Spaanse Successieoorlog die ook in de Nederlanden werd uitgevochten en waar in 1713 een einde aan kwam. De komst van de nieuwe kerkleider in Brugge is dan ook een teken van de vrede:

> 't Vraeck-gierig bloedigh sweerdt is inde schee gesteken,
> Godt Mars is nu (Godt lof) eens uyt ons Landt geweken,
> [...]
> De velden die bedeckt met doode menschen laeghen,
> Sietmen tot groote vreught weer schoone vruchten draeghen.
> Men zaeyt, men plant, en maeyt, met rust d'aerdrijck door ploeght,
> Den mensch, gediert, en vee, nu alles schijnt vernoeght,
> Het vluchten houdt eens op, het rooven, moorden, branden,

Sietmen (Godt lof) niet meer in onse Nederlanden;
't Is alles nu in rust. O gulden vredens teydt!

De nieuwe bisschop zal het licht van de kandelaar zijn, een goede herder en een voorbeeld voor de gelovigen. Van den Smittens ziet hem daarbij ook als een vorst, of acht zijn positie in elk geval vergelijkbaar:

Een landt daer 't Opper-hooft godtvruchtigh comt te leven,
Sietmen 't gemeente oock tot Deughden haer begeven.
Dat is een staele wet, soo Vorst, soo Onderdaen.

In oktober 1740 wordt ‘met uyt-stekende prachtigheydt’ het jubileum van de bisschop gevierd. Voor de gelegenheid wordt niet alleen het ‘poëtisch applaus’ van het jezuïetencollege gepubliceerd, maar ook een *Beschryvinge der triomphe op den vyf-en-twintigh-jaerighen jubilé* van de kerkvorst. Daarin is een lang gedicht opgenomen, ter ere van de gevierde:

Hendrick Josephus heeft nu Vyf-en-twintigh Jaer,
Aen d'Heyl'ge Roomsche Kerck geweest een Steun-pylaer,
Om 't swaer gewichte van dat groot gebouw te Schragen,
Die de Gewijde Staf en Mijther heeft gedragen
Tot grooten troost van heel de Brugsche Christenheyt.

Het gedicht, dat aan Jan Labare is toegeschreven, bestaat voornamelijk uit een beschrijving van de festiviteiten, ‘'t is van die vrolyckheyt dat ick nu wil gaen singen’. De versieringen van de stad zijn rijkelijk, ‘al[s] had men 't kroonen van de land-vorst selfs geviert’. Overal waren, tegen de gevels en in de straten van het stadscentrum, zinnebeelden, symbolen en figuren aangebracht, de symbolen van de bisschoppelijke waardigheid aan het stadhuis, de apostelen op zuilen op het plein, een triomfboog aan de kathedraal. Ook de plechtigheden zelf worden beschreven:

Men sagh die Maetschappij [het Gilde van de *Colveniers*] in Triomphanten Staet,
Den thienden [10 oktober] smorgens, uyt hun Gilden-hof vertrecken,
Om door het donderend geschut elck op te wecken
Tot het ver-eeren van den Bisschops Jubilé,
Zy trocken vyftigh man gewapent door de Stê
Met ses Tamboeren die de Trommels lieten hooren,
't Onploydе Vendel, en met ses Canons van vooren
Tot op de Koren-marct, alwaer zy bleven staen

Tot dat den Bisschop naer de Kercke soude gaen,
Waer van het teecken moest geschieden door het luyden
Van al de Klocken, 't geen dien uytgangh soud beduyden.
Wanneer de volle Choor, op den gestelden tydt,
Als in Processie, en gekleed in 't Choor-habyt
Den Bisschop uyt zyn huys tot in de Kerck geleyde
En dat der klocken klanck sig door de lucht verspreyde
Waer door men kennis kreegh dat 't Jubel-feest begon.

Dat het om een feest voor een kerkvorst gaat, betekent geenszins dat ‘spijs en drank’ van ondergeschikt belang zouden zijn. De dichter verzekert ‘dat men de glasen meer dan eens heeft laeten spoelen’ en ‘dat waerschynelyck geen kosten zyn gespaert’. Het ‘tafel-feest’ heeft acht dagen geduurd: de eerste avond schoven de kanunniken van het kapittel, de vrienden van de bisschop zelf en ‘eenige Heeren van het opperste gesagh’ aan, op de tweede en derde dag waren alle pastoors van het bisdom uitgenodigd, en later kwamen nog de kloosteroversten en de kapelaans aan de beurt.

Dogh tusschen al die Pompe en mag ick niet vergeten
Iets te verkondigen dat seltsaem is; te weten
Dat sonder uyt-sluytinge al d'Arme van de Stadt
In dese Tafel-feest oock hebben deel gehad;
Die niet alleenigh die ter Prochien zijn bevonden
En op de Lijste van den Disch geteeckent stonden,
Maer generalelyck die men bevondt in noodt
Verkregen op dien tijdt elck voor een Schellingh Broodt.

Aan het hoofd van de kerkelijke hiërarchie van het land staat de aartsbisschop. In juli 1779 organiseren de ‘stad en provincie van Mechelen’ een feest ter ere van aartsbisschop Joannes-Henricus van Franckenberg, naar aanleiding van zijn benoeming als kardinaal. Centraal in de festiviteiten staat een ‘rybende’, ontworpen door Willem Herreyns (1743-1827), kunstschilder en oprichter van de lokale kunstacademie, en uitgevoerd door de jeugd van de stad. Zij wordt geopend door de trompetters en de ‘standaerd-draeger’ van de stad, gevolgd door de beschermengel van de stad, de godin Minerva en personificaties van de Letterkunde, de Dichtkunst, de Welsprekendheid, de Tekenkunst en de Schilderkunst. De stoet bestaat eigenlijk uit drie onderdelen, die de drie aspecten van het eerbetoon onderscheiden: de verhouding tussen de aartsbisschop en zijn onderdanen, zijn dienst aan het geloof en de kerk als instituut, en de band tussen kerk en staat. Op de praalwagens zijn verzen te lezen en sommige

personages brengen ook teksten ten gehore. Het zijn Latijnse verzen, zoals het passend is een kerkvorst aan te spreken, maar voor de *Beschryvinge van de rybende* die, voor het bredere publiek en dus in het Nederlands wordt uitgegeven, zijn zij vertaald. In deze Nederlandstalige publicatie zijn overigens ook de Latijnse verzen opgenomen, én een lange ode aan de kardinaal, in het Latijn, onvertaald.

5.2 Vorstenbeelden op de bühne

Representaties van vorsten, ook als de uitdrukking van opvattingen over koningschap en (goed) bestuur, betreffen uiteraard niet alleen de feitelijke en actuele vorsten, maar ook die van andere landen en andere tijden. In de Nederlandse letterkunde van de achttiende eeuw en met name op het toneel komen talrijke vorsten voor. De gangbare theaterpoëtica eist nu eenmaal dat treurspelen zich in een milieu van vorsten afspelen. In heel wat stukken zijn de meeste tot alle hoofdpersonages koninklijk, maar gaat het vooral of uitsluitend om hun onderlinge verhoudingen, gevoelens en liefdes, om de tragiek en het spektakel. Toch kunnen deze toneelteksten ook worden gelezen als de uitdrukking van een collectief bewustzijn over koningschap en vorstelijk bestuur. De vorstenbeelden op het toneel zijn dragers en illustraties van opvattingen over goed en slecht bestuur.

Voor de burgerlijke drama's hebben zeer veel theaterstukken koningen als hoofdpersonages. Impliciet zijn zij de dragers van opvattingen over goed en slecht bestuur. De auteurs klagen de hoogmoed en het machtsmisbruik aan, en pleiten voor vorstelijke ootmoed. *Hoogmoed* (1779), tekening van de Amsterdamse kunstenaar Jacobus Buys (1724-1801).

In het Zuid-Nederlands theater verschijnen vorsten in groten getale in de theaterteksten en op het toneel. Zij bevolken vooral de ‘grote’ stukken, de tragedies en ‘hoofdtonelen’. In de kleinere stukken en blijspelen staan anderen

centraal, zoals - om het oeuvre van veelschrijver Cammaert als voorbeeld te nemen - een waarzegger, een landloopster, een paardensmid, een muziekmeester, een ‘valsche astrologant’, een ‘meester in de rechten’, een ‘soldaet tooveraer’, een trommelslager, een ‘universelen legataris’, ‘drij verliefde nichten’, een ‘bedrogen krijgs-man’ en andere soldaten, hoogmoedigen en zotten. De ernstige stukken van deze auteur echter, meestal tragedies, richten de aandacht op de daden en het lot van koningen en koninginnen, tirannen en keizers van Israël, Juda, Numidië, Perzië, Rome, Turkije, Armenië, Engeland, Portugal, Frankrijk, Zweden en Lombardije, en hier en daar een verdwaalde graaf of legeraanvoerder. Nu is Cammaert een toneelmaker van wie de meeste stukken bewerkingen zijn van bestaand materiaal, meestal Frans werk, maar ook in het originele theaterwerk zijn koninklijke personages talrijk en van zeer verscheiden oorsprong en aard, historisch, half- en pseudohistorisch, Bijbels en mythologisch.

Een vorst met een vrome arm

Overheersend, met name in de stukken uit de eerste helft van de eeuw, is het beeld van de vorst als veldheer. En de kwaliteiten die de (goede) vorst worden toegeschreven, zijn dan ook in de eerste plaats militair of daarvan afgeleid. Vorsten die voor een dergelijke behandeling in aanmerking komen, kunnen vooral in de eigen geschiedenis en dus onder de eigen ‘grote’ vorsten worden gezocht. Zo wijdt Jan Baptist Flas (1683-1755) of Justinus van Brussel, zoals de kloosternaam van de Brusselse kapucijn luidt, in 1727 een ‘bly-eindigh treurspel’ aan de overwinning van keizer Karel V in de Schmalkaldische oorlog (1546-1547). De hoofdfiguur is dus, zoals de titelpagina hem omschrijft, ‘den aldergrootsten, vroomsten, doorluchtighsten, en onverwinnelycksten held Carolus den V’, ‘zeghenpraelende’ over de keurvorst van Saksen en ‘andere Duysche Vorsten en Steden van het Protestantsch Verbondt’.

Het is een stuk dat helemaal aansluit bij de laat-barokke traditie van het spectaculaire opvoeringstheater die in de Zuidelijke Nederlanden nog levendig is en zich bij uitstek leent tot het verbeelden van militaire gebeurtenissen. Het stuk bevat tientallen ‘verthogen’, tekstloze passages met gevechten, volledige legers (‘vertoogh in het welcke de twee legers in slagh order staen en op malcander los-branden’), schepen aan de kust (‘vertoogh in het welcke de Spaensche de vijandt in hunne schepen doodt slaen’) en de inname van burchten en steden (‘vertoog in het welcke de stadt Donewert beclommen met leeren en ingenomen wort’). En dat alles met meer dan vijftig personages, van wie er in sommige scènes tot vijftien optreden, en talloze figuranten. De

kunstgrepen die nodig zijn om het verhaal van een Europese oorlog in één scène te kunnen tonen, worden uitbundig ingezet, zoals het voorlezen van brieven en een groot aantal gezanten onder de personages, die allerlei steden, landen en vorsten vertegenwoordigen en kunnen laten spreken en handelen. De dialogen gaan over plannen en strategie, afspraken en onderhandelingen, motivering en afdreiging.

Het stuk vertelt dus in hoofdzaak een militair verhaal en meer bepaald dat van een geslaagde oorlog. Karel V is als hoofdfiguur in de eerste plaats veldheer en strateeg, én overwinnaar. De kwaliteiten die hem worden toegeschreven, hangen samen met de oorlogsvoering en hebben betrekking op de doeltreffendheid van de strategie en de manier waarop hij tegenstanders en medestanders behandelt. Een van de grootste bijrollen in het stuk is die van de hertog van Alva, als rechterhand van de keizer. Hij vertoont al de onverdraagzaamheid ten aanzien van protestanten en de bloeddorst waarvan hij enkele decennia later, tijdens de Opstand, blijk zal geven:

> Ick ben van een gemoedt, wie sou dit grouw niet haeten
> Uyt d'helsche poel gebroeyt, ô keyser! grooten heer!
> ô opperspaensche vorst! wat zijn de ketters meer
> Als het gebroedsel van serpenten, ende slanghen?
> Dat grouw, dat booste volck moet met de strop gehanghen
> Zijn aen een hooghe galgh, en legghen op een rat.

Ook Karel is uiteraard hard en krachtdadig en ongenadig in de strijd, maar tegelijk is hij ook meedogend voor wie berouw toont en belooft hij ‘van noyt voortaen te rennen tot schade van het Rijck, en mynen [Karels] onderganck met peerden, geldt, en goedt’. Aan het einde, als de overwinning is behaald, betreft de grootmoedigheid van de keizer zelfs de voornaamste tegenstander:

> Het sweerdt en sal dan niet op d'hals des Ceurvorst blincken,
> Ick laet d'uytvoeringh oock van 't vonnis nedersincken
> Tot troost van sijn geslacht: heeft hy dees daedt begaen.
> 'k Will' niet op 't scherpe recht van sijn belanghen staen.
> 'k Weet dat uyt t' Saxsche stam is menigh heldt gesproten
> Van wie heeft Oostenrijck oock grooten dienst genoten,
> Als oock Bourgondien. Dus met verbolgenheydt
> En gaen ick niet te werck: want myn hert is bereydt
> Al wat voor ongelijck herkent wordt te vergeven,
> En wat de trotse Sax heeft tegen my bedreven.

De faam van de vorst is zijn oppermacht - ‘daer is gheen macht op d'aerd die Carel wederstut’. Alleen op aarde, inderdaad, ‘want daer en is gheene macht dan van Godt’. Steeds benadrukt de vorst in zijn replieken dat het de hemel is, die ‘stiert myn swack Verstandt in alle myne wercken, tot heyl van Kerck en Rijck [...]. 't Is Godt, die my beschermt, hy heeft dit werck begonnen, tot preuve van de Kerck; ik hebb' door hem gewonnen soo menigh slot en stadt’. Hij is een werktuig van God en zijn militaire succes is de overwinning van het katholicisme op het protestantisme. Het stuk eindigt dan ook met een dubbele apotheose van enerzijds de paus op zijn troon, omgeven door vier kardinalen, en anderzijds de keizer op zijn troon, geflankeerd door zijn officiers en hovelingen. De paus en de kardinalen bejubelen uitgebreid de vorst en zijn ‘vrome arm’.

Een kloekmoedige vorstin

Doortastendheid, moed en daadkracht komen als kwaliteiten de vorst toe, maar dat beperkt zich niet tot mannen. Dat blijkt uit *Den spiegel der vrouwen, verbeelt in de manmoedige Ildegerte, koninginne van Noorwegen*, een stuk van Johannes Laurens Krafft, dat in 1727 in Brussel is opgevoerd en (zonder vermelding van jaar) in Gent is gedrukt. Ook dit is een spektakelstuk, met veldslagen en dus talrijke figuranten: soldaten, ‘soo veel als het theater kan toelaten’, zo geeft het overzicht van de rollen aan. Het speelt zich af in een denkbeeldig verleden. De hoofdpersonages zijn koningen van Noorwegen, Zweden en Denemarken, en ze zijn fictief. Het verhaal draait om de liefdesperikelen waarvan het titelpersonage het voorwerp en deels de actor is. Ildegerte is een jonge vrouw, van eenvoudige afkomst, die door haar vorst, de Noorse koning Fredericus, is uitverkoren om zijn vrouw en dus koningin te worden. De liefde is wederzijds en het huwelijk aanstaande. Het stuk begint met een toernooi, waaraan de jonge bruid eigenhandig deelneemt en waarin zij Reynfroy, de koning van Zweden, verslaat. Die wordt op slag verliefd op zijn overwinnaar:

> Noyt heeft my eenig Helt soo kloeken slag gegeven
> Als gy, Mevrouw, de min gaf seker u de macht,
> Die my verwonnen slaef, staeg slag op slagen bracht.
> [...]
> gy, kloeke Heldin, komt hier myn macht te breken,
> En hebt nog bovendien een minne wond gesteken
> In dit myn lievend hert, waer in gy zege praelt
> Meer als in 't strijdbaer perck. Uw schoonheyt onbepaelt,
> Kloekmoedige Heldin, die deed u overwinnen.

Zij is echter trouw aan haar verloofde en wijst Reynfroy af. Hij wordt tot wanhoop gedreven:

> O ongeluckig hert! ô ongeluckig minnen!
> O gy versmaede min! ô gy verdwaelde sinnen!
> [...]
> Waerom, ô liefden Godt! komt gy in my t' ontsteken
> De minne lust tot een, wiens hert ick niet kan breken?
> Waerom dreeft gy den pyl van liefde in mijn hert?
> Waerom doet gy aen my soo wreede pijn en smert,
> Sonder mijn wedergae in 't minste niet te raken?

Reynfroy ziet maar één uitweg: Noorwegen de oorlog verklaren en zijn rivaal doden. Als Fredericus ten strijde trekt, wil Ildegerte aan de oorlog deelnemen:

> Geen Held nog manne kracht en zal my van u scheyden,
> [...]
> laet my met u gaen,
> Laet my kloekmoedelijck met u het leven waegen,
> En neffens u den last der strydende verdraegen.

Hij laat het niet toe. Het bericht van zijn dood en zijn laatste woorden worden Ildegerte gebracht. ‘Ten lesten, als de doodt sijn droevig herte brack, riep hy, ach Ildegert, en gaf den lesten snack.’ Nu heeft de ‘manmoedige’ Ildegerte slechts één mogelijkheid: zij zal zelf ten strijde trekken en de dood van haar geliefde wreken. Enige bloeddorst is haar daarbij niet vreemd:

> Voor ick mijn handen wasch in Reynfroys wreede bloet,
> 'k Wil aen dien trotsen vorst de dood van Fred'rick wreken,
> En met mijn blinkend sweert sijn hersen-schael doen breken.

In de oorlog tegen Reynfroy krijgt Ildegerte de steun van Theodorus, koning van Denemarken, maar het is de koningin zelf die de tiran - want zo wordt Reynfroy meermaals omschreven - een tweede keer verslaat en nu doodt. Nu wordt Theodorus verliefd op haar, de ‘kloekmoedigste der vrouwen’. Zij weigert eerst, uit trouw aan haar weduwschap en uit nederigheid (dit ‘komt my geenszins toe, ick ben geen Koninks kind’), maar die bezwaren worden door de boodschapper weggewuifd (‘den Koninck in uw deugt een Koninginne vindt’). Stilaan groeit bij haar toch ‘een nieuwe vlam’, en in de volgende scène vindt het huwelijk plaats.

Het verhaal is echter nog lang niet afgelopen. De boodschapper van Theodorus blijkt zelf ook op Ildegerte verliefd te zijn en wil haar met slinkse middelen veroveren. Hij stookt tussen de geliefden, wat aanleiding geeft tot allerlei verwikkelingen en verraad en nieuwe oorlogen. In een daarvan brengt Ildegerte de verrader opnieuw eigenhandig om het leven. De koning en de koningin zijn door alle gebeurtenissen uit elkaar gedreven, maar ze vinden elkaar aan het einde van het stuk - het is immers 'bly-eyndig' - dan toch terug. Hij draagt echter boerekleren en zij is 'in mans kleederen met een groote plaester op haer wang'. Maar zij herkent hem en als zij 'haer kleederen open ruckt' herkent hij ook haar. Hij valt aan haar voeten:

> O helder sonne licht! ô schoonheyt wel bepeirelt!
> O dapp're krygs-heldin! meer waerd als heel de weirelt.
> O onverwinbaer Vrouw!

Hij is in de fout gegaan, heeft haar verstoten, en dus meent hij dat hij het lot verdient dat zij haar andere aanbidders (op Frederick na) heeft doen ondergaan:

> En maekt dat dit mijn hert terstont in 't bloedt verstickt;
> Ick heb nog meer verdient, daerom doet my dog sterven,
> Ey laet my van uw handt den doodt-steek vry verwerven.

Dat doet zij uiteraard niet, en zij brengen eindelijk de rust in het land.

Ildegerte is een vorstin in die zin dat zij vorstelijke aanbidders heeft en dat haar mét de liefde meteen ook de kroon wordt aangeboden. Aan bestuur komt zij, in het stuk, echter niet toe. Er wordt wel aangegeven dat vorsten worden geacht voor rust in hun land te zorgen. Maar net dat doet zij slechts aan het einde, nadat vele oorlogen zijn gevoerd, en met recht en reden, zo geeft het verhaal aan. De kwaliteiten die haar worden toegeschreven en die haar koninklijk maken - geschikt voor de kroon en aan de andere vorsten gelijk - zijn haar 'manmoedigheid', haar 'kloeke moed', daadkracht, onverzettelijkheid en onoverwinnelijkheid.

Twee broers

In andere stukken wordt meer nadrukkelijk ingegaan op de kwaliteiten die een vorst hoort te hebben om een goede koning te zijn. Dat is het geval in *Het veranderlyk geval van Garibaldus en Dagobertus*, een drama van Francis de la Fontaine. Het wordt in 1739 gedrukt, maar is blijkens de titelpagina in 1716 al

in Brussel opgevoerd. Wellicht is het de enige bewaarde theatertekst van De la Fontaine, die verder vooral bekend is met zijn eerder genoemde *Verhandeling over de redenvoering* (1751). Uitgangspunt van het verhaal, dat in de Romeinse Oudheid wordt gesitueerd, is de opvolging van de Siciliaanse koning Valerianus. Die heeft namelijk besloten niet zijn oudste zoon Garibaldus, maar de jongste, Mutius, als troonopvolger aan te duiden. De oudste vindt hij niet geschikt: hij is immers een schelm en een dwingeland. Als dit Garibaldus ter ore komt, doodt hij zijn vader, verjaagt hij zijn broer en neemt hij de macht over. Dat is het begin van een aaneenschakeling van soms gruwelijke gebeurtenissen, waaronder de wroeging van de moordenaar met visioenen van een straffende vader, de aanstelling van de herder Dagobertus als medekoning, de moord op Garibaldus door zijn zus Drusilla, die intussen met de herder is getrouwd, en een komisch intermezzo van de hofnar. Het verhaal keert pas ten goede door het toedoen van de wijze Mutius, die zich in de tussentijd aan het hof van de Romeinse keizer Justinianus heeft opgehouden.

De keizer decreteert dat de herder terug ‘by syn vee’ moet, maar het is Drusilla die van geen wijken wil weten en de keizer uitdaagt te beproeven ‘wat vrouwen armen op syn roofsugtig hooft verrichten zullen’. Maar de koningherder is niet zo moedig:

> O mannelyke maegt:
> Gy stelt u in gevaer: ziet voor u wat gy waegt,
> Gy waegt een leven, dat my dierbaer is: uw' sterven
> Zal Dagobertus ook het Zonne-ligt doen derven.

De keizer komt met zijn leger, herstelt de orde, laat Drusilla onthoofden en Dagobertus de ogen uitrukken (zodat hij inderdaad het zonlicht verliest) - ‘was ik heden nog by myn gewolde vee’, zo komt de herder tot inkeer. De verstandige Mutius wordt op de troon gebracht. Ook aan het hof, waar de raadgevers eerst Garibaldus en daarna Dagobertus en Drusilla ter wille zijn geweest, zal het gezond verstand terugkeren.

Een pleidooi voor vorstelijke ootmoed

Het is duidelijk dat in de Zuid-Nederlandse stukken geen spoor van republicanisme te vinden is en dat het koningschap als zodanig niet in twijfel wordt getrokken. Dat betekent echter geenszins dat een ongebreideld absolutisme en een ongematigde uitoefening van de koninklijke macht worden aanvaard of toegejuicht. Duidelijker en wellicht ook talrijker dan de positieve konings-

beelden zijn de negatieve: koningen die hun macht uitoefenen zonder redelijkheid en clementie. En zonder het ware geloof en zonder zich te onderwerpen aan wie groter is dan zij. Deze vorsten zijn tirannen, ze misbruiken hun functie en bovenal - de grootste zonde waaraan vorsten onderhevig zijn - ze zijn hoogmoedig.

De tirannen komen voor in alle stukken waarin koningen spelen. Reynfroy, de Zweedse koning die Ildegerte wil veroveren door haar man te doden, is - in het woord van de jonge heldin - een 'aartstiran'. Garibaldus, de vadermoordenaar en usurpator van Sicilië, is een despoot. In andere stukken staat het type van de slechte, hoogmoedige vorst centraal. Zo ook in *Straf ende dood van Balthassar, koning der Chaldeen* van Jan Frans Cammaert. Zoals al eerder gezegd schreef deze Brusselse theatermaker vele tientallen stukken, zo goed als allemaal bewerkingen van buitenlands werk. *Balthassar* lijkt hierop een uitzondering te zijn, mogelijk is dit het enige werkelijk oorspronkelijke stuk van zijn hand. De stof is (deels) aan de Bijbel (boek Daniël 5) ontleend. De tekst wordt gedrukt in 1749, kort na het einde van de Oostenrijkse Successieoorlog, de definitieve machtsovername door Maria Theresia en het herstel van de rust in de Nederlanden. Dat het stuk, ondanks de eerste woorden van de titel, een 'bly-eindigh' treurspel is, heeft alles te maken met het feit dat de bewuste straf en dood een tiran betreffen.

Cammaert vertelt immers het verhaal van Balthassar (of Belsassar), de laatste koning van Babylon. Reeds aan het begin van het stuk wordt de stad belegerd door de Meden en de Perzen, onder leiding van hun koningen Darius en Cyrus. Balthassar is niet geneigd de strijd met deze tegenstanders werkelijk aan te vatten. Hij vertrouwt op de stadswallen en op de bescherming van de afgoden. Terwijl de vijandelijke legers voor de stad staan, wordt aan het hof een groots feest gehouden, waar de drank rijkelijk vloeit. Niets kan de koning deren, zelfs niet - zo gelooft hij - de toorn van de ware ('Israëlschen') God:

> Alle dat rycks-gedreyg in waerheyt oft versint,
> En door wat Goôn oft mensch u in het breyn gedreven,
> Versaeck, versmaed ick. Niets wat leeft op d'aerd' doet beven
> Deês borst, verstaelt voor al, wat ramp en onheyl baert,
> Den Israëlschen God, dus vreed en sterck verklaert,
> En woedende vol straf op myn' Voorvaders-vad'ren,
> Is machteloos deês borst door vreese doen te nad'ren
> Aen eenig hulp-gesmeeck oft kleyne moedigheyt.
> De vreugde-feest, die ick heb voor duysende bereyd
> In vyandlyck bespot, sal al wie leeft ontstricken
> Dat mensch- nog Goôn-gedreyg kan dese borst doen schricken.

Maar dan verschijnt een hand die op de wand van de feestzaal woorden schrijft. Die blijven onverstaanbaar tot, op suggestie van de koningin, Daniël erbij wordt gehaald. Hij heeft al eerder de droom van Balthassars voorganger Nebukadnezar verklaard. De woorden legt hij voor de koning als volgt uit: ‘dat d'hoogen God 't tal der jaeren uws koningryck en prael vervult heeft: en u blyft een luttel levenstyd’, ‘dat gy gestelt in de rechtvaerd'ge schaele zyt opgewogen, en bevonden veel te licht’, en dat ‘uw Koningryck gescheên, verdeylt sal worden tusschen den Meêd en Pers’. Hij voorspelt, kortom, de snelle ondergang van Babylon en van Balthassar. Deze zal ten onder gaan omdat hij de geboden van ‘den Israëlschen God versmaed’ heeft, en als hij zich alsnog wil bekeren, dan wijst Daniël dat af, omdat hij God dan alleen maar zou eren ‘uyt baetsucht, niet uyt liefd’.

De stad wordt dan ook ingenomen en de koning gedood. De goede koningen Cyrus en Darius bestrijden elkaar om de kroon aan de ander te kunnen geven. Cyrus zweert dat hij ‘nimmermêer sal draegen Balthassars-babelkroon’ en meent dat de erfenis aan de Meden toekomt, en aan Darius, ‘die in deugd en waerdigheyt veel nader als Persjen leyt en paelt aen dat gezegent ryck’. Daarmee, en dus met de val van de tiran, breken voor het land gelukkige tijden aan:

> Uw krooning is het eynd' van alle bloed'ge stryden,
> Van tweedracht, burger-twist, van alle muytery
> En kroonsucht: uwe krooninge, dus waerd, brengt by
> D'eendrachtigheyt en liefd' in de verscheyde rycken.

Het stuk eindigt met een alleenspraak van Darius, waarin hij expliciet de moraal van het verhaal onder woorden brengt. Het is een les voor de vorsten en die les is meer dan duidelijk:

> Dat hier-uyt leeren alle groote Mogentheden
> En Koningen der aerd' hun krachten te besteden
> In rycks dienst met ootmoet: nimmer te steunen op
> hun eygen heerschappy, en tot dat dood'lyck sop
> Van hoogmoed, eyd'le waen te willen zyn verheven
> Met diën gestraften Vorst, Balthassar, maer hun leven
> In nedrigheyt des geest bestieren: d'hooge Goôn
> Erkennen: hun alleen de glorie der kroon
> En alle aerds-geluck toeschryven, en uytschat'ren
> Hoe sy een ned'rig Vorst, gesmoort in ootmoedts wat'ren,

> Trecken tot t'hoogst' uyt 't laeg en herts ootmoedig dal:
> Want in Selfs-kennisse en Goon-vrees leyt het al.

Onder de lezers en toeschouwers van Cammaerts stuk zullen maar weinigen eraan hebben getwijfeld dat keizerin Maria Theresia deze karakteristieken van de goede vorstin in zich verenigt. Over haar opvolger, Jozef II, zullen de meningen in elk geval veel meer verdeeld zijn - voor velen zal hij bij uitstek van hoogmoed blijk geven.

5.3 De politieke tijd

De laatste decennia van de achttiende eeuw worden in de Nederlanden, zowel in het Noorden als in het Zuiden, gekenmerkt door grote politieke en maatschappelijke veranderingen. Beide landen kennen revoluties en politieke strijd, die niet alleen ingrijpen in de structuren en de instellingen, maar de hele maatschappij meesleuren in een diepgaand proces van politisering. Steeds meer mensen worden met politieke opvattingen geconfronteerd, nemen kennis van de discussies en gaan er zelf aan deelnemen. Dat betekent ook dat de inhoud en de reikwijdte van politieke opvattingen en discussies ruimer worden. Het gaat niet meer alleen of vooral om de positie van de vorst en de vraag of hij te veel of te weinig macht heeft en of hij deze goed of slecht gebruikt. Op een meer omvattende manier staat ter discussie hoe de maatschappij georganiseerd moet worden. Niet alleen sympathieën en antipathieën ten aanzien van de vorst of andere bestuurders komen daarbij tot uiting, maar meer algemene mens- en maatschappijvisies, die dan ook relevant zijn voor grotere groepen in de samenleving. Politiek is niet meer alleen een zaak van hen die zelf rechtstreeks en actief aan het bestuur deelnemen, maar ook van hen die er het voorwerp van uitmaken. En uiteindelijk van iedereen. Het publiek vormt opinies en raakt betrokken, en voor opiniemakers is het van belang een draagvlak te creëren, zo veel mogelijk mensen te bereiken en te overtuigen. Zij gaan de concurrentie met elkaar aan en het bereik van hun opvattingen bepaalt het succes ervan.

De politisering en de ontwikkeling van de publieke opinie impliceren een ruimere verspreiding en popularisering van politieke ideeën en debatten. Zij gaan gepaard met de ontwikkeling van nieuwe media en een nieuw gebruik van de bestaande. Propaganda wordt belangrijk en daarvoor worden steeds meer middelen ingezet. Alle vormen zijn goed en de politiek dringt in alle domeinen van de cultuur door. Visuele middelen en symbolen, kunst, architectuur, theater en muziek worden in stelling gebracht. Toch is het vooral met teksten dat de strijd in alle heftigheid wordt gevoerd. Politieke strijd is in de eerste plaats een woordenstrijd. Daarbij komt het er niet alleen op aan ideeën te verspreiden, maar de lezers ook te overtuigen en hun opvattingen te beïnvloeden. Het is dan ook onvermijdelijk dat de letterkunde in de ban van de politieke tegenstellingen komt. Niemand kan ontsnappen aan de politiek, ook schrijvers niet. Velen staan te zeer in de maatschappij om zich níet uit te spreken. Ze lenen hun pen aan een politieke stroming, geven opiniebladen uit en schrijven pamfletten, teksten waarin de opiniëring centraal staat. Anderen laten hun politieke standpunten doorsijpelen en doorschemeren in hun ‘gewone’ literaire werk.

Keizerin Maria Theresia (1740-1780) is geliefd in de Oostenrijkse Nederlanden. Haar zoon en opvolger Jozef II (1780-1790) lokt met zijn eigengereide optreden en radicale hervormingen weerstand en in 1789 zelfs een revolutie uit. De zo goed als algemene oppositie tegen de keizer, zowel van conservatieven als van democraten, ligt aan de basis van de verregaande politisering van de maatschappij en de cultuur in het Zuiden. Anoniem portret van Maria Theresia en Jozef II.

Revolutie en partijstrijd

In het Noorden wordt als beginpunt van deze politisering gewoonlijk het verschijnen van *Aan het volk van Nederland* aangeduid, een uitgebreid pamflet dat in de nacht van 25 op 26 september 1781 in een aantal steden in Holland (letterlijk) op straat wordt gegooid. Het verschijnt anoniem, maar is het werk van Joan Derk van der Capellen tot den Pol, die hiermee het patriotse verzet tegen de stadhouder een radicale stem geeft. In het Zuiden wordt de politisering ongeveer op hetzelfde moment ingezet. Ook daar impliceert dit dat de politieke debatten aan omvang en intensiteit winnen en dat zij leiden tot de vorming van min of meer consistente politieke ideologieën en op die manier aan de basis liggen, wellicht duidelijker nog dan in het Noorden het geval is, van de latere partijvorming. De kentering heeft er alles te maken met het aantreden van Jozef II in 1780. Als hij op dat moment het bestuur over de Zuidelijke Nederlanden van zijn overleden moeder Maria Theresia overneemt, hanteert hij een heel andere aanpak en stijl. Anders dan zij, die bij het invoeren van hervormingen rekening hield met de eigenheid van de Oostenrijkse Nederlanden en met de gevoeligheden van de plaatselijke elites, beschouwt haar opvolger juist

deze gevoeligheden en de bekommernis om de oude rechten en vrijheden als restanten van een duister verleden dat moet worden opgeruimd.

In een soort 'revolutie van bovenaf' decreteert Jozef II de ontmanteling van de oude gewestelijke en feodale structuren, die, ook al hebben ze al behoorlijk wat van hun betekenis verloren, in principe nog steeds bestaan. De maatregelen die hij uitvoert én de *rücksichtslose* manier waarop hij dat doet, leiden tot verzet, dat wordt aangevoerd door de Staten van Brabant. Jozefs maatregelen zijn zowel gericht op de controle over de kerk en het aan banden leggen van het klerikalisme als op de administratieve modernisering van het land. De keizerlijke bemoeienissen op kerkelijk vlak stuiten uiteraard op hevige weerstand in kerkelijke kringen. Met name de oprichting van een Seminarie-Generaal dat het monopolie krijgt op de priesteropleiding in de Zuidelijke Nederlanden, is voor de katholieken absoluut onaanvaardbaar. De radicale politieke en administratieve hervormingen worden betwist door de maatschappelijke elite. Zij leiden in 1787 tot een opstoot van verzet, die als een eerste 'kleine' Brabantse Revolutie wordt beschouwd. Door toedoen van de landvoogden worden de betwiste maatregelen grotendeels opgeschort. Dit is echter tegen de zin van de keizer, die op de ingeslagen weg verdergaat. Het verzet neemt niet af, maar wordt integendeel algemener en neemt in 1789 de vorm aan van een 'echte' revolutie.

Het idee achter het verzet en achter het revolutionaire karakter van de opstand is dat Jozef II met zijn verregaande hervormingen meineed heeft gepleegd. Bij zijn aantreden en inhuldiging als vorst over de Zuidelijke Nederlanden heeft hij in elk van de afzonderlijke gewesten een eed afgelegd, volgens de gewoontes die aan het betreffende gewest eigen zijn. In Brabant gaat het om de Blijde Inkomst, een charter uit 1356 waarin de rechten en privileges van de Brabanders zijn vastgelegd. In een manifest van het Brabantse volk, *Het volk van Brabant, door de stemme van de geestelyken staet, ende het derde lid van de dry hoofd-steden, gezaementlyk met verscheyde leden van den adel* (gedateerd 24 oktober 1789), dat Hendrik van der Noot (1731-1827), advocaat bij de Raad van Brabant, zowel in het Frans als in het Nederlands publiceert, wordt dit helder en ondubbelzinnig uiteengezet, beargumenteerd en gedocumenteerd. In de brief van 30 november 1780, waarin hij de dood van zijn moeder aan de Staten van de Nederlandse gewesten meedeelde, heeft de keizer 'beloofd en verzekerd', zo betoogt Van der Noot, 'dat Hy eene zonderlinge zorg zou aenwenden om Hen in het genot van hunne regten, voorregten en grond-wetten te handhaven' en met de eed die hij bij monde van zijn vertegenwoordiger enkele maanden later in Brussel aflegde, heeft hij dit bevestigd. Maar nauwelijks waren zijn woorden koud - 'de uytspraek van den eed klonk nog' - of het werd duidelijk dat hij zich niet aan deze beloften zou houden. Van der Noot geeft een uitgebreid en gedetailleerd overzicht van de maatregelen, zowel op

kerkelijk als op administratief vlak, die ‘linie-regt strydig’ zijn met de Blijde Inkomst.

En dat brengt de auteur tot de kern van zijn betoog. ‘Niemand kan ontkennen,’ zo stelt hij:

> dat eene wet, die naadelig is en streyd tegen de Grondleggige Wetten, tegen 's lands Constitutie of regerings-forme, en te zamen strevende tegen den Algemeenen Wil van de Natie, deze het regt behoud zulke Wet te verydelen, de gegeven magt in-te-trekken, en zig tegen d'overtreding op-te-zetten; zulk een algemeenen Volks-wil blyft altyd de hoogste wet, voor den Souvereyn en voor den Onderdaen; altyd de egte maet van de magt, die in den Souvereyn is gezeten, en van de gehoorzaemheyd die den Onderdaen verschuldigt is.

De band tussen vorst en natie is een wederzijdse band, ‘dus als den souvereyn den band verbreekt, worden de onderdaenen los’. En dus, gegeven het ‘lage bedrog’ en de ‘onbeweeglijke halstarrigheid’ van de vorst en zijn dwingelandij en de ‘natuurlijke plichten’ van de Nederlanders om:

> onzen Godts-dienst, onzen Vrydom, onze Regten en Voorregten, onze Gebruyken en Vryheden ongeschonden aen onze naerkomelingen over-te-geven, gelyk wy ze ongehindert van onze Vaderen gekregen hebben, stellen Ons in de harde noodzaekelykheyd, van Ons aen de dwang-zugtige Heerschappy des voorgemelden Keyzers te ontrekken [sic].

Van der Noot kan dan ook slechts concluderen: ‘Wy verklaeren by deze den Keyzer Joseph II Hertog van Brabant ipso jure vervallen van de Souveryniteit’ en ‘wy verklaeren ons een VRY EN ONAFHANGELYK VOLK’. Bijgevolg is iedereen ontslagen van gehoorzaamheid en trouw aan deze vorst. Op de laatste dag van het jaar 1789 wordt Jozef II door de gezamenlijke Staten van de Zuid-Nederlandse gewesten inderdaad formeel van zijn macht over het land vervallen verklaard.

Van der Noot werpt zich hiermee niet alleen op als zegsman maar ook als feitelijk leider van de oppositie. Twee actieve kernen van verzet nemen daarvan het voortouw. Op Noord-Nederlands grondgebied wordt het zogenaamde Comité van Breda actief, onder leiding van Van der Noot en Pieter Simon van Eupen (1744-1804), een Antwerps kanunnik en leider van de kerkelijke oppositie tegen Jozef II. Zij wijzen de hervormingen van Jozef II en zijn modernisering van het staats- en maatschappijbestel af. Daarnaast wordt in Brussel het geheim genootschap *Pro Aris et Focis* (‘Voor altaar en haard’) gevormd, met

Jan Frans Vonck (1743-1792) en Jan Baptist Verlooy als de drijvende krachten. Ook zij zijn advocaat bij de Raad van Brabant en dus collega's van Van der Noot, maar anders dan hij zijn zij progressief. Zij hebben aanvankelijk sympathie voor de verlichte politiek van het Oostenrijkse bestuur, maar worden ontgoocheld door het despotisme van de keizer. Hoe verschillend de motivatie van deze beide oppositiegroepen ook is, zij vinden elkaar in het verzet tegen de vorstelijke 'dwingelandij'. In de loop van 1789 slaagt deze gezamenlijke oppositie erin in het buitenland - eerst op Luiks grondgebied, daarna in het Noorden, bij Breda - een klein leger op de been te brengen. Ondanks het scepticisme van velen, die deze troepen spottend als een 'maanleger' bestempelen, boekt dat onder leiding van Jan Andries van der Meersch (1734-1792) een aantal verrassende overwinningen. De Oostenrijkers wordenzowaarverslagen enverdreven en op 11 januari 1790 wordt een onafhankelijke republiek uitgeroepen die naar Amerikaans voorbeeld de Verenigde Nederlandse Staten (of Etats Belgiques Unis) wordt genoemd.

Wanneer eenmaal de nieuwe staat is gevestigd, maken het enthousiasme en de eensgezindheid echter al snel plaats voor tweespalt en partijstrijd. Welke richting het land nu uit moet, daarover verschillen de meningen immers grondig. De Belgen hebben hun soevereiniteit op de despotische keizer teruggewonnen, maar aan wie moeten zij het bestuur toevertrouwen? Volgens Van der Noot en zijn geestgenoten komt die soevereiniteit de Staten toe. Anderen menen echter dat deze standenvergaderingen onvoldoende het volk vertegenwoordigen, omdat elke stand over één stem beschikt en de elitaire eerste en tweede stand, de clerus en de adel, bijgevolg het overwicht hebben. Volgens Vonck hebben de Staten zich de soevereiniteit, die het volk toekomt, toegeeigend. Met name de kleine steden en het platteland moeten beter vertegenwoordigd worden, zo vindt hij, en de derde stand, 'die geheel de natie (zekerlyk het talrykste deel) verbelden moet', moet meer gewicht krijgen. Hij pleit voor een gematigde hervorming van het systeem, waarbij de standenvertegenwoordiging als zodanig behouden blijft, maar de derde stand wel een dubbele stem krijgt en daarmee even machtig wordt als de adel en clerus samen. Anderen, onder wie Charles Lambert d'Outrepont (1746-1809), zijn radicaler en willen de Staten opheffen en vervangen door een nationale conventie naar Frans model. Sommigen willen met andere woorden een herstel van de oude privileges en de traditionele vormen van vertegenwoordiging, anderen streven naar democratisering.

Dit leidt tot een partijstrijd tussen 'statisten' (conservatieven, traditionalisten) en 'vonckisten' (progressieven, democraten), waarin de eersten het voordeel hebben. De partijgangers van de Staten hebben immers het verzet op gang gebracht en met de 'kleine' Revolutie van 1787 de idealen ervan al geformuleerd.

Eind 1789 nemen zij met een grote vanzelfsprekendheid de macht in handen en blijken zij niet geneigd om die te delen met de 'nieuwkomers' die Vonck cum suis in de revolutie zijn. Zoals de naam van de Verenigde Nederlandse Staten aangeeft, is de nieuwe staat een federatie waarin de afzonderlijke gewesten hun zelfstandigheid grotendeels behouden. Op het centrale niveau krijgen slechts Van der Noot en Van Eupen een functie als minister en staatssecretaris, met het buitenlands beleid als voornaamste bevoegdheid. Ook wat de soevereiniteitskwestie betreft, halen de conservatieven hun slag thuis: de soevereiniteit komt bij de standenvergaderingen te liggen, zonder een hervorming ten gunste van de derde stand. Het is in het verzet tegen deze conservatieve machtsgreep dat de vonckisten zich als politieke richting vormen. In het voorjaar van 1790 komt het zelfs tot rellen en gaat het nieuwe regime over tot repressie van de progressieve oppositie.

De partijstrijd en het gebrek aan steun van het buitenland ondermijnen het succes van de revolutie en de positie van de Verenigde Nederlandse Staten. Als in februari 1790 Jozef II sterft en wordt opgevolgd door zijn broer Leopold II, opent dit de weg voor een koerswijziging van het Oostenrijks bestuur. Bovendien is het leger van de nieuwe staat verzwakt, en is de vroegere aanvoerder Van der Meersch, die de kant van de vonckisten heeft gekozen en een mislukte legeropstand tegen het statistische regime leidt, opzijgeschoven. Bij zijn herovering van de Zuidelijke Nederlanden in het najaar van 1790 ondervindt het Oostenrijkse leger dan ook weinig tegenstand. Als de nieuwe keizer zich bereid toont een aantal toegevingen te doen aan de Staten van Brabant en in feite een terugkeer naar het beleid van Maria Theresia belooft, wordt een Oostenrijkse restauratie voor de Zuid-Nederlandse elite aanvaardbaar. Op 2 december onderwerpen de Staten van Brabant zich aan de nieuwe keizer.

Een zondvloed van pamfletten

De politieke strijd is echter vooral een ideeënstrijd die met de pen en de drukpers wordt gevoerd. Het bestuur van Jozef II, de heftigheid van de oppositie en de daaropvolgende partijstrijd zijn zo ingrijpend dat zij geen zaak blijven van de politici maar de publieke opinie beroeren. Alle betrokken groepen moeten op zoek naar een draagvlak en zetten daar alle beschikbare middelen voor in. Zo neemt het aanbod van de politieke pers toe. In de periode 1787-1790 verschijnen enkele tientallen bladen, waarvan de meeste de oppositie en daarna de revolutie steunen. Aan het einde van 1789 en in het begin van 1790 kent het land een korte periode van volledige persvrijheid, waarin periodieken zonder octrooi kunnen verschijnen, maar daaraan komt al snel een einde als het sta-

tistische regime de censuur instelt, gericht tegen zowel de keizersgezinde als de democratische tegenstanders. Zij kan niet verhinderen dat nog enkele kritische bladen blijven verschijnen, maar die worden clandestien en beperkt in aantal.

Talrijker en invloedrijker zijn de pamfletten. Deze eenmalige gelegenheidspublicaties kunnen immers gemakkelijker clandestien worden gedrukt en verspreid. Vanaf 1782 komt een heuse stroom aan dergelijke druksels op gang, met een hoogtepunt in de woelige jaren 1787-1791. De productie is nog niet helemaal in kaart gebracht, maar de schattingen gaan van zesduizend vlugschriften in de jaren 1784-1792 tot zo'n tienduizend voor het geheel van de laatste twee decennia van de eeuw. De Duitse auteur Georg Forster, die in 1790 door de Nederlanden reist, spreekt van ‘een zondvloed van pamfletten’ en ‘een onverteerde stapel polemische geschriften’. Het publieke debat kent een omvang en een intensiteit die het land sinds de zestiende eeuw niet meer heeft gezien.

Het spreekt vanzelf dat de politieke polemiek niet in slechts één taal wordt gevoerd. Het Frans is de eerste taal, maar aangezien het bij deze propagandistische teksten per definitie de bedoeling is zo veel mogelijk mensen van een standpunt te overtuigen en in deze periode juist ook groepen worden aangesproken die voordien niet tot het doelpubliek van de politieke polemiek behoorden, zijn ook de pamfletten in het Nederlands zeer talrijk. Daarbij wordt dus uitdrukkelijk verdisconteerd dat een deel van dat doelpubliek eentalig is en toch moet worden bediend. Als de partijleiders Van der Noot en Vonck hun basisteksten in het licht geven, verschijnen die zowel in het Frans als in het Nederlands. Heel wat pamfletten worden vertaald en soms verschijnen losbladige teksten (gedichten, liederen) in beide talen, met de Franse tekst op de ene zijde en de Nederlandse op de andere. Voor de leden van de intellectuele en maatschappelijke elite is een dergelijke tweetaligheid niet nodig, aangezien zij (in de regel) zélf tweetalig zijn (of eentalig Frans) en dus Franse teksten kunnen lezen. Dat er dan toch voor Nederlandse versies van Franse originelen wordt gezorgd, maakt duidelijk dat uitdrukkelijk (ook) op een breder en lager geschoold publiek wordt gemikt.

Politieke leiders aan het woord

Aangezien er op een korte periode na censuur heerst en een groot deel van de polemische productie uiteraard oppositioneel is, verschijnt het overgrote deel van de pamfletten anoniem en met valse drukkersadressen. Wie de polemisten zijn geweest, blijft dan ook in grote mate onbekend. Toch zijn een aantal - en wellicht de belangrijkste - penvoerders van de verschillende richtingen

bekend. Het gaat in de eerste plaats om figuren die zelf politiek actief zijn en met hun geschriften hun politiek handelen verantwoorden, en om reeds bekende letterkundigen die zich in het debat mengen. Ook in die gevallen echter blijft de bepaling van een polemisch 'oeuvre' vaak een heikele kwestie. Ook als pamfletten met zekerheid aan een auteur kunnen worden toegeschreven, is de kans immers groot dat hij er nog wel andere heeft geschreven waarvan het auteurschap (nog) niet is vastgesteld. En als pamfletten op naam van een polemist zijn gekomen, dan betekent dit niet per se dat hij de enige auteur van de tekst is. Uit de studie van een aantal specifieke gevallen is bekend dat een auteur medewerking heeft gekregen en dat meerdere handen aan een tekst hebben gewerkt. Bovendien zijn heel wat gelegenheidspublicaties eigenlijk samenraapsels van teksten van verscheiden aard en herkomst.

Een aantal belangrijke stemmen in het debat kan echter wel worden geidentificeerd. In de eerste plaats zijn dat dus de politieke leiders zelf. Zowel Van der Noot als Vonck heeft programmatische teksten nagelaten. De eerste publiceert al in 1787 een *Mémoire sur les droits du peuple brabançon et les atteintes y portés, au nom de S.M. l'Empereur et Roi, depuis quelques années*, waarin hij de inbreuken van Jozef II op de rechten van Brabant aan de kaak stelt. Hij doet dit ten behoeve van de Staten van Brabant en dus in het Frans. In oktober 1789 grondvest hij de 'grote' Brabantse Revolutie met een manifest van het Brabantse volk, in het Frans én het Nederlands. De tekst wordt aan de troepen die op het punt staan het Oostenrijkse bestuur omver te werpen, voorgelezen. De opruiende inleiding heeft Van der Noot overigens min of meer letterlijk overgenomen uit *La politique naturelle, ou Discours sur les vrais principes du gouvernement* (1773) van de Franse radicaal Paul Henri Thiry d'Holbach (1723-1789). Dat een conservatief leider, die met de katholieken een verbond heeft, bij een radicale materialist te rade gaat, mag vreemd lijken. Het boek is echter op dat moment nog niet aan d'Holbach toegeschreven en Van der Noot kan dus niet weten dat hij zo rijkelijk de pen leent die ook *Le christianisme dévoilé* (Het ontmaskerde christendom) heeft geschreven.

Als het een paar maanden later komt tot een breuk tussen statisten en democraten, en deze laatsten zich als een oppositiebeweging tégen Van der Noot en zijn statistische bestuur opwerpen, dan is het Vonck die daarvan de grondvesten legt met zijn *Considérations impartiales sur la position actuelle du Brabant* (1790). Hij heeft de tekst, geïnspireerd door de actuele gebeurtenissen, naar eigen zeggen op 'wynige dagen' geschreven en meteen in druk gegeven. De tekst verschijnt in het Frans, maar 'op het verzoek van verscheyde pastoors en andere deftige lands-genoten' wordt ook een Nederlandse vertaling voorzien. Omdat Vonck intussen, precies ook omwille van zijn boek, in ongenade is gevallen en naar Rijsel is gevlucht, raakt de tekst toch niet gepubliceerd. De

Onzeydige aenmerkingen over de tegenwoordige gesteltenis van Brabant verschijnen uiteindelijk pas in 1791, in verschillende versies. In een daarvan wordt het traktaat voorafgegaan door een lange inleiding van meer dan honderd pagina's, waarin Vonck reflecteert op de intussen weer gewijzigde situatie, met het Oostenrijkse machtsherstel onder Leopold II. Hij schrijft dan ook nog *Naerdere onzeydige aenmerkingen*, die op hun beurt nog een nieuwe editie kennen, 'grootelyks verbeterd en vermeerderd met nieuwe aenmerkingen'. Deze nieuwe editie blijft nodig, aldus Vonck, aangezien ze 'veele staetkundige grondregels en nutte waerheden' bevat 'die nog aen alle man niet bekent zyn en in deeze tydsomstandigheden noyt te veel konnen herhaelt worden'. Hij voegt er ook het verhaal aan toe van de vervolging van Van der Meersch, als een bewijs van:

> wat jammerlyke gevolgen en beklaegelyke onheylen niet en spruyten uyt de verfoeybaere eerzugt, uyt den onverzaedelyken heb-en-heersch-lust, uyt den verdoemelyken nyd en afgunst, en boven al uyt de verachtelyke vooroordeelen, eygenzinnige bygeloovigheyd, en phariseeschen religie-scheyn.

Voor Vonck is de omwenteling door toedoen van de statisten een mislukking geworden.

> Nouwelyks hadden wy, door regtveerdige en gezegende waepens 't voorleden jaer de vrugten van den Vrydom beginnen te smaeken, als den wrakken en bitteren nae-smaek ('t misbruyk der zelve) ons d'oogen dede loopen. Wy hadden nouwelyk een eenig jok van onze neergeboge halzen afgeschud, als een dertigdobbel [jok] ons nog harder begon te drukken.

De schuld hiervoor legt hij in sterke mate bij Van der Noot zelf, die door eerzucht gedreven een verbond sloot met de adel en de geestelijkheid tégen het volk en er met 'ongerymd gezwets' in slaagde de Belgen om de tuin te leiden, hen te doen geloven dat hij de bron is 'van hunnen versch verkregen vrydom' en hem 'als hunnen afgod' te doen beschouwen. Beeldend beschrijft Vonck hoe Van der Noot en de andere traditionalistische leiders zich, na de 'bevrijding' van Brussel, aan het volk toonden. Ze verschenen:

> op den voorgevel van 't stad-huys en gaven aen 't Volk voor zyne afgenome Souverynityt wat eydele groetenissen en nugtere vergenoeging-teekens. Vander Noot toonde zyne geveynsde borst met uytgestreekte armen, kuste nu en dan zyne vingers en vermaekte het Volk met zyne gewoonelyke guychelryen, alles om 't kwaed vermoeden te verwyderen; maer de natuer

> der uytwerking zelfs, van deze pligtige plegtigheden, maekte ze verfoeybaer en haetelyk.

Vonck valt niet alleen Van der Noot en de andere statistische leiders aan, maar ook ‘die slaefsche huer-pennen’ die ‘de beweldigde Souvereyniteit tegen storm en wind verdedigen’. Hij stelt dit voor als een goed doordachte en bewust opgezette campagne, waarbij ‘pennen werden gekocht’ die de democraten - die zíj als ‘vonckisten’ betitelden - moesten zwartmaken. Zij schreven ‘laster-schriften’ die niets dan ‘gal en bitterheden braakten’. ‘*Machiavellisme*, valscheyd, kwaedtrouwigheyd, mommerye en zoo voorts vervulden by gebrek van bestandige reden, heele riemen papier, die men *gratis* uytdeelde.’ Uiteraard gaat het er helemaal anders aan toe aan democratische kant, waar ‘eenige jeverige [ijverige] volks-gezinde’ schrijvers bezig zijn met ‘by middels van drukzels, de eenvoudige en mislede natie uyt den dommen slaep van onwetendheyd op-te-wakken, en haer t'onderwyzen over haere geregtigheden’.

Slaafse huurpennen

In de uitgekiende perscampagne die Vonck blootlegt, benadrukt hij de rol van de (vroegere) jezuïeten en hij vermeldt ook uitdrukkelijk de naam van de al eerder genoemde publicist François-Xavier de Feller. Als notoir tegenstander van de Verlichting is dat uiteraard ook een fervent criticus van het beleid van Jozef II. Als zijn langlopende blad *Journal Historique et Littéraire* in 1788 in de Oostenrijkse Nederlanden wordt verboden, verhuist Feller naar Luik, waar hij verder blijft publiceren. Na de revolutie kiest hij - uiteraard - de kant van de statisten.

Feller is een intellectueel die zich in het Frans richt tot een internationaal publiek. Dat verhindert hem niet de politieke situatie in Brussel op de voet te volgen en zich op nationaal vlak in de discussie en de politieke strijd te mengen. In een uitgebreide reeks (zeventien delen) *Recueil des représentations, protestations et réclamations* (1787-1790) verzamelt hij honderden juridische en administratieve stukken, nota's, toespraken voor de Staten en historische stukken, zoals de tekst van de Blijde Inkomst en van de richtlijnen die Karel V in 1555 bij zijn aftreden aan zijn zoon Filips II gaf. Al dit materiaal is verdeeld over een ‘partie civile’, met betrekking tot de politieke en institutionele kwesties, en een ‘partie ecclésiastique’, en is ontsloten met uitgebreide thematische indexen. Het is dan ook geen werk waarmee Feller het brede publiek rechtstreeks wil aanspreken, maar vormt een dossier en een naslagwerk ten behoeve van politici, juristen en journalisten. Het is een verzameling bewijsstukken,

die het verzet tegen het beleid van Jozef II moeten ondersteunen en stofferen. Tegelijk is het een hulpinstrument waar de propagandisten van de oppositie (en later de conservatieven) gebruik van kunnen maken.

a

b

Jan Jozef van den Elsken (1759-1803) is een van de hevigste polemisten in het verzet tegen Jozef II. Hij wordt vervolgd en publiceert daarover een *Omstandig verhaal* (1790), dat met kopergravures is geïllustreerd: (a) de bijeenkomst van de aanhangers van de keizer en hun samenzwering tegen

In dienst van dezelfde strijd, maar geheel anders van karakter, meer populair van taal en literaire middelen, en directer gericht op de lokale publieke opinie, is Jan Jozef van den Elsken (1759-1803). Ook hij is een geestelijke, een seculier priester, die als lector aan de Leuvense universiteit is verbonden. Hij laat zich voor het eerst opmerken in de hierboven genoemde discussie over het Seminarie-Generaal, waartegen hij onder het pseudoniem ‘Keuremenne’ met een aantal *Brieven van een theologant van Loven* (1788-1789) van leer trekt. Zij vallen op door een ongemeen scherpe pen en zeer persoonlijke aanvallen, met name op de professoren van het Seminarie. Algauw raakt bekend dat achter ‘Keuremenne’ Van den Elsken schuilgaat. Hij raakt dan ook in de problemen en dreigt te worden opgepakt. Met de publicatie van een *Omstandig verhaal van de injurieuse gevangenisse van den eerweerdigen*

heere J.J. van den Elsken (1790) probeert hij zijn vervolging te gelde te maken en zijn geloofwaardigheid, naamsbekendheid en populariteit onder de opposanten te vergroten. Hij stelt

zijn wedervaren voor als een complot (een ‘samenrotting’) van de regering en haar handlangers, erop gericht om hem, die zowat eigenhandig het Seminarie-Generaal heeft gesloopt, ‘zyne pluyme lonte uyt de hand te rukken’ en hem het zwijgen op te leggen.

Van den Elsken, (b) als hij een wandeling maakt, liggen zijn tegenstanders in een hinderlaag, (c) Van den Elsken wordt gevangengenomen, en (d) bevrijd, door verontwaardigde burgers die aan het huis van de onderschout zijn vrijlating eisen en hem vervolgens toejuichen.

Na de verdrijving van de Oostenrijkers keert Van den Elsken naar Leuven terug. Hij geeft er korte tijd een blad uit, *Den Spectateur Universeel*, en wordt censor in dienst van het statistische regime. Onder het pseudoniem ‘Sincerus Rechtuyt’ laat hij een tweedelige *Versamelinge van verscheyde stukken* (1790) verschijnen. Anders dan de collectie van Feller is dit geen geleerd dossier, maar een compilatie van pamfletten en satirische prozateksten, gedichten en liedjes, waarin genadeloos met de tegenstanders wordt afgerekend. In welke mate het daarbij gaat om teksten die al circuleerden, is niet geheel duidelijk, maar in elk geval is heel wat van het opgenomen materiaal van zijn eigen scherpe pen.

Aan democratische zijde zijn weinig polemisten bij naam bekend. Zij zitten immers zowel voor als na de Brabantse Omwenteling in de oppositie en hebben dus bijna altijd clandestien moeten werken. Het aantal vonckistische pamfletten is groot, maar zo goed als allemaal zijn en blijven ze anoniem. Wel bekend,

als agitator én als pamflettist aan de zijde van Vonck, is, zoals gezegd, Jan Baptist Verlooy, die we in dit verhaal al eerder ontmoetten als taalstrijder en propagandist van het Nederlands als cultuurtaal. Zijn voornaamste bijdrage in dat verband, de *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael*, had hij nog uitdrukkelijk aan de verlichte keizer gericht, maar zoals zo veel progressieven keert hij zich ontgoocheld van hem af en wordt hij aan het einde van de jaren 1780 actief in het verzet. Verlooy schrijft een aantal pamfletten, zowel in het Frans als het Nederlands, waarmee hij de democratische standpunten propageert en de conservatieven aanvalt. Dat hij, in het heetst van de strijd, voor zijn meest polemische tekst het Nederlands kiest, is niet verwonderlijk. *H. Vandernoot ontmaskert* (1790) is niet in de eerste plaats, zoals andere van zijn publicaties, een intellectuele bijdrage aan het debat onder juristen en opiniemakers, maar een frontale aanval tegen het 'vandernootendom', bedoeld om 'het onnoozel Nederland' de ogen te openen. Verlooy richt zijn aanklacht dus niet zozeer tegen de Staten of de geestelijkheid - zij kunnen worden vergeven, want zij zijn 'meer bedrogen als kwaedwillig' - maar tegen Van der Noot zelf. Hij schrijft hem een doelbewuste misleidingsstrategie toe. Door het volk wordt hij als een verlosser beschouwd, maar in werkelijkheid streeft hij, gedreven door 'onmatige eerzucht' en 'heerszucht', slechts zijn eigen macht na. Van der Noot heeft liever, zo verzekert de auteur, 'het vaderland slaef te laeten als het verlost te zien door een anders toedoen'. De revolutie heeft dus geen oplossing gebracht. De politieke strijd moet nog worden gevoerd, gericht op de vestiging van 'eene schoone republiek van gebroeders van vrye landgenoten die niemand boven hun en zullen kennen als de wet, en d'overigheyd door hun gekozen'.

De keizersgezinden of 'vijgen', zoals ze spottend worden genoemd, krijgen het door het succes van de revolutie en de aanvallen van links én rechts hard te verduren. Veel medestanders hebben ze niet meer. Het is kenmerkend dat *Den Vlaemschen Indicateur*, in de Oostenrijkse Nederlanden het eerste en zo- wat het enige tijdschrift dat in het Nederlands de idealen van de Verlichting propageert én uitgesproken keizersgezind is, in 1787 ophoudt te verschijnen. Dat is het moment waarop ook de meeste 'modernen' zich tegen Jozef 11 keren. Toch blijven een aantal pennen ook daarna nog trouw aan de keizer, zelfs na zijn dood in februari 1790. Onder hen de al eerder genoemde dichter en drukker Cornelis Martinus Spanoghe. In 1780 betreurt hij in *De Doelsche nymph* en *De Doelsche Melpomine* de overleden landvoogd Karel van Lotharingen respectievelijk Maria Theresia in hoogdravende heldenverzen. Zijn keizersgezindheid is op dat moment nog geheel te verzoenen met een zuiver katholiek-moraliserend dichterschap. Als het komt tot een breuk tussen Jozef 11 en de katholieke kerk, kiest Spanoghe voor de keizer, die hij trouw blijft, ook als het verzet een hoogtepunt bereikt. In 1789 geeft hij twee bladen uit, een in het

Nederlands (*Dagelyksche en Algemeyne Europische Mercurius*) en een in het Frans (*Mercure Général et Journalier de l'Europe*), waarin hij de keizer en zijn 'heilzame inzichten' verdedigt tegen de 'kwaadsprekerij' van de patriotten en de geestelijkheid. Hij betaalt dan ook de prijs voor zijn engagement: zijn huis wordt geplunderd en zijn drukkerij vernietigd. Onder de Brabantse Revolutie gaat hij zelfs de gevangenis in.

'Aan allen die dezen zullen zien ofte hooren lezen'

Het (relatief) grote aanbod van pamfletten in het Nederlands getuigt van het streven een zo breed mogelijk publiek, inclusief lager geschoolden te bereiken. Niet alleen de taalkeuze staat in functie daarvan, maar ook de gekozen vormen en genres, retorische middelen en registers. De politieke strijd zorgt niet alleen voor een enorme toevloed van pamfletliteratuur, maar ook van visueel materiaal. Op grote schaal worden prenten geproduceerd, hetzij als afzonderlijke publicaties, hetzij als illustraties bij brochures. Hoewel met deze visuele beelden een ruimer publiek kan worden aangesproken, gaat het toch maar in beperkte mate om een gerichtheid op ongeletterden. Beelden worden zo goed als altijd begeleid door tekst en gaan uit van een grote vertrouwdheid met de politieke realiteit en discussies. Uit het onderzoek van de spotprenten blijkt dat zij dezelfde boodschappen uitsturen en grotendeels dezelfde argumenten gebruiken als de geschreven propaganda.

Als we een eenvoudige definitie van 'pamflet' hanteren en dit louter beschouwen als een gelegenheidspublicatie die gericht is op politieke propaganda, dan impliceert dit dat het om zeer verscheiden tekstvormen kan gaan. De productie laat inderdaad zien dat allerlei letterkundige vormen en genres in de opiniestrijd worden ingezet. Een vrij gebruikelijke vorm in de Nederlandstalige pamfletliteratuur is die van de 'samenspraak'. Talrijk zijn de dialogen tussen twee, drie of nog meer personages, 'tusschen eenen patriot en eenen boer', 'tusschen eene boerinne en eene steedsche patriottine', tussen 'eenen roomscatholycken priester en eenen pagter', 'tusschen eenen patriot van Brussel en eenen Gendschen vonckist', 'tusschen Pier den temmerman ende Jan den metsers cnaepe, met syn wyf', 'tusschen eenen boer, eenen visscher en eenen lapper', 'tusschen eenen biechtvaeder en zynen penitent' of 'tusschen eenen Engelsch-man, eenen Gentenaar, eenen Brusselaar ende eenen Mechelaar'. Nieuw is het genre van de samenspraak uiteraard niet. Het is integendeel een beproefd middel dat zijn deugdelijkheid heeft bewezen. In politiek gevoelige tijden biedt het het voordeel dat de auteur zich achter de meningen van personages kan verschuilen en omstreden opvattingen naast meer geaccepteerde

posities kan presenteren. Het combineert bovendien tradities uit het theater met die van de catechismus, waarbij in een leergesprek tussen een wijze en een onwetende via vraag en antwoord situaties en denkbeelden worden uitgelegd. Bovendien lenen deze samenspraken zich ertoe voorgelezen te worden en op die manier een ruimer gehoor, inclusief laaggeschoolden of zelfs ongeletterden, te bereiken.

Ook Vonck gebruikt het leergesprek als een didactisch middel. Zijn *Onzeydige aenmerkingen over de tegenwoordige gesteltenis van Brabant* (1791) is een politiek traktaat, waarin enkele politiek-theoretische kwesties fundamenteel worden behandeld. Het grootste deel van de tekst is een politiek-theoretische verhandeling, die een gebruikelijke opbouw en betoogtrant heeft, waarbij de stellingen duidelijk worden geformuleerd en met argumenten en referenties, citaten en uitgebreide voetnoten worden ondersteund. Vonck laat dit corpus echter voorafgaan door een samenvatting in vraag-en-antwoord-vorm, 'tot gebruik van de Brabanders'. Daarin worden de verschillende regeringsvormen kort voorgesteld, het despotisme ('de willekeurige regering'), de monarchie ('de eenhoofdige regering'), de aristocratie ('de regering der groote') en de democratie ('de volks-regering'), met hun voor- en nadelen. Een van de laatste vragen leidt tot een conclusie: 'Wat slag van regering zoud gy dan willen?' Het geeft Vonck de kans zijn positie helder en eenvoudig te formuleren. Hij kiest niet voor een democratie, maar voor een 'regering van groten'. Die ziet hij als een representatief systeem, waarbij de vertegenwoordigers uiteraard worden verkozen en waarbij, zo benadrukt hij, 'weynige landgenoten uytgesloten worden uyt het regt van kiezen ende gekozen te konnen worden'. In dit catechismusstukje worden de antwoorden overigens naar het einde toe langer en de auteur kan het niet laten om ook daar onder meer Montesquieu te citeren.

Pamfletten hebben in essentie de bedoeling de publieke opinie te beïnvloeden en de lezer van een bepaalde politieke positie te overtuigen of tot verzet of actie aan te zetten. Twistgesprekken, die zich anders dan de leergesprekken tot een hoger geschoold publiek richten, en politieke traktaten doen dat door een politieke positie voor te stellen en te beargumenteren. Zij willen partijgenoten van munitie voorzien. Ook waar de polemist niet voor de dialoogvorm kiest, wordt de lezer direct aangesproken. Vele pamfletten stellen zich voor onder de noemer en/of nemen de vorm aan van 'aanspraken' en brieven (al dan niet in een gefingeerde correspondentie), van vermaningen en smeekschriften - aan de Staten van Brabant, aan de Belgen, of van 'een vonckist aan zijn medeburgers'.

Nauwkeurige dagverhalen

Aan de serieuze geschiedschrijving ontleent de politieke propaganda de genres van de kroniek en het dagverhaal. Zo verschijnen een *Nauwkeurig verhael van de verovering der stad Brussel, door haere inwoonders* (1789), het *Begin der Belgische vryheid oft nauwkeurig dag-verhael van het geen er in Turnhout gebeurd is sedert den 24 october tot 23 november anni 1789, waer in omstandig verhaeld word het bedryf over keyzerlyke soldaeten, zoo in den slag als in hunne wederkomst* (1790), en veel meer dergelijke geschiedenissen. Ze bieden de mogelijkheid het moedige optreden van de medestanders en vooral de wandaden van tegenstanders gedetailleerd uit de doeken te doen en zo het eigen gelijk te bewijzen. Onder het mom van feitelijkheid en 'nauwkeurigheid' - of als een pastiche daarvan - worden gebeurtenissen uitgebreid en tot in de kleinste details beschreven. Uiteraard is de voorstelling van zaken in deze 'feitelijke' verhalen uitermate gekleurd en voorzien van details die vaak dezelfde functie hebben als de spotprenten: de 'groten' te desacraliseren en hun gezag te ondermijnen.

In 1791 verschijnt het opvallende *Dits die excellente print-cronike van Vlaenderen* van 'Judocus Bottelgier, gepensionneerden historie-schryver van wylent Hunne Hoogmogende'. Achter dit pseudoniem gaat een groepje keizersgezinde Gentenaars schuil rond de advocaat Karel Lodewijk Diericx (1756-1823) en de arts Jan Baptist Vervier (1750-1817). Zij zijn zeer actief in het politieke debat, zowel in het Frans als in het Nederlands. Met de bewust archaïsche titel van hun boek verwijzen ze naar een aloude traditie. De vorm is die van de volkse kronieken, zoals die nog steeds onder meer in almanakken worden gepubliceerd. Het is een opeenvolging van notities in de trant van: '20 sept. Is binnen Mechelen aengekomen een detachement Dragonders van den Abt van Tongerloo, het welk 's anderendags den weg nae Namen heeft voord-gezet, naer ontfangen t'hebben de generaele absolutie, ende eenen vollen Aflaet.'

Het geheel wordt gepresenteerd als een kroniekmatige geschiedenis van de Brabantse Omwenteling, maar is in werkelijkheid een antiklerikale satire. De auteurs verwachten, zo geven ze in het voorwoord aan, dat de 'paapen' tegen hen zullen 'uitvallen en op den predik-stoel uitbraaken, dat ik een ketter ben, dat ik voor hun en hunnen winkel de uiterste misachting hebbe'. De 'paapen' geloven immers dat het geloof 'bestaat in de Kloosters, in den Roozen-krans, den Scapulier, de Paasch-nagels, den heiligen Riem, het heilig Koordeken en de Broodjens van Sint Nicolaas van Tolentin, waer van nochtans, alsmede van andere zoortgelyke beuzelaryen, onzen Zaligmaaker nooit het allerminste gewaag heeft gemaakt'. Die heeft nochtans gezegd dat de mensen moeten leven in de 'vreede, de eendrachtigheid, de onderwerping, de liefde tot zynen evennaasten en de gehoorzaamheid aen zyne tydelyke Overheid'. In werkelijkheid

hebben de papen, onder leiding van de 'bloedzuypers' Van der Noot en Van Eupen, tijdens de Omwenteling niets anders gedaan dan 'den eenen mensch [...] opgehitst jegens den anderen en hun de wapens tegen hunnen wettigen Souverein, naar hun voorbeeld, [...] doen opvatten'.

Op de man gespeeld: verering en verguizing

Politisering is een vorm van popularisering van de politiek en gaat gepaard met personalisering. De discussie gaat niet alleen over politieke overtuigingen, maar richt zich op de spelers. Ze leidt tot de creatie en verering van eigen leiders en de verguizing van de tegenstanders. Waar de politieke letterkunde zich in sterke mate richt op de dienst aan de vorst, is het politieke verzet in de eerste plaats ook een oppositie tegen de vorst. Deze oppositie wordt in de loop van de jaren 1780 vrij algemeen en is op het moment van de revolutie en de vestiging van de republiek passioneel. Zij neemt de vorm aan van een ontlading, van een ware afrekening en revanche, en dat komt tot uiting in de verspreiding van een uiterst zwart beeld van Jozef II. Een beproefde strategie daarbij is hem te contrasteren met zijn moeder, die als een toonbeeld van rechtvaardig en goed bestuur wordt opgevoerd. Jozef II verschijnt dan als, in de woorden van Vonck, 'eenen ongerusten, eerzugtigen en onverzettelyken' vorst.

Een literair middel dat voor de zwartmaking van de vorst wordt ingezet, is hem zelf aan het woord te laten en op die manier zijn snode bedoelingen zelf te laten bekennen. Zo heeft Jozef II (in het Frans) een gesprek met Sint-Pieter aan de hemelpoort, en een 'levendige woordenwisseling in de hel' ('vive altercation aux enfers') met Jan IV, een van zijn voorgangers als hertog van Brabant, die eveneens is afgezet na een conflict met de Staten van Brabant. De keizer wordt ook zelf opgevoerd in een dialoog met zijn zwager Lodewijk XVI, de koning van Frankrijk. Ook daar is een revolutie aan de gang, maar die heeft op het moment dat de brochure verschijnt (1790) nog niet tot zijn onthoofding geleid. De Franse koning, die in het fictieve gesprek met Jozef II begrip toont voor het principe van de volkssoevereiniteit, verbaast zich over de hardvochtigheid en het despotisme van zijn collega.

Nog explicieter zijn *De biegt ofte belydenisse van Josephus den II aen zynen cancelier Kaunitz, raekende de omwenteling en het verlies van het Nederland* (1790) en een *Treur-gezang over het verlies der Nederlanden*, waarin de vorst het woord neemt:

> Ach wat brok is my ontlopen
> Uyt de schotel van myn Ryk,

Die ik meynde vast te knoopen
Aen myn eerzugt door practyk.
[...]
Myne grootheid kon niet denken,
Dat die Sloebers van dat Land
Myn gezag zoo zouden krenken,
Dat ik word verjaegt met schand.

De keizer onthult zijn ware aard:

Hun doen dansen nae myn' pypen,
Was myn eenigste gedacht,
En hun geld nae my te slypen
Tot vergrooting van myn macht.

Maar zijn politiek mislukte, ‘der Derden Staet bepraeten, overtreft myn Keyzers bryn’, en hij staat te kijk voor heel Europa:

Wat zal Pruyssen lakkebaeren;
Holland lacht al in de vuyst,
Om dat ik zoo ben gevaeren,
En zoo leelyk ben gekruyst.

In een *Rouw-klagt van Josephus den tweeden* spreekt de intussen overleden vorst onder het motto ‘erravi - ik hebbe gedoolt’. Berouw kent hij niet, maar wel spijt. Was hij maar nooit geboren:

Als ik al overpeys en telle myne jaeren,
Wat eene droeve uer als myn Moer my ging baeren;
Had ik in haeren schoot gestorven en versmacht
Ik had zoo veel boosheyd te wege niet gebracht.

De keizer bekent zijn euveldaden, in termen die door de politieke oppositie ingegeven zijn:

Ik heb aen Kerk of Wet noyt geen gehoor gegeven;
Ik heb d'een grouwel-daed op d'ander nu bedreven;
Hoe menig valschen Eed hebbe ik niet gedaen;
Ik wouw aen God of Paus niet wezen onderdaen.

Daar is geen mededogen, en de keizer komt dan ook in de hel:

> In 't diepste van de Hel zal myne woonsté zyn
> Met meester Luficer en heel den helschen tryn.
> Adieu den Staf en Kroon, en myn schoon Nederlanden;
> Laet dit myn graf-schrift zyn: hier ligt den Vorst vol schanden,
> Die leefde als een beest, en stierf als eenen hond:
> Myn Ryk dat is nu uyt, myn Ziel in den afgrond.

De religieuze inslag van deze 'rouwklacht' en de nadruk op de 'ketterij' van de vorst verraden dat het (anonieme) gedicht uit conservatieve en katholieke hoek komt. Het is verschenen in een brochure getiteld *Lof-galm op de hoog-geachte heeren Henricus Vander Noot, Henricus Vander Meersch ende Henricus de Franckenberg* (1790). Het titelgedicht is een gezamenlijke loftuiting op drie hoofdfiguren van de revolutie. Onder deze 'drie Heintjes' dus ook 'Henricus' Van der Meersch, die eigenlijk Jan Andries heet, en hier, nog voor hij voor de vonckisten kiest (en op een zijspoor komt), wordt geëerd als de 'kloeken held die blaest met syn canon'.

Van der Noot is van deze helden de eerste en de grootste. Hij is diegene die de revolutie heeft geleid en Jozef II op de knieën heeft gedwongen. Als door de gebeurtenissen in het voorjaar van 1790 zijn statuut verandert en hij van revolutionaire held vervalt tot partijleider, is hij dan ook diegene die door de politieke tegenstanders het hevigst onder vuur wordt genomen, en met grof geschut. Hij wordt voorgesteld als een tiran, die slechts zijn eigen belang en gewin nastreeft, en het volk onderdrukt. Niet alleen rechtstreeks wordt de aanval ingezet, maar ook onrechtstreeks. Een van de hoofdfiguren in de politieke propaganda en partijstrijd is Jeanne Pinault, ook bekend als madame de Bellem (zie reeds hoofdstuk 3). Zij is de minnares van Van der Noot, maar, zo suggereren pamfletten en tekenaars, ze doet het ook met de andere conservatieve leiders van de revolutie. Zij liggen bij haar aan de leiband en Pinault is de kwade genius achter de onderdrukking van het volk door het statistisch-katholieke regime.

Een van de auteurs die zich in dit verband niet onbetuigd hebben gelaten, is Alexandre Louis Bertrand Robineau (1746-1823), een Frans toneelauteur die in Brussel actief is. Zoals gebruikelijk hanteert hij diverse pseudoniemen, zoals 'de Beaunoir', een anagram van zijn echte naam, wat hij dan weer vernederlandst tot 'Van Schön-Swaarts'. Hij wijdt, uiteraard in het Frans, een hele reeks toneel- en andere werkjes aan het privéleven van de statistische leiders en geeft daarbij een hoofdrol aan Pinault. Met zijn komische stukken wil hij meer amuseren dan politiek ageren, maar anderen zetten de 'chronique scandaleuse' wel degelijk als politiek wapen in en doen dat ook in het Nederlands.

Tussen eind 1790 en begin 1792 verschijnen zesendertig brieven die samen een *Levens-beschryving der Nederlandsche ex-souveryne bloedhonden, en van des zelfs aenhang* vormen. De ondertitel van het geheel, ‘verhael der vervolgingen, plunderingen, moorden en verder gruweldaeden, geduerende de eenjaerige heersching der Souveryne Roof-vogels, door de waere Heyntjes-kalanten, in de Oostenryksche Nederlanden, gepleegt’ laat over de bedoelingen van de auteur geen twijfel bestaan. Achter het pseudoniem ‘Fidelis Regtuyt’, een duidelijke verwijzing naar en antwoord op ‘Sincerus Rechtuyt’ (Van den Elsken), gaat de onvermoeibare Spanoghe schuil. De reeks bevat portretten van Pinault, ‘best bekend onder den naem van Souvereyne hoer van Brabant’, en een hele reeks revolutionairen, allen geldwolven, hoerenlopers en dronkenlappen.

Hendrik van der Noot (1731-1827) is de leider van de conservatieve oppositie tegen Jozef II en grijpt na het succes van de Revolutie kortstondig de macht. Hij publiceert een uitgebreide legitimatie van het verzet, en wordt het voorwerp van zowel heldenverering als verguizing. Voor zijn medestanders is hij een nieuwe Mozes en de Nederlandse Franklin, zijn tegenstanders schilderen hem als een machtswellusteling en een ‘bloedzuyper’.

Een beroep op God en geschiedenis

Hoe persoonlijk het politieke spel ook wordt gespeeld, het is uiteraard niet zo dat de grote thema's worden gemeden of buiten de discussie worden gehouden. Niets ontsnapt aan de politisering, ook de godsdienst niet. De tegenstelling tussen traditionalisten en democraten wordt door velen als een tegenstelling tussen clericalen en anticlericalen begrepen. Het verzet tegen Jozef II betreft ook zijn kerkelijke hervormingen en de maatschappelijke positie en de macht van de kerk, en wordt dan ook als een strijd voor het geloof voorgesteld. Het is

een strijd tegen de ongelovigen, in de eerste plaats de keizer zelf, die een 'goddeloos juk' over de Nederlanden heeft gelegd. In de partijstrijd kiest de kerkelijke hiërarchie de kant van de statisten en in zijn vastenbrief van 1790 stelt de Zuid-Nederlandse kerkleider kardinaal Franckenberg de vonckisten voor als vijanden van staat en godsdienst.

Voor zijn aanhangers is Van der Noot niet alleen een politiek maar ook een religieus leider: een nieuwe Mozes. 'Moyses leyde de kinderen van Israël droog voets door de roode zee, separerende de waters van elkanderen, als twee mueren, desgelykx doet den Heere Van der Noot, met de bedrukte herten van ons Vaderland, hun sonder hinder leydende door de roode zee van het bloed- bad.' En besef, zo waarschuwt een polemist zijn lezers, dat de 'slavernye van de Israëlieten in Egypten is duizent mael minder geweest als de gene van het vreed Goddeloos Oostenryk'. Dit alles kan alleen betekenen dat God aan de zijde van de statisten staat. In de onbegrijpelijke overwinning van het revolutionaire leger kan slechts de hand van God worden gezien. In de bundel *Gebeden tot dankbaerheyd over de verkrege victorie in onze Nederlanden* luidt het dat het 'uwe hand' is 'en niet de onze, die onze Verlossinge heeft uytgewerkt'.

Ook het verleden wordt door de pamfletschrijvers in stelling gebracht. Niet alleen neemt de propaganda de vorm aan van historische verhalen, er worden ook historische argumenten gebruikt om het verzet te legitimeren. Tegelijk worden de eigentijdse gebeurtenissen ingeschreven in de grote geschiedenis. De opstand vormt onderdeel van een strijd om het behoud van rechten en vrijheden, die ook in andere periodes en op andere plaatsen is gevoerd. Een pamflet uit 1790 poneert uitdrukkelijk en woordelijk (in het Frans) een 'drievoudige parallel' tussen 'de revolutie van de zeven Verenigde Provinciën onder Filips II, de revolutie van de dertien Verenigde Staten onder George III, koning van Groot-Brittannië, en de revolutie van de elf Verenigde Staten onder Jozef II, keizer van Duitsland en koning van Hongarije en Bohemen'. Dat de Amerikaanse revolutie op de gebeurtenissen in Brabant een zekere invloed heeft gehad en een voorbeeldfunctie heeft vervuld, lijkt duidelijk. Het blijkt niet alleen uit de naam van de 'Verenigde Nederlandse Staten', maar bijvoorbeeld ook uit de typering van Van der Noot als de 'Franklin des Belges' en Van der Meersch als de 'Nederlandse Washington'.

De meest voorkomende historische vergelijking is echter die met de Opstand van de zestiende eeuw. Het contrast tussen de goede en begripvolle Maria Theresia en de eigenzinnige en onvoorzichtige Jozef II vindt een voorafspiegeling in de tegenstelling tussen de rechtvaardige en 'Nederlandse' vorst Karel V en zijn eigenmachtige en 'Spaanse' zoon Filips II. Van der Noot ziet de revolutie van 1789-1790 dan ook als de culminatie en de voltooiing van de strijd die toen al is gevoerd. De Opstand tegen Filips II was gerechtvaardigd en ook toen

was het de vorst geweest ‘die daer toe de aenleyding en gelegentheyd’ had gegeven. Alleen is Jozef II nog véél erger dan zijn voorganger. Filips II, zo betoogt Van der Noot in zijn manifest, had ‘by langen zoo verre nog niet uytgespoort, als Joseph II, nog de lands-grond-wetten op verre naer zoo zeer niet geschonden, nog den volken zoo geweldenaert, wanneer hy vervallen van de souvereyniteyt verklaert wird’.

Ook de jozefist Spanoghe vergelijkt de Brabantse Revolutie met de Opstand van de zestiende eeuw. Zijn *Het verlost Nederland* (1791), verschenen als de Verenigde Nederlandse Staten alweer zijn opgedoekt, begint met een ‘kortbondig geschiedenis-verhael des opstands van de XVI eeuw in de Nederlanden, in weegschael gestelt met den genen die reeds gedempt is’. Van der Noot speelt de rol van Willem van Oranje, ‘bygenaemt den stilzwygenden’. Maar in tegenstelling tot zijn voorganger, die werd geacht om ‘de eenvoudigheyd zyner zeden en de gevoegzaemheyd zyner handelwys’, ontleent Van der Noot zijn leiderspositie aan het feit dat hij ‘eenen bedrieger, eenen vermeten, eenen wraekzugtigten en den vrind van het raffuys’ is. En niet aan zijn traktaat uit 1787, dat maar een ‘belachelijk gedenkstuk’ is, of aan ‘het gekrabbel van zyn berekelt Manifest’, dat slechts bedoeld is om het volk te misleiden.

De boer die zal betalen

De gerichtheid op opinievorming en propaganda impliceert dat het de polemisten niet alleen gaat om het uitdragen van opvattingen en het ontmaskeren en in diskrediet brengen van de tegenstanders, maar ook om het motiveren en mobiliseren van de (zo ruim mogelijke) achterban. De politieke boodschap krijgt een emotionele lading. De lezers moeten niet alleen worden aangesproken en overtuigd, maar ook materiaal krijgen dat ze zich eigen maken en kunnen gebruiken. Behalve in de pamfletten en de pers vinden de politieke gebeurtenissen daarom ook hun weerslag in gedichten en liederen. Dichters dopen hun pen in ‘dampend heldenbloed’ om de Belgen tot verzet tegen de onderdrukking aan te zetten. Volgens de Antwerpse priester en dichter Frans Matthijs van Cannart d'Hamale (1761-1843) moeten ze, als de vrijheid in het geding is, het geweld niet schuwen:

> Canon - mortier - fuziek - pistoolen - moord-trompetten
> Kruyd - bomben - ballen - zweerd - gescherpte bajonetten -
> Alarm! - den tyd is daer, de *Vryheid* eyscht ons Bloed -
> Fluks, braeve Borgery, ontzachgelyken Stoet
> Van *Brabands* Helden, gaet, gaet, doet nu d'eer-laurieren,

Besprengt met 's vyands bloed, op uwe schilden zwieren.
Verplex de *dwinglandy* en haer *Medusa's* kop,
Versmacht haer in het bloed, 't geen dapp're Borgers op
Het slag-veld vloeyën doen uyt hunn' doorkerfde ad'ren.

Talrijke liederen worden geschreven, meestal op bestaande, populaire melodieen, zodat zij meteen kunnen worden gezongen. Zij worden vaak afzonderlijk gedrukt, maar soms ook samengebracht in bundels als de *Verzaemelinge van lofgezangen voor de vroome en noyt-volprese helden: die Brabandsche patriotten, het Nederland verlossende van het jok der dwingelandye onder Josephus II* (1789).

Alle partijen hebben hun liederen, zowel lofliederen op de eigen leiders en helden, als spot- en hekelliederen over de tegenstanders. Niet alleen de keizer en zijn dwingelandij worden aangepakt, de partijen gaan ook onderling de strijd aan. Of en hoe vaak deze liederen zijn gezongen, is niet te achterhalen, maar hun aantal en het gebruik van populaire deuntjes zijn indicaties van hun verspreiding en bekendheid. De snelheid waarmee ze worden geschreven en die kan worden afgeleid uit de manier waarop ze op de actualiteit en de snel veranderende omstandigheden inspelen, wijst op een reële vraag. Een van de bekendste liederen uit democratische hoek is dat van ‘de betalende boer’. Het feit dat het in diverse pamfletten wordt geciteerd, is een aanwijzing voor zijn populariteit. Het lied dateert uit het najaar van 1790 en drukt de idee uit dat vooral het platteland door de regering en de kerk wordt uitgebuit en moet opdraaien voor de kosten van het statistische bewind.

'Nen Boer, 'nen Paep, 'nen Edelman
Dronken te saemen eens een kan,
'T was by den baes Van Haelen:
Den Paep, op 't leste, riep de Meyt,
Stond met den Ridder op, en zeyd:
Den Boer die zal 't betaelen.

De Staeten werken voor het Land
Met zoo veel iver als verstand,
Zy gaen er eer afhaelen:
Men ziet geen vrees in hun gelaet:
Zy pyzen is 't dat niet en gaet,
Den Boer die zal 't betaelen.

Een paar maanden later, onder de Oostenrijkse restauratie, duikt een nieuwe versie van het lied op. Het is nog steeds vonckistisch van strekking, maar de

tekst speelt in op de nieuwe situatie en vertolkt nu het leedvermaak over het feit dat het rijk van de conservatieven en de clerus uit is.

> Den Boer, en Paep, en Edelman,
> Die dronken lestmael weer een kan,
> Al by den Baes Van Haelen,
> Den Boer stond op in tyds, en zeyd'
> Baes neemt agt op dees alle beyd',
> Zy moeten u betaelen.
>
> 'T Gaet nu niet als den lesten keer,
> Zy speelen den meester niet meer,
> [...]
>
> Den Eel-man mag zoo min als wy,
> Van eenige rechten wezen vry,
> Hy kan het best betaelen.
> D'Abdyen en de Kloosters all'
> Moeten beneffens alle man,
> De lasten helpen draegen.

En er wordt een duidelijke politieke eis aan gekoppeld:

> Daerom, Vrienden past op, 't is tijd,
> Roept met de Boerkens al gelyk,
> Den Staet moet zyn herkozen,
> En 't derde Lit [de Derde Stand] moet boven.

De democraten worden natuurlijk zelf ook aangepakt. In een *Patriotisch gezang op den verwarden haspel der nieuwigheyds-zoekers en twist-zaeyers* uit 1790, onder de onafhankelijkheid dus, wordt de spot gedreven met de democraten en hun Franse manieren. De patriotten, zo begint het lied, juichen om de verdrijving van de keizer en de bekomen vrijheid. Dan zien ze - ‘parbleu’ - de democraten verschijnen.

> En daer zyn ook Dames by,
> Met een brusselschen fiakker [koets]
> En daer zyn ook Dames by
> My dunkt ik kenze alle dry,
> 't Is Mevrouw *Superbia*,

Dwaes en trotsch verheeven,
En haer Nicht *Invidia*
Met *Discordia* daer néeven,
Afgunst, Tweedragt, Hooverdy
Ziet daer heel die kraemery.

Zij hebben dwaze opvattingen, bijvoorbeeld over absolute vrijheid en sociale gelijkheid. Voor hen geen onderscheid, ‘een capityn is generael’ en een bisschop of een kardinaal zijn niet meer dan een pastoor. Zo kan de maatschappij niet werken. Laten we redelijk blijven, zo luidt de conclusie, en ons vertrouwen stellen in de oude instellingen en de Staten (van Brabant) als de vertegenwoordigers van het gehele volk:

Voor 't laest: het Volk is Souverijn
Niemand zal U dit betwisten,
Ja 't Braband's Volk is Souverijn
Maar Ieder een kan geen Meester zyn:
En die nu zoo veel honderd jaer
Het Volk Representeeren,
Zullen in alle Staets-gevaer
U nog getrouwig defendeeren;
Juygt, juygt ô Lieve Vaderland
Leevt weer op uwen ouden trant.

De tweede adem van de vijgen

Het herstel van het Oostenrijkse bestuur maakt geen einde aan de partijstrijd tussen traditionalisten en democraten. Integendeel, het herstelde Oostenrijkse bestuur herinnert zich hoe de eensgezindheid van de oppositie in 1789 juist het succes van de revolutie had verzekerd, en beseft dat het bij de tweespalt alleen maar te winnen heeft. Bovendien komt er een populaire antistatistische reactie, waarbij de keizer de kant van het volk kiest. Voor de keizersgezinden betekent de nieuwe situatie natuurlijk wel een ommekeer. Zij krijgen nu het gelijk aan hun kant en kunnen hun gram halen. In 1791, ‘het eerste gelukkig nae het moordjaer’, publiceert Spanoghe niet alleen (de meeste van) zijn eerder genoemde ‘portretten’ van de opstandelingen, maar begroet hij met *Het verlost Nederland* het herstel van de Oostenrijkse macht als een bevrijding. Eindelijk kan hij weer zijn liefde voor de verguisde Jozef II onder woorden brengen, en meteen ook de Belgen gispen om hun ondankbaarheid:

> Heeft men oyt een Vorst gehad, die het welzyn zyner onderdaenen bedoelt heeft, ontegensprekelyk waert gy het, roemrugtigen Kyzer, en is er oyt een volk geweest, het welk met eenen onverzoenbaeren haet en de grootste ondankbaarhyd u eer en faem benomen heeft, het welk u vervloekte en vermaledydde, het waren de Nederlanders!

De keizer verdiende zijn lot niet, want anders dan de kwaadsprekers hebben beweerd, was hij geen dwingeland, maar een goede en verlichte vorst, die zijn grote hervormingen doorvoerde ‘als een gunst en tot welzyn van syn volk’. Hij ‘beminde syn volk’, zo verzekert Spanoghe, maar werd gedwarsboomd door de Staten, bevolkt met ‘voor het grootste gedeelte onkundige persoonen’.

Bij de dood van de keizer had Spanoghe niet de kans gehad de vorst met zijn heldenverzen te eren. Nu kan hij het jaargetijde van de vorst in de kerk op de Koudenberg in Brussel aangrijpen om dan toch aan *Den vuerigen wensch van pligtverrigting* te voldoen. Hij benadrukt eens te meer de grootheid van de vorst, ‘den grooten Joseph, wiens heldhaftig zegenpraelen het heelal heeft verstomt’, maar kan ook nu niet nalaten naar de revolutionairen uit te halen:

> Barbaers weerspannigheyd word door zigzelf verslonden;
> Een bloed-hond word altyd lafhertig bevonden;
> Zoo dra men zag de magt des Grooten Leopold,
> Riep ieder: ah, 't is tyd, dat men de mat oprold!

Een andere jozefist die nu eindelijk lucht kan geven aan zijn antirevolutionaire frustratie, is Pieter Vervisch (1749-1793). Hij publiceert in hetzelfde jaar 1791 zijn magnum opus, een driedelig *Wonderbaer en rugtbaer leven van pater Auxilius van Moorslede, alias Pieter-Francis-Dominiq Vervisch* (1791). Het is de combinatie van een politiek pamflet, een autobiografie en een picareske roman, en als zodanig uitzonderlijk in de Zuid-Nederlandse letterkunde van de eeuw. De basistekst is een prozaverhaal, maar met invoeging van traktaten, brieven, dialogen, hekeldichten, liedjes en moppen. De tekst is in het Nederlands gesteld, maar bevat talrijke anderstalige citaten en verwijzingen, die de belezenheid van de auteur moeten tonen en meestal vergezeld zijn van een vertaling of parafrase. Het werk is op korte tijd geschreven en zo goed als zeker heeft de Bruggeling Jan van Hese, de broer van Vervisch' drukker Franciscus van Hese, eraan meegewerkt. Jan van Hese (1757-1802) is zelf een verlichte priester, die met een *Legenda aurea* (1791), een Latijnse satire, de hogere Brugse geestelijkheid en haar rol tijdens de Brabantse Omwenteling op de hak nam.

In het *Wonderbaer en rugtbaer leven* vertelt Vervisch, onder het goed gekozen motto ‘luctor et emergo’ (ik worstel en kom boven), het verhaal van zijn inder-

daad woelige leven, tot het moment van schrijven, eerst als kapucijn, dan als seculier priester (door de kapucijnen als een afvallige beschouwd), ten slotte als legeraalmoezenier in Oostenrijkse dienst. Het is het verhaal van het eindeloos conflict dat hij heeft met zijn kerkelijke oversten, van zijn engagement ten tijde van de Brabantse Omwenteling dat hem in de gevangenis doet belanden, en van een schier eindeloze zwerftocht door grote delen van de Zuidelijke Nederlanden (en tot in Duitsland), op de vlucht voor vervolging. Hoewel het volledige leven van de centrale held wordt behandeld, wordt het relaas uitgebreider en meer gedetailleerd naarmate de tijd vordert. Alles staat immers in het licht van de periode van Jozef II, de revolutie en de politieke actualiteit. Ook de voortdurende worsteling met zijn kerkelijke oversten is politiek. Het is zijn keuze voor de keizer die hem in onmin brengt met de katholieke kerk en met de kapucijnenorde in het bijzonder.

Als politiek geschrift is het boek in de eerste plaats een apologie. Vervisch besteedt vele bladzijden en energie aan (wat hij noemt) ‘de beveiliging van zijn eer’. Uitgebreid toont hij aan dat hij steeds valselijk is beschuldigd en vervolgd. Tegelijk echter wil hij ook een politieke boodschap uitdragen. Hij verdedigt het beleid van Jozef II, inclusief de oprichting van het Seminarie-Generaal, maar toch is de kern van zijn politieke programma het antiklerikalisme. De katholieke geestelijken dragen de schuld voor het mislukken van het verlichte bestuur, met hun ‘paepe-gierigheyd’, ‘cappe-wildigheyd’, ‘staetens-baetzugtigheyd’ en ‘pennelekkers-arglistigheyd’. Vervisch schetst hen zoals intussen gebruikelijk is: geestelijken zijn hypocriet en ijdel, hebzuchtig en liederlijk, en ze onderhouden de eredienst van Bacchus en van Venus.

De Franse tijd

Op het moment dat Spanoghe en Vervisch hun grote werken publiceren, kent het verhaal, met het herstel van het Oostenrijks bestuur, een happy end. Dit is echter maar van korte duur. De Oostenrijkse restauratie (van januari 1791 tot november 1792) maakt immers geen einde aan de oppositie. De radicale democraten stellen hun hoop op het revolutionaire Frankrijk, waar velen van hen onderdak hebben gevonden en waar zij een aantal comités vormen (zoals het *Comité des Beiges et Liégeois* dat in 1792 in Parijs actief is) waarmee zij een progressieve machtsovername in de Zuidelijke Nederlanden voorbereiden. Zij vormen zelfs gewapende korpsen die met de Franse legers meevechten en deelnemen aan de verovering van België. Na een eerste Franse bezetting (in november 1792) slaagt Oostenrijk er nog in met buitenlandse hulp zijn Nederlandse gewesten te heroveren (in maart 1793), maar in april 1794 komt

het land in Franse handen en op 1 oktober 1795 wordt het formeel geannexeerd. Het *Ancien Régime* wordt nu werkelijk en definitief ontmanteld. De privileges waar Jozef II het al op had gemunt, worden ook nu niet ontzien en de Blijde Inkomst wordt definitief afgeschaft. Een aantal radicale democraten steunt het nieuwe regime en sommigen nemen functies op en bemannen (op het lokale niveau) het Franse bestuur over België. Na de machtsovername door Napoleon worden zij echter, nog maar eens, gefrustreerd. Die zorgt immers niet voor een verdere democratisering, maar zoekt juist aansluiting bij de traditionele elites, inclusief de adel.

Voor de opiniemakers die voor, tijdens en direct na de Brabantse Revolutie de pennenstrijd hebben gevoerd, is het tij definitief gekeerd. Zij verdwijnen zo goed als allemaal van het toneel, vluchten naar het buitenland of doen er het zwijgen toe. Ruimte voor oppositie en tegenstand is er onder het Franse regime niet. Dat betekent uiteraard niet dat er geen clandestiene teksten worden geschreven en gedrukt. Het zijn echter alleen getrouwen die de kans krijgen met hun geschriften in de openbaarheid te komen en auteurs die niet door ouder werk verdacht zijn. Een van hen is de Gentse journalist Karel Broeckaert, die onder de eerste Franse bezetting, in november 1792, zijn blad *Nieuws van Vader Roeland, pendant van Père Du Chêne* laat verschijnen. De toevoeging aan de titel is een verwijzing naar *Le Père Duchesne*, de radicale krant van de Franse revolutionair Jacques-René Hébert (1759-1794), die op dat moment in Parijs verschijnt. Na een tiental nummers verandert Broeckaert de titel van zijn blad in *Dagelyks Nieuws van Klokke Roeland* en schrapt hij dus de expliciete verwijzing naar het Franse voorbeeld. Toch blijft de revolutionaire inslag van het tijdschrift duidelijk. Als enkele maanden later de Fransen worden verslagen en de Oostenrijkse macht over de Zuidelijke Nederlanden (tijdelijk) wordt hersteld, houdt Klokke Roeland dan ook op met kleppen. Als het Franse regime definitief wordt gevestigd, lanceert Broeckaert dan zijn *De Sysse-panne*, het al genoemde semispectatoriale tijdschrift, waarmee hij ook zijn politieke boodschap blijft uitzenden. Het verschijnt tot mei 1798 en wordt gevolgd door de *Briefwisseling tusschen Vader Gys en verscheyde andere geleerde persoonen van zynen tyd*, waaraan echter maar een kort leven beschoren is.

De macht van de cultuur

Literatuur heeft zich altijd tot de maatschappij waarin zij functioneert en dus ook tot de politiek verhouden, maar de manier waarop dit gebeurt, maakt in de loop van de achttiende eeuw grote veranderingen door. Tot diep in de eeuw is de letterkunde in de eerste plaats een wapen ter ondersteuning en bevestiging

van de macht. Vooral de meest gerespecteerde vormen, de dichtkunst en het theater, worden ingezet om het publieke optreden van vorsten en andere hoogwaardigheidsbeklederslui ster bij te zetten. Met verzen worden zij geëerd en worden het respect en de aanhankelijkheid van de onderdanen uitgedrukt. Uiteraard wordt hun macht ook al vroeg met woorden en teksten betwist, bestreden en ondermijnd. Deze kritische teksten zijn hoofdzakelijk het werk van mensen die zelf rechtstreeks, als politicus of functionaris, in het openbare leven actief zijn, en van filosofen en politieke theoretici. Het gaat dan ook vooral om programmatische en polemische teksten, die op een directe manier maatschappelijke opvattingen formuleren en primair of uitsluitend bedoeld zijn als bijdrage aan het politieke debat. Behalve in zeldzame momenten van grote beroering zijn en blijven niet alleen de politiek zelf, maar ook de reflectie erover, een zaak van de maatschappelijke en intellectuele elite. Dit is iets wat in de Zuidelijke Nederlanden in deze periode weinig in het Nederlands gebeurt. De laatste decennia van de achttiende eeuw laten een proliferatie zien van het politieke denken en schrijven. De politieke onenigheid grijpt om zich heen en doordringt de hele maatschappij en cultuur. Veel meer mensen, uit verschillende lagen van de bevolking, worden bij de discussies betrokken en kunnen, via het wapen van de publieke opinie, politiek ingrijpen. Dat gebeurt onvermijdelijk wel in het Nederlands.

Dat betekent niet dat iedereen actief aan de discussie gaat deelnemen, maar wel dat literatoren, als burgers voor wie de politiek gewoon en onontkoombaar is, het debat in hun werk toelaten en er zelf aan deelnemen. Op die manier verlenen zij macht aan wie die niet kan ontlenen aan zijn maatschappelijke positie. Het betekent ook dat de letterkunde een sterk oppositioneel karakter krijgt. De maatschappelijke consensus, die gepaard gaat met een min of meer onbetwiste positie van de vorst, maakt in de jaren 1780 en 1790 plaats voor partijvorming en dus ook voor tegenspraak en debat. Politieke teksten zijn in sterke mate gericht op het betwisten van posities, in de eerste plaats van wie de macht uitoefent. De overheid gebruikt uiteraard ook zelf het middel van de geschreven propaganda, maar richt de aandacht toch vooral op het beheersen, controleren en verhinderen van het debat, zelfs door middel van censuur. Zij zit in het defensief, de polemiek is bij uitstek het wapen van de oppositie - het wapen dus ook van wie níet de macht heeft. De oppositie moet clandestien blijven drukken, omdat de pen haar enige wapen is of in elk geval het enige wat min of meer op grote schaal kan worden ingezet. En met literaire en retorische middelen als de ironie en de satire is het wellicht ook het meest efficiënte wapen waarmee de positie van machthebbers ondermijnd kan worden. Cultuur wordt machtig als zij niet meer de cultuur *van* de macht is.

Epiloog

Oeconomisch leven.

Een bedelaer, die armoed leed
Wird door een' ryckaert eens een kleed
Uyt mededogenheyd gegeven;
Doch, eer hy aennam, vroeg, hy of
't Wel was gemaekt uyt inlands stof?
Dat heet eerst oeconomisch leven.

Oeconomisch drinken.

Een dronkaert, die men al den dag
In bierkroeg, kit en herberg zag,
Daer hy syn goed hielp na de vinken,
Vroeg aen den waerd, by ieder glas,
Of 't vocht wel inlands brouwzel was?
Heet dat niet oeconomisch drinken?

Oeconomisch sterven.

Een dief, eer dat hy hangen zou,
Keek zeer oplettend naer het touw,
Dat hem het leven zou doen derven,
En vroeg, of 't wel van inlands vlas,
In 't vaderland gesponnen was?
Dat heet eerst oeconomisch sterven.

Uit *Den Vlaemschen Indicateur*, dl. 14 (24 december 1785), 416

De geschiedenis van de Nederlandse literatuur in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw is geen triomfantelijk verhaal. Er worden geen hoge toppen gescheerd. Er is wel heel wat gepubliceerd, ook in het Nederlands: gelegenheidsgedichten, toneelprogramma's en -stukken, stichtelijke teksten, gebeden- en liedboeken, almanakken en volksboeken, pamfletten en kranten, historisch, juridisch en wetenschappelijk werk. In grote meerderheid geen werk waar literaire roem mee te oogsten valt. Die is er in de Oostenrijkse Nederlanden sowieso nauwelijks te behalen. De instanties die literair prestige kunnen toekennen, zijn er immers niet voorhanden. In de steden zijn een aantal hoofdkamers actief, die een zeker gezag uitoefenen op kleinere rederijkerskamers in hun omgeving, maar verder zijn er geen literaire genootschappen en instellingen

waarvan de werking het lokale overstijgt. En het publiek dat roem kan verlenen, is er niet of is te klein. De vraag naar schone letteren in het Nederlands is te beperkt om deze te laten bloeien.

In de Zuidelijke Nederlanden is het Nederlands de taal van een groot deel van de bevolking, maar niet van de maatschappelijke elite en de intelligentsia. De meeste Zuid-Nederlanders zijn laaggeschoold of zelfs ongeschoold en analfabeet. Velen lezen niet en komen hooguit onrechtstreeks met letterkunde in contact, met theater- en gelegenheidsteksten die worden gespeeld of voorgelezen. Als schrijvers zich toch tot deze lezers richten, doen ze dat met didactische, moralistische, stichtelijke, politieke of soms onderhoudende bedoelingen. Ze willen een directe en maximale impact hebben op de maatschappij waarin ze werken. Ze willen de Zuid-Nederlanders tot een beter leven, nader tot God of op andere politieke gedachten brengen, of hen amuseren of aan het lachen maken. Ze hebben andere dan literaire ambities, en dat is maar goed ook, want de lezers die alleen Nederlands kennen, vormen, zoals gezegd, geen draagvlak voor literair prestige.

Een afzetgebied én bijkomende roem is voor in het Nederlands schrijvende Zuid-Nederlanders ook in het buitenland niet te vinden. Er is een buitenland - niet eens zover - waar het Nederlands wel een gevestigde cultuurtaal is en waar dus op grote schaal in die taal wordt gelezen, maar dat land heeft weinig aandacht of interesse voor wat in het Zuiden wordt geproduceerd. Dat is begrijpelijk. Wat er verschijnt kan de noorderlingen maar weinig bekoren. Het voegt weinig toe aan wat ze zelf hebben en kan daarmee niet wedijveren. Bovendien hanteren die zuiderburen een (enigszins) ander Nederlands, dat vreemd klinkt en als minder beschaafd wordt beschouwd. Wat kan het Zuiden bieden dat het Noorden niet heeft?

Dat de productie aan schone letteren in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw beperkt is, moet niet als een teken van de culturele beslotenheid van het land of de kortzichtigheid van de bewoners worden begrepen. De verklaring ligt juist in het feit - ik heb het ten overvloede benadrukt - dat de geletterde Zuid-Nederlanders Frans lezen. In de privébibliotheken van ietwat getrainde lezers, is de (grote) meerderheid van de aanwezige boeken buitenlands en Franstalig. De eigen productie neemt er meestal maar een beperkt deel in. Buitenlandse tijdschriften worden in de Zuidelijke Nederlanden gelezen, en in een aantal gevallen zelfs geproduceerd. In de tweede helft van de achttiende eeuw, onder het bestuur van de verlichte vorsten Maria Theresia en Jozef II en onder impuls van hun veelal verlichte vertegenwoordigers in Brussel, zorgt dat voor een reële invloed van nieuwe ideeën. De Verlichting is in de Zuidelijke Nederlanden zeker niet onomstreden en zij wordt allerminst algemeen omarmd; daarvoor is de katholieke identiteit van de Zuidelijke Neder-

landen te sterk en onaantastbaar. Toch hebben de nieuwe ideeën er een weliswaar beperkte maar reële impact.

In de loop van de zeventiende en de achttiende eeuw heeft zich in de Zuidelijke Nederlanden, voorzichtig en geleidelijk, een nationaal en politiek bewustzijn ontwikkeld, een proces dat in de tweede helft van de achttiende eeuw in een versnelling is gekomen. Dat zorgt ook voor nieuwe of hernieuwde vormen van letterkunde en een geïntensiveerde inzet en gebruik ervan, voor een breder publiek dat om nieuwe vormen vraagt. Het is een paradox: in een maatschappij waar de culturele elite voor haar eigen cultureel en letterkundig vermaak vooral naar het buitenland kijkt, neemt de aandacht voor het eigen bredere lezerspubliek alleen maar toe, en dus ook de functies en het belang van de letterkunde in het Nederlands. In de laatste decennia van de eeuw verschijnen tijdschriften in het Nederlands, vaak algemeen en overwegend politiek van inslag en soms verlicht van inspiratie, maar ook met een inventief gebruik van literaire middelen en soms ook aandacht voor de schone letteren. Deze evolutie markeert de wending naar het binnenland die de Zuid-Nederlandse letterkunde in deze periode doormaakt.

Dat betekent nog niet meteen dat de productie van 'echte' literatuur in deze periode substantieel toeneemt, dat het grootste deel van de letterkunde van de periode haar pragmatische, didactische en praktische doelstellingen aflegt, of dat het Nederlands voor het einde van de eeuw zijn status als volwaardige cultuurtaal heeft verworven. Wel is de gevoeligheid voor de problematiek toegenomen en zijn evoluties aan de gang die een statusverhoging voorbereiden. Inspanningen van taalkundigen hebben geleid tot een standaardisering van het Nederlands als schrijftaal, die overigens van de Noordelijke norm afwijkt en op die manier van het eigen Zuid-Nederlands bewustzijn getuigt. Klachten over de verwaarlozing en miskenning van het Nederlands in het Zuiden zijn niet nieuw; in de hele eeuw zijn ze te horen. Maar ze worden consistenter, meer onderbouwd en worden gekoppeld aan voorstellen voor wat er moet gebeuren om het Nederlands werkelijk als cultuurtaal en als literaire taal te vestigen. Schrijvers laten ook zien dat de beoefening van schone letteren in het Nederlands misschien niet de algemene praktijk is, maar dat het evenmin een anomalie is. Dat het kan, en dus ook gebruikelijk kan worden. De vernieuwingen die zich in het theater voordoen, de toename van het oorspronkelijk werk in het toneelrepertoire en innovaties in de theaterteksten tonen dat de literaire praktijk in het Nederlands, ook op het vlak van de schone letteren, een plaats heeft verworven in de nog steeds meertalige cultuur van de Zuidelijke Nederlanden. In dat landschap loopt een weg naar een 'eigen' Nederlandse literatuur in het Zuiden. En op die weg lopen mensen.

Woord van dank

Dit boek was er nooit gekomen zonder de niet-aflatende hulp, steun, vertrouwen en geduld van Mieke Musschoot, Arie Gelderblom en Karel Porteman. Ook de andere leden van de redactie dank ik voor de commentaren en steun, in het bijzonder Raymond Vervliet, Piet Couttenier, Marita Mathijsen en Jan Roegiers. Op Jo Tollebeek kon ik altijd rekenen, ook en vooral als het lastig was, en ook bij Els Flour, Kaat Wils, Marc Carnier en Christof Grootaers kon ik altijd terecht. Ik ben hun allen zéér dankbaar.

Velen hebben me geholpen met goede raad, suggesties en informatie, en lieten me gebruikmaken van hun expertise, materiaal of nog ongepubliceerde teksten. Ik dank daarom met name Joost Kloek, Dirk Coigneau, Gijsbert Rutten, Rik Vosters en Marc van Vaeck. Naast hierboven al genoemden waren nog anderen bereid delen van de tekst of zelfs het volledige manuscript te lezen en van correcties en behulpzaam commentaar te voorzien: Lieven D'hulst, Chris Depaepe, Elwin Hofman, Liesbet Nys, Tim Piceu, Johan Verberckmoes, Luc Devoldere, Saskia de Bodt, Kurt Feyaerts, Bart Verschaffel en Hilde Verschaffel. Tim dank ik ook voor zijn zoektocht naar illustraties, Alexia Coussement voor de hulp bij het opmaken van het register. Inger Leemans en Gert-Jan Johannes dank ik voor de vele aangename herinneringen en voor alles - ongetwijfeld lang niet genoeg - wat ik van hen heb geleerd. Het NIAS in Wassenaar en de Nederlandse Taalunie dank ik voor alle infrastructurele en andere hulp, en voor de mogelijkheid dit onmogelijke boek te schrijven.

En wat zou het leven zijn - hoe het te verstaan en te verduren - zonder Ivan Toergenjev en Giorgio Bassani, Yasujiro Ozu en Claude Chabrol, Richard Widmark en Gena Rowlands, René Jacobs en Jehan Alain, Georges Brassens en Warren Zevon?

Thanks always to J.J. and Tom - and to Lucinda.

Aantekeningen

Wat ik hier niet opneem, zijn de notities over afzonderlijke auteurs in algemene biografische naslagwerken als de *Biographie nationale* en het *Nationaal biografisch woordenboek*. Evenmin verwijs ik naar specifieke passages in overzichts- en naslagwerken waar veel van de hier behandelde auteurs worden vermeld, zoals *De Nederduitsche schrijvers van Gent* (1861) van Philippe Blommaert en ook 'De Nederlandse letterkunde in het Zuiden', de bijdrage van Jozef Smeyers aan het deel over de achttiende eeuw (deel VI) van de *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* (1975).

Inleiding

Algemene literatuurgeschiedenissen over de Nederlandse literatuur zijn talrijk. Ik citeer uit Te Winkel 1973a (308 en 312), Te Winkel 1973b (367), Kalff 1910a (372 en 399), Kalff 1910b (499 en 504), Knuvelder 1971 (604), Knuvelder 1973 (533), Worp 1904-1907, dl. 2 (292 en 294), en uit enkele schoolhandboeken, namelijk Van Neylen en Van den Dries (z.j.) (117-118), en De Vooys en Stuiveling 1942 (118). Ik verwijs ook naar Lissens 1967. Wat de getuigenissen van achttiende-eeuwse auteurs met betrekking tot de stand der letteren in de Oostenrijkse Nederlanden betreft: het citaat van Van Male komt uit Van Male 1724 (10), de verzuchting van Bogaert is ontleend aan Van den Abeele 1985 (58), die van Van Duyse aan Van Duyse 1846 (143-145). Voor de letterkunde in de Oostenrijkse Nederlanden zie vooral Smeyers 1959, Smeyers 1975 en de talrijke andere publicaties van deze auteur (zie de bibliografie), en de reeks *Cahiers*, onder redactie van Smeyers, van het Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde van de Facultés Universitaires Saint-Louis in Brussel. Zie ook Willems 1819-1824, Alberdingk Thijm 1877, Broeckaert 1879, Snellaert 1881, De Bock 1953 en 1963, Porteman 1993. De Clercq en Van Deyck 1952 schreven over Antwerpse schrijvers, Blommaert 1861 over de Gentse, Sevens 1885 over de Kortrijkse en Rombauts 1947 over de Mechelse. De proefschriften waarnaar ik verwijs zijn Madelein 2010 (handelseditie), De Paepe 2011 (ongepubliceerd) en Van Oostveldt 2013 (handelseditie).

Algemeen over de (cultuur)geschiedenis van de Oostenrijkse Nederlanden zie Hasquin 1987, Bruneel 1993, Janssens 2006 en de betreffende delen in de *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (1949-1958) en de (nieuwe) *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (1977-1983).

Voor het cultuurleven (inclusief aspecten van de letterkunde) in de Oostenrijkse Nederlanden zie de diverse bijdragen in Hasquin 1983 en 1987, met name Dhondt en Frédéricq-Lilar 1983, Hélin, Droixhe en Stiennon 1983, Smeyers, Muret, Heirwegh, Roegiers en Craeybeckx 1983, Douxchamps-Lefèvre 1983, Vanden Berghe, Smeyers en Van den Abeele 1983, Grauwels en Smeyers 1983, Heirwegh en Mortier 1983, Hasquin en Mat-Hasquin 1983 en Van Uytven 1983. Een (intussen wat verouderde) kritische bibliografie van de geschiedenis van de Oostenrijkse Nederlanden (inclusief de culturele en literaire geschiedenis) is Koninckx en Baeten 1983. Voor de Franse periode zie Hasquin 1993. Over het culturele leven in deze periode: Hasquin 1987.

1 Letterkunde in een meertalige cultuur

Over de geschiedenis van het Nederlands, de ontwikkeling van de standaardtaal en de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde in de achttiende eeuw: Knol 1977, De Vries, Willemyns en Burger 1993, Willemyns en Daniëls 2003, Van der Sijs 2004, Janssens en Marynissen 2005, Rutten 2006, Van der Sijs en Willemyns 2009. Over de mythes (en het ‘miserabilisme’) die de visie op de Zuid-Nederlandse taalkunde van de achttiende eeuw lange tijd hebben gekleurd zie Vosters, Rutten en Van der Wal 2010. De citaten van Weiland zijn ontleend aan Weiland 1799 (4-5).

Voor de geschiedenis van de taalkunde in de Zuidelijke Nederlanden zie Rutten m.m.v. Vosters 2011. Van de Nederlandse spraakkunst van Des Roches bestaat een recente heruitgave door Van der Horst: Des Roches 2007 (citaat uit de voorrede). Over Des Roches zie verder onder meer Willems 1840b, Sluys 1888, Smeyers 1951 (55-69), Vanhamme 1968, Luyckx 1977 en Eddy Put in het *Nationaal biografisch woordenboek* 13 (1990) (696-703). Het citaat van De Neckere is uit De Neckere 1815 (27). Over De Neckere zie Huyghebaert 1996a. De verwijzingen naar de anonieme *Inleyding tot de grondregels der Vlaemsche spraek- en spelkonste* (1785) betreffen de titelpagina en de voorrede.

Over de taalsituatie, de meertaligheid en de 'taalstrijd' in het Zuiden zie Sabbe 1934a, Cosemans 1950 en 1952, Deneckere 1954 en de vele publicaties van Smeyers en in het bijzonder Smeyers 1951, 1959 en 1975. Voor de gegevens over taalkeuze voor de geschiedschrijving zie Verschaffel 1998. De teksten waarnaar wordt verwezen, zijn Lamoot 1761 en Du Chasteler 1780. Over Du Chasteler zie ook Mantels 2005. Over de betekenis en impact van de verfransing Hasquin 1980, Frijhoff 1989 en De Ridder 2003. De verhandeling van Verhoeven is uitgegeven door Jacob 1943

(citaten passim). Over deze tekst en over Verhoeven in het algemeen zie verder Willems 1840b, Muyldermans 1920, De Vooys 1925, Jacob 1929, Van den Steene 1943 en 1951, Rombauts 1959, De Smedt 1968 en Lissens 1970-1971. Over Verhoevens epos *Belgiade* zie Willems 1840a (citaat 258). Van de verhandeling van Verlooy gebruikte ik de editie door Van den Broeck en Smeyers, Verlooy 1979 (citaten passim). Over Verlooy zie onder meer Jacob 1927, Boni 1942, Tassier 1942, Van den Broeck 1980, Smeyers 1990b en De Ridder 2001. Andere citaten in dit stuk komen uit De Meyer 1778 (4), en Verpoorten 1759, 'tot den leser'.

Over de verhouding en de contacten tussen de Republiek en de Oostenrijkse Nederlanden en de wederzijdse perceptie is weinig geschreven. Een vertrekpunt biedt in elk geval Demey 1978. Het spotdicht op 'Jantje Kaes' is daar te vinden op 46. Over de Noord-Nederlandse migranten en ballingen in het Zuiden bestaat een grondige studie van Baartmans 2001, die ook een hoofdstuk wijdt aan de manier waarop zij de Zuidelijke Nederlanden percipieerden: het citaat van Emilie Fijnje-Luzac (over Antwerpen) is daar te vinden op 215, van Knock (over Brussel) op 220, van Van Eijck (over de huwelijksmoraal) op 244-245 en dat uit de *Levenswyze en lotgevallen* op 258. Zie ook Roosendaal 2003. Over Gerrit Paape zie Altena 2012 (over zijn verblijf in het Zuiden en zijn afteer van Antwerpen 253-386 en in het bijzonder 262-264). De Noord-Nederlandse beschrijving van de Zuidelijke Nederlanden waarnaar verwezen wordt, is Bachiene 1785 (citaten 6 en 7). Ook werd geciteerd uit de *Nieuwen atlas der jeugd* 1780 (citaten 88-89 en 84). Over Wellekens zie Pennink 1957 (citaat van Wellekens 12) en ook Leemans en Johannes 2013 (420-421 en 430-431). Over Weyerman zie Altena en Hendrickx (eds.) 1985 en de talrijke bijdragen in *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* (vanaf 1978). Voor Weyerman en het Zuiden zie Bostoen 1990. En over Swaanenburg zie Van Alphen 1967 en Hanou 1986. Over de uitwisseling op het vlak van het theater en meer bepaald de activiteiten van (de gebroeders) Neyts zie Huyghebaert 1987, Van Oostveldt 1997, Basemans 1998, Van den Abeele 2001 en Leemans en Johannes 2013 (260-261, 285-287 en 296-297). Voor de geschiedenis van de 'gesloten' Schelde en de culturele verbeelding daarvan zie Deseure, Marnef en Verhoeven (eds.) 2010, en meer bepaald Van Damme 2010.

Over de bekendheid van de Noord-Nederlandse literatuur in het Zuiden: zie onder meer, eens te meer, Smeyers 1959 en ook Smeyers 1960a. De woorden van Détert over Cats en Vondel zijn ontleend aan Détert (ca. 1787) (citaten 4-5, 8 en 11), die van Quicke komen uit Quicke 1789 (citaten 10, 20 en 76). Over Quicke en zijn Vondel-werk zie Sabbe 1904. Voor de bemoeienissen van Cammaert met Vondel zie Langvik-Johannessen 1993 (bijzonder 113-131) en 2001b. Over de vraag of de Nederlandse literatuur in Noord en Zuid één letterkunde vormt of niet, maar dan voor de negentiende eeuw, zie Van den Berg en Couttenier 2008.

2 Het letterkundig bedrijf

Het theater in de grote steden. De behandeling van het theater in *Antwerpen* is gesteund op het rijke proefschrift van Timothy de Paepe 2011 en diens studie over het werk van Emmerechts 2009. Het theaterleven in *Gent* en inzonderheid de activiteiten van *De Fonteine* zijn behandeld door Freddy van Besien 2003-2004 en 2005 (met aldaar het citaat uit de redevoering van Jan Frans of Jean François vander Schueren op 178). Het repertoire en de bedrijvigheid van de Compagnies zijn grondig behandeld door Cyriel de Baere in de *Jaarboeken van De Fonteine* van 1945, 1946-1947, 1948-1949. Over hun organisatie zie De Baere 1949 en Coigneau 1993. Voor het Frans theater zie Liebrecht 1923. De belangrijkste Nederlandse toneelschrijvers in de hoofdstad kregen veel aandacht in de publicaties van Langvik-Johannessen. Hij behandelt de (mogelijke) banden van de Brusselse auteurs met het contemporaine Weense toneel (1993), het werk en de betekenis van Cammaert (1987-1988) met in 1991 vooral de grondige inleiding op de uitgave van *Balthazar*. Zie voorts ook zijn opstellen in Erenstein 1996 (284-289 en 320-325), onder meer over Vitzthumb over wiens wederwaardigheden ook al De Baere in 1944 had gepubliceerd. Over de Muntschouwburg zie Couvreur 1996 en Van Oostveldt 2000 die de groep rond Vitzthumb behandelt en De la Fontaines *Verhandeling*. Voor de klacht van

Verlooy in dit verband zie Smeyers 2004 (102). Een algemeen overzicht over het Brussels theater biedt Coigneau 2003.

Over de geschiedenis van de rederijkerij in het (achttiende-eeuwse) Zuiden is de literatuur uitgebreid. Ondanks het verouderde karakter is Edmond van der Straeten 1881 nog steeds van groot belang. Ander ouder, maar nog nuttig werk: Popeliers 1844, Van Duyse 1900-1902 en (over het beschikbaar bronnenmateriaal) De Potter 1897. In meer algemene overzichten komt de rederijkerij aan bod, onder meer Sabbe 1929 en De Ronde 1930. Een overzicht van de kamers en algemene gegevens zijn verder terug te vinden in Van den Hende 1959, Vandevelde 1994 en Dhondt 1999. Daarnaast bestaan talrijke overzichten en detailstudies over één plaats of kamer, zoals Blommaert 1838b (over Veurne), Vander Meersch 1843 (over Oudenaarde), Raymaekers 1859-1860 (over Diest), De Vlaminck 1832 en 1863 (over Tielt), Van der Straelen 1863 (over Antwerpen), De Gheldere 1905 (over Torhout), De Vos 1908 (over Leuven), d'Hondt 1908 (over Aalst), Van Maele 1947 (over Mechelen), Dauwe 1971 (over Lebbeke), Van den Abeele 1981 (over Brugge), Huyghebaert 1995a (over Heule), Rams 1998 (over Lier), Decock 2000 (over Kortrijk), talrijke studies van Huyghebaert (zie bibliografie) en bijdragen in tijdschriften als *Belgisch Museum, Biekorf* en het *Jaarboek van De Fonteine*. Voor het hier geschetste beeld van de werking van rederijkerskamers heb ik veel ontleend aan de grondige studie van de *Heilige Geestkamer* van Brugge van Heleen Lavens 2012. Over Van der Brugghe en zijn ruzie met Van Male zie Lavens 2012 (15-17), en ook Broeckaert 1890, Luwel 1952 en Huyghebaert 2010 (citaten van Van der Brugghe daar 207, 209 en 211). De gegevens over de sociale samenstelling van de kamers in Lier zijn ontleend aan Provoost 2011 (264-271). Voor Limburg zie Van Vinckenroye 1993. Over de Maaseikse kamer *De Sonnebloeme* en over de daar actieve Johannes Balthazar Vogels zie daar 67-69 en ook Hendrickx 1967. Voor het conflict rond de wedstrijd van *De Drie Santinnen* (1700) zie reeds Porteman en Smits-Veldt 2008 (753-757). De passages over de rol van vrouwen in de Zuid-Nederlandse letterkunde en in de rederijkerskamers in het bijzonder zijn gebaseerd op Porteman 1997 en Van Vaeck 1997 (het gedicht van Imbert en de andere citaten met betrekking tot het doodschuldenboek daar op 27-28). Zie voor een inventariserend overzicht van vrouwelijke auteurs (zeer beperkt voor de achttiende eeuw) ook Vanhoutte 1994. Over het meisjestoneel (in de zondagsscholen en de catechese) zie Porteman 2003. De gegevens over de problemen met de geestelijke overheden zijn ontleend aan Vander Meersch 1843, 388 (de ruzie met de pastoor van Sint-Walburgis in Oudenaarde) en Van der Straeten 1881, dl. 1 (89-96) (de problemen in Appels bij Dendermonde, zie daarover ook Te Winkel 1973a, 329). Over de festiviteiten van *De Fonteine* naar aanleiding van de overwinning van de kamer in de Lokerse wedstrijd (1789) en de ontvangst door de bisschop zie Van Besien 2003-2004 (189-192) (citaat daar 191). Over Jacques Hije zie Braekman 2002. Voor het citaat uit zijn 'Eerdycht' zie aldaar 22, en voor de correctie daarvan dank ik Dirk Coigneau. Over Pieter Vincent zie Vander Meersch 1843 (citaat van Vincent daar 396). Over Labare zie Lauwers 1959 en Lavens 2012. Over Lousbergs zie Van Vinckenroye 1993 (citaat 4). Over Van Male zie onder meer Blommaert 1838a, Vande Putte 1843, Luwel 1944, 1947 en 1948 en Lavens 2012. De citaten komen uit Van Male 1724 (opdracht en 30).

De regels van het *Wekgezang* van Stéven zijn ontleend aan Smeyers 1975 (334). Voor (een aanzet tot) een totaalbeeld van het toneelreperoire zie Helon 1984.

Tijdschriften en genootschappen. Over de Koninklijke Academie zie onder meer Mailly 1883, Lavalleye 1973, Roegiers 1983 en Verschaffel 1998 (68-79). Specifiek over de 'taalkwestie en taaltoestanden' in de Brusselse Academie: Smeyers 1951. Over andere culturele genootschappen zie Mat 1987. Over de tijdschriften in het Zuiden zie onder meer Smeyers 1959, Smeyers 1975 en andere publicaties van deze auteur, en ook Hasquin 1983 en *De Verlichting* 1983. Over *De Rapsodisten* en Détert zie verder nog Van den Berghe 1972b, Van den Abeele 1985 (het citaat over de Moedertael is daar te vinden op 57) en Baartmans 2008. Over Broeckaert en *De Sysse-panne* zie Kenis 1925, François 1990, Huyghebaert 2002 en Van den Bossche 2008. Voor een editie van teksten uit Broeckaerts tijdschrift, verzorgd door Jacob: Broeckaert 1922 en 1924. Zie ook de inleiding van Smeyers bij zijn editie

van *Jellen en Mietje*: Broeckaert 1992. Voor een uitgebreide biografische schets van Broeckaert zie Huyghebaert 1983a. Voor zijn *Jellen en Mietje* zie Van den Berg en Couttenier 2009 (170-173). Op *Den Vlaemschen Indicateur* is ingegaan in hierboven genoemde overzichtswerken, maar in het bijzonder ook door Smeyers 1995b, die een selectie maakte van literaire bijdragen die in dat tijdschrift zijn verschenen. Zie over dit tijdschrift ook Andries 2012 en diverse bijdragen van Luc Dhondt, onder meer in *De Verlichting* 1983 en Dhondt 1979. Hij heeft ook de aandacht gevestigd op Fernand en zijn plannen voor een *Vlaemsche Mercurius* in een bijdrage uit 1981. Over de Franstalige tijdschriften in de Zuidelijke Nederlanden (inclusief Luik en Bouillon) zie diverse bijdragen in Hasquin 1983 en ook Vercruysse 1977. Over het *Journal Encyclopédique* zie Charlier en Mortier 1952 en Van Hoecke 1983.

Over boekhandel, boekenconsumptie en privébibliotheken zie onder meer Bergmans 1904, De Bock 1943, De Schampheleire 1980, Haesenne-Peremans en Delbouille 1980, Van den Abeele 1985, Vandenbroeke 1993a en 1993b. De hier opgenomen gegevens over de bibliotheken van Leuvense hoogleraren zijn ontleend aan Delsaerdt 2001, die over de bibliotheken van Karel van Lotharingen en Patrice-François de Neny aan Sorgeloos 1982 en 1985, die over de Brusselse boekencollecties aan Desmaele 1987. De gegevens over de advertenties voor boeken in de *Gazette van Gend* zijn ontleend aan Vernooij 1983. Over de Prins de Ligne zie onder meer Dumont-Wilden 1927, Deroisin 1965, Mortier 1987 en talrijke bijdragen in de *Annales Princes de Ligne* (1920-1938) en de *Nouvelles Annales Princes de Ligne* (1983-).

3 Tussen natuur en verheffing

Over de poëtica en de invloed van Boileau in de Nederlanden zie Stein 1929 en Spooren 1963. De besproken teksten zijn Labare 1721 en 1810 (editie van Van Daele), Van Male 1724, Cammaert 1754 en Bouvaert 1773. De prijsverzen van de Wakkense wedstrijd waarmee het hoofdstuk opent, zijn gebundeld in *Prysversen* (1781). Over Bouvaert zie Van Heteren 1891, Marcus 1970, De Smedt 1981 en 1982b, alsook zijn inleiding op Bouvaert 2004, en Spruyt 2000. Over de inspiratiebronnen van zijn *Historie* zie Vanderheyden 1960. Over Brandt en zijn pleidooi voor het rijmloze vers zie Porteman en Smits-Veldt 2008 (407-408 en 465-166). De behandelde collecties dichtwerken zijn Van Males *Gheestigheden* (z.j., verschenen tussen 1708 en 1718, over deze bundel zie Luwel 1948), Vermeren 1743 (citaten inleiding, 12, 17, 25) en 1745 (inleiding), Pauwels 1772b (citaten 3, 8, 31, 40, 42 en 90-91), Bonne 1778b (citaten 11, 13-14, 22-23 en 27) en 1779 (citaten 4-5, 8, 10-11) en De Wolf 1778b (citaten ‘tot den lezer’ en I, 31, 36, 43-44 en 67), 1778c, 1780a (citaten 6 en 10-11) en 1780b (citaten 7, 13, 17, 18-20). Over De Wolf zie onder meer Gobbers 1965, Smeyers 1982b en 1987b, Stroobants 1997 en Smit 1975-1983, dl. 2 (804-812). De verwijzing naar de passus van Snellaert over De Wolf komt uit het *Kunst- en Letterblad* 3 (1842) (72), de Noord-Nederlandse appreciatie van deze auteur is te vinden in *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1781) (295). Over Pauwels zie Mathot 1886-1887. Over Bonne zie Smeyers 1992.

Voor de ideeën over en het streven naar natuurlijkheid en een nieuwe speelstijl in het theater ben ik schatplichtig aan Van Oostveldt 2013. Zie eerder ook al Sabbe 1929 (35-38), en De Ronde 1930 (160). Gebruikte teksten zijn De la Fontaine 1751 (citaten voorrede en 28) en twee gedichten van Baey die zijn gepubliceerd in Sabbe 1923 (de beide gedichten daar op 209-213). Over De la Fontaine zie Vanderheyden 1956 en De Smedt 1982a. Zie over Baey ook Smeyers 1975 (346-347). De redevoering van Van der Schueren uit 1785 is verschenen in *Den Vlaemschen Indicateur* 14 (juli-december 1785) (10-12, 21-24 en 37-40, citaat 39). Zijn redevoering uit 1797 wordt besproken door Huyghebaert 1981b en de tekst is daar te vinden op 94-97. De Borchgraves treurspel *Den schildwacht Nelzon* is opgenomen in de editie van zijn verzameld werk uit 1861 (87-142, citaten passim). Over De Borchgrave zie behalve de inleiding op deze editie van J. de Borchgrave, ook Van Duyse 1844, Degroote 1945, Deprez 1967, Huyghebaert 1976-1977 en 1982, en Dhondt 1978. De citaten van Hofman zijn ontleend aan *Justina of de onderwerping van Namen* (gepubliceerd in 1806) (7 (voorberigt) en 45) en *Den onbermhartigen schuld-eisscher* (1796) (citaten 9, 14-15, 17, 26, 28-29, 39, 47 en 54).

Over Hofman zie Van Hoorde 1876, Simaey 1965 en 1970, Huyghebaert 1981b, 92, en Ramon 1999. Over de acteur Petrus Generé zie Van Hoorde 1876 (88-92).

4 Godsdienst en Verlichting

De geciteerde vroomheidsliteratuur is van Bottens 1710 (citaten uit het 'tot den leser' en verder 23, 38 en 40) en 1716 (citaten 5 en 6), Vichet 1720 (citaten 12 en 149-161, passim), Hellynckx 1759 (citaten v-vi, 22-23 en 31-32), en Albertus van den Bosch 1779 (citaat 18). Het behandelde religieuze dichtwerk is van Coninckx 1781 (citaten 3, 13, 15, 17 en 68), Van Goethem 1772 (citaten 3 en 6) en uit het anonieme *Den self-strydt* (1728) (citaten 3 en 15). De citaten van Van Wouwe zijn ontleend aan Porteman 1997 (455-459). Voor deze auteurs en de geschiedenis van de vroomheidsliteratuur in het algemeen zie Axters 1960. Over Hellynckx zie onder meer Lowyck 1966 en Smeyers 1977 (met name 103-104). Over Bottens zie Paulissen 1959. Over Pater Albertus van den Bosch zie Hildebrand 1928 en Optatus 1948 (157-165). Over De Ruyter zie onder meer Verbeke 1965 (366-368), en Top 1997. Een bespreking van het *Liedtboeck* van De Ruyter, daar op 75-84 (citaten 76). Over Van Goethem, Vanhoutte 1994 (66-68). De citaten van De Swaen aan het begin van het hoofdstuk komen uit 'Gedachten op den self-stryt van eene ziel' (ed. 1928-1934), dl. 5 (226 en 228), 'Gedachten op de tegenstrydigheyt van het menschelyk gemoet' (ed. 1928-1934), dl. 5 (245-246) en 'Het leven en de dood van Jesus Christus', eerste gezang: 'Tot inleydinge' (ed. 1928-1934), dl. 3 (19). Over De Swaen zie Sabbe 1903, Porteman 1993, Konst 1996, Meeus 1996, Porteman 2002 en Porteman en Smits-Veldt 2008 (onder meer 747-757). Over 'Het leven en de dood van Jesus Christus' zie Smit 1975-1983, dl. 2 (621-633). Over Coninckx zie Van Duyse 1840, Prenau 1889, Smeyers 1985, Sterken 1949b, 1951 en 1964 en de inleidingen op Coninckx 1887 en 1997. De behandeling van de prediking is sterk gebaseerd op Storme en Bostyn 1982 en Storme 1991, waaraan ook de informatie over en de citaten uit Faber en Gisbert zijn ontleend.

Over (de invloed van) de Verlichting in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw zie de talrijke (kleine) bijdragen in *De Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik* (1983), Hasquin en Mat-Hasquin 1980 en Hasquin (ed.) 1983, en verder ook De Schampheleire 1980, Dhondt 1979, 1981, 1985, 1999 en 2002-2007, Smeyers 1989a, 1989b en 2003a en Bostoen 2004 (over de zeventiende eeuw). De grondigste studie van de Zuid-Nederlandse Verlichting én anti-Verlichting is Roegiers 1979. Zie daar onder meer over Nelis en Paquot (45-47). Het citaat van Cobenzl is ontleend aan De Boom 1932 (138) (eigen vertaling). De citaten van De Wolf in dit stuk komen uit De Wolf 1777 (1, 12, 18, 48-49, 59, 61, 69, 96 en 103) en 1778a (35 en 88-89).

De behandelde antiverlichte polemische geschriften zijn Wellens 1778 (citaat 8), Franckenberg 1782 (citaat 8-9) en Sterck 1765, Hellynckx 1762 (citaten 4, 6 en 488), Klugmann 1774 (citaten 24 en 74), *Den zend-brief* (1777) (citaten 2, 4-5 en 12), *Brief van den berugten poët* (1777) en *Het leedwezen* (1778) (citaten 5 en 19). Voor het

Discours van Bonne en De Wolfs instemming daarmee zie Smeyers 1992 (citaten 499-500). Het lied van de volkszanger gewijd aan Voltaire, waarvan sprake, is Van Han 1787. Over de Voltairepolemiek van de jaren 1770 in het algemeen zie Smeyers 1989a en 2003a (13-24). Over Sterck zie Huys 1934 en Gobbers 1957. Over Feller zie onder meer Trousson 1980.

5 Tegen de hoogmoed en de dwingelandij

Over de politieke geschiedenis van de Oostenrijkse Nederlanden zie in de eerste plaats Hasquin 1987, Bruneel 1993 en Janssens 2006. Over Jozef II en zijn beleid zie onder meer Roegiers 1981, Beales 1987, Gutkas 1989, Blanning 1994 en Klüting 1995. Over de landvoogden zie De Ren, Duerloo en Roegiers 1987, en over Karel van Lotharingen in het bijzonder, Lemaire 1987, Galand 1993 en Sorgeloos 2000. Over de gevolmachtigde ministers en met name Cobenzl zie De Boom 1932, en over Neny Van Dievoet 1987. Over de Brabantse Omwenteling zie onder meer Tassier 1929 en andere studies van deze auteur, Van Hemelrijck 1990, Lorette, Lefevre en De Gryse 1984, Delsaerdt en Roegiers 1988. De meest omvattende studie is Polasky 1985.

Voor de plaats van de Revolutie in het internationale kader zie Vovelle 1984. Voor de Franse tijd zie Hasquin 1993 en Deseure 2014, en ook nog ouder werk van Verhaegen 1924-1929 en Tassier 1934. Zie verder ook Lenders 1993 en Dhondt 1989. Over de (schrijvende) politieke leiders zie Tassier 1942 en daarnaast ook De Clerck 1992 en Mortier en Hasquin 1996 over Vonck, Vercruysse 1968 over Van der Noot, en Roegiers 1991 over Van Eupen. Over de politieke ideeën en debatten in de Oostenrijkse Nederlanden zie Dhondt 2002-2007 en het andere werk van deze auteur. In het bijzonder over ideeën en intellectuele achtergrond van de Brabantse Omwenteling en de publieke opinie zie Vanden Berghe 1972a, Polasky 1977 en 1984, Tihon 1984, Mielandts 1996, Van den Bossche 1998, 2001 en 2002, en Koll 2003. Voor de vergelijking tussen Van der Noot en Franklin zie Gorman 1925 (176), en Smeyers 2004 (43).

Over het politieke gebruik van de literatuur is nog maar weinig geschreven. Voor een kleine aanzet zie Heremans 1879 en Smeyers 1994. Wel is er aandacht besteed aan politieke liederen, vooral door Grietens en De Goeyse 1940, Jamar 1941 en Van Balberghe 1951, en behandelt Muyldermans 1924 teksten (en liederen) gewijd aan oorlogen en andere rampzalige actualiteit. Over de opinievorming en pamfletten aan het einde van de achttiende eeuw, Van Balberghe 1955, Van Kessel en Bodaert 1970, Vercruysse 1977, Gahide 1985, en ook een aantal licentiaatsverhandelingen als Claus 1983, De Ceuster 1984 en Truyens 1985. Voor een analyse van het gebruik van de dialoogvorm in de politieke pamfletten zie Dankers 2008, en voor de visuele propaganda zie Roegiers 1998 en Van Rossem 2012. Over Robineau zie Leconte 1955, over Spanoghe De Groote 1944-1945 en 1958-1959, over Van den Elsken Muyldermans 1928 en Steveaux 1980, over Vervier De Ceuleneer 1910 en Elaut 1971, en over Vervisch Paulissen 1983.

Het in dit hoofdstuk geciteerde dichtkundige rouwbeklag is te vinden bij De Wolf 1780c (citaten 2, 5-7) en Michils 1781 (zijn ‘Treurtooneel geopend op de schouw-burg der weêreld’ daar op 3-17, citaten 5, 7, 9-10) en in ‘By het afsterven van Z.K.H. Karel-Alexander, Hertog van Lorreynen en Bar’ van P.J. de Borchgrave, opgenomen in De Borchgrave 1861 (1-13, citaten 6 en 9) en de *Prysversen* (1781). Voor het verslag en de tekst van de gildefeesten van Sint-Joris zie de *Solemnele blydtschap* (1752) (citaten 6 en 24 en bijvoegsel, 1). Het eerbetoon aan bisschop Van Susteren: Van den Smittens 1716 (niet gepagineerd) en *Beschryvinge der triomphe* (1740) (citaten 3, 6 en 9). De verslagen van de oprichting van de sneeuwbeelden in 1772 zijn Pauwels 1772a en Van der Sanden 1772 (citaten 9-10). Over de geschiedenis en betekenis van het fenomeen zie Pleij 1988. Voor de feesten van 1775 ter ere van de landvoogd zie Rombaut 1775.

De theatrale vorstenbeelden zijn ontleend aan Flas 1727 (citaten 11, 45, 47 en 71), Krafft 1727 (citaten 1, 4, 9, 12, 15-16 en 67), De la Fontaine 1739b en Cammaert 1991 (oorspronkelijk 1749) (citaten 20, 41, 55-58). Over Flas zie Sabbe 1909a en 1909b, Hildebrand 1943 en Musschoot 1972. Over Krafft, Piot 1887-1888, Smeyers 1982a en Rouma 1995.

De gebruikte politieke en polemische teksten met betrekking tot de Brabantse Revolutie zijn Van der Noot 1789 (citaten 36 en 46), Vonck 1791 (citaten xxxi-xxxvii en passim) en 1792 (citaten iii-iv), Van den Elsken 1790 (citaat 6), Verlooy (z.j.) (citaten 8, 32 en passim), Vervier en Diericx 1791 (citaten passim), Spanoghe 1791 (citaten opdracht en 152). De 'Mozescitaten' zijn te vinden bij Polasky 1977 (418 en 423), de andere religieuze verwijzingen in de polemiek, in deze passage aangehaald, bij Tihon 1984 (106) (n.93). De pamfletten waarnaar verwezen wordt, zijn *Lof-galm* [1790], *Triple parallelle* (1790), *Nauwkeurig verhael* (1789), *Begin der Belgische vryheid* (1790) en *Treur-gezang* (z.j.) (citaten 1-3). Het citaat van Forster komt uit Forster (z.j.), dl .2 (73), dat van Van Cannart d'Hamale uit zijn *De verheerlykte staeten van Braband* (1787) (citaat 3-4). De politieke liederen zijn ontleend aan Grietens en De Goeyse 1940: het 'Treur-gezang van den keyzer over het verlies der Nederlanden', het 'Patriotisch gezang op den verwarden haspel der nieuwigheyds-zoekers en twist-zaeyers' en het 'Lied van de boer' zijn daar te vinden op 78-80, 122-129 en 132-140. Voor het idee van een overgang van 'cultuur van de macht' naar 'macht van de cultuur', zie Blanning 2002.

Illustratieverantwoording

P

30	Leuven, Universiteitsbibliotheek, Bijzondere collecties
67	Gent, Universiteitsbibliotheek, Handschriftenzaal
72	Gent, Stadsarchief. KIK-IRPA
79	Brugge, Groeningemuseum. KIK-IRPA
80	Brugge, Groeningemuseum. KIK-IRPA
96	Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. KIK-IRPA
103	Brugge, Groeningemuseum. KIK-IRPA
110	Gent, Universiteitsbibliotheek, Handschriftenzaal
117	Kasteel van Beloeil. KIK-IRPA
127	Brugge, Groeningemuseum. Lukas - Art in Flanders, foto Dominique Provost
143	Gent, Universiteitsbibliotheek, Handschriftenzaal
152	Den Haag, Koninklijke Bibliotheek
173	Kortrijk, Stedelijke Musea. KIK-IRPA
178	Brugge, Groeningemuseum. KIK-IRPA
186	Sint-Kwintens-Lennik, Sint-Kwintenskerk. KIK-IRPA
212	Aubel, Abbaye du Val Dieu. KIK-IRPA
223	Gent, stam. KIK-IRPA
231	Mechelen, Stadsarchief. KIK-IRPA
240	Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. KIK-IRPA
251	Kasteel van Beloeil. KIK-IRPA
260	Hasselt, Provinciale Bibliotheek Limburg, Collectie Oude Drukken en Handschriften
261	Hasselt, Provinciale Bibliotheek Limburg, Collectie Oude Drukken en Handschriften
269	Amsterdam, Rijksmuseum

KLEURKATERN

1	Mechelen, Museum Hof van Busleyden
2	Reconstructie gemaakt door Timothy de Paepe
3	Antwerpen, Museum Vleeshuis | Klank van de Stad
4	Kortrijk, Stedelijke Musea. KIK-IRPA
5	Bornem, Sint-Bernardusabdij
6	Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten. Lukas - Art in Flanders
7	Liverpool, Walker Art Gallery (National Museums Liverpool)
8	Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten. Lukas - Art in Flanders

Literatuur

A

- **Abeele, A. van den**, 'Ersnaert uwe lier. De Brugse rederijkers van het H. Kruis onder opeenvolgende regimes (1791-1824)', in: *Biekorf* 81 (1981), 282-286.
- **Abeele, A. van den**, 'Een "Brugs" toneelstuk tijdens de eerste Franse bezetting, 1792-1793', in: *Biekorf* 84 (1984), 184-188.
- **Abeele, A. van den**, 'Drukker-uitgever Jozef Bogaert (1752-1820) of de standvastige taalijveraar', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 16 (1985), 25-86.
- **Abeele, A. van den**, 'De Brugse drukkeruitgever Joseph Van Praet (1724-1792) en zijn tijd', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 133 (1996), 98-138.
- **Abeele, A. van den**, 'Jacob en Frans Neyts en hun familieleden: enkele biografische aanvullingen', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 138 (2001), 56-100.
- **Aerde, R. van**, *Het schooldrama bij de jezuïeten. Bijdrage tot de geschiedenis van het tooneel te Mechelen.* Z.pl. z.j.
- **Alberdingk Thijm, P.**, *Spiegel van Nederlandsche letteren.* Leuven 1877.
- **Albertus van 's-Hertogenbosch**, *Het goddelyk kamerken, met syne toe-behoorten ende fundamenten, bereyt voor den hemelschen bruydegom, komende tot de ziele door de H. Communie, waer ingeleert wort hoe datmen Godt-vruchtelyk ende volmaektelyk sal leven, hoe geduerig met grootere vruchten communiceren, biegten, mis-hooren, &c.* Antwerpen 1779.
- **Allard, H.J.**, 'Pater Adrianus Cosijns s.j. Een historisch-letterkundige schets', in: *Dietsche Warande* 10 (1874), 336-363 en 431-454.
- **Alphen, J. van**, *Willem van Swaanenburg. Achttiende-eeuwer en tijdgenoot.* Amsterdam 1967.
- **Altena, P.**, *Gerrit Paape (1752-1803). Levens en werken.* Nijmegen 2012.
- **Altena, P.** en **W. Hendrickx** (eds.), *Het verlokkend ooft. Proeven over Jacob Campo Weyerman.* Amsterdam 1985.
- **Andries, S.**, *'Dat uwen iever aengroeye': Politiek en cultuur in Den Vlaemschen Indicateur (1779-1787).* Onuitgegeven masterproef Leuven 2012.
- **Axters, S.G.**, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, dl. 4: *Na Trente.* Antwerpen 1960.

B

- **Baartmans, J.**, *Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen. Geschriften van Noord-Nederlandse patriotten in de Oostenrijkse Nederlanden, 1787-1792.* Nijmegen 2001.
- **Baartmans, J.**, *'De Rapsodisten:* de eerste Nederlandstalige spectator in de Oostenrijkse Nederlanden?', in: P. van Wissing (ed.), *Stookschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800.* Nijmegen [2008], 73-89.
- **Bachiene, W.A.**, *Beknopte beschryving benevens eene naauwkeeurige afgezette kaart der Oostenryksche Nederlanden.* Amsterdam 1785.

- **Baere, C. de**, 'Ignatius Vitzthumb en het Vlaamsch tooneel te Brussel', in: H. Draye (ed.), *Feestbundel H.J. van de Wijer*, dl. 2. [Leuven 1944], 187-194.
- **Baere, C. de**, 'Het repertoire der Compagnies of Nieuwe Kamers van Rhetorica te Brussel', in: *Jaarboek De Fonteine* 1945, 99-129.
- **Baere, C. de**, 'Het repertoire der Compagnies of Nieuwe Kamers van Rhetorica te Brussel. Addenda', in: *Jaarboek De Fonteine* 1946-1947, 100-105. (1946-47a)
- **Baere, C. de**, 'De bedrijvigheid der Brusselse Compagnies', in: *Jaarboek De Fonteine* 1946-1947, 106-119. (1946-47b)
- **Baere, C. de**, 'Twee Vondelgedichten van J.Fr. Cammaert', in: *Eigen Schoon en De Brabander* 30 (1947), 230-241.
- **Baere, C. de**, 'De bedrijvigheid der Brusselse Compagnies. Slot', in: *Jaarboek De Fonteine* 1948-1949, 54-93.
- **Baere, C. de**, 'Hoe de Compagnies of Nieuwe Kamers van Rhetorica te Brussel ingericht waren', in: *Eigen Schoon en De Brabander* 32 (1949), 321-345.
- **Balberghe, J. van**, *De Brabantsche Omwenteling, weerspiegeld in het volkslied.* Mechelen 1951.
- **Balberghe, J. van**, *Tijdmalige pamfletten, vlug- en schotschriften betrekkelijk de regering van Jozef II en de Brabantse Omwenteling (1783-1793).* Mechelen 1955.
- **Basemans, E.**, *De Vlaamsche Opera van de gebroeders Neyts.* Onuitgegeven doctoraalscriptie Utrecht 1998.
- **Beales, D.E.D.**, *Joseph II. In the shadow of Maria Theresia, 1741-1780.* Cambridge 1987.
- ***Begin der Belgische vryheid*** (1790), *Begin der Belgische vryheid oft nauwkeurig dag-verhael van het geen er in Turnhout gebeurd is sedert den 24 October tot 23 November anni 1789, waer in omstandig verhaeld word het bedryf*

over keyzerlyke soldaeten, zoo in den slag als in hunne wederkomst; het kloekmoedig verweêr en heldaedige victorie der patriotten en borgers, doormengd met een nauwkeurig verhael van 't geen de gevangene borgers geleden hebben van hunne gevangenis af tot hunne verlossing, alles doorgeloofweerdige oog-getuygen bevestigd. Brussel 1790.

- **Berg, W. van den**, en **P. Couttenier**, 'Elk met zijn hoge hoed zijn eigen hoge hoed. Noord en Zuid in de negentiende eeuw', in: R. Grüttemeier en J. Oosterholt (eds.), *Een of twee Nederlandse literaturen? Contacten tussen de Nederlandse en de Vlaamse literatuur sinds 1830.* [Leuven 2008], 11-24.
- **Berg, W. van den**, en **P. Couttenier**, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900.* Amsterdam 2009.
- **Berghe, Y. vanden**, *Jacobijnen en traditionalisten: de reacties van de Bruggelingen in de revolutietijd (1780-1794).* Brussel 1972. (1972a)
- **Berghe, Y. vanden**, 'De "verlichte" wereld van de Oud-Katholiek B. Détert: *De Rapsodisten*, een onbekende economische periodiek (Brugge, 1784-1785)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 87 (1972), 217-233. (1972b)
- **Berghe, Y. vanden**, *Brugge in de revolutietijd.* Brugge 1978.
- **Berghe, Y. vanden, J. Smeyers** en **A. van den Abeele**, 'West-Vlaanderen', in: Hasquin 1983, 149-173.
- **Bergmans, P.**, 'L'imprimeur-libraire brugeois Joseph-Ignace van Praet', in: *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique* 1904, 230-270.
- **Bernard, B.**, 'Pers en literatuur onder het juk van de censuur', in: Hasquin 1993, 397-413.
- ***Beschrijvinge*** (1998), *Beschrijvinge: een eerste Nederlandstalige gids voor kunstminnaars in Brabant en Vlaanderen (1751-1753)*, ed. E. Duverger en L. van Biervliet, Brussel 1998. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 17).
- ***Beschryvinge der triomphe*** (1740), *Beschryvinge der triomphe op den vyf-en-twintighjaerighen jubilé van syne doorluchtigste Hooghweerdigheydt Henricus Josephus van Susteren, veerthiensten bisschop van Brugghe, erfachtigh canceliervan Vlaenderen, &c., met uytstekende prachtigheydt geviert binnen-Brugghe op den x. October* MDCCXXXX. Brugge 1740.
- **Besien, F. van**, 'De Fonteine op het eind van de achttiende eeuw', in: *Jaarboek De Fonteine* 2003-2004, 171-235.
- **Besien, F. van**, 'De Fonteine in de eerste helft van de achttiende eeuw', in: *Jaarboek De Fonteine* 2005, 157-199.
- **Béthune, J. de**, 'Contribution à l'histoire du théâtre dans les anciens collèges de Belgique, spécialement à Courtrai', in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring te Kortrijk* 3 (1919), 1-98.
- **Blanning, T.C.W.**, *Joseph* II. Londen etc. 1994.
- **Blanning, T.C.W.**, *The culture of power and the power of culture. Old Regime Europe 1660-1789.* Oxford 2002.
- **Blommaert, Ph.**, 'Johannes Petrus van Male', in: *Belgisch Museum* 2 (1838), 174-196. (1838a)

- **Blommaert, Ph.**, 'Rederykkamers van Veurne en ommestreken', in: *Belgisch Museum*, 2 (1838), 357-374. (1838b)
- **Blommaert, Ph.**, *Geschiedenis der rhetorykkamer De Fonteine te Gent.* Gent 1847.
- **Blommaert, Ph.**, *De Nederduitsche schrijvers van Gent.* Gent 1861.
- **Bock, E. de**, *Beknopte geschiedenis van de boekhandel in de Nederlanden.* Antwerpen 1943.
- **Bock, E. de**, *De Vlaamse letterkunde.* Antwerpen etc. 1953.
- **Bock, E. de**, *Verkenningen in de achttiende eeuw*. Antwerpen 1963.
- **Boni, A.**, *J.B.C. Verlooy en de 'Verhandeling op d'onacht der moederlijke tael in de Nederlanden'*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1942.
- **Bonne, K.J.**, *Discours op de dood van den beruchten heer de Voltaire.* Gent 1778. (1778a)
- **Bonne, K.J.**, *Den leutigen en leerenden vastenavond doctoor.* Gent 1778. (1778b)
- **Bonne, K.J.**, *Gedicht op de hedendaegsche mode.* Gent 1779.
- **Boom, G. de**, *Les ministres plénipotentiaires dans les Pays-Bas autrichiens principalement Cobenzl.* Brussel 1932.
- **Borchgrave, O. de**, over P.J. de Borchgrave, in: *Wakken herdenkt.* Wakken 1963, 113-141.
- **Borchgrave, P.J. de**, *Gedichten van De Borchgrave*, ed. J. de Borchgrave. Gent 1861.
- **Bossche, G. van den**, 'Historians as advisors to revolution? Imagining the Belgian nation', in: *History of European Ideas* 24 (1998), 213-238.
- **Bossche, G. van den**, *Enlightened innovation and the ancient constitution. The intellectual justifications of revolution in Brabant (1787-1790).* Brussel 2001.

- **Bossche, G. van den**, 'Political propaganda in the Brabant Revolution: Habsburg "negligence" versus Belgian nation-building', in: *History of European Ideas* 28 (2002), 119-144.
- **Bossche, G. van den**, '"Alles veranderd in de wereld". De Franse tijd in de Zuidelijke Nederlanden volgens *De Sysse-panne* (1795-1798)', in: P. van Wissing (ed.), *Stookschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800.* Nijmegen [2008], 253-270.
- **Bostoen, K.**, *Jacob Campo Weyerman en de Zuidelijke Nederlanden.* Brussel 1990. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 4).
- **Bostoen, K.**, 'Verlichte letteren in de Zuidelijke Nederlanden?', in: A. Hanou (ed.), *Verlichte letteren in Noord en Zuid*, [themanummer van] *Spiegel der Letteren* 46 (2004), 393-403.
- **Bottelgier, J.**, [K.L. Diericx, J.B. Vervier e.a.], *Excellente print-cronike van Vlaenderen, beginnende van Marten Bast eersten forestier van de republique dezerprovintie, ende behelzende alle de vroome feyten die aldaer ende in de Gereuniëerde Provincien begaen zyn, tot ende met de regeeringe van dezen onzen doorlugtigsten hoochgeboren verlosser den keyzer en graef Leopoldus II, altyd vermeerder des rycx.* Antwerpen [1791].
- **Bottens, F.**, *Den ghecruysten Seraphim, dat is het derde deel van het Goddelick herte ofte de woonste Godts in het herte, en syne volmaecktheyt, bestaende in eene volcomen ghelijckformigheyt met Christus onsen Heere, soo lijdende in lichaem en ziele, als ghenietende in den gheest.* Brugge 1710.
- **Bottens, F.**, *Het goddelyck herte, ofte de woonste Godts in het herte.* Gent 1716.
- **Bouvaert, G.**, *Historie, regels en bemerkingen wegens de Nederduytsche rym-konst waergenomen ende bemerkt in de beste [...] rym-dichters, en opgesteld door eenen liefhebber der zelve konst.* Antwerpen [1773].
- **Bouvaert, G.**, *Bly-eyndend spel van de minder-jarige Heylige Theresia en haren jongsten broeder Henrico*, ed. M. de Smedt. Brussel 2004. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 26).
- **Braekman, W.L.**, *Leven en werk van de Gentse rederijker Jacobus Hije (1667-1749).* Brussel 2002. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 21).
- ***Brief van den berugten poët*** (1777), *Brief van den berugten poët mynheer de Voltaire aen de inwoorders van Parys. Voor de tweede mael uyt het Fransch in 't Nederduytsch vertaelt door mijnheer F***.* Gent 1777.
- **Broeck, J. van den**, *J.B.C. Verlooy, vooruitstrevend jurist en politicus uit de 18de eeuw: 1746-1797.* Antwerpen 1980.
- **Broeck, J. van den**, *Promenade in de pruikentijd. De Zuidelijke Nederlanden met een maat Madrid, een wasem Wenen en een part Parijs, 1700-1795.* Antwerpen 1995.
- **Broeckaert, J.**, 'Over de letterkundige beweging in Vlaanderen tijdens de verledene eeuw', in: *Jaarboek van het Davidsfonds voor 1880* (1879), 163-176.
- **Broeckaert, J.**, 'Adriaan van der Brugghe', in: *Dietsche Warande*, nieuwe reeks 2-3 (1890), 471-477.

- **Broeckaert, K.**, *Borgers in den estaminé,* ed. A. Jacob. Antwerpen 1922.
- **Broeckaert, K.**, *Den jongen Tobias,* ed. A. Jacob. Antwerpen 1924.
- **Broeckaert, K.**, *Jellen en Mietje* (1816), ed. J. Huyghebaert. Brussel 1992. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 7).
- **Bruneel, C.**, 'De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1585-1780)', in: J.H.C. Blom en E. Lamberts (eds.), *Geschiedenis van de Nederlanden.* Rijswijk 1993, 181-218.

C

- **Cammaert, J.F.**, *De wercken, bly- ende treurspelen van Joannes Franciscus Cammaert, in naems-letterkeer voerende scat-cascier of musen-minnaar.* 2 delen. Brussel z.j.
- **Cammaert, J.F.**, *De dichtkonst van den heer Nicolaus Boileau Despreaux, in Nederduytsche rymen overgestelt, door Joannes Franciscus Cammaert, in naems-letterkeer scat-cascier, of musen-minnaar.* Brussel 1754.
- **Cammaert, J.F.**, *Den valschen astrologant, blyspel in dry deelen, gemengt met sangen van de uytvinding van F. Krafft, componist ende musieck-meester in Brussel. Uyt het Frans vertaelt ende gerymt*. Brussel 1763.
- **Cammaert, J.F.**, *Den koning en den pachter, blyspel in dry deelen, gemengt met sangen. Uyt het Frans vertaelt ende gerymt.* Brussel 1764.

- **Cammaert, J.F.**, *Den toveraer, blyspel in twee deelen, gemengt met sangen. Uyt het Frans vertaelt endegerymt.* Brussel 1769.
- **Cammaert, J.F.**, *Den hout-kliever, ofte de dry wenschen. Blyspel in een deel, gemengt met sangen, uyt het Frans vertaelt ende gerymt.* Brussel 1770.
- **Cammaert, J.F.**, *Den kuyper, boertig musieck-spel in een deel, gemengt met sangen. Uyt het Frans vertaelt ende gerymt.* Brussel 1770.
- **Cammaert, J.F.**, *Den lands-soldaet. Bly-spel in een deel, gemengt met sangen, uyt het Frans vertaelt ende gerymt.* Brussel 1770.
- **Cammaert, J.F.**, *Straf ende dood van Balthassar, koningder Chaldeen, benevens de krooninge van Darius, koning van Meden, bly-eindig treurspel*, ed. K. Langvik-Johannessen en W. Waterschoot. Brussel 1991. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 6).
- **Cannart d'Hamale, F.M. van**, *De verheerlykte staeten van Braband.* Antwerpen 1787.
- **Ceuleneer, A. de**, 'Een onuitgegeven gedicht van J.-B. Vervier', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie* 1910, 191-211.
- **Ceuster, M. de**, *Den Spectateur Universeel (1789-1801) en Le Spectateur Universel (1789-1790). Een bijdrage tot de Leuvense persgeschiedenis.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1984.
- **Charlier, G.**, 'Un poème belge des "Saisons"', in: *Académie Royale de Belgique. Bulletin Classe des Lettres*, 5de serie, 35 (1949), 25-37.
- **Charlier, G.** en **R. Mortier**, *Le Journal Encyclopédique, 1756-1793.* Parijs 1952.
- **Chasteler, F.G.J. du**, 'Réflexions sommaires sur le plan à former pour une histoire générale des Pays-Bas autrichiens', in: *Mémoires de l'Académie Impériale et Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles* 3 (1780), 343-353 [fout in paginering, eigenlijk 343-356 en 349-353].
- **C[laes], W.J.**, *Vlaemsche prosodia of proef-stuk van Nederlandsche dicht-kunde.* Mechelen 1791.
- **Clarys, G.**, *Inventaris en interpretatie van het achttiende-eeuwse Nederlandstalige toneelrepertoire aan de hand van de Bibliographie gantoise van Ferdinand van der Haeghen.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Gent 1985.
- **Claus, V.**, *De pers tijdens de Brabantse Omwenteling.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1983.
- **Clerck, J.C.A. de**, *Jean-François Vonck. Juriste et chef démocrate de la Révolution belgique (1743-1792), suivi d'une bibliographie de la Révolution belgique (1787-1792).* Brussel 1992.
- **Clercq, C. de** en **C. van Deyck**, 'Letterkundigen en schrijvers', in: *Antwerpen in de 18de eeuw.* Antwerpen 1952, 248-274.
- **Coigneau, D.**, '9 december 1448: Het Gentse stadsbestuur keurt de statuten van de rederijkerskamer "De Fonteine" goed. Literaire bedrijvigheid in stads- en gildeverband', in: Schenkeveld-van der Dussen 1993, 102-108.
- **Coigneau, D.**, 'Van de *Bliscappen* tot Cammaert. Vier eeuwen toneelliteratuur in Brussel', in: J. Janssens en R. Sleiderink (eds.), *De macht van het schone*

woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw. Leuven 2003, 213-233 en 265-270.
- **Coninckx, S.M.**, *Christelyke gedichten.* Leuven 1781.
- **Coninckx, S.M.**, *Les saisons, poème.* Luik 1784.
- **Coninckx, S.M.**, *Fabelen van La Fontaine, in Nederduitsche verzen door S.-M. Coninckx.* Sint-Truiden 1858.
- **Coninckx, S.M.**, *Simoen-Michiel Coninckx' dichtwerken, voorafgegaan van eene studie over zijn leven en zijne werken,* ed. E. Govaerts. Sint-Truiden 1889.
- **Coninckx, S.M.**, *Fabelboekje. 24 fabelen van S.M. Coninckx voor het schoolgebruik uitgegeven.* Hasselt 1916.
- **Coninckx, S.M.**, *Het reisjournaal van Simon Michaël Coninckx (1772-1775)*, ed. G. Wulms en J. Smeyers. Brussel 1997. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 16).
- **Cosemans, A.**, 'Bestuur, gezelschapsleven en taaltoestanden historisch gezien', in: *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 4 (1950), 32-60.
- **Cosemans, A.**, 'Taaltoestanden historisch gezien. Het cultureel uitzicht van Brussel in de 18e eeuw, tot 1830', in: *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 6 (1952), 129-140.
- **Couvreur, M.** (ed.), *Le théâtre de la Monnaie au XVIIIe siècle.* Brussel 1996.

D

- **Damme, I. van**, 'Scaldis geketend. Percepties van het economische welvaren van de stad Antwerpen of de genese van een handelsideologie (zestiende-negentiende eeuw)', in: Deseure, Marnef en Verhoeven 2010, 486-503.
- **Dankers, T.**, 'Drukken met de lezer in het vizier. Een inhoudelijk-typografische analyse van pamfletten in dialoogvorm rond de Brabantse Omwenteling (1790)', in: *De Gulden Passer* 86 (2008), 115-150.
- **Decock, M.**, *Het Kortrijkse rederijkerstheater in de 17de en 18de eeuw.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 2000.
- **Degroote, G.**, 'Pieter Joost de Borchgrave (1758-1819)', in: *De Gulden Passer* 23 (1945), 149-158.
- **Degroote, G.**, 'Poetae minores', in: *Miscellanea J. Gessler*, dl. 1. Z.pl. 1948, 364-375.
- **Delsaerdt, P.**, *Suam quisque bibliothecam: boekhandel en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit, 16de-18de eeuw.* Leuven 2001.
- **Delsaerdt, P.** en **J. Roegiers**, *Brabant in Revolutie, 1787-1801.* Leuven 1988.
- **Demey, J.**, *De historische twee-eenheid der Nederlanden. Bestendige kloof in toenadering.* Nijmegen 1978.
- **Deneckere, M.**, *Histoire de la langue française dans les Flandres (1770-1823).* Gent 1954.
- **Deprez, A.**, 'P.J. de Borchgrave en De Fonteine', in: *Jaarboek De Fonteine* 1967, 1-19.
- **Deroisin, S.**, *Le Prince de Ligne.* Brussel 1965.
- **Deseure, B.**, *Onhoudbaar verleden. Geschiedenis als politiek instrument tijdens de Franse periode in België.* Leuven 2014.
- **Deseure, B., G. Marnef** en **G. Verhoeven** (eds.), *Stad en stroom. Antwerpse identiteit(en) en vijf eeuwen discours rond de sluiting van de Schelde*, themanummer van *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010).
- **Desmaele, B.**, 'Coup d'oeil sur quelques bibliothèques privées bruxelloises du XVIIIe siècle', in: *Etudes sur le XVIIIe Siècle* 14 (1987), 101-124.
- **Détert, B.**, *De Rapsodisten of Mengelaars, zijnde een zamenspraak tusschen een Vlaming en een Hollander, onder de namen van Sincerus en Philalethes, inhoudende gemeenzame gesprekken over de godsdienst, regeringsvorm, landbouw, fabrieken en commercie; met opgeving van vrye gedagten ter verbetering van ider in het bezonder tot nut van alle welmenende Nederlanderen; nu en dan, tot voldoening der nieuwsgierige, gemengd met eenigegeestige hersenvruchten uyt thans ontroerde zeven Vereënigde Staaten.* Brugge 1784-1785.
- **Détert, B.**, *J. van Vondels overtreffende lof benevens die der aloude uytmuntende dichters gewroken, door Bernardus Detert, tevens een schot-schryver van een zeker lofdicht op de zede-kundige rym-werken van Jacob Cats, in een straat-taal gerymt, uytgegeven.* Brugge [ca. 1789].
- **Dewilde, B.**, *Corporaties en confrerieën in conflict. Leuven 1600-1750.* Onuitgegeven doctoraal proefschrift Leuven 2012.

- **Dewilde, B.**, ‘Theater en commerciële cultuur in een secundaire stad: rederijkerskamer *De Kersouwe* te Leuven, 17de-18de eeuw’, in: *Stadsgeschiedenis* 8 (2013), 140-158.
- **Dhondt, L.**, ‘Het debuut van De Borchgrave, het cultuurbewustzijn van de nieuwe plattelandsburgerij en de omwenteling van 1789’, in: *Wetenschappelijke Tijdingen* 37 (1978), 2-10.
- **Dhondt, L.**, ‘De l'influence des Lumières dans le comté de Flandre à la fin de l'Ancien Régime’, in: *Etudes sur le XVIIIe Siècle* 6 (1979), 167-176.
- **Dhondt, L.**, ‘Les Lumières pour le peuple: le “Vlaemschen Mercurius de 1780”: contribution à l'histoire culturelle et idéologique de la Flandre de la seconde moitié du XVIIIe siècle’, in: *Lias* 7 (1981), I, 125-144.
- **Dhondt, L.**, ‘Het cultuurbewustzijn van de rederijkers in de tijd van Verlichting en Revolutie (1780-1800)’, in: *Liber amicorum Prof. Dr. M. Hoebeke.* Gent 1985, 215-224.
- **Dhondt, L.**, ‘De conservatieve Brabantse omwenteling van 1789 en het proces van revolutie en contrarevolutie in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1780 en 1830’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989), 422-450.
- **Dhondt, L.**, ‘Rederijkersrage en Vlaamse Verlichting’, in: J. van Schoor, C. Stalpaert en B. van Oostveldt (eds.), *Performing arts in the Austrian 18th century.* Gent 1999, 109-126.
- **Dhondt, L.**, *Verlichte monarchie, Ancien Régime en revolutie: een institutionele en historische procesanalyse van politiek, instellingen en ideologie in de Habsburgse, de Nederlandse en de Vlaamse politieke ruimte (1700/1755-1790).* Brussel 2002-2007.
- **Dhondt, L.** en **M. Frédéricq-Lilar**, ‘Oost-Vlaanderen’, in: Hasquin 1983, 121-148.
- **Dievoet, G. van** (ed.), *Patrice de Neny (1716-*

1784) en de regering van de Oostenrijkse Nederlanden / Patrice de Neny (1716-1784) et le gouvernement des Pays-Bas autrichiens. Brussel 1987.
- **Douxchamps-Lefèvre, C.**, 'Namen', in: Hasquin 1983, 57-66.
- **Droixhe, D., P.P. Gossiaux, H. Hasquin** en **M. Mat-Hasquin** (eds.), *Livres et Lumières au pays de Liège (1790-1830).* Luik 1980.
- **Dymont-Wilden, L.**, *La vie de Ch.-J. de Ligne, prince de l'Europe française.* Parijs 1927.
- **Duyse, Pr. van**, 'S.M. Coninckx. Necrologie', in: *Nederduitsch Letterkundig Jaerboekje* 7 (1840), 127-132.
- **Duyse, Pr. van**, 'A.E. vanden Poel, Vlaemsch dichter', in: *Belgisch Museum* 7 (1843), 96-103. (1843a)
- **Duyse, Pr. van**, 'Pieter Johan Robyn', in: *Belgisch Museum* 7 (1843), 209-226. (1843b)
- **Duyse, Pr. van**, 'P.J. de Borchgrave', in: *Belgisch Museum* 8 (1844), 432-446.
- **Duyse, Pr. van**, 'Pater Verhegghen', in: *Belgisch Museum* 10 (1846), 143-157.
- **Duyse, Pr. van**, *De rederijkkamers in Nederland. Hun invloed op letterkundig, politiek & zedelijk gebied*, ed. F. de Potter en Fl. van Duyse. Gent 1900-1902.

E

- **Elaut, L.**, 'Het mollewerk van een Gents geneesheer (J.B. Vervier)', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 25 (1971), 117-134.
- [**Elsken, J.J. van den**], *Omstandig verhaal van de injurieuse gevangenisse van den eerweerdigen heere J.J. van den Elsken op den 14 junius MDCCLXXXIX.* Z.pl. [1790].
- **Erenstein, R.** (ed.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden.* Amsterdam 1996.

F

- **Faber, Fr.**, *Histoire du théatre français en Belgique depuis son origine jusqu'à nos jours.* Brussel 1878-1880.
- **Flas, J.B.**, of **Justinus van Brussel**, *Bly-eyndigh treurspel van Carolus den V, Roomsch keyser en coninck van Spagnien, etc. zeghenpraelende over Joannes Fredericus ceurvorst van Saxen ende Philippus lantgrave van Hessen, als oock andere Duytsche vorsten, en steden van het Protestantsch Verbond.* Brugge 1727.
- **Fontaine, F. de la**, *D'Amerikanen oft Alzire treur-spel. Op den zin. Dolen is menschelyk, vergevengoddelyk.* Brussel 1739. (1739a)

- **Fontaine, F. de la**, *Het veranderlyk geval van Garibaldus en Dagobertus. Treur-spel.* Brussel 1739. (1739b)
- **Fontaine, F. de la**, *Verhandeling over de redenvoering dienstig voor predikanten, redenaers, tooneelspeelders en geselschappen.* Brussel 1751.
- **Forster, G.**, *Voyage philosophique et pittoresque sur les rives du Rhin, à Liège, dans la Flandre, le Brabant, la Hollande etc. fait en 1790*, vert. Ch. Pougens. Parijs z.j.
- **Fournier, K.L.**, *Naergelaetene tooneelstukken en rymwerken*, 5 dln. Ieper 1820.
- **Franckenberg, J.H. von**, *Vasten-bulle van Zyne Eminentie den Hoogweerdigen Heer Cardinael Aerts-Bisschop van Mechelen voor het jaar MDCCLXXXII.* Mechelen 1782.
- **Frijhoff, W.**, 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 592-609.

G

- **Gahide, R.**, 'L'intérêt et les problèmes posés par le classement des pamphlets de la Révolution brabançonne conservés au Musée Royal de l'Armée', in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 56 (1985), 93-120.
- **Galand, M.**, *Charles de Lorraine, gouverneur général des Pays-Bas autrichiens (1744-1780).* Brussel 1993.
- **Geudens, E.**, *Le spectacle, institution de bienfaisance à Anvers.* Antwerpen 1897-1901.
- ***Gewaenden hervormer, Den*** (1776), *Den gewaenden hervormer hervormd. Antwoord op het Nieuw-jaer-giftje.* [Brugge] 1776.
- **Gheldere, K. de**, *De oude Thorhoutsche kamer van rhetorica, met kenspreuk: Door Geest en Arbeid.* Gent 1905.
- **Gobbers, W.**, 'G.J. Sterck, een 18de-eeuwse Rousseaubestrijder uit Vlaanderen', in: *Spiegel der Letteren* 1 (1957), 191-204.
- **Gobbers, W.**, 'Een raadselachtige figuur uit de Aufklärungstijd in Vlaanderen: J. de Wolf', in: *Studia Germanica Gandensia* 7 (1965), 55-140.
- **Goethem, J.C. van**, *Twee-hondert jaerigen jubel-galm derxix martelaeren van Gorcum.* Mechelen 1772.
- **Gorman, T.G.**, *America and Belgium, à study of the influence of the United States upon the*

Belgian Revolution of 1789-1790. Londen 1925.
- **Grauwels, J.** en **J. Smeyers**, 'Limburg', in: Hasquin 1983, 107-120.
- **Grietens, J.** en **E. de Goeyse**, *Het volkslied onder de Brabantsche Omwenteling van 1789.* Leuven 1940.
- **Groote, H.L.V. de**, 'Cornelius-Martinus Spanoghe', in: *De Gulden Passer* 22 (1944), 27-49 en 23 (1945), 19-79.
- **Groote, H.L.V. de**, 'Bij het tweede eeuwfeest der geboorte van C.M. Spaenhoven', in: *Het Land van Beveren* 1 (1958), 74-84 en 89-103 en 2 (1959), 6-16.
- **Gutkas, K.**, *Kaiser Joseph II. Eine Biographie.* Wenen 1989.

H

- **Haesenne-Peremans, N.** en **P. Delbouille**, 'La présence française dans les bibliothèques liégeoises au XVIIIe siècle', in: *Etudes sur le XVIIIe Siècle* 6 (1980), 177-192.
- **Han, D. van**, *Zedelyk disput, gemaekt op de bekeeringe van eenen vermaerden theologant mynheer de Voltaire, eerst schryvende op zyne valsche boeken, die binnen Roomen verbrand zyn, ten tweeden, de Heylige Kerk, die hem, en alle dolende schaepen aenspreekt: ten derden, zyne klagtreden over zyne dolingen: ten vierden de dankzegging op de genade ende bermhertigheyd Godts, by een vergadert door den lied-zanger D. van Han Bruggeling, met permissie van de overheyd.* Z.pl. [ca. 1778].
- **Hanou, A.** (ed.), *Een hel vol weelde. Teksten uit het werk van Willem van Swaanenburg (1679-1728).* Assen 1986.
- **Hanou, A.**, 'De Duinkerksche Historische Courant (1791-1792)', in: P. van Wissing (ed.), *Stookschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800.* Nijmegen [2008], 183-197.
- **Happaers, G.**, *Deportatie van pastoor G. Happaers naar het eiland Rhé (1798-1799): reisverhaal en briefwisseling*, ed. J. Grauwels. Hasselt 1963.
- **Hasquin, H.**, 'Le français à Bruxelles entre 1740 et 1780. Premier essai de quantification', in: *Etudes sur le XVIIIe Siècle* 6 (1980), 193-200.
- **Hasquin, H.** (ed.), *Het culturele leven in onze provincies (Oostenrijkse Nederlanden, prinsbisdom Luik, hertogdom Bouillon) in de achttiende eeuw.* Brussel 1983.
- **Hasquin, H.** (ed.), *Oostenrijks België 1713-1794: de Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers.* Brussel 1987.
- **Hasquin, H.** (ed.), *Het culturele leven in onze provincies onder het Frans bewind.* Brussel 1989.
- **Hasquin, H.** (ed.), *België onder het Frans bewind, 1792-1815.* Brussel 1993.
- **Hasquin, H.** en **M. Mat-Hasquin**, 'Henegouwen', in: Hasquin 1983, 43-55.
- **Heirwegh, J.J.** en **R. Mortier**, 'Luxemburg', in: Hasquin 1983, 67-76.
- ***Heliconsche echo, De*** (1700), *De Heliconsche echo, of weêrklank der rymwerken en gezangen der Nêerduitse redekameren en bezondere konstminners, uitgegalmt*

op den 9. en 10. Mey 1700 in voldoening van d'afgezonderden konstbegroetinge, door hooftman, prince, proost, raeden, déken, schatmeester, en sorgers, vande Vrie-Hooftkamer der Weerde Drie Santinnen in Brugge. Brugge 1700.
- **Hélin, E., D. Droixhe** en **J. Stiennon**, 'Luik', in: Hasquin 1983, 77-105.
- **Hellynckx, F.**, *Dry-voudige verhandelinge sedelyck en onderwysende aengaende de teerlingh en caert-spelen, den brandewyndranck en hetgebruyck der duyvels-besweerderye ofte belesinge, onderscheydende het geoorloft, geraedigh, en goet van het verboden, ongeraedigh, en quaet gebruyck deser.* Mechelen 1757.
- **Hellynckx, F.**, *Christelyke onderwysingen voor de lands en ambagts-lieden, die door hunnen arbeydt ook in steden en dorpen den kost winnen; behelsende de voordeelen, pligten, en oeffeningen van hunnen staet, tot een verdienstig leven en salige doodt.* Derde editie. Gent 1759 (oorspr. 1742).
- **Hellynckx, F.**, *De onlichamelykheyt ende onsterffelykheyt der redelyke ziele, grondig soo door natuer en over-natuer betoonende bewys-redenen, als door zedige preuven des geloofs bevestigt, en onwedersprekelyk versekert tegen de hedendaegsche materialisten* [...]. Gent 1762.
- **Helon, A.**, *Inventaris en interpretatie van de achttiende-eeuwse toneelproduktie in de Zuidelijke Nederlanden.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1984.
- **Hemelrijck, F. van** (ed.), *Revolutie in Brabant.* Brussel 1990.
- **Hende, F. van den**, 'Rederijkersgenootschappen in Vlaanderen gedurende de tweede helft der 18de eeuw werkzaam', in: *Jaarboek De Fonteine* 9 (1959), 105-138.
- **Hendrickx, M.**, 'Aantekeningen betreffende

de rederijkerskamers te Maaseik', in: *Album Dr. M. Bussels.* Hasselt 1967, 327-337.
- **Heremans, J.F.J.**, 'De Nederlandsche letterkunde in de Oostenrijksche Nederlanden gedurende de Brabantsche Omwenteling', in: *Nederlandsch Museum* 6 (1879), 63-86.
- **Heteren, W. van**, 'Een Vlaamsche bibliothecaris uit de vorige eeuw, Godefridus Bouvaert', in: *Dietsche Warande*, nieuwe reeks 2, 4 (1891), 169-177 en 249-266.
- **Heurck, E. van**, *Voyage autour de ma bibliothèque. Livrespopulaires et livres d'école flamands in -4°.* Antwerpen 1927.
- **Heurck, E. van**, *De Vlaamsche volksboeken.* Vert. J. Truyts. Antwerpen 1943.
- **Heye, E. van der**, 'Jan Ballée. Een Brugs volgeling van Jacob Cats', in: *Biekorf* 37 (1931), 14-20.
- **Hildebrand o.m.c.**, 'Een vergeten ascetische schrijver en apostel der veelvuldige communie: P. Albertus van den Bosch (†1740)', in: *Ons Geestelijk Erf* 2 (1928), 176-275.
- **Hildebrand o.m.c.**, 'De dichter Justinus van Brussel (†1755)', in: *Franciscaansch Leven* 26 (1943), 83-91, 109-117 en 27 (1944), 182-190.
- **Hildebrand o.m.c.**, *De kapucijnen in de Nederlanden.* Antwerpen 1945-1956.
- **Hoecke, W. van**, 'Mémoires historiques sur la suppression du Journal Encyclopédique (Brussel, K.B., Ms. 17.686)', in: *De Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik.* Brussel 1983, 130-132.
- **Hofman, J.B.J.**, *Den onbermhartigen schuldeisscher, of de deugdzame in armoede. Tooneel-spel in dry bedryven.* Kortrijk 1796.
- **Hofman, J.B.J.**, *Justina, of de onderwerping van Namen aan de gehoorzaamheid van Zyne Majesteit den keizer en koningLeopoldus II. Burger treurspel.* Kortrijk 1806 (geschreven in 1791).
- **Hondt, V. d'**, *Geschiedenis van het tooneel te Aalst en bezonderlijk van de Koninklijke Rederijkkamer De Catherinisten, onder kenspreuk: Amor Vincit.* Aalst 1908.
- **Hoorde, J. van**, *J.B.J. Hofman van Kortrijk: zijn leven en zijne werken.* Gent 1876.
- **Huyghebaert, J.**, 'Plagiaat van P.J. de Borchgrave (1805)', in: *Jaarboek De Fonteine* 27 (1976-1977), 112-119.
- **Huyghebaert, J.**, 'Patriottische liederen van Jan de Busschere. Roeselaere, 1790', in: *Biekorf* 78 (1978), 321-326.
- **Huyghebaert, J.**, 'Een Groeningespel in de achttiende eeuw', in: *De Leiegouw* 23 (1981), 91-110. (1981a)
- **Huyghebaert, J.**, 'Toneel in Vlaanderen in 1797: de redevoering van de Fonteinisten uit Gent ter gelegenheid van de Kortrijkse toneelwedstrijd', in: *Spiegel der Letteren* 23 (1981), 2, 81-97. (1981b)
- **Huyghebaert, J.**, 'Wakken huldigt P.J. de Borchgrave in historische stoet (1858)', in: *Biekorf* 82 (1982), 172.
- **Huyghebaert, J.**, *'Broeckaert, Karel'*, in: *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. 10. Brussel 1983, 49-60. (1983a)

- **Huyghebaert, J.**, ‘De rederiiker Pieter Frans van Hollebeke uit Middelburg-in-Vlaanderen 1747-1805’, in: *Appeltjes van het Meetjesland* 34 (1983), 167-190. (1983b)
- **Huyghebaert, J.**, ‘“Rang der acteurs” te Harelbeke in 1755’, in: *Vlaamse Stam: Tijdschrift voor Familiegeschiedenis* 21 (1985), 495-496.
- **Huyghebaert, J.**, ‘“Den nieuwen spiegel der jonckheydt, ofte Gulden A.B.C.”, door Ferdinandus Loys (1718-1815)’, in: *Aan de Schreve: Heemkundig Tijdschrift voor Poperinge en Omstreken* 16 (1986), 3, 2-17. (1986a)
- **Huyghebaert, J.**, ‘Marktzanger Jan de Busschere (1750-1827) en zijn weerklank’, in: *'t Beertje: Volkskundige Almanak voor West-Vlaanderen* 35 (1986), 6-13. (1986b)
- **Huyghebaert, J.**, ‘De spraakkunst van Daniël Waterschoot (1773)’, in: *Jaarboek van de Heem- en Oudheidkundige Kring van Zele* 18 (1987), 62-76. (1987a)
- **Huyghebaert, J.**, ‘Jacob Toussaint Neyts en zin “IJverige Brugsche Jonckheit”’, in: *'t Beertje: Volkskundige Almanak voor West-Vlaanderen* 36 (1987), 78-88. (1987b)
- **Huyghebaert, J.**, *Oud en nieuw toneel in het graafschap Vlaanderen, 1750-1815.* Brussel 1987. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 1). (1987c)
- **Huyghebaert, J.**, ‘Rym-const-minnaeren te Oostakker in 1782’, in: *Heemkundig Nieuws: Contactblad van de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg en het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis* 15 (1987), 3-4, 9-11. (1987d)
- **Huyghebaert, J.**, ‘Paschier en Isabella gespiegeld aan Berthulphus en Ansberta: een theatertweeluik door P. de Vos, 1720’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 125 (1988), 67-83.

- **Huyghebaert, J.**, *De Belgen, Les Beiges: het dichterstornooi van Aalst 1807-1810.* Gent 1989. (1989a)
- **Huyghebaert, J.**, 'Littérature néerlandaise (1792-1814)', in: C. Bruneel (ed.), *Dès révolutions à Waterloo: bibliographie sélective d'histoire de Belgique (1789-1815),* speciaal nummer van *Archives et Bibliothèques de Belgique* 36 (1989), 373-376. (1989b)
- **Huyghebaert, J.**, 'Twaalf kunstverliefde jongelui uit Ooigem te Heule (1785)', in: *Biekorf* 95 (1995), 396-400. (1995a)
- **Huyghebaert, J.**, *Vlaamse literatuur in de Franse Tijd. Aspecten en synthese.* Brussel 1995. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 13). (1995b)
- **Huyghebaert, J.**, 'Filip Jacob de Neckere en zijn "bewerp van Vlaemsche spelling"', in: *Biekorf* 96 (1996), 147-154. (1996a)
- **Huyghebaert, J.**, 'Toneelspelende jeugd in Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime', in: *Biekorf* 96 (1996), 13-30. (1996b)
- **Huyghebaert, J.**, 'Wat Vlaanderens toneeljeugd speelde (einde van het Ancien Régime)', in: *Biekorf* 96 (1996), 235-250 en 315-333. (1996c)
- **Huyghebaert, J.**, *Van spiegels en uilen. Facetten van het 18de-eeuwse Zuid-Nederlandse literaire leven.* Brussel 2002. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 22).
- **Huyghebaert, J.**, 'Adriaan van der Brugghe (1664-1727). Brugges rederijkersgilden in en uit', in: *Biekorf* 110 (2010), 199-219.
- **Huyghebaert, J.**, 'Het leven van de heilige Godelieve, berijmd door M. Coucke', in: *Biekorf* 55 (1954), 125-129.
- **Huys, E.**, 'Pastoor Sterck te Bisseghem, tijdgenoot en bestrijder van Jean-Jacques Rousseau', in: *Handelingen van de Geschiedkundige en Oudheidkundige Kring van Kortrijk* 12 (1934), 170-176.

I

- ***Inleyding tot de grondregels*** (1785), *Inleyding tot de grondregels der Vlaemsche spraek- en spelkonste.* Dendermonde 1785.

J

- **Jacob, A.**, 'Verloo en d'Onacht der moederlyke tael (een paraphrase)', in: *Album opgedragen aan Prof. Dr. J. Vercoullie*, dl. 1. Brussel 1927, 155-161.
- **Jacob, A.**, 'De Vlaamsche gedachte en het eenheidsstreven aan het slot van de Oostenrijkse tijd', in: *Vlaamsche Arbeid* 24 (1929), 101-111.

- **Jacob, A.**, 'Willem Verhoeven over de volkstaal en het schoolwezen aan den drempel van den Franschen tijd', in: *Van Gansen-gedenkboek*, 1943, 37-80.
- **Jamar, O. en E.**, *Liederen uit de Brabantse Omwenteling.* Leuven 1941.
- **Janssens, G.** en **A. Marynissen**, *Het Nederlands vroeger en nu.* Leuven etc. 2005[2].
- **Janssens, J.** en **J. Smeyers**, 'Het literaire leven in en rond Brussel (1200-1900)', in: H. Verlinden (ed.), *Brussel: eeuwenoud centrum van Nederlandse cultuur.* Brussel 1979, 6-17.
- **Janssens, P.**, 'De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1579-1780)', in: J.H.C. Blom en E. Lamberts (eds.), *Geschiedenis van de Nederlanden.* Baarn 2006, 178-221.
- **Jong, A. de**, *Fries stamboek. 500 jaar proza uit Friesland.* Amsterdam etc. 2000.

K

- **Kalff, G.**, *Geschiedenis derNederlandsche letterkunde*, dl. 5. Groningen 1910. (1910a)
- **Kalff, G.**, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, dl. 6. Groningen 1910. (1910b)
- **Kenis, P.**, 'De literaire beteekenis van Karel Broeckaert', in: *De Bibliotheekgids* 4 (1925), 89-92.
- **Kessel, P.J. van** en **D. Bodaert**, 'La collection d'opuscules relatifs aux dernières années du Régime autrichien et à la Révolution brabançonne', in: *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 41 (1970), 593-751.
- **Keyser, P. de**, *Gent in de literatuur en in de folklore.* Gent 1935.
- **Klugmann, J.N. de**, *De fakkel van het oud en alleen waer geloof, in de duysternissen der ongeloovigheyd van deze eeuwe, tot verligtinge der God-kund-minnende Nederlandsche jeugd.* Gent 1774.
- **Klüting, H.** (ed.), *Der Josephinismus. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der theresianisch-josephinischen Reformen.* Darmstadt 1995.
- **Knol, J.**, 'De Nederlandse taalkunde in de achttiende eeuw', in: D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets (eds.), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde.* Den Bosch 1977, 65-112.
- **Knuvelder, G.P.M.**, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, dl. 2 (vijfde herziene druk). Den Bosch 1971.

- **Knuvelder, G.P.M.**, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, dl. 3 (vijfde herziene druk). Den Bosch 1973.
- **Koll, J.**, *Die belgische Nation: Patriotismus und Nationalbewusstsein in den Südlichen Niederlanden im späten 18. Jahrhundert.* Münster 2003.
- **Koninckx, C.** en **W. Baeten** (eds.), *België in de achttiende eeuw: kritische bibliografie / La Belgique au dix-huitième siècle: bibliographie critique.* Brussel 1983.
- **Konst, J.**, 'Theorie en praktijk van de hartstochten: het martelaarsdrama *Catharina* van Michiel de Swaen', in: *Spiegel der Letteren* 38 (1996), 113-134.
- **Krafft, J.L.**, *Den spiegel der vrouwen, verbeelt in de manmoedige Ildegerte, koninginne van Noorwegen.* Gent 1727.

L

- [**Labare, J.**], *De konst derpoëzye in Nederduytsche verssen.* Brugge 1721.
- **Labare, J.**, *Digt-konst van Boileau-Despréaux, naebotsende de gene van Horatius Flaccus, vertaeld door J. Labare op 't Fransch original naegesien, in vertael-en-taelwetten verbéterd, en met nieuwe bemerkingen verrykt door F.D. Vandaele.* Ieper 1810.
- **Lamoot, P.**, *Discours sur l'utilité d'une histoire générale de Flandre et sur la manière de l'écrire.* Luik 1760.
- **Langvik-Johannessen, K.**, 'Jan Frans Cammaert: Brussels rederijker uit de 18e eeuw', in: *Jaarboek De Fonteine* 37-38 (1987-1988), 143-171.
- **Langvik-Johannessen, K.**, 'Jan Frans Cammaert: een poging tot rechtzetting', in G.R.W. Dibbets en P.W.M. Wackers (eds.), *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen.* Wijhe 1989, 255-265.
- **Langvik-Johannessen, K.**, 'Een handschriftenmystificatie opgelost - en nogmeer: bio-bibliografische verkenningen omtrent Jan Frans Cammaert en Jacob de Ridder', in: *Spiegel der Letteren* 33 (1991), 4, 279-283.
- **Langvik-Johannessen, K.**, 'Joannes Laurentius Krafft: een Brussels dichter van Hauptund Staatsaktionen?', in: *Studia neerlandica et germanica*, ed. S. Prędota en N. Morciniec. Wrocław 1992.
- **Langvik-Johannessen, K.**, *De Brusselse hoofdtonelen. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Brusselse theater in de Oostenrijkse tijd.* Brussel 1993. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 10).
- **Langvik-Johannessen, K.**, '1746. In de Brusselse Muntschouwburg wordt Charles Simon Favart directeur; Jan Frans Cammaert brengt de spektakelrijke première van Vondels *Adam in ballingschap'*, in: Erenstein 1996, 320-325.
- **Langvik-Johannessen, K.**, *Livinus Verkruyssen en zijn toneeldichters. Speurtocht in het domein van het i8de-eeuwse Zuid-Nederlandse theater.* Brussel 1999. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 18).

- **Langvik-Johannessen, K.**, ‘De literatuurhistorici en de 18de-eeuwse Zuid-Nederlandse toneelliteratuur’, in: *Literator: Tydskrif vir Besondere en Vergelykende Taal- en Literatuurstudie* 22 (2001), 1, 99-111. (2001a)
- **Langvik-Johannessen, K.**, ‘Die südniederländische Bühnendichtung im 18. Jahrhundert’, in: *Maske und Kothurn: Vierteljahrsschrift für Theaterwissenschaft* 46 (2001), 2, 1-89. (2001b)
- **Langvik-Johannessen, K.** en **K. Porteman**, ‘1700. Inauguratie van de Muntschouwburg te Brussel. Het theaterleven in de Zuidnederlandse hofstad van 1650 tot in de Oostenrijkse tijd’, in: Erenstein 1996, 284-289.
- **Lauwers, R.**, *Leven en werk van de Brugse rederijkers uit de achttiende eeuw: Jan Antoon Labare (1672-1748).* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Gent 1959.
- **Lavalleye, J.**, *L'Académie Royale des Sciences, des Belles-Lettres et des Beaux-Arts, 1772-1972. Esquisse historique.* Brussel 1973.
- **Lavens, H.**, *‘De zuyl van 't Brugs Parnas’. De Brugse rederijkerskamer van de Heilige Geest in de 18de eeuw.* Onuitgegeven masterproef Leuven 2012.
- **Leconte, L.**, ‘Un pamphlétaire de la Révolution brabançonne’, in: *Annales du 35e Congrès de la Fédération historique et archéologique de Belgique, Courtrai, 26-30 juillet 1953*, dl. 4. Z.pl. 1955, 417-445.
- ***Leedwezen, Het***, *Het leedwezen ofte de openbaere belydenis van den beruchten schryver den heer de Voltaire, overleden tot Parys den 30 meye 1778.* Z.pl. 1778.
- **Leemans, I.** en **G.J. Johannes**, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur: de Republiek 1700-1800.* Amsterdam 2013.

- **Lemaire, C.** (ed.), *Karel Alexander van Lotharingen, gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden.* Brussel 1987.
- **Lenders, P.** (ed.), *Het politiek personeel tijdens de overgang van het Ancien Régime naar het nieuwe regiem in België (1780-1830) / Lepersonnelpolitique dans la transition de l'Ancien Régime au nouveau régime en Belgique (1780-1830).* Brussel 1993.
- **Liebrecht, H.**, *Histoire du théâtre français à Bruxelles au 17e et au 18e siècle.* Parijs 1923.
- **Lissens, R.F.**, *De letterkunde in Vlaanderen van 1780 tot heden.* Vierde editie. Amsterdam etc. 1967.
- **Lissens, R.F.**, 'Aux sources du renouveau flamand: Les *Oordeelkundige verhandelingen* de Willem Verhoeven (1780)', in: *Etudes Germaniques* 25 (1970), 343-360 en 26 (1971), 89-102.
- ***Lof-galm*** (1790), *Lof-galm op de hoog-geachte heeren Henricus Vander Noot, Henricus Vander Meersch ende Henricus de Franckenberg.* Z.pl. [1790].
- **Lorette, J., P. Lefevre** en **P. de Gryse** (eds.), *Handelingen van het colloquium over de Brabantse Omwenteling 13-14 oktober 1983 / Actes du colloque sur la Révolution brabançonne 13-14 octobre 1983.* Brussel 1984.
- **Lowyck, A.**, 'Fulgentius Hellynckx. Laatste Nederlandstalig predikant in Vlaams-Artesië', in: *De Leiegouw* 8 (1966), 297-312.
- **Luwel, M.**, 'Een Brugs rederijkerstractaat uit de achttiende eeuw. De "Ontleding ende Verdediging Vande Edele ende Redenrijcke Konste der Poëzye" door Jan Pieter van Male (1724)', in: *Jaarboek De Fonteine* 2 (1944), 83-105.
- **Luwel, M.**, 'Joannes Petrus van Male als historicus', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges* 84 (1947), 119-144.
- **Luwel, M.**, '"Gheestigheden der Vlaemsche rhymkonst" van de Brugse rederijker Jan Pieter van Male (1681-1735)', in: *Album Prof. Dr. Frank Baur*, dl. 2. Antwerpen-Brussel 1948, 61-74.
- **Luwel, M.**, 'Twee achttiende-eeuwse Brugse auteurs in twistgeschrijf over de rederijkerskamers', in: *De Gulden Passer* 30 (1952), 121-133.
- **Luyckx, R.**, *Leven en werk van Jan des Roches (1735/1740-1787).* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1977.
- **Luypaers, C.**, *'Le goût pour les spectacles est tellement devenu à la mode...' Spektakelcultuur in het achttiende-eeuwse Antwerpen.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 2001.

M

- **Madelein, C.**, *Juigchen in den adel der menschlijke natuur. Het verhevene in de Nederlanden (1770-1830).* Gent 2010.
- **Maele, U. van**, 'Het tooneelleven gedurende de 17e en 18e eeuw', in: R. Foncke (ed.), *Mechelen de Heerlijke.* Mechelen 1947, 561-567.
- **Mailly, E.**, *Histoire de l'Académie Impériale et Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles.* Brussel 1883.

- **Male, J.P. van**, *Gheestigheden der Vlaemsche rhym-const.* Brugge [ca. 1710].
- **Male, J.P. van**, *Ontleding ende verdediging vande edele ende reden-rijcke konst der poëzye: waer by haeren ouderdom onder de Nederlanders, gebruyck, ende mis-bruyck, word aen-gewezen: te zamen met de aenmerckelijckste bezonderheden der reden-rijcke endegoddelijcke hooft-gilde (gezeyt) vanden H. Geest binnen Brugge. Op-gedragen aen den edelen en konstminnenden heer Jr. Lieven Ignace vanden Sompele, als oock aende edele ende aenzienelijcke derthien heeren, van het voornoemde gezelschap, voerende voor kenspreuck: mijn werck es hemelick.* Brugge [1724].
- **Mantels, R.**, '"Un écrivain patriot". De markies du Chasteler in het historisch bedrijf van de Oostenrijkse Nederlanden', in: *De Achttiende Eeuw* 37 (2005), 17-34.
- **Marcus, A.F.**, *Godfried Bouvaert, monnik aan de Schelde.* Bornem 1970.
- **Mat, M.**, 'Boeken, ideeën, genootschappen in het Oostenrijkse België', in: Hasquin 1987, 239-262.
- **Mathot, L.**, 'Jan-Antoon-Frans Pauwels (1747-1823)', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1886-1887, 85-122.
- **Meersch, D.J. vander**, 'Kronyk der rederykkamers van Audenaerde', in: *Belgisch Museum* 7 (1843), 386-438.
- **Meeus, H.**, '1687: Michiel de Swaen wordt Prince van de rederijkerskamer De Kersauwe in Duinkerke', in: Erenstein 1996, 278-283.
- **Meeus, H.**, 'Joannes Franciscus Cammaert, David Zegepraelende op Goliath. Bly-eyndig Treurspel [...]', in: M. de Schepper (ed.), *In de ban van boeken: grote verzamelaars uit de negentiende eeuw in de Koninklijke Bibliotheek van België.* Brussel 2008, 76-77.

- **Meyer, L. de**, *De gramschap in dry boeken verdeelt, over ettelykejaeren in Latynsche dichten in 't licht uyt-gegeven door P. Livinus de Meyer, priester der Societeyt Jesu, nu door den selven in Nederduitsche rymen overgestelt.* Gent 1778 (oorspronkelijk Leuven 1725).
- **Michiels, J.**, *Recueil des requêtes, placets et mémoires les plus intéressans que l'on présenta à Sa Majesté Impériale Joseph II durant le voyage qu'il fit dans ses Pays-Bas en 1781.* Wenen [Gent] 1782.
- **Michils, J.**, *Verscheydegedichten op het afsterven van Maria Theresia.* Gent [1781].
- **Mielandts, E.**, 'De publieke opinie ten tijde van de Brabantse Omwenteling. Een comparatief onderzoek tussen Brabant en Vlaanderen', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 26 (1996), 5-32.
- **Moelans, P.**, *'En spreekt mij van geen sterven meer...' Over de dood in het wereldlijke volkslied van de Zuidelijke Nederlanden (17de-i8de eeuw).* Leuven etc. 2003.
- **Mortier, R.**, 'De Franstalige literatuur', in: Hasquin 1987, 263-300.
- **Mortier, R.** e.a., *Histoire illustrée des lettres françaises en Belgique.* Brussel 1958.
- **Mortier, R.** en **H. Hasquin** (eds.), *Jean-François Vonck (1743-1792).* Brussel 1996.
- **Musschoot, A.M.**, *Het Judith-thema in de Nederlandse letterkunde.* Gent 1972.
- **Muyldermans, J.**, 'Will. Fr. Gomm. Verhoeven (1738-1809). Over zijn leven en zijn schriften', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie* 1920, 817-858.
- **Muyldermans, J.**, 'Historie van Sieur Anneesens', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie*, 1922, 197-226.
- **Muyldermans, J.**, 'Beschouwingen over de XVIIe en XVIIIe eeuw in ons vaderland', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie*, 1924, 663-723.
- **Muyldermans, J.**, 'Joan. Jos. Vanden Elsken (deknaam Keuremenne) (1759-1803). Bio- en bibliographische aanteekeningen', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie* 1928, 265-392.

N

- ***Nauwkeurig verhael*** (1789), *Nauwkeurig verhael van de verovering der stad Brussel, door haere inwoonders.* Brussel 1789.
- **Neckere, P.J. de**, *Bewerp van Vlaemsche spelling, gevolgd van eenen oogslag op de Nederlandse dichtkunst.* Ieper 1815.
- **Neylen, W. van** en **A. van den Dries**, *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde met bloemlezing uit schrijvers van voor de 19de eeuw.* Z.pl. z.j.
- ***Nieuwen atlas*** (1780), *Nieuwen atlas der jeugd, of duydelykegrondregels, om degeographiegemakkelyk en op korten tyd te leeren.* Brussel 1780.

- **Noot, H. van der**, *Het volk van Brabant, door de stemme van degeestelyken staet, ende het derde lid van de dry hoofd-steden, gezaementlyk met verscheyde leden van den adel* [gedateerd 24 oktober 1789].

O

- **Olbrechts, G.**, 'Rondreizende toneelgezelschappen te Mechelen in de XVIIe en XVIIIe eeuw', in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 55 (1951), 67-82.
- **Optatus**, *De spiritualiteit van de capucijnen in de Nederlanden gedurende de XVIIe en XVIIIe eeuw.* Utrecht etc. 1948.
- **Oostveldt, B. van**, *'Jacob Toussaint Neyts en de Vlaemsche Opera'*, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 134 (1997), 172-202.
- **Oostveldt, B. van**, *The theatre de la Monnaie and theatre life in the 18th century Austrian Netherlands*. Gent 2000.
- **Oostveldt, B. van**, *Tranen om het alledaagse. Diderot en het verlangen naar natuurlijkheid in het Brusselse theaterleven in de achttiende eeuw.* Hilversum 2013.

P

- **Paepe, T. de**, 'Jacobus Josephus Emmerechts. De laatste Antwerpse rederijker en de zangspelen van De Olijftak', in: *Jaarboek De Fonteine* 2009, 53-84.
- **Paepe, T. de**, *'Une place pour les commedies...' De relatie tussen inrichting, repertoire en gebruik van de Antwerpse theatergebouwen tussen 1610 en 1762.* Onuitgegeven doctoraal proefschrift Antwerpen 2011.
- **Paquot, J.N.**, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège, et de quelques contrées voisines.* Leuven 1765-1770.
- **Paulissen, I.**, *Het 'wonderbaer en rugtbaer leven' van Auxilius van Moorslede (1749-1793).* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1983.

- **Paulissen, J.H.J.**, *Het leven en de werken van Fulgentius Bottens O.F.M.* Nijmegen 1959.
- **Pauwels, J.A.F.**, *De verkeerde wereld tot het goed aengewackert, voórgestelt in rymdichten, de sotheyd der menschen te kennen gevende.* Antwerpen 1769.
- **Pauwels, J.A.F.**, *Berigt van constige gemaeckte sneeuwe beelden, van half januario tot het begin februarii tot Antwerpen gezien met groote verwonderinge en zonderlinge vermaek der inwoonders, uytgegeven tot lof der onvermoeyelijke liefhebbers der beeld-houderskonst, ende eeuwigegedagtenisse van zoo loffelyken yver.* Antwerpen 1772. (1772a)
- **Pauwels, J.A.F.**, *Nauwkeurige tydtsrekeninge ofte onderzoek van Jupiter, de twaalf maenden ondervragende, hoe de menschen den tydt in elck van deze hedendaegs besteden.* Antwerpen [1772]. (1772b)
- **Pauwels, J.A.F.**, *Beschryvinge van de vermaerde riviere de Schelde, haere oudheyd, loop, havens, bezonder voor Antwerpen.* Antwerpen 1785.
- **Piot, K.**, 'J.-L. Krafft. Een Brusselsch plaatsnijder der 18de eeuw', in: *Dietsche Warande,* nieuwe reeks 2, 1 (1887-1888), 60-64.
- **Plat, V.A.C. le**, *Vergilius in de Nederlanden, of Aeneas heldendicht, Nederduytsche verkleedinge.* Brussel 1802-1804.
- **Pleij, H.**, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd.* Amsterdam 1988.
- **Polasky, J.L.**, 'Providential history in Belgium at the end of the 18th century', in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 55 (1977), 416-424.
- **Polasky, J.L.**, 'Traditionalists, democrats and jacobins in revolutionary Brussels', in: *Journal of Modern History* 56 (1984), 227-262.
- **Polasky, J.L.**, *Revolution in Brussels 1787-1793.* Brussel 1985.
- **Pollet, J.**, 'J.B. Baude, de achttiende-eeuwse Brugsche gelegenheidsdichter', in: *Biekorf* 37 (1931), 97-103.
- **Popeliers, T.**, *Précis de l'histoire des chambres de rhétorique et des sociétés dramatiques belges.* Brussel 1844.
- **Porteman, K.** (ed.), *Liber amicorum Prof. Dr. Kåre Langvik-Johannessen. Feestbundel naar aanleiding van de zeventigste verjaardag en het emeritaat van de hoogleraar Nederlands aan de Universiteit te Oslo.* Leuven 1989.
- **Porteman, K.**, '1701-1702: Michiel de Swaen schrijft een klacht na een bezoek aan Holland. Michiel de Swaen en de letterkunde van het Zuiden', in: Schenkeveld-van der Dussen 1993, 303-308.
- **Porteman, K.**, 'Liedjes bij het handwerk. Elisabeth van Wouwe (Antwerpen, werkzaam ca. 1708)', in: Schenkeveld-van der Dussen 1997, 455-459.
- **Porteman, K.**, 'De vijver van De Swaen', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 2002, 39-46.
- **Porteman, K.**, 'Vlaams meisjestoneel uit het Ancien Régime. Een verkenning', in: *Liber amicorum Jaak van Schoor.* Gent 2003, 102-109.
- **Porteman, K.** en **M.B. Smits-Veldt**, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700.* Amsterdam 2008.
- **Potter, F. de**, 'Onze XVIIIe-eeuwsche rederijkers', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde* 1897, 556-564.

- **Potter, F. de** en **P. Borre**, *Geschiedenis der rederijkerskamer van Veurne, onder kenspreuk: Arm in de Beurs en van Zinnen Jong.* Gent 1870.
- **Prenau, L.**, *S.-M. Coninckx, letterkundige schets, verheerlijking, levensschets.* Sint-Truiden 1889.
- **Prims, F.**, 'Het Vlaamsch tooneel der Antwerpsche augustijnen', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie* 1936, 237-249.
- **Proot, G.**, *Het schooltoneel van de jezuïeten in de Provincia Flandro-Belgica tijdens het Ancien Régime (1575-1773).* Onuitgegeven doctoraal proefschrift Antwerpen 2008.
- **Provoost, N.**, *Levende met de Lierenaars. Sociale relaties van kleinsteedse middengroepen in crisistijd (Lier, 1680-1755).* Onuitgegeven doctoraal proefschrift Leuven 2011.
- ***Prysversen*** (1780), *Prysversen, op het afsterven van onzegenaedige en grootmagtige vorstinne Maria Theresia.* Gent 1781.
- **Putte, F. vande**, 'Levensschets van Johannes Petrus van Male', in: J.P. van Male, *Geschiedenis van Vlaenderen, van het jaer 1566, tot de Vrede van Munster.* Brugge 1843, IX-XVI.

Q

- **Quicke, J.**, *Het leven van den weêrgaloozen en onvermoeyelyken dichter Joos van den Vondel, verdeelt in drye gezangen, behelzende syne jongheyd, syne manbaerheyd en synen ouderdom, benevens [...], in helden-verssen door Joannes Quicke; medelit van 't Hoofd-konst-*

genootschap des H. Geests, de Gilde der weerde Dry Sanctinnen, en die van Rhetorica binnen Brugge. Brugge 1789.

R

- **Ramon, R.**, *Jan Baptist Hofman.* Brugge 1999.
- **Raymaekers, F.J.**, 'Historische oogslag op de rederijkkamers van Diest', in: *Vaderlandsch Museum* 3 (1859-1860), 90-129.
- **Ren, L. de, L. Duerloo** en **J. Roegiers**, *De gouverneurs-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden.* Tielt 1987.
- **Ridder, J. de**, *Het bloedig moord-thonneel in Don Renory*, ed. K. Langvik-Johannessen en W. Waterschoot. Brussel 1994. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 11).
- **Ridder, P. de**, *Nieuw licht op J.B.C. Verlooy (1746-1797), vader van de Nederlandse beweging.* Gent 2001.
- **Ridder, P. de**, 'De mythe van de vroege verfransing. Taalgebruik in Brussel van de 12de eeuw tot 1794', in: J. Janssens en R. Sleiderink (eds.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw.* Leuven 2003, 181-270.
- **Roches, J. des**, *Nieuwe Nederduytsche spraekkonst*, ed. J. van der Horst, met een inleiding van J. Smeyers. Amsterdam etc. 2007.
- **Roegiers, J.**, *De Leuvense theologen en de Verlichting: onderwijs, wetenschap, polemiek en politiek van 1730 tot 1797.* Onuitgegeven doctoraal proefschrift Leuven 1979.
- **Roegiers, J.**, 'De Nederlandse kerkpolitiek van Jozef II: verlicht of despotisch?', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 1981, 39-50.
- **Roegiers, J.**, 'De Academie van Maria Theresia in historisch perspectief', in: G. Verbeke (ed.), *De weg naar eigen academiën, 1772-1938.* Brussel 1983, 29-42.
- **Roegiers, J.**, 'Politiek in beelden. Propagandaprenten in de Brabantse Omwenteling', in: W.W. Mijnhardt (ed.), *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme.* Amsterdam 1988, 49-70.
- **Roegiers, J.**, 'P.S. van Eupen (1744-1804): van ultramontaan tot revolutionair', in: P. Lenders (ed.), *Het einde van het Ancien Régime in België / La fin de l'Ancien Régime en Belgique.* Kortrijk-Heule 1991, 263-329.
- **Rombaut, J.A.**, *Beschryvinge van alle de vreugde-feesten, arken triumphael, jaer-en-andere-schriften die uytgewerkt en te voorschyn gekomen zyn, ter oorsaeke der oprigtinge van het stand-beeld van syne koninglyke Hoogheyd Karel-Alexander, hertog van Loreynen en Baar, groot-meester van het Orden Teutoniek, luitenant-kapiteyn en gouverneur generael der Oostenryksche Nederlanden &c. &c. &c., geviert met veel luyster in deze princelyke stad Brussel, op den 17. januarii 1775 en de volgende daegen.* Brussel 1775.

- **Rombauts, E.**, ‘Vondel en Zuid-Nederland’, in: *Vlaamsche Arbeid* 24 (1929), 147-175.
- **Rombauts, E.**, ‘De letterkunde van de middeleeuwen tot het einde van de 18de eeuw’, in: R. Foncke (ed.), *Mechelen de Heerlijke.* Mechelen 1947, 520-540.
- **Rombauts, E.**, ‘Willem Frans Gommaar Verhoeven (1738-1809). Een levensbeeld’, in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie* 1959, 213-228.
- **Ronde, Th. de**, *Het tooneelleven in Vlaanderen door de eeuwen heen.* Brugge 1930.
- **Roosendaal, J.G.M.M.**, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795.* Nijmegen 2003.
- **Rossem, S. van**, *Revolutie op de koperplaat. Repertorium van politieke prenten tijdens de Brabantse Omwenteling, 1787-1792.* Leuven 2012.
- **Rouck, G. de**, ‘Bijdrage tot de toneelgeschiedenis van de 18de eeuw in Zuid-Vlaanderen’, in: *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse* 11 (1962), 95-154.
- **Rouma, K.**, *Het voorwerk uit J.L. Kraffts* Den schat der fabelen *(1739-1740) uitgegeven, ingeleid en toegelicht.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1995.
- **Rutten, G.J.**, *De Archimedische punten van de taalbeschouwing. David van Hoogstraten (1658-1724) en de vroegmoderne taalcultuur.* Amsterdam 2006.
- **Rutten, G.J.**, m.m.v. **R. Vosters**, *Een nieuwe Nederduitse spraakkunst. Taalnormen en schrijfpraktijken in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw.* Brussel 2011.

S

- **Sabbe, M.**, *Het leven en de werken van Michiel de Swaen.* Brussel 1903.
- **Sabbe, M.**, ‘Een achttiende-eeuwsch plagiaat’, in: *Mélanges Paul Fredericq.* Brussel 1904, 119-123.
- **Sabbe, M.**, ‘De kluchtspelen van Pater Justinus’, in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 7 (1909), 77-84 en 291-293. (1909a)

- **Sabbe, M.**, 'Pater Justinus' kloostergedichten', in: *De Vlaamsche Gids* 5 (1909), 74-96. (1909b)
- **Sabbe, M.**, *Wat Oud-Vlaanderen zong.* Antwerpen 1920.
- **Sabbe, M.**, 'In- en uitvoerrechten op boeken en papier gedurende de 17de en 18de eeuw in Zuid-Nederland', in: *Het Boek* 1921, 285-293, 337-345, 361-372.
- **Sabbe, M.**, 'Fransch-Vlaandersche rederijkerskunst in de 18de eeuw', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie* 1923, 190-217.
- **Sabbe, M.**, *La vie des livres à Anvers aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles.* Brussel 1926.
- **Sabbe, M.**, 'Het Vlaamsch tooneel vóór de XIXe eeuw', in: M. Sabbe, L. Monteyne en H.Thz. Coopman, *Het Vlaamsch tooneel inzonderheid in de XIXe eeuw.* Brussel 1927, 11-46.
- **Sabbe, M.**, 'Aanteekeningen over letterkunde en taaltoestanden te Brussel in de 17e en 18e eeuw', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie* 1934, 557-573. (1934a)
- **Sabbe, M.**, 'Klaagdichten over het Barrièretractaat', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie* 1934, 9-34. (1934b)
- **Sabbe, M.**, 'Vreugdezangen bij het tijdelijk verdrijven der Barrière-garnizoenen in 1745', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie* 1934, 241-252. (1934c)
- **Sabbe, M.**, 'Le Brabant littéraire du XIIIe au XIXe siècle', in: *Le livre, l'estampe, l'édition en Brabant du XVe au XIXe siècle. Mémorial de l'exposition d'art ancient à Bruxelles.* Gembloers 1935.
- **Sabbe, M.**, *Vondel en Zuid-Nederland. Met andere opstellen*. Gent 1939.
- **Sacré, M.**, *Het voormaligdorpstooneel in Brabant volgens onuitgegeven bewijsstukken*. Merchtem 1926[2].
- **Sanden, J. van der**, *De Antwerpsche faembaszuyn van Pallas, dank en lof tot den adel der beydegeslagten, en beste stadgenoten, aenmoedigende door mildaedigheyd de werkzaeme konstzugt der queekelingen van de Koninglyke Academie en de oeffenaers der schoon konsten in het uytvrogten van sneeuwe colossen.* Antwerpen 1772.
- **Schampheleire, H. de**, 'Verlichte lectuur te Antwerpen en Parijs in de 18e eeuw. Een comparatief quantitatief leesonderzoek naar Voltaire, Rousseau en de "Encyclopédie"', in: *Etudes sur le XVIIIe Siècle* 6 (1980), 131-153.
- **Schenkeveld-van der Dussen, M.A.** (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis.* Amsterdam 1993.
- **Schenkeveld-van der Dussen, M.A.** (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850, van Anna Bijns tot Elise van Calcar.* Amsterdam 1997.
- **Schmook, G.**, *Het oude en het nieuwe kinderboek.* Antwerpen 1934.
- **Schmook, G.**, 'Bij de herontdekking van de 18de eeuw. Kanttekening naar aanleiding van een prijsvraag van de Academie', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 1952, 15-48.
- **Schoor, J. van, C. Stalpaert** en **B. van Oostveldt** (eds.), *Performing arts in the Austrian 18th century.* Gent 1999.

- **Schouteet, A.**, ‘Een onbekend dichtwerk van pater S. de Vos’, in: *De Gulden Passer* 26 (1948), 277-282.
- **Schueren, J.F. van der**, ‘Redenvoering over de oudheyd, nutheyd en heerlykheyd der zoo van ouds genoemde Rederykers in de Nederlanden’, in: *Den Vlaemschen Indicateur* 14 (juli-december 1785), 10-12, 21-24 en 37-40.
- **Schueren, J.F. van der**, ‘Redenvoering’, in: J. Huyghebaert, ‘Toneel in Vlaanderen in 1797: de redevoering van de Fonteinisten uit Gent ter gelegenheid van de Kortrijkse toneelwedstrijd’, in: *Spiegel der Letteren* 23 (1981), 2, 94-97.
- ***Self-strydt, Den*** (1728), *Den self-strydt van den uytwendighen ende inwendigen mensch.* Antwerpen 1728.
- **Sevens, Th.**, *Vlaamsche dichters en prozaschrijvers van Kortrijk.* Kortrijk 1885.
- **Sijs, N. van der**, *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN.* Den Haag 2004.
- **Sijs, N. van der**, en **R. Willemyns**, *Het verhaal van het Nederlands. Een geschiedenis van twaalf eeuwen.* Antwerpen 2009.
- **Simaey, W.**, ‘Leven en tijd van Jan Hofman, Kortrijks toneeldichter’, in: *De Leiegouw* 7 (1965), 129-156.
- **Simaey, W.**, ‘De bewaarde toneelstukken van Jan Hofman’, in: *De Leiegouw* 11 (1969), 233-255.
- **Sluys, A.**, ‘Desroches’, in: *Revue Pédagogique Belge* 1888, 169-193.
- **Smedt, H. de**, *Juvenilia, ofte de schoone Helena.*

Een treurspel van W.F.G. Verhoeven (1738-1809). Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1968.
- **Smedt, M. de**, 'A. Cosyns: een taalverdediger uit de 18de eeuw', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (nieuwe reeks) 1972, 159-179.
- **Smedt, M. de**, 'G. Bouvaert. Een 18de-eeuws Zuidnederlands kloosterbibliothecaris en zijn bibliotheek', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 35 (1981), 67-86.
- **Smedt, M. de**, 'F. de la Fontaine, *Verhandeling over de reden-voering...* [...]', in: *Nederlandse letteren in de Leuvense universiteitsbibliotheek. Catalogus van de tentoonstelling in de universiteitsbibliotheek, 31 augustus-4 september, 4-22 oktober 1982.* Leuven 1982, 138-139. (1982a)
- **Smedt, M. de**, 'G. Bouvaert, *Historie, regels ende bemerkingen wegens de Nederduytsche rym-konst...* [...]', in: *Nederlandse letteren in de Leuvense universiteitsbibliotheek. Catalogus van de tentoonstelling in de universiteitsbibliotheek, 31 augustus-4 september, 4-22 oktober 1982.* Leuven 1982, 139-140. (1982b)
- **Smet, M. de**, *Historische benadering en strekking van het Algemeyn Nieuwsblad van Loven.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1984.
- **Smeyers, J.**, *Taalkennis en taaltoestanden in en rondom de 18e-eeuwse Keizerlijke en Koninklijke Academie van Brussel.* Antwerpen 1951.
- **Smeyers, J.**, *Vlaams taal- en volksbewustzijn in het Zuidnederlands geestesleven van de 18de eeuw.* Gent 1959.
- **Smeyers, J.**, 'Groot-Nederlandse traditie en belangstelling voor het Noorden in de Oostenrijkse Nederlanden', in: *Kultuurleven* 27 (1960), 33-42. (1960a)
- **Smeyers, J.**, 'Kroniek: de studie van de Zuidnederlandse letterkunde der 18de eeuw', in: *Spiegel der Letteren* 4 (1960), 194-208. (1960b)
- **Smeyers, J.**, 'Achtiendeëeuwse en vroegnegentiendeëeuwse Zuidnederlandse manuscripten uit de Bibliothèque Nationale', in: *Liber amicorum E. Rombauts.* Leuven 1968, 251-265.
- **Smeyers, J.**, m.m.v. **E. de Bock**, 'De Nederlandse letterkunde in het Zuiden', in: H.J. Vieu-Kuik en J. Smeyers, *De letterkunde in de achttiende eeuw in Noord en Zuid.* Antwerpen 1975.
- **Smeyers, J.**, 'Achttiende-eeuwse literatuur in het Nederlands in Noord-Frankrijk', in: *Jaarboek De Franse Nederlanden* 1976, 99-114 en 1977, 91-107.
- **Smeyers, J.**, 'Kroniek: de studie van de Zuidnederlandse letterkunde der 18de eeuw (sedert 1960)', in: *Spiegel der Letteren* 19 (1977), 150-163.
- **Smeyers, J.**, 'De Nederlandse letterkunde te Brussel in de 18de eeuw', in: J. Lindemans, P. Tommissen en R. Baeyens (eds.), *Liber amicorum aangeboden aan Raf Hulpiau ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag.* Gent 1978, 377-400.
- **Smeyers, J.**, 'Voltaire dans la littérature néerlandaise des Pays-Bas autrichiens', in: *Etudes sur le XVIIIe Siècle* 6 (1979), 91-101.

- **Smeyers, J.**, ‘Jan Frans van de Velde en het Nederlands’, in: *Wetenschappelijke Tijdingen* 40 (1981), 1, 11-15.
- **Smeyers, J.**, ‘J.L. Krafft, *Den schat der fabelen* [...]’, in: *Nederlandse letteren in de Leuvense universiteitsbibliotheek. Catalogus van de tentoonstelling in de universiteitsbibliotheek, 31 augustus-4 september, 4-22 oktober 1982*. Leuven 1982, 134-136. (1982a)
- **Smeyers, J.**, ‘J. de Wolf, *Den goddelyken philosoph, ofte minnaer der oprechte wysheyd* [...]’, in: *Nederlandse letteren in de Leuvense universiteitsbibliotheek. Catalogus van de tentoonstelling in de universiteitsbibliotheek, 31 augustus-4 september, 4-22 oktober 1982*. Leuven 1982, 140-143. (1982b)
- **Smeyers, J.**, ‘De Vlaamse aanwezigheid in de Theresiaanse academie’, in: G. Verbeke (ed.), *De weg naar eigen academiën 1772-1938: colloquium Brussel, 18-20 november 1982.* Brussel 1983, 43-65.
- **Smeyers, J.**, ‘Simon Michiel Coninckx op reis naar Rome (1772)’, in: T. Coun (ed.), *Huldealbum Dr. F. van Vinckenroye.* Hasselt 1985, 261-268.
- **Smeyers, J.**, ‘“Den Vlaemschen Indicateur” en de literatuur’, in: *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek: liber amicorum J. Andriessen s.j., A. Keersmaekers, P. Lenders s.j.* Leuven 1986, 249-263.
- **Smeyers, J.**, ‘Achttiende-eeuwse benamingen voor taal, volk, en land in Zuidnederlandse bronnen’, in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor*

Taal- en Letterkunde en Geschiedenis 41 (1987), 181-193. (Ook opgenomen, met aanvullingen, in Smeyers 2004.) (1987a)
- **Smeyers, J.**, *Jozef de Wolf en zijn gevecht met 'Den geest der reden'.* Brussel 1987. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 2). (1987b)
- **Smeyers, J.**, 'Van traditie naar vernieuwing. De Zuidnederlandse letterkunde in de Oostenrijkse tijd', in: Hasquin 1987, 301-346. (1987c)
- **Smeyers, J.**, 'Gentse variaties op het Voltairethema', in: M. de Clercq (ed.), *Ingenti spiritu: hulde-album opgedragen aan Prof. Dr. W.P.F. de Geest ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag.* Brussel 1989, 225-236. (1989a)
- **Smeyers, J.**, 'De Verlichting in Vlaanderen', in: *Ons Erfdeel* 32 (1989), 685-692. (1989b)
- **Smeyers, J.**, 'De Amerikaanse vrijheidsoorlog in Nederlandstalige Zuid-Nederlandse bronnen uit de periode van de Brabantse Omwenteling', in: F. van Hemelrijck (ed.), *Revolutie in Brabant.* Brussel 1990, 153-170. (Ook opgenomen in Smeyers 2004.) (1990a)
- **Smeyers, J.**, '"Un cri d'alarme sans lendemain"? De nawerking van de Verhandeling van J.B.C. Verlooy', in: A. Deprez en W. Gobbers (eds.), *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw: dertien verkenningen.* Utrecht 1990, 13-24. (1990b)
- **Smeyers, J.**, 't Narre-schip naer Sotteghem: een achttiende-eeuwse Gentse moralist in het spoor van Sebastian Brant', in: C. de Backer (ed.), *Cultuurhistorische caleidoscoop: aangeboden aan prof. dr. Willy L. Braekman.* Gent 1992, 497-505.
- **Smeyers, J.**, 'Taal en cultuur in de spiegel van de Brabantse Omwenteling', in: *Onze Alma Mater* 48 (1994), 172-184. (Ook opgenomen in Smeyers 2004.)
- **Smeyers, J.**, 'Mevrouw de Mode in de "Vlaemschen Indicateur" (1779-1787)', in: *Oost-Vlaamse Zanten* 70 (1995), 2-3, 178-180. (Ook opgenomen in Smeyers 2004.) (1995a)
- **Smeyers, J.**, *Den Vlaemschen Indicateur en de literatuur: inleiding en bloemlezing.* Brussel 1995. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 12). (1995b)
- **Smeyers, J.**, 'Achttiende-eeuws Brussel: taal en literatuur', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 21 (1998), 2, 45-52. (Ook opgenomen in Smeyers 2004.)
- **Smeyers, J.**, *Voltaire in de Zuid-Nederlandse letterkunde van de achttiende eeuw.* Brussel 2003. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 23). (2003a)
- **Smeyers, J.**, *Van traditie naar vernieuwing: de 18de-eeuwse Zuid-Nederlandse letterkunde: een overzicht.* Brussel 2003. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 24). (2003b)
- **Smeyers, J.**, *Literair- en cultuurhistorische bijdragen: van Rousseau en Amerika tot Aalst en Brussel.* Brussel 2004. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 25).
- **Smeyers, J., P. Muret, J.J. Heirwegh, J. Roegiers** en **J. Craeybeckx**, 'Brabant', in: Hasquin 1983, 9-25.

- **Smidts, P.**, *De dood van Boëtius, of den verdrukten raeds-heer. Treur-spel*, ed. K. Langvik-Johannessen en W. Waterschoot. Brussel 2000. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 19).
- **Smit, W.A.P.**, *Kalliope in de Nederlanden. Het renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850.* Assen 1975-1983.
- **Smittens, C.T. van den**, *Triumph-galm en zegen-wensch op den glorieusen en geluckighen intrede van sijne doorluchtigste hoogweerdigheydt Hr. Henricus Josephus van Susteren, veerthienden bisschop van het wijdt-beroemde bisdom Brugghe, erfachtigh cancelier van Vlaenderen, &c., in den ouderdom van 48 jaeren, binnen Brugghe den 29 maerte 1716.* Brugge 1716.
- **Snellaert, F.A.**, *Schets eenergeschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, vierde uitgave. Gent etc. 1881.
- ***Solemnele blydtschap*** (1752), *Solemnele blydtschap en korte beschryvinge der twee uyt-muntende vreugde-bedryven verricht door het oudt en souverain Hoofd-gilde van den Edelen Ridder Sint Joris binnen de stadt Ghendt.* Gent [1752].
- **Sorgeloos, C.**, 'La bibliothèque de Charles de Lorraine, gouverneur-général des Pays-Bas autrichiens', in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 60 (1982), 809-838.
- **Sorgeloos, C.**, 'Les bibliothèques de Patrick Mac Neny et de Patrice-François de Neny', in: *Etudes sur le XVIIIe Siècle* 12 (1985), 87-112.

- **Sorgeloos, C.** (ed.), *De wereld van Karel Alexander van Lotharingen, gouverneurgeneraal van de Oostenrijkse Nederlanden, 1744-1780: cultuur en maatschappij.* Brussel 2000.
- **Spanoghe, C.M.**, *Het verlost Nederland, vereerlykt door de lang gewenschte aenkomst huner koninglyke hoogheden, de arts-hertogin Maria Christina, en den koninglyken prins Albertus Casimirus [...] en de daer op volgende inhulding Syns Roomsch Kyzerlyke Majestyt, Leopoldus den II [...] waer by gevoegt is een voorafgaende beschryving van het eenjaerig heerschend staeten-roof en moord-jaer, verciert met schooneprinten door C.M.S. Uyt de drukkerey der waerheyd; het eersten gelukkig naer het moordjaer.* Z.pl. z.j.
- **Spanoghe, C.M.** (Fidelis Regtuyt), *Levensbeschryving der Nederlandsche ex-souveryne bloedhonden, en van des zelfs aenhang, of Verhael der vervolgingen, plunderingen, moorden en verder gruweldaeden, gedurende de eenjaerige heersching der souveryne roofvogels, door de waere Heyntjes-kalanten, in de Oostenryksche Nederlanden, gepleegt; voorgestelt in 36 brieven.* Z.pl. [1790-1792].
- **Spooren, M.**, *Twee Nederlandse bewerkingen vanBouileau's Art poétique.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1963.
- **Spruyt, S.**, *Godefridus Bouvaert: Lof van den esel. Eengenologische analyse.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 2000.
- **Stalpaert, H.**, 'Repertorium van volksliederen op vliegende bladen', in: *Volkskunde* 62 (1961), 49-92 en 121-156.
- **Steene, W. van den**, *W.F.G. Verhoeven en de taaltoestand aan het einde van het Oostenrijksche regime.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1943.
- **Steene, W. van den**, 'W.F.G. Verhoeven. Een Mechels geestesverwant van Verlooy', in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 54 (1951), 117-138.
- **Stein, H.J.A.M.**, *Boileau en Hollande. Essai sur son influence aux XVIIe et XVIIIe siècles.* Nijmegen 1929.
- **Sterck, G.J.**, *Démonstration de la foi catholique, ou réfutation de la sceptique profession de foi du prétendu vicaire Savoyard.* Kortrijk 1765.
- **Sterken, J.**, 'De strijd tegen het Jozefistische dirigisme te St.-Truiden', in: *Het Oude Land van Loon* 4 (1949), 25-30, 54-57, 91-94, 97-107. (1949a)
- **Sterken, J.**, 'Romereis en leven van kanunnik S.M. Coninckx', in: *De Tijdspiegel* 4 (1949), 114-117 en 143-144. (1949b)
- **Sterken, J.**, 'Een dichterlijke kanunnik uit onze 18de eeuw (Simon-Michiel Coninckx, 1750-1839)', in: *Dietsche Warande en Belfort* 96 (1951), 458-466.
- **Sterken, J.**, 'Een geestelijk bestek in 1799. Kanunnik S.M. Coninckx versus De Feller', in: *Het Oude Land van Loon* 19 (1964), 145-156.
- **Steveaux, K.**, 'Van den Elsken, een Brabants patriot en politiek vluchteling in het Land van Luik', in: *Historische bijdragen opgedragen aan pater Archangelus Houbaert o.f.m.* Sint-Truiden 1980, 215-272.
- **Stéven, A.**, *De rijmwerken van Andries Steven van Kassel (± 1676-1747): een bloemlezing*, ed. C. Moeyaert. Brussel 1996. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 16).

- **Storme, H.**, *Preekboeken en prediking in de Mechelse kerkprovincie in de 17de en de 18de eeuw.* Brussel 1991.
- **Storme, H.** en **N. Bostyn**, *Repertorium en inleidende studie van uitgegeven predikatieboeken uit de 17de en de 18de eeuw (bisdommen Antwerpen, Brugge, Gent, leper en Mechelen).* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1983.
- **Straelen, J.B. van der**, *Geschiedenis der Antwerpsche rederijkkamers.* Antwerpen 1863.
- **Straeten, E. vander**, *Le théâtre villageois en Flandre.* Brussel 1881.
- **Stroobants, A.**, 'Joseph de Wolf, een 18de-eeuws priester-dichter', in: *Dendermondse Museum- en Archiefberichten* 11 (1997), afl. 32, 5-7.
- **Sulmont, T.**, *Het 'Wekelyks Nieuws uyt Loven' (1773-1789) door J.B. Staes.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1980.
- **Swaen, M. de**, *Werken*, ed. V. Celen m.m.v. C. Huysmans en M. Sabbe. Antwerpen 1938-1934.

T

- **Tassier, S.**, 'L'esprit public en Belgique de 1725 à 1789', in: *Revue de l'Université de Bruxelles* 29 (1924), 391-412.
- **Tassier, S.**, *Les démocrates belges de 1789. Etude sur le Vonckisme et la Révolution brabançonne.* Leuven 1929.
- **Tassier, S.**, *Histoire de la Belgique sous l'occupation française en 1792 et 1793.* Brussel 1934.

- **Tassier, S.**, *Figures révolutionnaires. XVIIIe siècle.* Brussel 1942.
- **Tassier, S.**, *Idées et profiles du XVIIIe siècle.* Brussel 1944.
- **Thijs, A.**, 'Van "theater der armen" tot burgerlijk poppenspel', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*3 (1977), 55-82 en 139-168.
- **Tihon, A.**, 'Catholicisme et politique. Justifications religieuses de la Révolution brabançonne', in: J. Lorette, P. Lefevre en P. de Gryse (eds.), *Handelingen van het colloquium over de Brabantse Omwenteling 13-14 oktober 1983 / Actes du colloque sur la Révolution brabançonne 13-14 octobre 1983.* Brussel 1984, 93-113.
- **Tollenaere, M. de**, *Het volkstoneel in Vlaanderen tussen 1700 en 1810: globaal overzicht en sociaal-economische achtergronden.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Gent 1987.
- **Top, I.**, *Jacobus de Ruyter: overzicht en bespreking van het leven en werk van een achttiende-eeuws lieddichter.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1997.
- **Top, S.**, *Komt vrienden, luistert naar mijn lied. Aspecten van de marktzanger in Vlaanderen (1750-1950).* Tielt 1985.
- ***Treur-gezang*** (z.j.), *Treur-gezang over het verlies der Nederlanden.* Z.pl. z.j.
- ***Triple parallelle*** (1790), *Tripleparallelle de la Révolution des sept Provinces-Unies en 1579, sous Philippe II, roi d'Espagne, de la Révolution des treize États Unis en 1776, sous George III, roi de la Grande-Bretagne, & de la Révolution des onze Etats Unis en 1790, sous Joseph II, empereur d'Allemagne, roi d'Hongrie et de Bohême.* Z.pl. [1790].
- **Trousson, R.**, 'L'abbé F.-X. de Feller et les "Philosophes"', in: *Etudes sur le XVIIIe Siècle* 6 (1980), 103-115.
- **Truyens, L.**, *Revolutie en reactie: politiek in Leuven van 1789 tot 1791.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1985.

U

- **Uytven, R. van**, 'Antwerpen', in: Hasquin 1983, 27-41.

V

- **Vaeck, M. van**, '"'k Ben mensch, 'k wil oock de reden vieren". Gedichten van en over vrouwen in het Doodschuldenboek (1698-1790) van de rederijkerskamers van de H. Geest te Brugge', in: *Spiegel der Letteren* 39 (1997), 13-35.
- **Vandenbroeke, C.**, 'Het boekenaanbod als spiegel van het secularisatieproces tegen het einde van het Ancien Régime', in: H. Soly en R. Vermeir (eds.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde.* Gent 1993, 383-389. (1993a)

- **Vandenbroeke, C.**, ‘Het wetenschappelijke boek in Vlaanderen tijdens het Ancien Régime. Een kwantitatieve verkenning’, in: E. Aerts, B. Henau, P. Janssens en R. van Uytven (eds.), *Studia historica oeconomica. Liber amicorum Herman van der Wee.* Leuven 1993, 279-295. (1993b)
- **Vanderhaeghen, F.**, *Bibliographie gantoise.* Gent 1861-1865.
- **Vanderheyden, J.F.**, ‘F. de la Fontaine en zijn Verhandeling over de redenvoering’, in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 1956, 679-716.
- **Vanderheyden, J.F.**, ‘G. Bouvaert en zijn “Historie, regels ende bemerkingen”. Een paar van zijn bronnen: P. Richelet, Ger. Brandt’, in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, nieuwe reeks 1960, 177-216.
- **Vandevelde, L.**, *De Kamers van Rhetorica in de Lage Landen. Een inventarisatie.* Z.pl. 1994.
- **Vanhamme, M.**, ‘Jean des Roches (1740-1787)’, in: *Paedagogica Historica* 8 (1968), 507-539.
- **Vanhoutte, H.**, *Lexicon van vrouwelijke auteurs in de Zuidelijke Nederlanden (1565-1800).* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1994.
- **Verbeke, H.**, ‘Het geestelijk liedboek in de Zuidelijke Nederlanden (1675-1725)’, in: *Ons Geestelijk Erf* 39 (1965), 337-393.
- **Vercruysse, J.**, ‘Vander Noot, Holbach et le Manifeste du peuple brabançon’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis / Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 46 (1968), 1222-1227.
- **Vercruysse, J.**, ‘Journalistes et journaux’, in: *Etudes sur le XVIIIe Siècle* 4 (1977), 117-127.
- **Verhaegen, P.**, *La Belgique sous la domination française, 1792-1814.* Brussel etc. 1924-1929.
- ***Verlichting, De*** (1983), *De Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik.* Brussel 1983.
- **Verlooy, J.B.C.**, *H. Vandernoot ontmaskert.* Z.pl. z.j.
- [**Verlooy, J.B.C.**], *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden.* Maastricht 1788.

- **Verlooy, J.B.C.**, *Zyn geloof, vryheyd en eygendommen in gevaer?* Z.pl. [1793].
- **Verlooy, J.B.C.**, *Verhandeling op het niet achten der moederlyke tael in de Nederlanden.* Gent 1829.
- **Verlooy, J.B.C.**, *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden*, ed. R. van Roosbroeck. Antwerpen 1938.
- **Verlooy, J.B.C.**, *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden (1788)*, ed. J. van den Broeck en J. Smeyers. Den Haag 1979.
- **Vermeren, M.F.**, *Den theater des bedroghs ofte de listige onstantvastigheyt des werelts.* Brussel [1743].
- **Vermeren, M.F.**, *De listige onstantvastigheyt des weirelts.* Brussel 1745.
- **Vermeren, M.F.**, *Les lions de Païs-Bas, au regards des guerres / De Nederlandsche leeuwen, aenraeckende de oorlogen.* Rijsel [1750].
- **Vernooij, A.**, *Advertenties voor boeken in de Gazette van Gend, 1750-1790. Bijdrage aan de studie van de culturele ontwikkeling in Vlaanderen in de 18de eeuw.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1983.
- **Verpoorten, J.D.**, *Woorden-schat, oft letterkonst*, tweede druk. Antwerpen 1759.
- **Verriest, G.**, *Het lyrisch toneel te Gent van oorsprong af tot op heden.* Gent 1966.
- **Verschaffel, T.**, *De hoed en de hond. Geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden 1715-1794.* Hilversum 1998.
- **Verschaffel, T.**, *Historici in de Oostenrijkse Nederlanden (1715-1794). Proeve van repertorium.* Brussel 1996. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 15).
- **Vervisch, P.**, *Wonderbaer en rugtbaer leven van den ex-pater Auxilius van Moorslede alias Pieter-Francis-Dominiq Vervisch. Eerste boekdeel, behelzende de zeldzaemste avanturen van zijn leven als capucin. Maestricht, Wauters Dronkers op de Paraede Plaets. Tweede boekdeel, behelzende de zeldzaemste gevallen als wereldlijken priester. Liefkenshoek, Joseph Leopold Francis Vijghe, in de Hoed van Vrijheyd, regt over de geketende Leeuw. Derde boekdeel, behelzende de zeldzaemste avanturen van zijn leven als krijgspastor, veldpaepe ofte aumonier. Wareghem, Sincerus Vyghe, in den geschoren Leeuw.* [Brugge 1791].
- **Viaene, A.**, 'Vaderlandse verzen van P.J. de Borchgrave, 1790-1810', in: *Biekorf* 65 (1955), 223-224.
- **Viaene, A.**, 'Rederijkers en luchtballons', in: *Biekorf* 61 (1960), 129-136.
- **Viaene, A.**, 'Rederijkers en luchtballons', in: *Biekorf* 61 (1960), 129-136.
- **Viaene, A.**, 'Een onvoltooid Breydel-epos uit 1794: de Guidonide van Beaucourt', in: *Biekorf* 62 (1961), 171-182.
- **Viaene, A.**, 'Rederijkerstriomfen te Wakken, 1783-1785', in: *Biekorf* 63 (1962), 120-133.
- **Vichet, R.**, *Den edelen ridder en H. Martelaer Sebastianus*, tweede druk. Antwerpen 1720.
- **Vigne, J.O. de**, 'De Zuidnederlandsche schrijvers van het tijdstip der Fransche Overheersching (1795-1815)', in: *De Vlaamsche Kunstbode* 2 (1872), 377-393, 453-463 en 524-533.

- **Vinckenroye, F. van**, *De achttiende-eeuwse rederijkers in Belgisch Limburg*. Brussel 1993. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studie-centrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 9).
- **Vlaminck, A. de**, *Jaerboeken der Aloude Kamer van Rhetorika Het Roosjen te Thielt.* Gent 1862.
- **Vlaminck, A. de**, 'Jaerboeken der Thieltsche rhetorykkamers', in: *Vaderlandsch Museum* 5 (1863), 1-249.
- **Vonck, J.F.**, *Onzeydige aenmerkingen over de tegenwoordige gesteltenis van Brabant. Vertaelt uyt den tweeden Franschen druk.* Z.pl. 1791. (1791a)
- **Vonck, J.F.**, *Onzeydige aenmerkingen over de tegenwoordige gesteltenis van Brabant. Vertaelt uyt den tweeden Franschen druk, met een kort historisch verhael, tot inleyding.* Z.pl. 1791. (1791b)
- **Vonck, J.F.**, *Naerdere onzeydige aenmerkingen of vervolg van staetkundige onderrigtingen voor het Brabansch volk, betrekkelyk tot den state der opperheerschappy aldaer in 1790, met merkelyke aenteekeningen, een historisch byvoegzel, en eene groote menigte van geloofweêrdige stukken over den voorval van Namen, en de gevangenisse van den generael Vander Mersch, op het kasteel van Antwerpen*, tweede druk. Rijsel 1792.
- **Vooys, C.G.N. de**, 'Een pleidooi voor het Vlaams uit de achttiende eeuw', in: *Bibliotheekgids* 1925, 33-35.
- **Vooys, C.G.N. de**, m.m.v. **G. Stuiveling**, *Historische schets van de Nederlandse letterkunde, voor schoolgebruik en hoofdaktestudie*, zeventiende druk. Groningen 1942.

- **Vos, V. de**, *De rederijkkamer Het Kersouwken te Leuven.* Leuven 1908.
- **Vosters, R., G. Rutten** en **M. van der Wal**, 'Mythes op de pijnbank. Naar een herwaardering van de taalsituatie in de Nederlanden in de achttiende en negentiende eeuw', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 120 (2010), 1, 93-112.
- **Vovelle, M.**, 'La Révolution brabançonne dans le cycle des révolutions à la fin du XVIIIe siècle', in J. Lorette, P. Lefevre en P. de Gryse (eds.), *Handelingen van het colloquium over de Brabantse Omwenteling 13-14 oktober 1983 / Actes du colloque sur la Révolution brabançonne 13-14 octobre 1983.* Brussel 1984, 19-30.
- ***Vredewensch*** (1776), *Vredewensch aen den hedendaegschen dichter en den gewaenden hervormer hervormd, antwoord op het nieuw-jaer-giftje.* Z.pl. 1776.
- **Vries, J.W. de, R. Willemyns** en **P. Burger**, *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*, Amsterdam 1993.

W

- **Weiland, P.**, *Nederduitsch taalkundig woordenboek.* Amsterdam 1799.
- **Weisgerber, J.**, *Rococo in Vlaanderen? Neorococo in West-Europa. Literaire verkenningen.* Brussel 1992. (Facultés Universitaires Saint-Louis: Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde: Cahier 8).
- **Wellens, J.T.J.**, *Herderlyken brief tot instelling van eenen algemeynen biddag in het diocese van Antwerpen om over de keyzerlyke wapenen den goddelyken zegen te verkrygen.* Antwerpen 1778.
- **Willekens, E.**, 'Drama en toneel', in: *Antwerpen in de XVIIIe eeuw.* Antwerpen 1952, 275-300.
- **Willems, J.F.**, *Verhandeling over de Nederduytsche tael- en letterkunde, opzigtelyk de Zuydelyke Provintien der Nederlanden.* Antwerpen 1819-1824.
- **Willems, J.F.**, *De la langue belgique.* Brussel 1829.
- **Willems, J.F.**, 'Belgiade', in: *Belgisch Museum* 4 (1840), 257-259. (1840a)
- **Willems, J.F.**, 'Des Roches en zyne aenhangers in de tael', in: *Belgisch Museum* 4 (1840), 427-447. (1840b)
- **Willemyns, R.** en **W. Daniëls**, *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden.* Antwerpen 2003.
- **Winkel, J. te**, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, dl. 5: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van de Republiek der Vereenigde Nederlanden*, dl. 3 (herdruk). Utrecht etc. 1973. (1973a)
- **Winkel, J. te**, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, dl. 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen*, dl. 1 (herdruk). Utrecht etc. 1973. (1973b)
- **Wolf, J. de**, *Den geest der reden, behelzende deftige aenvallen en overtuygingen tegen de onkundige leeraers.* Amsterdam [Gent] 1777.

- **Wolf, J. de**, *Den godelyken philosoph, ofte minnaer der oprechte wysheyd, verzeld door den sterrekundigen, als ook door den schilder en licht-zoekenden reyzer.* Gent 1778. (1778a)
- **Wolf, J. de**, *Den vreugd en vrucht-wekkenden theater van Apollo, ofte invallende gedagten op den levens-loop van den mensch, van syne geboorte af tot aen syne dood.* Gent 1778. (1778b)
- **Wolf, J. de**, *Zendbrief aen mijnheer C.J. Bonne.* Gent 1778. (1778c)
- **Wolf, J. de**, *De herlevende Gendsche Maegd, door de komst van zyne Excellentie den Prins Ferdinandus-Marie van Lobkowitz, die gedaen heeft zynen plegtigen intrede binnen Gent den 22 november 1779, als XVII bisschop der voornoemde stad.* Gent 1779.
- **Wolf, J. de**, *De klap-bank der heeren, ofte het vermaek in het caffé-huys, voorgesteld in samenspraeken.* Den Haag [Gent] 1780. (1780a)
- **Wolf, J. de**, *De klap-bank der juffers, ofte het vermaek aen de thé-tafel, voorgesteld in saemenspraeken tusschen zeven juffers.* Den Haag [Gent] 1780. (1780b)
- **Wolf, J. de**, *Rouw-klagt over de dood van Zyne Koninglyke Hoogheyd den Hertog Karel-Alexander van Lorreynen en Barr.* Gent 1780. (1780c)
- **Worp, J.A.**, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland.* 2 dln. Groningen 1904-1908.

Z

- ***Zend-brief, Den*** (1777), *Den zend-brief van den zeer wyd berugten schryver van Geneve myn heer de Voltaire aen de inwoonders van Parys.* Aalst 1777.

Register

A

Aalst 56, 91-92, 95
Academie van Brussel *zie* Keizerlijke en Koninklijke Academie voor Wetenschappen en Schone Letteren
Addison, J. 112, 115
Albert Casimir van Saksen-Teschen 230
Albertus van den Bosch 191-192
Het goddelyk kamerken 191-193, 196
Albrecht (aartshertog) 91
Alembert, J. d' 108
Alexander de Grote 153, 207
Alpha en Omega (Ieper) 76
Alva, hertog van, F. Alvarez de Toledo 242
Al Vloeyende Bloeyende (Ninove) 84
Amsterdam 42, 45, 56, 60-61, 130
Antheunis, J.J. 98
Trazimus en Timagenus 98
Antonides van der Goes, J. 58
Antwerpen 33, 44-47, 49, 53, 57, 65, 70-71, 74-75, 88, 96, 122, 137-138, 156, 187, 192, 208, 211, 224-226, 235, 253
Apollo 59-60, 131, 154-155
Appels 91-92, 95
Aristoteles 129
Assuerus ende Esther 69
Athene 35
Augsburg 116
Augustinus 215

B

Bacchus 157, 225, 276
Bachiene, W.A. 44, 47
Beknopte beschryving 42, 44
Backx, R. 187-188
Baeke, J. 60
Baey, J.J. 166-168
Den lof en rugspraek der schouwburgkonste 166
Misbruik in 't rym uitspreken 166
Balckenende, A. 87
Barbaristen (Kortrijk) 101
Barlaeus, C. 60
Baustetter, J.T. 71
Bayle, P. 204, 211
Beccaria, C. 199

Beerblock, J. 79
Begin der Belgische vryheid 265
Belgisch Museum 35
Bellamy, J. 62
Belle 76, 166
Bellem, madame de *zie* J. Pinault
Bergen op Zoom 47-48
Beschryvinge der triomphe op den vyf-en-twintigh-jaerighen jubile van [...] Henricus Josephus van Susteren 237-238
Bettens, Z. 67
Biegt ofte belydenisse van Josephus den II, De 266
Bilderdijk, W. 62
Bissegem 213
Bogaert, J. 11
Boileau-Despréaux, N. 128-137, 141, 165
Bolingbroke 216
Bollandus, J. 34
Bombarda, G.P. 66
Bonne, K.J. 161-162, 213
Discours op de dood van den beruchten heer de Voltaire 213
Gedicht op de hedendaegsche mode 161
Den leutigen en leerenden vastenavond doctoor 162
Borchgrave, P.J. de 111, 170-172, 229-230, 234
Den schildwacht Nelzon, of de beproefde liefde 111, 170-172
De vruchtelooze bewaeking 170
Borromaeus, C. 235
Bottelgier, J. *zie* K.L. Diericx en J.B. Vervier
Bottens, F. 185, 190-191, 197, 200
Gheestelycken catechismus van den wegh der liefde Godts 190-191
Den ghecruysten Seraphim 185, 190-191
Het goddelick herte 190
Bouillon 108-109
Bouvaert, G. 137-142
Beschryvinge van den toren van de cathedrale 137
Historie, regels ende bemerkingen 137-142
Boxtel, H. van 33
De spiegel der jonkheydt 33
Brandt, G. 59, 100, 141
Het leven van Joost van den Vondel 59
Breda 56, 253-254
Bredero, G.A. 58, 132, 141
Brief van [...] Voltaire aen de inwoonders van Parys 214
Broeckaert, K. 114-115, 180, 277
Briefwisseling tusschen Vader Gys en verscheyde andere geleerde persoonen 115, 277
Dagelyks Nieuws van Klokke Roeland 277
Jellen en Mietje 180
Nieuws van Vader Roeland 277
De Sysse-Panne 114-116, 277

Broeders van het Sacrament, De (Zwevegem) 93-94
Brugge 11, 42, 55, 57-58, 76, 79-85, 88-89, 112-114, 129-130, 132, 142-143, 149, 216, 235-238

Brugghe, A. van der 85-87, 142
Oordeelkundigh gildenlof 85
Brugsche Gazette 11
Brussel 15-16, 28-34, 37-39, 45, 47, 60-61, 65-70, 73, 75, 101, 104, 107-109, 116-117, 120-122, 134, 151, 165, 204-207, 212, 221-222, 225-226, 229, 232, 243, 246, 253, 259, 263, 265, 268, 282
Buys, J. 240
Byron, G.G. 62

C

Caesar, J. 39
Cammaert, J.F. 11, 60-61, 67-69, 101, 129, 135-137, 241, 247-249
Adam en Eva uijt het lust-paradijs gejaagt 60-61, 68
De dichtkonst van den Heere Nicolas Boileau Despréaux 130, 135-137
Don Juan 68
Joas seven-jaerige koninck van Juda 68
Ninette in het hof 68
Straf ende dood van Balthassar, koning der Chaldeen 68, 247-249
Den valschen astrologant 68
Den waerseggher 68
Cannart d'Hamale, F.M. van 271
Capellen tot den Pol, J.D. van der 251
Aan het volk van Nederland 251
Carel Stuaert, koninck van Engeland 91, 95
Carondelet, J. 106
Castelein, M. de 101
Catharinisten (Wakken) 125, 170, 232, 234
Cats, J. 22, 58-59, 119, 141, 161, 201-203
Self-stryt 202
Catullus, G.V. 145
Cervantes, M. de 121
Charleroi 56
Chasteler, F.G.J. du 28
Christina (koningin van Zweden) 224
Clairon *zie* C.J. Léris
Claudianus, C. 147
Claus, F. 189
Christelycke onderwyzing 189
Cobenzl, K.P.J. von 205-206
Combes 227
La fête millénaire 227
Coninckx, S.M. 31, 62, 199-201
Christelijke gedichten 31, 199-201

Punt- en mengeldichten 31
Les saisons 31, 199
Corneille, P. 120, 134, 205
Le Cid 134
Corneille, T. 68
Le festin de Pierre 68
Couttenier, P. 180
Croon, P. 141
Custis, C.F. 42, 120
Cuypers van Alsinghen, J.F.G. 29

D

Daele, F.D. van 129
De dichtkunde 129
Daele, P. van 84
Damiens de Gomicourt, A.P. 111, 204
Le voyageur dans les Pays-Bas autrichiens 111, 204
Danes, P.L. 190
Dante 62
David 145
Delfshaven 57
Delille, J. 31, 199
Delsaerdt, P. 199
Den Haag 52-53, 70, 160
Dendermonde 91-92
Dene, E. de 144
Desmaele, B. 121
Détert, B. 57-59, 112-116
De Bruggelingen uyt hunne sluimering ontwaekt 114
Het gedrag van [...] Josephus II 112
De Rapsodisten 112-116
J. van Vondels overtreffende lof 58
Deure oft ingang tot de nederduytsche taele 33
Dewez, L.D.J. 43
Histoire de Belgique 43
Diderot, D. 108, 120, 165
Diericx, K.L. 265-266
Dits die excellente print-cronike van Vlaenderen 265-266
Donck, E. vander 138
Doornik 207, 235
Dranouter 77
Drie Santinnen, De (Brugge) 79, 83, 85, 88, 130
Droomers, J. 132
Idonea [...] en Liederick de Buck 132
Dubuisson, P.U. 98
Trazimus en Timagenus 98

Ducq, J.F. 178
Duinkerke 27, 45, 47, 85
Dullaert, J. 100
Duronderay, J. 67, 69
Duyse, Pr. van 11
Dyck, A. van 45

E

Eersel, G.G. van 32
Effen, J. van 112, 115

De Hollandsche Spectator 112
Eijck, C.C. Van 46
Elizabeth (koningin van Denemarken) 224
Elsken, J.J. van den 260-261, 269
Brieven van een theologant van Loven 260
Omstandig verhaal van de injurieuse gevangenisse 260
Den Spectateur Universeel 261
Versamelinge van verscheyde stukken 261
Emmerechts, J.J. 71
Ninette in de stad 71
Signoôr in China 71
Epitre de monsieur de Voltaire aux Parisiens 214
Esprit des Journaux, L' 118
Eugenius van Savoye 130
Eupen, P.S. van 253, 255, 266
Eyck, J. van 41

F

Faber, M. 188
Favart, C.S. 66, 68
Ninette à la cour 68
Favart, madame *zie* J. Duronderay
Feller, F.X. de 31, 116-118, 212, 259
Catéchisme philosophique 116
Dictionnaire historique 31, 116
Journal Historique et Littéraire 116, 259
Recueil des représentations, protestations et réclamations 259
Fernand, C.J. 112
Ferney 216
Fielding, H. 119
Fijnje, W. 45
Fijnje-Luzac, E. 45
Filips II 101, 224, 259, 270-271
Filips van Anjou 72
Filips de Schone 224
Flanderin, J.B. 189
Maniere om christelyk te leven 189
Flas, A. 67
Flas, J.B. 67, 241-243
Bly-eyndigh treurspel van Carolus den V 241-243
Flo, J. de 83
Flora 226
Floris, F. 70

Focquenbroch, W.G. van 58
Fondamenten ofte grond-regels der Nederduytsche spel-konst 33
Fontaine, F. de la 55, 69, 165-167, 245-246
D'Amerikanen of Alzire 69
Beknoopte beschryving der tooneelen van Europa 55
Het veranderlyk geval van Garibaldus en Dagobertus 245-246
Verhandeling over de redenvoering 69, 165-167
Fontaine, J. de la 31
Fonteine, De (Gent) 71-75, 78, 83, 90, 94, 98, 168-169
Forster, G. 256
Franciscus van Sales 194
Franckenberg, J.H. von 211-212, 238-239, 268, 270
Franklin, B. 269-270
Frans I (keizer van Oostenrijk) 222

G

Galenus, C. 162
Garrick, D. 166
Gazette van Antwerpen 107
Gazette van Gend 107, 119, 213
Gedeons Vlies (Brussel) 69
Gellert, C.F. 31
Generé, P. 168, 177
Gent 29, 31-32, 58, 65, 70-74, 78, 83, 91, 94, 98, 101, 107, 109, 112, 114, 122, 125, 127, 160-161, 168, 178, 192, 215, 222-224, 226, 228, 232, 235, 243, 263
Gent, J. van *zie* Albertus van den Bosch
George III (koning van Engeland) 270
Geraardsbergen 126, 234
Geyter, P. de 232
Ghesquière, J. 34, 37
Gilde van het Heilig Kruis (Brugge) 79
Gilde van Sint-Joris (Gent) 222-223, 231
Gimblet, gebroeders 110
Gisbert, B. 189
Gobels, A. 130
De dichtkunde van den Heere Nicolaas Boileau Despréaux 130
Goedhertige Kruysdraegers, De (Dranouter) 77
Goethe, J.W. von 117
Goethem, J.C. van 193-194
Twee-hondert jaerigen jubel-galm der XIX Martelaeren van Gorcum 193-194
Goldsmith, O. 119
Gorkum 193-194
Goropius Becanus, J. 138
Gossec, F.J. 69
Gottsched, J.C. 129
Goyers, J. 194

Grétry, A.E.M. 69
Grimminck, K.L. 190
Groeiende Boom, De (Lier) 80, 88
Groot, H. de 59

H

Hannetaire, J.N. d' *zie* J.N. Servandoni
Harel, M.M. 213
Voltaire, recueil des particularités curieuses de sa vie et de sa mort 213
Hasquin, H. 16
Hébert, J.R. 277
Le Père Duchesne 277
Heilige Geestgilde (Brugge) 76, 79-80, 83, 85-88, 142
Hellynckx, F. 195-196, 214-215
Christelyke onderwysingen voor de lands en ambagts-lieden 195-196
Dry-voudige verhandelinge sedelyck en onderwysende 195
Een toom tegen Voltaire en andere materialisten 214-215
De onlichamelykheyt ende onsterffelykheyt der redelyke ziele 215
Hemiksem 137
Hercules 100, 226
Herreyns, W. 231, 238
Hese, F. van 275
Hese, J. van 275
Legenda aurea 275
Hije, J. 78, 84
Hippocrates 162
Hobbes, Th. 211
Hofman, J.B.J. 168, 172-175, 177
Justina, of de onderwerping van Namen 173
De listige bakkerin 172
Maria Stuart 172
De menschlievendheid der dorpelingen ontrent Charleroy 177
Den onbermhartigen schuld-eisscher 174-175, 177
De redding 172
Den vrijer incroyabel 172
De ware vaderlanders 172
Holbach, P.H. d' 257
Le christianisme dévoilé 257
La politique naturelle 257
Hollandsche Sociëteit (Antwerpen) 46-47
Homerus 36
Hooft, P.C. 28, 58-60
Hoogstraten, D. van 119
Horatius 129-130, 132, 136, 147
Houbraken, A. 42
De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen 42
Houwaert, J.B. 144
Huygens, C. 58
Huyghebaert, J. 14

I

Ieper 76, 129, 235
Imbert, M.C. 88-89
Inleyding tot de grondregels der Vlaemsche spraek- en spelkonste 52
Isabella (aartshertogin) 91
Isabelle (Infante) 152

J

Jacobs, C.F. 69
Jan IV (hertog van Brabant) 266
Jan Theodoor van Beieren 108
Johannes, G.J. 21
Jonge Dochterkens, De (Meulebeke) 95
Jonge Redenaeren, De (Appels) 91
Jordaens, J. 70
Jozef II 22, 31, 38, 40, 92, 103-104, 108, 110, 112-113, 179, 184, 204, 208, 211, 220, 231, 234, 249, 251-253, 255, 257, 259-260, 262, 266-272, 274-277, 282
Justinus van Brussel *zie* J.B. Flas
Juvenalis 147-148

K

Kalff, G. 10
Kanegem 126-127
Karel I (koning van Engeland) 91-92
Karel II (koning van Spanje) 72
Karel V (keizer) 224, 241-243, 259, 270
Karel VI (keizer van Oostenrijk) 184, 220, 222
Karel de Grote 224
Karel de Stoute 224
Karel van Lotharingen 68-69, 103-104, 121, 220-233, 262
Kassel 49
Keizerlijke en Koninklijke Academie voor Wetenschappen en Schone Letteren 28, 34, 37, 43, 53-54, 104-107, 207
Kerricx, W. 70, 88
Kersouwe, De (Oudenaarde) 100-101
Keuremenne *zie* J.J. van den Elsken
Klauber, J.B. 231
Klopstock, F.G. 62
Klugmann, J.N. de 215-216
Fakkel van het oud en alleen waer geloof 215-216
Knock, A.J. 45

Knuvelder, G. 10
Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde 107
Kortrijk 101, 168-169, 173, 176-177, 213
Kotzebue, A. von 73, 169
Krafft, F.J. 68

Krafft, J.L. 29-30, 67, 69, 243-245
Den schat der fabelen 29
Iphigenie ofte Orestes en Pilades 69
Den spiegel der vrouwen 243-245

L

Labare, J.A. 129-136, 142, 237
Konst der poëzye in Nederduytsche verssen 129-135, 142
Lamoot, P. 28
Discours sur l'utilité d'une histoire générale de Flandre 28
Langendijk, P. 100
Langvik-Johannessen, K. 14
Laurens, J. 68
Het leedwezen ofte de openbaere belydenis van [...] Voltaire 214
Leemans, I. 21
Leerzuchtige Minnaressen, De (Zottegem) 95
Leiden 130
Lemierre, A.M. 168
La veuve du Malabar 168
Leopold I 255, 258
Léris, C.J. 166
Lesbroussart, J.B. 108
Journal littéraire et politique 108
Lessing, G.E. 31, 129, 199
Leuven 38, 106-107, 119, 180, 187, 189-190, 206-207, 211, 260-261
Levenswyze en lotgevallen der Hollandsche emigranten 45-46
Lichtervelde 128
Lier 80, 88
Ligne, C.J. de 68, 116-118, 165, 167, 180, 204, 221
Lettres à Eugénie sur les spectacles 165, 180
Mélanges militaires, litéraires en sentimentaires 117
Linguet, S.N.H. 108
Annales politiques, civiles et littéraires 108
Lissens, R.F. 13
Lobkowitz, F.M. van 32, 98, 228
Locke, J. 211
Lodewijk XIV 66, 109, 129-131, 135, 170-171
Lodewijk XV 48, 69
Lodewijk XVI 266
Lof-galm op de hoog-geachte heeren Henricus Vander Noot, Henricus Vander Meersch ende Henricus de Franckenberg 268
Lof-sangen op de besonderste feest-dagen van [...] Maria 197
Lokeren 98

Lokeren, J.B. van 189
Christelyke academie 188, 196
Londen 108
Lope de Vega, F. 134, 137
Lousberghs, J.W. 43
Luik 27, 76, 108-109, 116, 254, 259
Luiscius, A.G. 141
Algemeen woordenboek 141
Luxemburg 116
Lyon 65
Lysimachus 207

M

Maaseik 96-97, 101
Maastricht 38, 44
Madelein, C. 15
Maerlant, J. van 138
Male, J.P. van 11, 21, 81-82, 84, 86-87, 142-150
Gheestigheden der Vlaemsche rhym-const 147-151
Ontleding ende verdediging [...] der poëzye 11, 81, 86-87, 142
Malherbe, F. de 132
Mannheim 226
Maria Christina (landvoogdes) 230
Maria Elisabeth (landvoogdes) 69, 184, 220
Maria Stuart 95, 125
Maria Theresia 43, 108, 135, 184, 205, 220, 222, 224, 230-234, 247, 249, 251, 255, 262, 270, 282
Marmontel, J.F. 166
Martialis, M.V. 145, 147
Maurits van Saksen 66
Maximiliaan van Beieren 66
Mechelen 29, 34, 37, 91-92, 211, 232, 235, 238-239, 263
Medardisten (Wijtschate) 90
Meersch, J.A. van der 254-255, 258, 268, 270
Mercier, L.S. 169
Mérode, Prins de 68
Meulebeke 95
Meyer, C. 73
Meyer, L. de 29, 51
De gramschap 29, 51
Michiels, J. 111
Michils, J. 234
Milton, J. 36, 121
Minerva 35, 238
Moen 95
Molière 120

Montesquieu 176, 204, 264
Lettres persanes 176
More, Th. 29
Moréri, L. 161

Mortier, R. 16
Mostert, D. 60
Mozes 269-270
Mulle 38, 40
Letterkundig tydverdryf 38
Munck, J.J. de 194
Mylen, A. van der 138

N

Nabuchodonozor 153
Namen 44, 235
Napoleon 280
Nauwkeurig verhael van de verovering der stad Brussel 265
Neckere, F.J. de 51
Bewerp van Vlaemsche spelling 51
Nelis, C.F. 180, 206-208, 211
Alexis, fragment d'institution d'un prince 180, 207
Fragment sur les principes du vrai bonheur 206-207
Neny, P.F. de 35, 120, 206-207
Nevele 77
Neyts, J. 55
Nieuwe geestelycke liedekens 197
Nieuwen atlas der jeugd 47
Nieuwpoort 57
Ninove 84
Nomsz, J. 169
Noot, H. van der 37, 179, 252-259, 262, 266, 268-271
Mémoire historique, politique et critique 37
Mémoire sur les droits du peuple brabançon 257
Het volk van Brabant 252-253, 271

O

Ogier, B. 88-89
Ogier, W. 70, 88
Oldenbarnevelt, J. van 60
Olijftak, De (Antwerpen) 70-71, 88
Ongeleerde, D' (Lier) 80
Oostrozebeke 127
Oostveldt, B. van 15

Oprecht onderwys van de letter-konst 33
Oudenaarde 91, 95, 100-101, 233
Outrepont, C.L. d' 254
Ovidius 145, 147, 149, 154
Ars amandi 154

P

Paape, G. 45, 47
Reize door de Oostenrijksche Nederlanden 45
Paepe, T. de 15
Pape, J.B. de 101
Des menschen verlossinge 101
Thonneelspel van den oorlogh tusschen Caroluys VI ende Soliman I 101
Paquot, J.N. 207-208
Mémoires pour servir a l'histoire littéraire 207
Parijs 32-33, 35, 65-66, 107-109, 116, 129, 139-140, 159, 214, 276
Patriotisch gezang op den verwarden haspel der nieuwigheyds-zoekers en twist-zaeyers 273-274
Paulus 142, 202, 236
Pauwels, J.A.F. 156-158, 225
Berigt van constige gemaeckte sneeuwe beelden 225
Beschryvinge van de vermaerde riviere de Schelde 158
Nauwkeurige tydts-rekeninge 156
De verkeerde wereld tot het goed aengewackert 156
Peter I (koning van Castilië) 152
Pinault, J. 179, 268-269
Plat, J. le 111
Plato 127
Plemp, C.G. 60
Poirters, A. 141, 199, 203
Pöllnitz, K.L. von 70
Pope, A. 129
Porteman, K. 84
Propertius, S. 147
Prysversen, op het afsterven van [...] Maria Theresia 125-128, 232-235

Q

Quellin, A. 70
Quicke, J. 59, 60
Het leven van [...] Joos van den Vondel 59-61

R

Racine, J. 68, 120, 129, 205
Athalie 68
Raynal, G.T.F. 204
Restif de la Bretonne, N.E. 119
Reysschoot, P.J. van 223
Riccoboni, L. 94, 165-166
Pensées sur la déclamation 165
Réflexions critiques sur les différents théâtres de l'Europe 165
Rijckere, P.J. de 125
Rijsel 28, 257
Robineau, A.L.B. 268

Robinson, J. 89
Robyn, L. 101
Historie [...] ontrent Oudenaarde 101
Roches, J. des 34, 43, 48, 53-55, 105-106, 120
Grond-regels der Grieksche taele 53
Grond-regels der Latynsche taele 53
Histoire générale des Pays-Bas autrichiens 43
Nieuwe Nederduytsche spraek-konst 53
Roermond 235
Roesbrugge 77, 90, 93
Roeselare 125-126, 234
Rombaut, J.A. 30, 226
Beschryvinge van alle de vreugde-feesten 227
Bruxelles illustrée 30
Het verheerlykt of opgehelderd Brussel 30
Rombauts, E. 12
Rome 235, 241
Ronse 102
Roose, J. de 127
Rotgans, L. 36
Rousseau, J.J. 31, 65, 68, 117, 165, 204, 211-213, 216
Le devin du village 68
Dictionnaire de musique 65
Emile 213
Rousseau, P. 108-109
Le Journal Encyclopédique 108-109, 118
Rouw-klagt van Josephus den tweeden 267-268
Rubens, P.P. 41, 45, 70
Rusting, S. van 132
Ruyter, J. de 198-199
Nieuw liedtboeck 198-199
Rymconstminnende Jonge Dochters, De (Moen) 95

S

Saint-Lambert, J.F. de 31, 199
Sallustius, G. 28
Salomon 145
Sanden, J. van der 224-225
De Antwerpsche faem-baszuyn van Pallas 225
Saturnus 226
Schermers, L. 148
Schim, H. 141
Schrant, J.M. 29

Schrieckius, A. 138
Schueren, J.F. van der 73, 90, 103, 110-111, 125, 127-128, 168-170, 232, 234

De weduwe van Malabar 168-169
Sebastian, J. 231
Den self-strydt van den uytwendighen ende inwendigen mensch 202-203
Servandoni, J.N. 165, 167
Observations sur l'art du comédien 165
Shakespeare, W. 62
's-Hertogenbosch 117, 191
Siegenbeek, M. 51
Signor, P.J. 102
De gefopte Franschman 102
Sint-Kwintens-Lennik 186
Sint-Maartens-Leerne 77
Sint-Truiden 192
Sint-Winoksbergen 168
Sluis 87
Smeyers, J. 12-16, 19
Smidts, P. 89
Smits-Veldt, M.B. 84
Smittens, C.T. van den 236-237
Triumph-galm en zegen-wensch 236-237
Snellaert, F. 154
Société d'Emulation 108
Société Littéraire 53, 104-105
Société Typographique de Bouillon 109
*Solemnele blydtschap en korte beschryvinge der twee uyt-muntende vreugde-bedryven*222
Soliman III 101
Sompele, L.I. van de 79-81, 88
Sonnebloeme, De (Maaseik) 96-97
Spaderijken, De (Belle) 166
Spanoghe, C.M. 31, 179-180, 262, 271, 274-275
Dagelyksche en Algemeyne Europische Mercurius 263
Les délices des Pays-Bas 31
De Doelsche nymph 262
De Doelsche Melpomine 262
Historisch woordenboek 31
Levens-beschryving der Nederlandsche exsouveryne bloedhonden 269
Mercure Général et Journalier de l'Europe 263
Het schouwburg der Nederlanden 31
Het verlost Nederland 179-180, 271, 274-275
Den vuerigen wensch van pligtverrigting 275
De zingende zwaen in haer sterven 31
Spectator, The 112
Spectatoriale Schouwburg 169
Speeckaert 84
Spenser, E. 121

Spinoza, B. 211
Staël, madame de, A.L.G. Necker 117

Steele, R. 112, 115
Sterck, G.J. 213
Demonstration de la foi catholique 213
Stéven, A. 34, 49, 77
Nieuwen Nederlandschen voorschrift-boek 33, 49
'Wek-gesang' 77
Stevin, S. 144
Stoke, M. 138
Straeten, E. vander 75
Stuiveling, G. 10
Susteren, H.J. van 235-238
Suyver Leliebloem, De (Brussel) 66, 68
Swaanenburg, W. van 56-57
Helden-sang ter eere van [...] Karel VI 57
Parnas, of de zang-godinnen van een schilder 57
Swaen, M. de 10, 27, 75, 84-85, 132, 183, 201-203
Het leven en de dood van onzen Saligmaker Jesus Christus 183
Zedelycke rym-wercken en christelyke gedachten 183

T

Tacitus, P.C. 28
Tasso, T. 36
Tatler, The 112
Tengnagel, M. 132
Thomas van Aquino 185
Thomson, J. 31, 199
Tongeren 93
Tongerlo 193, 265
Torhout 128
Treur-gezang over het verlies der Nederlanden 266-267
Troostverwachters, De (Roesbrugge) 77, 90
Turnhout 265

V

Vaderlandsche Letteroefeningen 154
Vaenius, O. 70
Valcke, P.F. 187, 195
Sermoenen op de sondagen en feest-dagen 195
Velbrück, F.C. de 108

Venus 152, 157, 226, 232, 276
Vergilius, P. 36, 50, 147, 154
Bucolica 154
Verhoeven, W.F.G. 12, 34-39, 53, 107, 111, 122
Algemeyne inleyding tot de [...] Belgische historie 34
Belgiade ofte Mannus 34-35
Oordeelkundige verhandelingen 35-36, 107
Proeve van dicht-kunde 35
Treur-dicht op de dood van Maria-Theresia Keyzerinne 35
Verlooy, J.B.C. 13, 38-41, 53, 70, 106, 122, 254, 262
Codex Brabanticus 38
H. Van der noot ontmaskert 262
Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden 13, 38-41, 106, 262
Vermeren, M.F. 30, 151-155, 222
De erlevende Belgica 30
Les lions de Païs-Bas 30
De listige onstantvastigheyt des weirelts 30, 151-154
Den theater des bedroghs 30, 151-154
Tragedie historique et triumphante 222
Verpoorten, J.D. 33, 49
Woorden-schat oft letter-konst 33, 49
Verschaffelt, P.A. 226
Verslype, J. 187
Historie ende over-een-kominge der vier Evangelien 187
Vervier, J.B. 265-266
Dits die excellente print-cronike van Vlaenderen 265-266
Vervisch, P.F.D. 179-180, 275-276
Wonderbaer en rugtbaer leven 179, 275-276
Vichet, R. 191, 193-195
Den edelen ridder en H. Martelaer Sebastianus 193-195
Victoryn, J. 60
Vieu-Kuik, H.J. 12
Viglius van Aytta 106
Vincent, P. 100-101
Het overrompelt Oudenaarde 101
Visch, M. de 103
Vitzthumb, I. 69
Vlaemschen Indicateur, Den 73, 109-112, 118, 170, 208, 262, 281
Vlaemschen Mercurius, Den 112
Vlaming, P. 56
Dichtlievende uitspanningen 56
Vloo, I.A. de 187
Vogels, J.B. 96-97
De haast uit nood geborene liefde 97
Voltaire 69, 73-74, 104, 117, 120, 166, 204-205, 211-216
Alzire 166
Mohamet 74
Zaïre 69

Voltaire, verzaemeling der wetensweerdigste bezonderheden van syn leven en syne dood 213

Vonck, J.F. 38, 254-259, 262, 264, 266
Considérations impartiales sur la position actuelle du Brabant 257
Onzeydige aenmerkingen over de tegenwoordige gesteltenis van Brabant 258-259, 264
Vondel, J. van den 22, 36, 50, 58-61, 68, 100, 119, 125, 133, 141, 205
Adam in ballingschap 61, 68
Voorburg 53
Vooys, C.G.N. de 10
Vos, I. 100, 134
De beklaagelyke dwang 134

W

Wagenaar, J. 43, 58
Vaderlandsche historie 43
Wakken 125, 128, 134, 170, 229, 232
Washington, G. 270
Waterschoot, W. 14
Watou 190
Weisgerber, J. 14
Wellekens, J.B. 56, 211
Dichtlievende uitspanningen 56
Wenen 32, 104, 117, 221, 234-235
Westerbaen, J. 58
Wevelgem 128, 233
Weyerman, J.C. 56
Besweering van den disperaten Antwerpsen courantier 56
Wijngaerd, De (Brussel) 61, 67, 69
Wijtschate 90
Wilde, B. de 65
Willem van Oranje 101, 194, 271
Willem III (stadhouder) 56
Willem V (stadhouder) 44
Willems, J.F. 35
Wingene 189
Winkel, J. te 10
Wolf, J. de 31, 154-155, 158, 160, 177-178, 208-211, 213, 228-229, 233
Den geest der reden 31, 208-211, 213, 228
Den godelyken philosoph 210-211
De herlevende Gendsche Maegd 228
De klap-bank der heeren 160, 228
De klap-bank der juffers 158, 160, 177-178, 228
Leven der herderen 154
La revivante Pucelle de Gand 31

Rouw-klagt over de dood van [...] Karel-Alexander van Lorreynen 228
Ueren van uytspanninge, of den wellust der velden 154
Den vreugd en vrucht-wekkenden theater van Apollo 154-155
Zendbrief aen mijnheer C.J. Bonne 161, 213
Worp, J.A. 10
Wouwe, E. van 198
Het gheestelyck maeghden-tuyltjen 198

Z

Zend-brief van [...] Voltaire aen de inwoonders van Parys, Den 214
Zottegem 95
Zulzeke 102
Zutphen 56
Zwevegem 93-94, 126, 233
Zyp, J. van 130
De kunst der poëzye 130